

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Naida Mihal Brandl

ŽIDOVI U HRVATSKOJ OD 1944./5. DO 1952.

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Ivo Banac

Zagreb, 2015.

University of Zagreb

Faculty of Philosophy and Social Sciences

Naida Michal Brandl

JEWS IN CROATIA FROM 1944/5 UNTIL 1952

DOCTORAL THESIS

Supervisor: prof. dr. sc. Ivo Banac

Zagreb, 2015

SADRŽAJ

SADRŽAJ	4
KRATKA BIOGRAFIJA MENTORA	7
SAŽETAK	8
SUMMARY	9
1. UVOD	16
1.1. CILJ ISTRAŽIVANJA I ISTRAŽIVAČKA PITANJA	16
1.2 RAZVOJ ŽIDOVSKIH STUDIJA U BIVŠIM KOMUNISTIČKIM ZEMLJAMA	20
1.3. TERMINOLOGIJA, ŽIDOVSKI IDENTITETI	43
2. ŽIDOVI U HRVATSKOJ DO DRUGOGA SVJETSKOG RATA I RAZDOBLJA ŠOA	49
2.1. DOSELJAVANJE, HASKALA I PROCESI EMANCIPACIJE	49
2.2. KRALJEVINA SHS / KRALJEVINA JUGOSLAVIJA	64
2.3 OSOBNA ISKUSTVA: IZBOR IZ AUTOBIOGRAFIJA HRVATSKIH ŽIDOVA	73
2.4. ŠOA	83
3. NEPOSREDNO PORAĆE	95
3.1. KONTEKST - RASELJENE OSOBE	95
3.2 REPATRIJACIJA I POVRATAK U HRVATSKU	99
3.3 OBNOVA ŽIDOVSKIH ORGANIZACIJA I ČLANSTVA U MEĐUNARODNIM ŽIDOVSKIM ORGANIZACIJAMA	110
3.4 DJELATNOST ŽIDOVSKJE BOGOŠTOVNE OPĆINE U ZAGREBU NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA	119
3.4.1. <i>VRAĆANJE U ŽIDOVSKU VJERU</i> , SOCIJALNA DJELATNOST, POTRAGA ZA PREŽIVJELIMA I UDOMLJENOM/SKRIVENOM DJECOM	119
3.4.2. MATIČNE KNJIGE	131
3.4.3. PITANJE KOMUNALNE IMOVINE, POMOĆ ČLANOVIMA KOD TRAŽENJA POVRATA OSOBNE IMOVINE, DRUŠTVENA DJELATNOST ŽIDOVSKJE BOGOŠTOVNE OPĆINE U ZAGREBU	135
3.4.4. STANJE KOMUNALNE ŽIDOVSKJE IMOVINE U NEPOSREDNOM PORAĆU IZVAN ZAGREBA	141
3.4.5. KONSTITUIRANJE ŽIDOVSKIH BOGOŠTOVNIH OPĆINA U ZAGREBU, OSIJEKU I VARAŽDINU	146

3.4.6. RELIGIJSKI ŽIVOT NAKON RATA	153
4. ŽIDOVI U ŠIREM DRUŠTVU	155
4.1. DJELATNOST ZEMALJSKE KOMISIJE ZA UTVRĐIVANJE ZLOČINA OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA HRVATSKE	158
4.2. ODNOSI JUGOSLAVIJE I SOHNUTA	165
4.3. VLASNIČKI ODNOSI: LEGISLATIVA	171
4.3.1. ODUZIMANJE ŽIDOVSKJE IMOVINE U NDH OD 1941. DO 1945.	172
4.3.2. PITANJE ŽIDOVSKJE IMOVINE NAKON 1945.	174
4.3.3. IMOVINSKI ODNOSI – SLOVAČKI SLUČAJ	185
4.4. ŽIDOVI U PARTIJSKOJ NOMENKLATURI	198
4.5. ŽIDOVI I DJELATNOST OZNE, ŽIDOVI KAO NACIONALNI I KLASNI NEPRIJATELJI, ŽIDOVI U NJEMAČKIM LOGORIMA	209
4.5.1. ŽIDOVI PODRIJETLOM IZ NEKADAŠNJEG TREĆEG REICHA: ŽIDOVI ILI NIJEMCI?	216
4.5.2. SLUČAJ NA-MA ILI TZV. <i>PROCES PROTIV ŽIDOVA</i>	220
4.6. ALIJÁ BET, ULOGA JUGOSLAVIJE I JUGOSLAVENSKI ŽIDOVI U ALIJÁ BET	225
5. ODLAZAK ILI OSTANAK	246
5.1. EMIGRACIJE PRIJE 1948. GODINE	246
5.2. ODLAZAK U IZRAEL (ALIJÁ 1948. – 1952.)	247
5.3. EMIGRACIJA OSTALIH NESLAVENSKIH MANJINA	255
6. ZAKLJUČAK	262
7. MALI RJEČNIK POJMOVA	264
8. SLIKOVNI PRILOZI	285
9. BIBLIOGRAFIJA	290
9.1. ARHIVI I ARHIVSKE ZBIRKE	290
9.2. OBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA	291
9.3. PRIMARNI IZVORI	291
NOVINE I PERIODIKA	291
9.4. LITERATURA	292

9.4.1. ČLANCI	292
9.4.2. MONOGRAFIJE	298
9.4.3. BIOGRAFIJE	304
9.4.4. ENCIKLOPEDIJE I LEKSIKONI	305
9.4.5. NEOBJAVLJENI RUKOPISI	306
10. ŽIVOTOPIS AUTORA	307

KRATKA BIOGRAFIJA MENTORA

Ivo Banac je redoviti profesor povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i profesor emeritus na Sveučilištu Yale (na katedri vezanu uz posebnu zakladu koja nosi ime Bradford Durfee). Od 1994. do 1999. bio je profesor povijesti na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, gdje je upravljao Institutom za jugoistočnu Europu. Diplomirao je na Sveučilištu Fordham, a magistrirao i doktorirao na Sveučilištu Stanford. Autor je i urednik više knjiga, članaka i komentara, među kojima se ističu monografije *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika* (1984., nagrađena nagradom «Wayne S. Vucinich» Američkog udruženja za promicanje slavenskih studija) i *Sa Staljinom protiv Tita: Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu* (1988., nagrađena nagradom «Josip Juraj Strossmayer» zagrebačkog sajma knjiga Interliber). Dopisni je član HAZU.

SAŽETAK

Cilj je ovog istraživanja proučiti proces ponovne izgradnje židovskih zajednica nakon *Šoa* u Jugoslaviji, s naglaskom na teritorij Hrvatske. Promatrajući povijest *iznutra*, istražuju se odnosi između židovskog identiteta, politike i ideologije, u kontekstu socijalističke države i promjenama u (samo)definiranju jugoslavenskih i hrvatskih Židova, raslojavanjima unutar zajednice, te optiranju, gotovo dvije trećine preživjelih za odlazak.

Nakon kratkog pregleda predratne i ratne povijesti hrvatskih Židova, rad se fokusira na opis situacije neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, zatim na položaj Židova u širem društvu, odnos vlasti prema Židovima i Židova prema vlasti, te vidljivost Židova u širem društvu, naročito kroz njihov angažman u društvu (od partijske nomenklature do javnih djelatnika). Analizira se položaj preživjelih, odnos vlasti prema *slobodnim zanimanjima*, s obzirom na broj Židova koji posjeduju upravo takvo obrazovanje, odnosno vještine, te proces oduzimanja imovine, kao i izostanak povrata imovine, oduzete 1941. godine, što rezultira procesom pauperizacije pripadnika prijeratnog srednjeg i višeg sloja.

U radu se analizira uloga međunarodnih židovskih organizacija, koje imaju važnu ulogu u obnavljanju poslijeratnih jugoslavenskih židovskih zajednica, čija je uloga ograničena na pružanje materijalne pomoći, razlozi čega su u radu posebno obrađeni. Novi režim jugoslavenskim Židovima zabranjuje obnovu cionističkih organizacija, što se na istoku Europe događa nešto kasnije, sukladno s vremenom u kojem komunisti preuzimaju apsolutnu vlast u određenoj državi.

Posljedice ovakve situacije unutar zajednice su dvojake, ne nužno uslijed vlastitog izbora: ostanak u Jugoslaviji odnosno Hrvatskoj ili odlazak. Prije 1948. godine Židovi odlaze uglavnom prema Zapadu (naročito SAD-u) te, u relativno manjem broju, u Mandatnu Palestinu. Osnivanjem Države Izrael 1948., oko polovine hrvatskih Židova optira za odlazak te se iseljava, većinom u razdoblju do 1952. Pri dolasku, morali su se odreći državljanstva te prava na povrat nekretnina. Ovaj odlazak stavljen je i u širi kontekst odlaska ostalih neslavenskih manjina.

Ključne riječi: Židovi, židovske zajednice/općine, *Šoa*, Drugi svjetski rat, poraće, međunarodne židovske organizacije, komunizam, imovinska pitanja, Hrvatska, Jugoslavija, Izrael.

SUMMARY

The aim of this Ph.D. thesis is to show the situation of the Jewish population in the territory of Croatia after the Second World War, from 1944/5 until 1952. The first chapter deals with development of the Jewish/Judaic studies in the Central Eastern and Eastern Europe from the fall of communism until 2015 and within this context, development of Judaic studies in Croatia. It also deals with issues of the (lack of) terminology of Jewish studies in Croatia and this part of Europe.

The second chapter deals with the historical background of the Jewish in the territory of Croatia: the period of the permanent Jewish settlement in Croatian lands during Venetian and Habsburg rule, its peak during the Austro-Hungarian rule, the period of the Kingdom of Yugoslavia and the time of the *Shoah*.

The third chapter deals with the immediate postwar period, and the aftermath of the Second World War. The war and the immediate postwar period fundamentally changed the image of the Jewish community in Croatia, and post-war Yugoslavia when almost 4/5 of its prewar Jewish population was killed. The Federation of Jewish Religious Communities of Yugoslavia (SJVOJ), Yugoslav Jewish umbrella organization, was renewed in 1944, immediately after the liberation of Belgrade, in very complex political circumstances. A year later, the Association of Orthodox Jewish Religious Communities was temporarily restored as well. Most of the prewar Jewish organizations didn't resume their activities after the war. Unlike other Eastern European countries, the Zionist organization wasn't renewed. As Kerkkänen wrote, in other Eastern European countries, the Jewish Communists sought to restrict Jewish communities to religion only and accordingly founded a variety of parallel organizations. On the other hand, the Jewish community in Yugoslavia had kept most of the Jewish activities within the existing communities, but there was no room for various Jewish policies. After the war, separate Ashkenazi and Sephardic communities ceased to exist, as well.

International Jewish organizations were an important factor in the survival of a small and weakened Jewish community, whose members often did not meet the requirements for the post-war aid in Socialist Yugoslavia. Generally speaking, the state did not prevent contacts of the local community with Jewish organizations around the world, but it did forbid any contact with the World Zionist Organization (WZO). The immediate postwar period was marked by an intense humanitarian activity of The American Jewish Joint Distribution Committee (JDC), although not

directly, which is another Yugoslav specificity. The humanitarian aid was delivered through the Autonomous Board for assistance under SJVOJ. The JDC withdrew from Yugoslavia in 1949 because about 60 percent of Yugoslav Jews immigrated to Israel and the Autonomous Board for assistance ceased its activities in 1952. That same year the Federation dropped the word *religious* from its title.

The period immediately after the war was difficult for survivors, who had to face the return to their pre-war homes where, in most cases, they had to face the false hope that the other members of the family miraculously survived. Out of 25.000 (data from 1940) of prewar Jewish population in the Croatian territory, only around 4.000 or 5.000 survived the Second World War. There were different categories of the survivors: a small number of people survived in the German camps for enemy soldiers and officers (so called *Stalag* and *Offlag*), where they ended up as soldiers or officers of the Royal Army in 1941 (in this respect the situation in Serbia and Bosnia and Herzegovina is somewhat different, because the majority of the Jews who were imprisoned in April 1941 come from these areas). Some survived the German concentration camps, or were a part of the partisan movement or found themselves in the liberated territories, Italy, and other hiding places. The smallest number of the returnees were the people who survived by hiding in the former Independent State of Croatia. But, all of them found themselves in a very similar situation: their property was destroyed, looted or occupied.

Most of the Jewish communities were completely destroyed in the *Shoah*; as a consequence, only a minority of pre-war communities was renewed. In the interwar period, a network of small, medium and some large Jewish communities characterized Jewish life in Croatia. After the Second World War, Zagreb became the only major center, and the majority of surviving Croatian Jews settled there. The Zagreb Jewish Religious Community took care of the survivors and opened the necessary accommodations for the returnees. The Jewish community, in the immediate aftermath of the war, tried to locate Jewish children who were orphaned, and hidden by non-Jewish families on Croatian territory. The original material regarding this topic is located in the Jewish Historical Museum in Belgrade, in the funds of individual Jewish communities.

A very small number of pre-war Jewish refugees from the territory of the Third Reich, who came to Yugoslavia mostly from 1938 until 1941, also survived in the Croatian territory. Nevertheless, some of them were to be found in labor camps that Yugoslavia founded for German prisoners of war and for the members of the German national minority in Yugoslavia. Yugo-

slavia was also a transit point for numerous refugees, generally referred to as Hungarians, Romanians and Austrians, who were passing through Yugoslavia mainly from Italy or Germany, but the vast majority of whom were Jews (*Displaced Persons*). Yugoslavia was also the transit point for eastern European Jews on their way to the Mandate Palestine (*Aliyah Bet*, organized by *Bricha*), traveling to Trieste and beyond.

In 1946 the largest Jewish community was the one in Zagreb, which had 2.500 members. Five hundred of those came from other prewar communities in Croatia and Bosnia and Herzegovina, as most of these communities could not continue to operate after 1945. More than half of Croatian Jews lived in Zagreb. Smaller Jewish communities were reestablished in Split, Rijeka and Osijek, and very small ones in Čakovec, Virovitica Daruvar, Brod and Dubrovnik. There were 41 synagogues in Croatia before the war: 20 were destroyed during the war, and most of those that have been preserved were either taken over by the state or the Federation of Jewish Religious communities (SJVOJ) had sold them, sometimes as building material. Similar was the fate of other municipal property; some buildings were destroyed during the war, others confiscated, and some property of other pre-war Jewish organizations was sold. After the war, Yugoslavia didn't allow the restoration of the pre-war Jewish organizations, which were one of the trademarks of Jewish life in prewar Europe, the American continent, South Africa, Australia and elsewhere in the world. These organizations acted independently from the Jewish communities or the synagogues (depending on the organization of the Jewish community in a particular country) and ranged from funereal societies, charities, ladies' organizations, youth and athletic organizations.

As far as the real estate is concerned, both personal and communal, it was placed under temporary state administration. The owners, in certain cases, could become interim managers of a portion of such a property (up to a certain value), whether it was municipal or private property. These circumstances, as well as their financial situation (the confiscation in 1941 and usually the lack of restitution after 1944/5) resulted in the departure of about 2/3 of the surviving Jews, starting from 1944 until 1952.

The fourth chapter deals with the position of Jews in wider society, that is, the mutual relationship of the Jews and the political establishment. For the analysis of the visibility and involvement of Jews in wider society, especially in the party nomenclature, the most important source is public media, as well as the Yugoslav Communist party documents. At the Croatian Leon Geršković (the first editor of the newspaper *Slobodna Dalmacija/Free Dalmatia*), who held many important functions in the government and public life during the war, and after the war,

these Jewish communists researched in Croatian case were not the part of the highest elite, and pretty often got into problems with the new regime soon enough.

The stratification within the Jewish community after the war could barely be followed in the archival sources. This stratification can generally be seen through some activities of the Land Commission for Establishing the Crimes of the Occupiers and their Collaborators. Shortly after its establishment (July 1945), the Land Commission examined, among others, the members of the Committee for the Contribution and the President of the Zagreb Jewish Community from 1943 until 1945 Robert Glücksthal was questioned. There were also denunciations of some of the other members of the Community (i.e. David Levi was in police detention for 80 days in 1949). The beginning of stratification, however, dates back to the interwar period and it is well covered by archival sources. Such stratification is visible to the wider community, mainly through the writings of the interwar journal *The Jew* (*Židov*).

Before the Second World War, the Croatian Jews (with the exception of the very small Orthodox communities in Zagreb, Slavonia and Srijem) were rather acculturated, and, in the religious sense, generally *Neologs*. Those favoring assimilation were dominant in number, but the Zionists were the most active and best organized; members of the poorer strata were initially apolitical, but later, many of them got involved in the political movements of the left. The Left attracted a large number of young people in particular, and with the stratification within the Zionist movement in the 1930s and after the infiltration of Communists in the Yugoslav left civic organizations, many members of the Socialist Zionist youth movement *Hashomer Hatzair* became members of the Communist youth organizations, or at least their supporters. Young people, members of the middle or even upper middle class joined the communist movement, which is in itself an interesting phenomenon.

After the Second World War, the Jewish community was rapidly becoming secularized, and the power in it belonged mainly to the communist option. The community defined itself as national, rather than religious. After the departure of half of the survivors and all of the rabbis except one, the community was finally redefined and it dropped the *Religious* from its title.

The fifth chapter deals with the dilemma for the Croatian Jews – staying in Yugoslavia, or leaving. The Federation of Jewish Religious Communities of Yugoslavia was re-established at the end of 1944 in Belgrade, mostly by the former German military prisoners (captured by the

Germans as members of the Yugoslav royal army in April 1941), who spent the war years in German prison camps and by the members of the National Liberation Movement / Partisans. Some of them were communists, some weren't. However, their ideological aspirations were extremely clear and further analysis could, at least in part, try to discern the extent to which it was a reflection of pragmatism, or rather an attempt of the ideologization of the Jewish community. Interestingly enough, after the promulgation of the Constitution in 1945, which required a strict separation of *church* and *state*, the members of the Communist Party left the Federation. Although the Federation had the word *religious* in its title, the re-establishers tried to distance themselves from the religious sphere of Judaism from the beginning. The early years of its life were characterized by tense relationships with a very small orthodox community, mostly in Vojvodina. Once they were able to go to Israel, the entire surviving Orthodox community moved in the first wave of the *Aliyah*, (about 500 people) as well as all the rabbis, both Orthodox and Neolog ones (mostly as early as at the beginning of the *Aliyah* in 1948).

From passport forms, completed by prospective immigrants and their family members, it was possible to track émigrés' partial family genealogy, occupations, dates of birth, addresses, what they did during the war, and the circumstances in which they survived the war. One can observe the changes brought about by the war and the immediate postwar period (family structure etc.). There are also various accompanying documents, which provide a lot of information not only about the applicants, but also establish the broader context of the situation. Many forms for emigration to Israel were compiled in the absence of the applicants, who were in jail at the time (apparently, mostly for smuggling foreign currency), but also in *Udba* prisons (under suspicion of espionage, or, since the summer of 1948, perhaps also a certain number of them were *Cominform* suspects). At the height of the boom of provenance research today, it is interesting to see what were the limitations placed upon the potential immigrants regarding the exportation of their private property, which is also evident from the accompanying documents.

Not everyone was allowed to emigrate. Individuals, whose professions were rare, were denied a permit, as were the husbands of Jewish wives. On the other hand, non-Jewish wives of Jewish husbands could emigrate. The irony of this situation was that people in mixed marriages with Jewish descendants were denied the right to emigrate, while emigration was allowed in the opposite case.

Besides documenting the departure to Israel, one of the goals of this thesis is determining the causes and reasons for emigration, as well as the differences in motivation in relation to be-

longing to a particular class or identity. Reasons and motives of the *olim* were very different, and it seemed that most did not have Zionist ideas, and certainly did not emigrate with the idea of building socialism in the Middle East. A certain number of *olim*, returned to Yugoslavia after some time, mostly because of their inability to cope with the new country. At that time, the new state of Israel was at war, the economic situation was very difficult, as well as the position of immigrants in the society.

The most intensive emigration from Croatia was in 1948 (2.229 people), and the following year (949 people). In 1950 there were 411 immigrants, a year after 207, and in 1952 only ten Jews moved to Israel. Organized emigration happened in later years, but to a lesser extent. However, before doing so, they had to give up their citizenship and the right of the restitution of their property.

The period between the Second World War and 1952 marks the end of the original Jewish community in Yugoslavia. This community functioned by its inner logic, just like other Jewish communities around the world, and had varieties with their own unique identities, which depended on the wider society to which they belonged. At the same time, this is the formative period of the new Jewish community in Yugoslavia.

The Jewish communities were always interconnected, regardless of the political borders that divided them; every Jewish community was involved in the history of the country it belonged to, and at the same time, each community participated in the global history of the Jewish people. Jews always aimed towards globalization, in order to extend their mutual contacts; they were the first Europeans by identity and always *felt* better in transnational imperial states, as the Habsburg Monarchy or the Ottoman Empire.

The Jews in Croatia or Yugoslavia did not abandon their separate Jewish identities, but they did disconnect themselves from the world Jewish trends, and limited themselves to country borders, trying to adjust to the newly created reality of postwar Yugoslavia. That included abandoning religion, one of the basic tenets of Judaism, and accepting the official Yugoslav political doctrine, similar to the politics of the *Eastern bloc* countries. The life of the postwar Jewish community of Croatia (as in the rest of Yugoslavia) immediately after the war, but especially after a period of emigration to Israel, was based on the preservation of the culture and tradition

and the religious part of Judaism was mostly ignored. The influence of the ruling ideology of the state (whether out of fear or belief, probably depended on a case-by-case basis) was considerable.

Key words: Jews, Jewish communities, *Shoah*, Second World War, postwar, international Jewish organizations, communism, property issues, Croatia, Yugoslavia, Israel.

1. UVOD

1.1. Cilj istraživanja i istraživačka pitanja

Cilj je ovog istraživanja uočiti i analizirati glavne procese u životu židovske zajednice i njezinih pripadnika u razdoblju nakon *Šoa* na teritoriju Hrvatske. Cilj je proučiti problematiku povratka preživjelih u mjesta prijeratnih prebivališta, ponovne izgradnje njihovih života, kao i samih židovskih zajednica nakon *Šoa*. Promatrajući židovsku povijest ne samo fenomenološki, već iznutra, ali i u kontekstu sudbine židovskih zajednica na europskome tlu s naglaskom na zemlje narodne demokracije, cilj je istražiti odnose između židovskih identiteta, politike i ideologije, u kontekstu stvaranja novoga državnog poretka i promjenama u (samo)definiranju hrvatskih Židova, raslojavanjima unutar zajednice te optiranju većine za odlazak, s naglaskom na masovnom iseljavanju u Izrael. Cilj je i istražiti međusobni odnos državnih vlasti prema Židovima i Židova prema vlasti te staviti položaj židovske zajednice, iako se pravno još radi o religijskoj zajednici, u kontekst odnosa vlasti prema neslavenskim manjinama, osobito u kontekstu istodobnog iseljavanja-nja ostalih neslavenskih manjina iz Hrvatske, odnosno Jugoslavije.

Istraživačko je pitanje, dolazi li iz ovakve inovativne perspektive proučavanja same zajednice *iznutra* te njezinim stavljanjem pretežno u kontekst srednjoeuropske i istočnoeuropske židovske povijesti, nasuprot proučavanju uglavnom u kontekstu povijesti nacionalnih manjina i religijskih zajednica u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji, do novih sadržaja ili sudova.

Ovaj se rad temelji većinom na analizi i kritičkom vrednovanju arhivske građe, uglavnom neobjavljene, na tisku, kao i na dosadašnjoj literaturi. U arhivskoj građi pokušala sam izbjeći oslanjanje pretežno na arhive židovskih općina, no u pisanju ove disertacije obradila sam cjelokupni arhiv Židovske općine Zagreb iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, kao i sačuvane dijelove arhiva ostalih židovskih općina, (sačuvani su, uglavnom, samo fragmentarno), te fond *alijá* 1948.-1952. za teritorij Hrvatske i Slovenije (odgovornost Židovske bogoštovne općine Zagreb / Jevrejske vjeroispovjedne općine Zagreb u organizaciji *alijá* pokrivala je i

Sloveniju).¹ Uzimajući u obzir obrađenost i dostupnost poslijeratne arhivske građe u Arhivu Jugoslavije, Hrvatskom državnom arhivu te Državnim arhivima u pojedinim gradovima, obradila sam one podatke u vezi sa Židovima koji su mi bili dostupni. Osim analize arhivske građe, pregledavala sam pisanje ondašnjega tiska, kako u Hrvatskoj/Jugoslaviji, tako i židovskoga tiska. Sam pristup židovskoj povijesti, uz njezino razumijevanje *iznutra*, ne bi bio moguć bez sad već kultnog djela židovskoga povjesničara Yosefa Hayima Yerushalmija, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*. Razumijevanje logike *židovskog sjećanja*, kao i razlikovanje tog sjećanja od pisanja povijesti židovskih povjesničara, nemoguće je bez iščitavanja ove *knjižice* – opsegom malene, ali nezamjenjive u pristupu navedenoj tematici.²

S obzirom na to da sam promatrala poslijeratnu židovsku povijest u Hrvatskoj u kontekstu europske židovske povijesti, važan dio doktorata svakako je komparativna analiza, kako prilika u kojima su se našli malobrojni preživjeli europski Židovi (s posebnim naglaskom na srednju i srednjoistočnu Europu), tako i razvoja židovskih studija, odnosno judaistike u zemljama bivšega komunističkog bloka nakon pada komunizma.³

Židovska zajednica u Hrvatskoj (uz izuzetak Splita i Dubrovnika) relativno je mlada. Ona je i malobrojna, i u relativnim i u apsolutnim brojevima: ovdje Split i Dubrovnik nisu izuzetak. Židovi se u Hrvatsku i Slavoniju počinju trajno naseljavati tek potkraj XVIII. stoljeća i, čak i u vrijeme svoga najvećeg procvata, predstavljaju brojčano neznatnu manjinu od ukupnog stanovništva, uz izuzetak nekoliko urbanih centara (Osijek, Zagreb, i Čakovec, zadnji u relativnom omjeru). Ove zajednice, u vrijeme svoga naseljavanja i razvoja predstavljaju židovsku provinciju habsburške provincije. Židovska povijest na području Hrvatske jedna je od manje proučavanih tema hrvatske historiografije, što se, osobito od 1990-ih, iz različitih razloga, ubrzano mijenja. Radovi koji se bave židovskom zajednicom uglavnom se bave XIX. stoljećem te

¹ O različitim nazivima za židovske općine u Hrvatskoj bit će riječi u posebnom poglavlju.

² Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* (Seattle: University of Washington Press: 1996.).

³ U hrvatskoj znanstvenoj terminologiji ne postoji jasna distinkcija između pojmova *židovski studiji*, *judaistika* i *hebraistika*. S obzirom da smo, u Hrvatskoj, u formativnom razvoju ovih znanstvenih polja, bilo bi neophodno precizno definirati sadržaje svakog od ovih pojmova, odnosno termina.

međuratnim razdobljem i razdobljem Šoa. Poratno razdoblje bolje je obradila srpska historiografija, a radovi posvećeni židovskoj povijesti obje Jugoslavije sve su češće tema radova i izvan južnoslavenske jezične sfere, no u kontekstu procvata židovskih studija u Europi, osobito na njezinu bivšem komunističkom istoku, kod nas ovoj temi dosad nije posvećeno dovoljno pozornosti.

Kako pristupiti historiografskom istraživanju i interpretaciji hrvatske židovske povijesti? Hrvatska židovska povijest, ili povijest Židova u Hrvatskoj, dio je globalne židovske povijesti. Istodobno, ona je dio hrvatske povijesti, a Židovi njezina religijska i nacionalna manjina. Svako istraživanje židovske povijesti u Hrvatskoj mora obuhvatiti sve aspekte njezina života, no pristup i interpretacija ovise i o kutu gledanja istraživača.

U kojoj je mjeri židovska povijest u Hrvatskoj dio židovske povijesti, a u kojoj mjeri je, pak, dio hrvatske povijesti? Koliko je i kako židovska povijest usporediva u kontekstu povijesti drugih nacionalnih manjina? Koliko je usporediva u kontekstu proučavanja Židova kao religijske zajednice? Naime, Židovi su u razdoblju vladavine Habsburgovaca te Karađorđevića definirani kao vjerska zajednica, a tako je bilo i u neposrednom poraću.⁴ Posebna je problematika židovski odnos prema ovim definicijama (Židovi kao religijska skupina, Židovi kao narod, odnos Židova prema višenacionalnim i jednonacionalnim državama i njihov identitet u takvim državnim zajednicama itd.), koji nam u izvorima otkriva niz različitih pristupa i odgovora na ova pitanja.

U neposrednom poraću, situacija se u Hrvatskoj dodatno komplicira jer je veliki dio Židova pripadao jednom od neprijatelja novoga poretka – *buržoaziji*, ali i neslavenskoj manjini. S druge strane, europski Židovi, koji su preživjeli Šoa, problem su cijele poslijeratne Europe, koja

⁴ U razdoblju habsburške vlasti za status židovske zajednice u hrvatskim zemljama važni su *Osnova zakona o ravnopravnosti Izraelićana* od 19. rujna 1873., *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* od 17. siječnja 1906. i *Zakon o uređenju izraelitskih bogoštovnih općina*, od 7. veljače 1906. U jugoslavenskom razdoblju *Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji* donesen je 13. prosinca 1929. godine, a pravni položaj jevrejske veroispovedne zajednice bio je potvrđen i novim Ustavom iz 1931. godine.

se ne želi suočiti s njihovim povratkom, sa specifičnostima koje se razlikuju na zapadu i istoku kontinenta, gdje na istoku kontinenta dolazi i do pogroma (npr. Kielce, 1946.).⁵

Istraživanje židovske povijesti u kontekstu istraživanja povijesti nacionalnih manjina najčešći je pristup proučavanju židovske povijesti u Hrvatskoj. Možda nužan kao tehnički pristup, svakako vodi u brojne zamke. S jedne strane, Židovi su do 1952. godine pravno i organizacijski definirani kao religijska zajednica, a ne nacionalna zajednica/manjina. S druge strane, kontekst češke, slovačke, pa čak i talijanske, mađarske ili njemačke manjine prije su različiti, nego slični. Židovi (do 1948. godine) nemaju matičnu državu, imaju drukčiju povijest organiziranja zajednice, drukčiji koncept materinskoga jezika, a od početka XX. stoljeća uglavnom su urbani i pripadaju građanskom sloju.

I sama židovska povijest, kada se promatra iz židovskoga kuta gledanja, izuzetno je kompleksna unutar sebe: različite etnografske komponente (najveće su Aškenazi, Sefardi i Istočne zajednice), različiti religijski običaji, ali, što je važnije, i vjerski zakoni (Aškenazi i Sefardi). Nakon emancipacije i religijske reforme, situacija postaje još složenijom jer i Židovi i različite državne vlasti počinju razlikovati nacionalnu i religijsku komponentu, neraskidivo isprepletene unutar tradicionalnoga židovstva, kao dvije odvojene sfere te Židove počinju definirati kao pripadnike židovske (*mojsijevske*) religije. Usporedni razvoj nacionalnih pokreta u Europi i njihov odnos prema *domaćim* Židovima i obrnuto, osobito u višenacionalnim carstvima srednje i istočne Europe, dodaju još jednu boju u ovaj višebojni mozaik. No, usprkos svim društvenim i političkim procesima, Židovi se, u svakoj od pojedinih političkih zajednica, osjećaju kao dio jedinstvenog (ne i homogenog) židovskoga svijeta.

⁵ David Bankier, ur., *The Jews Are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII* (Jerusalem: Yad Vashem and Berghahn Books, 2005.) zbornik je članaka, koji problematiziraju odnos nežidovskih sredina prema povratku preživjelih Židova u njihova prijeratna prebivališta, ili boravišta, no u njemu se ne nalazi ni jedan članak iz poslijeratne Jugoslavije. Za rekonstrukciju pogroma u Kielcu, ali i za kontekst poslijeratnog antisemitizma vidi: Jan T. Gross, *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz* (New York: Random House Paperback Edition, 2007.).

Iz svega gore navedenoga, zagovornik sam pristupa židovskoj povijesti u Hrvatskoj u kontekstu globalne židovske povijesti, uz sagledavanje specifičnosti koje se razlikuju od države do države i koje, u određenim kontekstima, povezuju manjinske skupine u određenim državama.

1.2 Razvoj židovskih studija u bivšim komunističkim zemljama

U časopisu *Journal of Modern Jewish Studies* cijeli je broj posvećen židovskim studijima u postkomunističkoj Europi.⁶ Definicija Židova nije bila jednaka u svim tim državama. U Sovjetskom Savezu Židovi su bili službeno priznata nacionalnost; s druge strane, u ovoj državi nije postojala ni jedna židovska organizacija, od lokalnog do saveznog nivoa. Osoba s oba židovska roditelja bila je registrirana kao Židov u svom identifikacijskom dokumentu, a ona s jednim židovskim roditeljem mogla je birati kako će se identificirati. U Poljskoj i Rumunjskoj postojale su nacionalne federacije religijskih zajednica; s druge strane postojao je i jaki jidiš teatar, kao sekularna socijalno-kulturna organizacija, pa je tako vlast priznavala dvije vrste židovskih zajednica. U Mađarskoj i Čehoslovačkoj, (kao i u Jugoslaviji do 1952.), Židovi su bili religijska skupina.

Za vrijeme komunističke vladavine u istočnoj Europi židovski studiji bili su nepoželjni na akademskom nivou. Još od Lenjinova razdoblja intenzivnih protureligijskih kampanja, preko Staljinove protužidovske kampanje (1948.–1953.), protužidovskih procesa u Čehoslovačkoj, antisemitske kampanje u Poljskoj nakon 1968., protuizraelskoj politici, koju su slijedile sve

⁶ *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1, (2011.): Prikaz razvoja židovskih studija u istočnoj Europi temeljim na člancima objavljenim u ovom broju časopisa, a obrađuju situaciju u Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Rumunjskoj, Poljskoj, Litvi i Rusiji. Uvodni dio o različitim zemljama kojima se ovaj broj časopisa bavi temelji se na članku Zvi Gitelmana, «The Phoenix? Jewish Studies in post-Communist Europe», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 65-69.

države sovjetskoga bloka s izuzetkom Rumunjske, židovstvo je bilo nepoželjno, uključujući i židovske studije, kao i studije židovske povijesti ili religije.⁷

Odmah nakon što su osvojili vlast boljševici su, osim obračuna sa svim religijama, pa se na udaru tako našlo i židovstvo, zabranili hebrejski jezik, «jezik *cionističkog neprijatelja, klerikalaca i buržoazije*», s izuzetkom sveučilišta u Lenjingradu i Tbilisiju, gdje se hebrejski učio u svrhu obavljanja državne službe. S druge strane jidiš je imao imidž *proleterskog jezika*, pa se 1931. podučavao u oko 1.100 osnovnih škola u Sovjetskome Savezu (no nakon 1948. godine ni u jednoj). Tridesetih godina u Sovjetskome Savezu proučavati su se mogli samo određeni aspekti židovstva: folklor, narodna glazba, povijest židovskoga radničkoga pokreta (u kontekstu devalvacije glavne uloge, koju su u tome pokretu imali Bund i cionizam, a u korist manjinskoga boljševizma) te filologija i književnost jidiša. Od nekoliko predmodernih studija židovske povijesti, ni na jednoj se instituciji nije proučavala povijest Židova izvan granica Ruskog Carstva, a *studije* o židovskoj religiji bile su uglavnom kritike religije u kontekstu protureligijske kampanje. Ipak, postojalo je nekoliko ozbiljnih studija na temu antisemitizma u antičkom svijetu i o antičkim Židovima. Židovski studiji, odnosno proučavanje židovske *proleterske kulture*, nisu bili integrirani u fakultetski kurikulum, već su se mogli proučavati u specijalističkim institucijama u Kijevu i Minsku (centri na nekadašnjem *Području naseljavanja* na kojem je bilo ograničeno naseljavanje Židova nakon što je većinu tog teritorija Rusko Carstvo dobilo podjelama Poljske). Na Komunističkom sveučilištu nacionalnih manjina Zapada postojao je i židovski odsjek.⁸

U Mađarskoj i Čehoslovačkoj bilo je moguće studirati židovske studije na sigurnoj udaljenosti od modernog razdoblja pa su se na *Univerzita Karlova v Praze* (Karlovu sveučilištu u Pragu) – vizualna prisutnost u obliku arhitekture i bogatog muzeja doživljavala se kao dio

⁷ Gitelman, «The Phoenix?», 65. Autor navodi da Poljska 1968. godine kreće u antisemitsku kampanju jer je poljska javnost za vrijeme *Šestodnevno rata* bila na strani Izraela, kao i uslijed borbi za prevlast unutar Poljske ujedinjene radničke partije te slamanju intelektualne i političke disidencije.

⁸ Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada (rus. Коммунистический университет национальных меньшинств Запада, skraćeno КУНМЗ) osnovan je 1921. u svrhu obrazovanja komunističkih kadrova na zapadu SSSR-a i volških Njemaca, no tridesetih se godina širi i prima kadrove iz na srednjoeuropskih, jugoistočnoeuropskih i skandinavskih zemalja i Italije. Izobrazba traje 2-3 godine, a *studenti* se vraćaju u zemlje svog podrijetla.

nacionalne baštine i izvor solidnoga prihoda od turizma – mogli studirati biblijski hebrejski i srednjovjekovni židovski studiji. U Mađarskoj je postojala znatnija židovska manjina (50.000 – 100.000) i neološki *Örszágos Rabbiképző* (Državni rabinski teološki seminar), čiji su *diplomirani* rabini odlazili na službu i u druge zemlje, a nakon što je János Kádár 1961. preuzeo politiku *tko nije protiv nas - za nas je*, vodeća figura Seminara, Alexander Scheiber, dodatno je aktivirao neformalne židovske studije među mladima.⁹

Situacija se počela popravljati u vrijeme Gorbačova, kasnih osamdesetih godina XX. stoljeća. U Sovjetskom Savezu su i narodi bez svoga teritorija (Židovi, Nijemci, Poljaci i drugi) mogli osnivati nacionalno-kulturne organizacije, a u drugim istočnoeuropskim zemljama, gdje su postojale židovske zajednice, nakon pada komunizma uglavnom su se promijenila dotadašnja komunistička vodstva. Mađarski Židovi otklonili su ponudu vlade da ih kategorizira kao narodnosnu skupinu, preferirajući status *Mađara Mojsijeve vjere*. Razne religijske institucije ušle su nakon devedesetih u taj prostor, a naglo je porastao interes za židovskim studijima, odnosno židovskom ulogom u povijesti pojedinih zemalja, zamagljenoj u komunističkim i nekim postkomunističkim naracijama.¹⁰

Országos Rabbiképző Intézet (Državni rabinski institut) u Budimpešti, osnovan 1877., odmah postaje jednim od važnih centara za židovske studije i važna točka u mreži europskih židovskih institucija visokog obrazovanja.¹¹ Nakon *Šoa*, Seminar se ponovno uspostavlja i između 1950. i 1985. igra važnu ulogu u širenju židovskog znanja među zajednicom, iako nikada nije dostigao važnost, koju je imao prije Drugog svjetskog rata. Njegov dugogodišnji rektor, rabin Alexander Scheiber (1913.–1985.), obnovio je i dvije znanstvene publikacije, *Magyar-Zsidó Oklevéltár* (*Monumenta Hungariae Judaica*) i godišnjak *Évkönyv*. Ovaj seminar bio je jedini rabinski seminar u cijelom europskom komunističkom bloku, koji je svoje diplomante slao

⁹ Gitelman, «The Phoenix?», 68.

¹⁰ Gitelman, «The Phoenix?», 68. Autor se osvrće samo na postkomunističke naracije, no, iz navedenih podataka u članku jasno je da je židovska uloga u povijesti ovog dijela svijeta pažljivo uklonjena i u prethodnom, odnosno komunističkom razdoblju.

¹¹ Pregled razvoja židovskih studija u Mađarskoj u ovom radu temelji se na članku András Kovács i Michael L. Miller (2011.) «Jewish Studies in Contemporary Hungary», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 85-92.

i po drugim zemljama komunističkoga bloka. Kao i u ostatku ovog dijela Europe, na sveučilištima nisu postojali židovski studiji, tek pojedinačna predavanja vezana uz biblijski hebrejski i antičku židovsku povijest. Institut za psihologiju Mađarske akademije znanosti (*Magyar Tudományos Akadémia*) 1983. godine proveo je poluilegalno istraživanje o mađarskom židovskom identitetu: kroz tri godine intervjuirano je 117 pripadnika druge generacije da bi se rekonstruirao uzorak konstrukcije identiteta nakon *Šoa*: rezultati su objavljeni u inozemstvu. Do osamdesetih godina nije postojala ni jedna znanstvena publikacija o Židovima nakon *Šoa*. Prva takve vrste, *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Židovi u Mađarskoj nakon 1945.), Viktora Karádyja i Andrása Kovácsa tiskana je u Parizu 1984.¹²

Potkraj komunističke vlasti nekoliko je povjesničara s povijesnog odsjeka Mađarske akademije znanosti počelo istraživati povijest mađarskih Židova u XIX. i XX. stoljeću. Istodobno, nekoliko znanstvenika unutar Instituta za filozofiju Mađarske akademije znanosti surađivalo je na dvotomnom projektu o povijesti mađarskih Židova, koji je objavljen 1990. godine, neposredno nakon pada komunizma.

Danas u Mađarskoj postoje četiri centra za židovske studije, sva četiri u Budimpešti: *Eötvös Loránd Tudományegyetem* – ELTE (Sveučilište Eötvös Loránd), *Örszágos Rabbiképző – Zsidó Egyetem* (Rabinski seminar i židovsko sveučilište), Central European University i *Pázmány Péter Katolikus egyetem* (Katoličko sveučilište Pázmány Péter), nekoliko istraživačkih projekata na Mađarskoj akademiji znanosti i cijeli niz aktivnosti na raznim drugim institucijama, kao što su *Magyar Zsidó Levéltár* (Mađarski židovski arhivi) i *Holokauszt Emléközpont* (Memorijalni centar za *Šoa*).

The Memorial Foundation for Jewish Culture, sa sjedištem u New Yorku, osnovala je 1989. godine na Mađarskoj akademiji znanosti istraživačku skupinu za židovske studije, s ciljem istraživanja židovske kulture, povijesti i tradicije te osnovala studijski program za židovske studije na akademskome nivou. Iz tog su projekta izrasli židovski studiji na Sveučilištu Eötvös Loránd (ELTE), na Odsjeku za asirologiju i hebraistiku s fokusom na filologiji. Istraživačka skupina objavila je (do 2011.) 22 monografije u seriji *Magyar-Zsidó Oklevéltár (Hungaria*

¹² Viktor Karády, András Kovács, *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Párizs: Magyar Füzetek, 1984.).

Judaica), uključujući referentne radove i izvore za povijest mađarskih Židova, vodiče kroz mađarsko-židovske arhivske zbirke, disertacije na židovske teme, kao i prijevode na mađarski djela izraelskih povjesničara rođenih u Mađarskoj (Jacob Katz, Nathaniel Katzburg i Yehuda Don). Istraživačka skupina objavljuje i publikaciju *Értesítő* (Izvješće), koje pokriva široku lepezu tema, od svitaka s Mrtvog mora do Raoula Wallenberga. Na ovome sveučilištu redovito se predaju programi vezani uz židovske jezike i povijest i izvan matičnog odsjeka, pa se tako jidiš studira na germanistici, od 1995. i kao poseban studij, a u sklopu ovog odsjeka izrastao je i *Centar za srednjoeuropsku njemačko-židovsku kulturu*. Na Odsjeku za psihologiju i edukaciju 2004./2005. pokrenut je interdisciplinarni *Holokauszt és Társadalmi* (Program za Šoa i socijalne konflikte), a postoji i niz kolegija sa židovskom tematikom na drugim odsjecima ovog sveučilišta.

Već spominjani neološki rabinski seminar, *Örszágos Rabbiképsző* (Državni rabinski seminar), godine 1998. u svom krilu osniva *Zsidó Egyetem* (Židovsko sveučilište) pa ova institucija, *Örszágos Rabbiképsző-Zsidó Egyetem* (OR-ZSE), obrazuje rabine, ima pripremnu školu za učitelje te školu za poslijediplomske studije, nudeći, prvi put u svojoj povijesti, i akademske programe (do 1998. rabinski su studenti morali završiti doktorski studij na Sveučilištu Eötvös Loránd). Zajedno s Mađarskom akademijom znanosti OR-ZSE je pokrenuo *Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport* (Istraživačku skupinu za židovske kulturne studije), koja podupire studije iz židovske kulturne povijesti, komunalnog života, grobne umjetnosti, etnografije, antropologije i drugih tema. Neki od ovih projekata tiskaju se u godišnjaku OR-ZSE, *Évkönyv*, ili u njegovu časopisu *Magyar Zsidó Szemle* (Mađarski židovski pregled).

Židovski studiji u Mađarskoj mogu se studirati i na engleskom, u okviru Central European Universityja (CEU-a). Ovo je sveučilište osnovano 1991. godine, a sa židovskim studijima kreću od 1996. godine. Oni se na ovoj instituciji studiraju interdisciplinarno, kao specijalizacija na drugim odsjecima (Odsjek za povijest, Program za studij nacionalizma itd.). U suradnji s *Ha-universita ha-ivrit b'irušalajim* (Hebrejskim sveučilištem u Jeruzalemu), CEU ima i ljetnu školu židovskih studija. Židovski se studiji studiraju i na poslijediplomskoj razini (magisteriji i doktorati). Projekt židovskih studija izdaje dvogodišnjak, *Jewish Studies at the CEU*, u kojem se, osim radova profesora i studenata objavljuje primarna građa u sklopu istraživačkoga projekta *Jewish Issues in Communist Archives*.

Hebraistički studiji na Katoličkom sveučilištu Pázmány Péter osnovani su 1992. i orijentirani su prema filologiji. Na nekim drugim mađarskim sveučilištima ne postoje sami

židovski studiji, ali je moguće slušati pojedinačne kolegije (Evangeličko-luteranski seminar u Budimpešti, kao i sveučilišta u Debrecenu i Szegedu).

U Mađarskoj djeluju i centri za studije o Šoa, koji su, kao i židovski studiji, za vrijeme komunizma bili zanemareni, uz izuzetak kolekcije primarnih izvora, izdane u tri sveska između 1957. i 1967. Godine 1991. osnovan je *Magyar Auschwitz Alapítvány - Holokauszt Dokumentációs Központ* (Mađarska fondacija za Auschwitz - dokumentacijski centar Šoa), s ciljem nastavka objavljivanja primarnih izvora vezanih za Šoa u Mađarskoj, a od 1992. izdaje svoj časopis, *Holocaust Füzetek*. Deset godina poslije osnovan je *Budapesti Holokauszt Múzeum és Oktatási Központ* – BPHM (Budimpeški muzej za Šoa i edukacijski centar), kako bi se osnovao muzej za Šoa u Mađarskoj. Godinu dana poslije vlada je transformirala već spomenutu Mađarsku fondaciju za Auschwitz u javnu ustanovu, koja je imala zadaću osnovati *Holokauszt Emléközpont* (Memorijalni centar za Šoa) – muzej, edukacijski i istraživački centar.

Magyar Zsidó Levéltár (Mađarski židovski arhiv) jedan je od najvažnijih izvora za proučavanje židovske povijesti u Mađarskoj, a osnovan je 1994. godine. Sastoji se od niza privatnih i javnih kolekcija, smještenih pod isti krov. Izvori se objavljuju u časopisu *Makor* (Izvor), a trenutačno je određena arhivska građa u procesu digitalizacije za *online* publiciranje.

U Češkoj se židovski studiji proučavaju kroz niz institucija, od kojih su neke nastale na temeljima institucija koje su funkcionirale i prije demokratskih procesa, kao što je *Židovské muzeum v Praze* (Židovski muzej u Pragu), koji izdaje znanstveni časopis i vodi niz istraživačkih projekata.¹³ Neke od važnijih istraživačkih tema Židovskoga muzeja su život i djelo rabina Jude Leva (Loewa) ben Becalela, odnosno MaHaRaL-a¹⁴ *Enciklopedija židovskih zajednica*, češki

¹³ Pregled razvoja židovskih studija u Češkoj temelji se na članku Marie Crhová, «Jewish Studies in the Czech Republic», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 135-143.

¹⁴ Juda ben Becalel Lev/Loew (יהודה בן בצלאל לאו) poznatiji pod imenom MaHaRaL iz Praga (מהר"ל מפראג) ili jednostavno MaHaRaL (מהר"ל), što dolazi od hebrejskog akronima u značenju *naš učitelj rabin Loew* (hebrejski akronim od) bio je važan talmudski učenjak, mistik i filozof iz XVI. stoljeća (o. 1520. – 17 rujna 1609.). Poznat je i po komentaru na Rašijeve komentare na Toru, *Gur Aryeh al HaTorah* (גור אריה תורה). Raši (רש"י) je akronim od rabin Šlomo (J)ichaki (רבי שלמה יצחקי), koji je živio u XI. stoljeću (22 veljače 1040. – 13 srpnja 1105.) u sjevernoj Francuskoj (Aškenazu), a bio je jedan od najvećih autoriteta u raznim područjima židovstva te najvažnijih komentatora Biblije i Talmuda. Njegovo će djelo svi kasniji istraživači uzimati za osnovu svoje egzegeze. Bez upućivanja na Rašijeve komentare, nezamisliva je cijela talmudska škola, a njegovi komentari su neophodno mjesto polaska za

antisemitizam u kasnom XIX. stoljeću, njemačke i austrijske izbjeglice u Čehoslovačkoj, cenzura židovskih knjiga u Češkoj u XVII. i XIX. stoljeću, srednjovjekovna židovska kultura te briga o srednjovjekovnim hebrejskim manuskriptima. Muzej od 1965. izdaje časopis *Judaica Bohemiae*, na teme židovske povijesti i kulture, kako Češke i Moravske, tako i drugih zemalja nekadašnje Habsburške Monarhije od Srednjeg vijeka do suvremenog razdoblja, i to na engleskom i njemačkom, a od 2009. godine izlazi bijenalno.

Židovski studiji studiraju se na nekoliko sveučilišta. Na *Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze* (Filozofski fakultet Karlova sveučilišta u Pragu) moguće je studirati hebraistiku u okviru *Ústav Blízkého východu a Afriky* (Instituta za bliskoistočne i afričke studije). Na Fakultetu postoje i dva centra – *Pražské centrum židovských studií* i *Centrum pro studium holokaustu a židovské literatury*). Godine 1991. je pri *Ústav pro soudobé dějiny AV ČR* (Institutu za suvremenu povijest Čehoslovačke akademije znanosti) osnovan i Centar za židovske studije, koji se s vremenom utopio u *Centrum pro studium menšin* (Centar za manjinske studije), otkad bilježi pad značajnih istraživačkih projekata. U Centru se istraživalo modernu i suvremenu židovsku povijest u češkim zemljama s naglaskom na češko-židovske odnose, antisemitizam, *Šoa* i njezine posljedice.

U Češkoj od 1998. djeluje i *Institut Tereziánské iniciativy* (Institut za terezinsku inicijativu), koji su 1993. osnovali bivši zatočnici geta u Terezinu/Theresienstadtu pod imenom *Nadace Tereziánská iniciativa* (Fondacija za terezinsku inicijativu). Institut se bavi istraživanjem povijesti geta u Terezinu, židovske povijesti srednje Europe u XX. stoljeću, *Šoa* u Češkoj i Moravskoj, a izdaje časopis *Tereziánská iniciativa* godišnjak *Terezín, studiji i dokumenti*, kao i *Tereziánských pamětních knih* (Terezinske memorijalne knjige).

U Moravskoj je, na *Filozofická fakulta UP v Olomouci* (Filozofskom fakultetu Sveučilišta Palacky u Olomoucu), u suradnji s Austrijskom akademijom znanosti i Kurtom i Ursulom

svako ozbiljnije bavljenje ovom tematikom. Uz Maharala se vezuje i legenda iz XIX. stoljeća da je iz gline stvorio Golema.

Schubert, doajenima židovskih studija u Austriji, osnovan *Centrum judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových* (Centar za židovske studije Kurt i Ursula Schubert).

Brojne su druge teme iz židovske povijesti čeških zemalja, koje su obrađene kroz različita sveučilišta na kojima postoje židovski studiji (diplomski i poslijediplomski), ili različita predavanja na tu temu ondje gdje tih studija nema, kao i na drugim znanstvenim institucijama.

Židovski studiji u Rumunjskoj počeli su 1990. godine s *Institutul de Iudaică și Istorie Evreiască 'Dr. Moshe Carmilly'* (Institutom za židovske studije i židovsku povijest Dr. Moshe Carmilly) pri *Facultății de Istorie și Filosofie a Universității 'Babeș-Bolyai' din Cluj-Napoca* (Filozofskom fakultetu Sveučilišta Babes-Bolyai u Cluju), kako bi se, u akademskome miljeu otvorila tema povijesti rumunjskih Židova i njihova doprinosa rumunjskom kulturnom i ekonomskom razvitku, a što je bila tabu-tema pod komunističkim režimom.¹⁵ Istraživačke teme koje prevladavaju su povijest transilvanijskih Židova u XVIII. stoljeću, arhivske i knjižnične baze podataka, židovska genealogija, židovska groblja u Rumunjskoj, židovski tisak u Transilvaniji i prikaz Židova u lokalnom tisku, židovsko pitanje u parlamentu Rumunjske (1919.–1929.), židovska prisutnost u moldavskim popisima stanovništva u prvoj polovici XIX. stoljeća, židovski otpor u Šoa, podučavanje o Šoa u rumunjskim srednjim školama, židovsko sudjelovanje u međuratnoj sjeverozapadnoj transilvanijskoj ekonomiji itd. Institut nudi i dva judaistička akademska programa, jedan s područja židovskih studija i drugi s područja hebraistike, kao i doktorske studije. Institut sudjeluje i u edukaciji nastavnika na temu *Šoa*, u suradnji s *International Holocaust Remembrance Alliance* (IHRA), *Jad Vašemom* i drugima.

U Rumunjskoj od 1998. djeluju još dva centra za židovske studije: *Centrul de Studii Ebraice 'Goldstein Goren' din cadrul Facultății de Litere a Universității din București* (Centar za hebrejske studije *Goldstein Goren* na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Bukureštu) i Centar za proučavanje i istraživanje jugoistočne europske židovske povijesti, kulture i civilizacije pri Sveučilištu u Craiovi. Godinu dana poslije osnovan je i *The Alexander Safran Center for Jewish Studies* (Centar za židovske studije *Alexander Safran*) na Sveučilištu u Iasiju. Centar iz Bukurešta

¹⁵ Pregled razvoja židovskih studija u Rumunjskoj temelji se na članku, Felicija Waldman, Michael Shafir, «Jewish Studies in Romania», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 71-84.

bavi se istraživačkim radom na područjima židovske povijesti, filozofije, civilizacije i umjetnosti, objavljuje godišnjak *Studia Hebraica*, a nudi i diplomatske i doktorske programe, u suradnji s drugim odsjecima na Filozofskom fakultetu. Centar sa Sveučilišta u Craiovi istražuje sefardsku povijest u južnoj Rumunjskoj i jugoistočnoj Europi, s naglaskom na arheološke i arhivske dokaze židovskih naselja, njihova pravnog i administrativnog statusa, dinamiku židovske populacije u različitim razdobljima, njihovu komunalnu organizaciju, zanimanja, kulturni život židovskih lokaliteta, židovsku ulogu u razvoju lokalnih obrta, industrije, kao i obrazovanja, kulture, umjetnosti i književnosti. Centar intenzivno istražuje i razdoblje *Šoa* u Olteniji. Centar za židovske studije *Alexander Safran* na Sveučilištu u Iasiju, uglavnom se koncentrira na povijest moldavskih Židova, u svjetlu činjenice da su mnoga naselja u regiji (uključujući i sam Iasi) prije početka Drugog svjetskog rata imali više od 50 posto židovskoga stanovništva.

Godine 2004. na privatnom *Universitatii de Vest Vasile Goldis din Arad* (Sveučilište Vasile Goldis u Aradu) osnovan je još jedan centar za židovske studije, *Centrul de studii iudaice*, koji objavljuje znanstveni časopis *Studia Iudaica Aradensis*, a ima i diplomski studij židovske povijesti, kulture i civilizacije. Centar održava i seminare o edukaciji o *Šoa* na lokalnome nivou.

Zanimljivo je da je osnivanje većine instituta i centara s njihovim akademskim programima išlo teško zbog otpora domaćih akademskih krugova, ali, u slučaju prvog otvorenog, Instituta za židovske studije i židovsku povijest *Dr. Moshe Carmilly*, i zbog otpora samog nacionalnog vijeća za evaluaciju studijskih programa, i to pod izlikom da ima već dovoljno programa židovskih studija. Neki su otvoreni tek nakon domaćih i međunarodnih pritisaka. Centar za hebrejske studije *Goldstein Goren* počeo je s osnivanjem već 1995., no osnutak je odgođen do 1998. radi velikih otpora unutar Sveučilišta u Bukureštu. Centar za židovske studije *Alexander Safran* na Sveučilištu u Iasiju, iako osnovan još 1999. godine na Odsjeku za povijest, unatoč pozitivnoj recepciji sa strane *provosta* i senata, postaje operativnim tek 2004., zbog otpora dijela znanstvenog osoblja.¹⁶

¹⁶ Waldman, Shafir, «Jewish Studies in Romania»: Institut za židovske studije i židovsku povijest *Dr. Moshe Carmilly*, 72-73; Centar za hebrejske studije *Goldstein Goren*, 73; Centar za židovske studije *Alexander Safran*, 75.

Težak put rumunjskog suočavanja sa svojom ratnom poviješću prepoznaje se se u događajima koji su prethodili osnivanju *Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România 'Elie Wiesel'* (Nacionalnog instituta za proučavanje Šoa u Rumunjskoj *Elie Wiesel*), u kolovozu 2005. godine. Institut je osnovan vladinom odlukom na temelju preporuke međunarodne komisije, kojoj je bivši rumunjski predsjednik Ion Iliescu, u listopadu 2003. godine, dao zadatak izraditi znanstveni izvještaj o Šoa u Rumunjskoj; samo osnivanje međunarodne komisije bilo je posljedica grubih službenih pogrešaka, kad je rumunjska vlada u lipnju 2003., suprotno svojem vlastitom zakonskom propisu iz 2002., koji javnu negaciju Šoa kažnjavaju sa šest mjeseci do pet godina zatvora, tvrdila da u Rumunjskoj nije bilo Šoa. I sam zakonski propis iz 2002. godine bio je donesen kao rezultat zapadnih (osobito američkih) pritisaka, koji su, među ostalim, uvjetovali rumunjski pristup NATO-u suočavanjem s rumunjskom fašističkom poviješću i prekidom s kultom maršala Iona Antonescua. Nakon negacije Šoa i sam je predsjednik Iliescu u svom intervjuu izraelskom dnevniku *Ha-arec* trivijalizirao i odbacio bilo koju mogućnost restitucije židovske imovine. To je bila kap koja je prisilila predsjednika da osnuje navedenu komisiju. Predsjedavajući komisije bio je Elie Wiesel, čije je ime institut poslije preuzeo. Glavna je zadaća Instituta identifikacija, prikupljanje, bilježenje, proučavanje i objavljivanje dokumenata, kao i implementacija edukacijskih programa vezanih uz Šoa. Institut publicira i polugodišnjak *Holocaust. Studii si cercetari*.

Zanimljiva je sudbina *Centrul pentru Studierea Istoriei Evreilor din Romania* – CSIER-a (Centra za proučavanje povijesti rumunjskih Židova), koji funkcionira unutar *Federatia Comunitatii Evreiesti din Romania* – FJCR-a (Saveza židovskih zajednica Rumunjske). Centar je, *de facto*, osnovan 1978. godine i vlasti su ga tolerirale kao *smokvin list* prema Zapadu, osobito prema Amerikancima, no nikada nije dobio službeni status. Neki od vodećih povjesničara, koji su ondje radili, poslije su emigrirali. Odmah nakon pada komunističkog režima, ovaj je institut dobio službeni status. Znanstvenici povezani s Centrom istražuju razdoblje Šoa, židovsku društvenu povijest, povijest različitih rumunjskih židovskih zajednica, židovsku kulturnu i intelektualnu povijest; Centar redovito izdaje *Buletinul Centrului, Muzeului si Arhivei Istorie a Evreilor din Romania* (Bilten SCIER-a).

Pad komunizma i ukidanje institucionalnih i političkih barijera, koje su ometale razvoj židovskih studija u zemljama sovjetskoga bloka utjecale su na njihov razvoj u Poljskoj, no ovdje valja spomenuti i rast interesa za manjinske kulture i svjetsku znanstvenu hiperprodukciju, kao i određenu poljsku specifičnost – svojevrsnu usredotočenost na židovske teme.¹⁷

U Poljskoj je 1947. godine osnovan *Żydowski Instytut Historyczny* – ŻIH (Židovski povijesni institut), koji je objavljivao kvartalni znanstveni časopis *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Nakon *anticionističke kampanje*, koju je organizirala Komunistička partija i njezine vlasti 1968. godine, ova je skupina povjesničara bila izuzetno mala. Odsjek za stari Bliski istok i hebrejske studije na Sveučilištu u Varšavi bavio se, u skladu s komunističkom dogmom dopuštenih tema, biblijskom židovskom poviješću, otkrićima iz Kumrana, no ne i hebrejskim tekstovima podrijetlom s poljskih teritorija. Od druge polovine sedamdesetih godina XX. stoljeća, porastom oporbe vladajućem komunističkom sustavu, teme koje je taj sustav potiskivao postaju sve popularnijima, pa tako i židovske teme, posebno potisnute antisemitskom kampanjom iz 1968. godine. Tragovi židovske prošlosti još su jasno vidljivi unutar poljskoga kulturnog krajolika. Taj interes rezultira studijama iz židovske materijalne kulture - groblja i sinagoga, no ta istraživanja su uglavnom bila popularna, a ne znanstvena.

Pionirski pokušaji postavljanja židovskih studija u akademske okvire događaju se osamdesetih godina XX. stoljeća u okviru *Uniwersytet Jagielloński Kraków* (Jagelonskoga sveučilišta u Krakovu), u obliku broja znanstvenih inicijativa, konferencija i kontakata sa stranim znanstvenicima. Autor ističe i da je dojam dobiven čitanjem djela dotadašnjih istraživača poljske povijesti bio da su izvori o židovskome mjestu unutar poljske povijesti sustavno uništavali nacisti i komunisti, no radilo se o selektivnom pristupu historičara – izvora je, naime, bilo obilje. To je 1986. godine vodilo osnivanju međuodsječkoga studija povijesti i kulture Židova u Poljskoj na Jagelonskom sveučilištu u Krakovu, koji se, 2000. godine, transformira u *Instytut Judaistyki* (Odsjek za židovske studije), a koji pokriva sva područja, od biblijskih studija i antičke židovske

¹⁷ Pregled razvoja židovskih studija u Poljskoj temelji se na članku, Marcin Wodziński, «Jewish Studies in Poland», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 101-118.

povijesti do intenzivnog proučavanja ranog novog vijeka i religijskih studija te suvremene povijesti i književnosti.

Židovski studiji na Sveučilištu u Varšavi organizirani su unutar različitih odsjeka i katedri tako da postoji Odsjek, koji je 2000. godine nastao od *Centrum Badania i Nauczania Dziejów i Kultury Żydów w Polsce im. Mordechaja Anielewicza* (Centra za proučavanje i podučavanje povijesti i kulture poljskih Židova *Mordechai Anielewicz*). Na istom je Sveučilištu 1990. osnovan *Zakład Hebraistyki Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego* (Odsjek za hebraistiku Fakulteta za orijentalne studije Sveučilišta u Varšavi), a nastao je iz *Katedre Semitystyki* (Katedre za semitologiju), *Katedra za jidiš na Instytut Germanistyki* (Odsjeku za germanistiku) itd. Židovski studiji na Sveučilištu u Wrocławu osnovani su 1993. kao *Studium Kultury i Języków Żydowskich* (Istraživački centar za kulturu i jezike Židova), a danas djeluju kao *Zakład Studiów Żydowskich* (Odsjek za židovske studije), dok je na *Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Lublin* (Sveučilištu Maria Curie-Skłodowska u Lublinu) 2000. godine osnovan *Zakład Badań Etnicznych* (Odsjek za istraživanje etničkih zajednica), a postoje i manji centri i odsjeci u Poznańu i Toruńu.

Polskie Towarzystwo Studiów Żydowskich (Poljska udruga za židovske studije) osnovana je 1995. godine s ciljem promicanja proučavanja židovske povijesti i kulture, kao i integracije zainteresiranih i angažiranih akademskih krugova u Poljskoj, a 2010. godine osnovana je i *Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych* (Poljska udruga za studije jidiša). Za Poljsku je specifična izuzetno velika izdavačka aktivnost sa židovskim temama pa godišnje objavljuju do stotinu naslova, ponekad znanstveno izuzetno važnih. Izlazi i niz specijaliziranih znanstvenih časopisa: *Studia Judaica* (od 1998. polugodišnjak), *Kwartalnik Historii Żydów – The Jewish History Quarterly* (od 1950. do 2001. *Biuletynu Żydowskiego Instytutu Historycznego – The Bulletin of the Jewish Historical Institute*). Od 2002. godine objavljuje se i godišnjak *Scripta Judaica Cracoviensia*, a od 2005. godine i *Żidovska zaklada*, od 2008. i na engleskom, *Holocaust Studies and Materials*, što znači da u Poljskoj godišnje izlaze četiri znanstvena časopisa posvećena židovskim studijima, odnosno zajedno osam brojeva godišnje.

Glavni istraživački interesi unutar židovskih studija u Poljskoj su *Šoa*, razdoblje nakon *Šoa* i lokalne židovske povijesti. Poslijeratna židovska povijest često je u središtu interesa i različitih diskursa poljskih, američkih i osobito izraelskih historičara; za izraelske historičare posebno, Poljska je mjesto događanja same *Šoa* i židovski život u Europi nakon nje više nije moguć, dok su te godine za Poljake formativno razdoblje njihove suvremene povijesti, još uvijek

mitologizirane i premalo istraživane. Štoviše, razdoblje između 1945. i 1949. je razdoblje kad u Poljskoj živi nekoliko stotina tisuća Židova, iako su mnogi ondje samo privremeno: npr. Wrocław 1946. ima 9.8% židovskog stanovništva, a nekoliko drugih gradova u Donjoj Šleskoj imaju ili značajan postotak židovskog stanovništva ili čak židovsku većinu (npr. Dzierżonów).

Marcin Wodziński, stavljajući dosadašnje židovske studije u Poljskoj u kontekst tipičnih metanaracija židovskih studija kako ih promatraju Izraelci, ili Amerikanci, zaključuje kako bi oni morali biti razmatrani u kontekstu poljske, a ne židovske *akademije*, usprkos činjenici da njezin veći dio prati trenutačne smjerove razvoja židovskih studija u svijetu i aktivno i kreativno sudjeluje u suvremenoj akademskoj razmjeni. No, njezina temeljna referentna točka su poljske metanaracije, iako neke od njih radikalno preispituju te metanaracije. Paradoksalno, činjenica da se tako velik dio poljsko-židovskih studija aktivno suočava s poljskim stereotipima, poljski nacionalni mitovi i poljske kognitivne paradigme dokazuju važnost konteksta poljskih metanaracija te kako su poljsko-židovski studiji snažno ukorijenjeni u poljsku javnu debatu.¹⁸ Izuzetak su od ovog pravila poljsko-židovski studiji za vrijeme Poljske-Litve, razdoblje ranog novog vijeka, čija je historiografija i sama doživjela metodološke transformacije, kako u SAD-u, tako i u Europi. Taj razvoj vidljiv je i u načinu proučavanja židovske povijesti ovog razdoblja u SAD-u i Izraelu, a vrlo bliska suradnja poljskih historičara ranog novog vijeka s njihovim američkim i izraelskim kolegama pokazala se izuzetno značajna za poljsko-židovske studije. Rezultat je ove suradnje referiranje poljsko-židovskih historičara na međunarodnu, a ne na poljsku *akademiju*! Sličan razvoj, doduše u manjoj mjeri, može se pratiti i kod studija jidiša, studija o hasidizmu ili liberalnih religijskih pokreta u Poljskoj u XIX. stoljeću. Može se zaključiti da se poljsko-židovski studiji postupno oslobađaju poljske metanaracije i poljske paradigme židovske povijesti.

¹⁸ Wodziński, «Jewish Studies in Poland», 111. Kratki uvod u problematiku metanaracija u židovskoj historiografiji vidi Moshe Rosman, *How Jewish is Jewish History?* (Oxford – Portland: Littman Library of Jewish Civilization, 2007.), 47-54.

Tijekom sovjetske vlasti u Litvi (1940.-1990.) postojala je jedna židovska institucija, koja je funkcionirala od 1945. do 1948. godine – Židovski muzej u Vilniusu.¹⁹ Pokrenuli su ga još 1944. preživjeli povratnici kao izložbu *Brutalna destrukcija Židova za vrijeme njemačke okupacije*. Cilj muzeja bio je prikupljanje i čuvanje građe, koja je preživjela Šoa; u rujnu 1949. godine reorganizacija kulturnih institucija sa strane sovjetske litvanske vlade pomela je ovaj muzej. Do Zapada je došla vijest o likvidaciji toga muzeja i pljački njegova fundusa sa strane NKVD-a (kroz reorganizaciju u Muzej lokalne povijesti u Vilnius, raznošenje fundusa po različitim muzejima, arhivima i knjižnicama). Jedina iznimka od sovjetskog pravila ignoriranja židovskih studija u doba komunizma u Litvi bilo je istraživanje dijalektologije jidiša, no rezultati toga rada nikad nisu bili prezentirani unutar sovjetske *akademije*.

Počeci židovskih studija nakon raspada Sovjetskog Saveza bili su relativno skromni: prva konferencija o važnosti Vilnusa kao židovskog centra održana je u listopadu 1990. godine u New Yorku. Ona je pokazala velike razlike u istraživačkim prioritetima i zaostajanje litvanskih historičara u odnosu na dominantni diskurs na Zapadu. Litvansku kolaboraciju za vrijeme Šoa litvanski znanstvenici u svom diskursu nisu niti imali.

U listopadu 1993. godine osnovan je prvi znanstveni centar za židovske studije – *Vilniaus Judaikos institutas* (Centar za judaističke studije), pod vodstvom prof. Mejerisa Subasa (Meyera Shuba), a u okviru Sveučilišta u Vilnius. Unatoč početnim deficitima, kako kvalificiranih profesora i znanstvenika, tako i studenata, stvorena je baza istraživanja i podučavanja, iz koje se, kroz devedesete godine XX. i prvo desetljeće ovoga stoljeća, razvila istraživačka i izdavačka djelatnost. Šoa je u središtu interesa kako centra, tako i židovskog muzeja, tema koja prevladava i u litvanskoj javnosti od obnove nezavisnosti.²⁰

¹⁹ Pregled razvoja židovskih studija u Litvi temelji se na članku, Šarūnas Liekis, «Jewish Studies in Lithuania since 1990», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 93-100.

²⁰ Liekis, «Jewish Studies in Lithuania since 1990», 94. Godine 1998, u smjeru međunarodnog prepoznavanja ovog instituta, a uz pomoć financiranja iz Otvorenog društva Litve i dr. Dovida Katza, bivšeg profesora Sveučilišta u Oxfordu, Centar se transformira u *Kultūrinį bendrijų studijų centras* (Centar za kulture bez država), s naglaskom na kulture, koje nemaju svoju matičnu državu: jidiš, Karaite, ruske starovjerce i Rome, no ostao je neuspješan. (ibidem, 97).

Iste godine litvanski *Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus* (Državni židovski muzej Gaon iz Vilne) i litvanska židovska zajednica organizirali su međunarodnu konferenciju u povodu pedesete obljetnice uništenja geta u Vilniusu, gdje su domaći i međunarodni znanstvenici mogli raspravljati o problematici židovske povijesti u Litvi. *Šoa* i pitanje litvanske kolaboracije bili su predmet na dva javna događaja: međunarodnoj konferenciji o židovskoj povijesti i *Šoa* u Nidi u rujnu 1997. godine, uz sudjelovanje poznatih židovskih povjesničara Ezre Mendelsohna, Dine Porat i Jonathana Steinberga te diskusije u *Seimasu*, litvanskom parlamentu 23. travnja 1999., koja je uključila historičare, političare, arhiviste i pravnike.

Godine 2004. osnovan je i *Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centras* (Centar za proučavanje kulture i povijesti istočnoeuropskih Židova), koji se bavi poviješću židovskih zajednica u Litvi i susjednim zemljama. Teme kojima se bave židovski studiji u Litvi uključuju protužidovsku politiku Katoličke crkve, pojavu modernog antisemitizma u Litvi, razvoj židovsko-litvanskih odnosa između dva rata, društvene i političke posljedice krize, koja je završila stranom okupacijom u četrdesetim godinama XX. stoljeća.

Prije revolucije iz 1917. godine u Ruskom je Carstvu postojala bogata znanstvena produkcija vezana uz židovske studije.²¹ Dva su najvažnija ruska centra, Moskva i Sankt-Peterburg, s nizom poznatih židovskih znanstvenika²² i nizom institucija: תולדות חברת מרבי השכלה בישראל (Društvo za promicanje edukacije među Židovima u Rusiji, 1863.–1929.), *Еврейское Историко-Этнографическое Общество - ЕИЭО* (Židovsko historiografsko i etnografsko društvo, 1908.–1929.), na Sveučilištu u Sankt-Peterburgu (ova je škola dominirala hebraistikom u XIX. i početkom XX. stoljeća, zahvaljujući i golemoj zbirci vrijednih židovskih manuskripata u Carskoj javnoj knjižnici kao i u Azijskom muzeju) i *Московский институт востоковедения - МИИВ* (Moskovski institut orijentalnih studija). Publikacije i djela s područja judaistike prije

²¹ Pregled razvoja židovskih studija u Rusiji temeljim na članku, Victoria Mochalova, «Jewish Studies in Russia in the post-Communist Era», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 119-133.

²² Mochalova, «Jewish Studies in Russia in the post-Communist Era», 119: najpoznatiji su svakako Daniel Hvolson (1819.–1911.); Mihael Kulišer (1847–1919); Šimon Dubnov (1860.–1941.); Pavel Kokovcov (1861.–1942.), Aleksander Harkavi (1863.–1939.); Julij Gesen (1871.–1939.); Israel Cinberg (1873.–1939.); Mark Vishnitzer (1882.–1955.) i drugi.

Oktobarske revolucije uključuju zbirku *Rusko-židovskih arhiva* (1850.–1896.) Sergeja Beršadskog, koja uključuje odabrane izvore za židovsku povijest, časopis *Восход* (Zora, 1881.–1906.), *Еврейская Старина* (Židovske starine, 1909.–1930.), a *Общество еврейских научных публикаций* (Društvo za židovske znanstvene publikacije) objavljuje *Еврейская Энциклопедия Брокгауза-Ефрона* (Židovsku enciklopediju) u 16 svezaka (1908.–1930.), u suradnji s poznatom izdavačkom kućom Brockhaus-Efron iz Sankt-Peterburga.²³ U crvenom Petrogradu 1919. godine otvoreno je Židovsko sveučilište, privlačeći najbolje profesore židovskih studija, ali u okolnostima *nove* Rusije nije imalo šanse opstati pa je, nakon nekoliko promjena imena, napokon zatvoreno 1925. godine.²⁴

Uslijedio je nagli prekid, zatim zabrana i progon, mnogi su znanstvenici uhićeni, a građom najbogatiji arhivi raštrkani. Mnogi postsovjetski Židovi, čija je baština ukradena, nisu bili ni svjesni da su imali tako bogatu baštinu. Sovjeti su nadgledali dva instituta u Ukrajini (Kijev) i Bjelorusiji (Minsk), koji su održavali *proleterske židovske studije*, a koji su se koncentrirali na folklor, lingvistiku, glazbu i *povijest klasne borbe među Židovima* u Ruskom Carstvu, ali se, uz rastezanje pojma *židovski studiji*, ono što se radilo u ovim institutima ne bi moglo nazvati tako. No i oni su raspušteni tijekom staljinističkih godina i većina njihovih zaposlenika nestala je u razdoblju *Velike čistke*.

U poslijeratnom razdoblju, nakon raspuštanja *Еврейский антифашистский комитет* – EAK-a (Židovskog antifašističkog odbora) i raspuštanja svih kulturnih institucija na jidišu, prestala je bilo kakva židovska aktivnost.²⁵ Tih godina izašlo je nekoliko anticionističkih djela, kao i ona posvećena kritici židovske religije, no ovdje nije bila riječ o znanstvenim radovima.

²³ Židovska enciklopedija doživjela je reprint u Moskvi, 1991. godine, a danas je dostupna u e-izdanju: <http://brockhaus-efron-jewish-encyclopedia.ru> (pregledano 19. ožujka 2015.).

²⁴ Mochalova, «Jewish Studies in Russia in the post-Communist Era», 119. Židovsko sveučilište obnovljeno je 1989. godine kao Otvoreno židovsko sveučilište.

²⁵ Više o EAK: Mali pojmovnik na kraju rada, «Židovski antifašistički odbori»; Library of Congress, izložba Revelations from the Russian Archives: <http://www.loc.gov/exhibits/archives/intro.html> (pregledano 18. ožujka 2015.) odnosno dva dokumenta o djelatnosti EAK: <http://www.loc.gov/exhibits/archives/jewi.html> (pregledano 18. ožujka 2015.); Nora Levin, *The Jews in the Soviet Union Since 1917: Paradox of Survival, Volume 1* (New York: New York University Press, 1990.); Shimon Redlich, *War, the Holocaust and Stalinism A Documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR* (Luxembourg: Harwood Academic Publishers, 1995.).

Kao i drugdje u komunističkoj Europi, židovske teme iz razdoblja antike bile su dopuštene pa se u publikaciji Akademije znanosti, *Вестник древней истории* (Vjesnik antičke povijesti), moglo naći i židovskih tema. Hebraistika u Sankt-Peterburgu je, u smanjenom opsegu, nastavila postojati kroz lenjingradski ogranak *Института востоковедения Академии наук СССР* (Instituta za orijentalne studije Sovjetske akademije znanosti). Dopusnene teme bile su vezane uz antiku (povijest i književnost Starog istoka, povijesni, kulturni i religijski studiji Bliskog istoka i biblijski studiji), što nije jamčilo sigurnost od progona.²⁶

Od sedamdesetih se godina XX. stoljeća može pratiti svojevrsno buđenje židovskih studija, ali kroz poluslužbene kanale: Etnografsku komisiju unutar moskovskoga ogranka Geografskog društva i, kratkotrajno, od države strogo kontroliranoga časopisa na jidišu, *Sovetiš Hajmland* (סאוועטיש היימלאנד) i to, jer je malo tko od autora govorio jidiš, nakon što su njihovi članci prevedeni s ruskoga. Grupa znanstvenika s područja židovskih studija i entuzijasta 1981. godine osnovala je *Еврейской историко-этнографической комиссии* – ЕИЭК (Židovsku povijesno-etnografsku komisiju), koja je imenom podsjećala na staro društvo iz predsovjetskih vremena iz Sankt-Peterburga, koji su počeli prikupljati ostatke starih studija. Oni su počeli svoj, tzv. *treći put* između dopuštenih antičkih studija te povijesti radničkoga pokreta i cionizma (u određenom kontekstu) i uglavnom edukacijskih predavanja vezanih uz krug *refusenika* iz sedamdesetih i osamdesetih godina te su se sljedeća dva desetljeća bavili etnografskim i historiografskim studijima: narodnom poviješću, kulturnom baštinom i suvremenom situacijom sovjetskih Židova. Istodobno, edukacija iz hebrejskog i židovske tradicije odvijala se u podzemlju jer se takva aktivnost u razdoblju 1977.–1986. kažnjavala. Sredinom osamdesetih je izlazio i ilegalni časopis, *Ленинградский еврейский альманах* (Židovski lenjingradski almanah), koji slijede i mnogi drugi. Druga varijanta izbjegavanja cenzure bila je u dopuštenom tisku objavljivati članke naslovljene alternativnim naslovima, koji nisu odgovarali stvarnomu naslovu.

U drugoj polovici osamdesetih počela su se osnivati i neka židovska društva, kao *Союз преподавателей иврита* (Unija hebrejskih učitelja) ili *Еврейское историческое общество*

²⁶ Mochalova, «Jewish Studies in Russia in the post-Communist Era», 120. Autorica navodi i slučajeve progona judaista vrijeme komunističke vladavine, kao što su Josef Amusin, Igor Djakonov ili Ilija Šifman.

(Židovsko historijsko društvo), koje je izdavalo *Еврейский исторический альманах* (Židovski historijski almanah). Židovska scena postajala je sve življa s novim društvima i pokušajima organizacija različitih konferencija, zahvaljujući *perestrojci*. *Еврейской Культурной Ассоциацией* (Židovska kulturna udruga), osnovana 1988. postala je prvom takvom priznatom organizacijom 1988. godine. Sljedeće godine organizirana je prva međunarodna konferencija sa znanstvenicima iz SSSR-a, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Izraela, Kanade i Poljske. Organizatori, tri neovisne moskovske židovske organizacije (Židovsko historiografsko društvo, Židovski znanstveni centar Sovjetskog sociološkog društva i Židovski informacijski centar) nazvali su je *Povijesna sudbina Židova u Rusiji i SSSR-u: početak dijaloga*. Konferencija se dogodila nakon desetljeća teških priprema u poluilegalnim okolnostima, nakon novinarskih članaka i ilegalnih radionica po (privatnim) stanovima.

Iste godine obnovljeno je i Židovsko sveučilište u Peterburgu, priznato od države 1992. godine, a pet godina poslije Sveučilište je promijenilo ime u *Петербургский Институт Иудаики* (Peterburški institut za židovske studije), i to kao jedno od prvih privatnih sveučilišta u zemlji. Ima dva odsjeka, filologiju i povijest. Njegov arhiv nastao je iz već spomenute podzemne Židovske povijesno-etnografske komisije (iz 1988. godine), a od 1993. godine ima oko 30.000 dokumenata u 14 različitih fondova. Njegova knjižnica jedna je od najbogatijih židovskih knjižnica na području bivšeg SSSR-a, s više od 50.000 svezaka. Sveučilište ima i bogatu izdavačku djelatnost. U postsovjetskom razdoblju osnovano je još nekoliko akademskih institucija: godine 1991. osnovano je Židovsko sveučilište u Moskvi (od 2003. zove se Visoka škola za humanističke znanosti *Šimon Dubnov*) s tri odsjeka: za povijest, filologiju i socijalnu psihologiju te s bogatom znanstvenom publicistikom. Još su tri programa židovskih studija otvorena u postsovjetskoj Rusiji. Dva, oba osnovana 1991., dio su većih institucija, gdje su židovski studiji samo dio ponuđenih studijskih programa: *ГКА им. Маймонида* (Državna židovska akademija Maimonides), s različitim odsjecima, od medicine do glazbe i židovskih studija), židovski studiji na Moskovskom institutu povijesti i arhivistike.

Projekt Judaica, u početku ga potpomažu dvije židovske institucije iz New Yorka – Jewish Theological Seminary of America (JTSA) i Institut YIVO, počeo je 1993. godine na *Российский государственный гуманитарный университет* (Ruskom državnom sveučilištu za humanističke znanosti). Tri godine poslije ovaj projekt postaje *Российско-американский учебно-научный Центр Библистики и Иудаики* (Rusko-američkim centrom za biblijske i židovske studije). Na njemu postoje studijski programi s područja židovstva, židovske filozofije,

kulture, demografije i etnografije, biblijskog i modernog hebrejskog, aramejskog i jidiša, a redovito organizira i međunarodne konferencije o židovskim studijima. Centar od 2001. godine objavljuje seriju *Judaica Rossica*, a od 2006. i rezultate studentskih istraživanja.

Kasnih devedesetih godina privatna židovska sveučilišta počela su surađivati s ruskim državnim sveučilištima, a ona, sa svoje strane s Hebrejskim sveučilištem u Jeruzalemu, osnivajući, zajedno s njim, centre za židovske studije.

Osim navedenih časopisa posvećenih židovskim studijima prikazanih po pojedinim državama, objavljuje se i nekoliko časopisa posvećenih židovskim studijima u istočnoj Europi: *Gal-Ed* i *Polin* (posvećeni konkretno povijesti poljskih Židova) te *East European Jewish Affairs*, *Pinkas* i *Jews in Russia and Eastern Europe*.²⁷

Ovaj pregled bio bi nekompletan bez spominjanja וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט (Istraživačkog instituta za jidiš), osnovanog 1925. u tadašnjem Wilnou u Poljskoj (na jidišu Vilna, ווילנע), a današnjem Vilniusu u Litvi, poznatijeg po akronimu YIVO (ייִוואָ). YIVO je bio projekt teritorijalista, odnosno zagovornika jidiš židovske kulture, suprotstavljenima, s jedne strane, hebraistima/cionistima, a s druge asimilantima, govornicima poljskog i(li) ruskog. S Institutom su bili povezani neki od najpoznatijih židovskih povjesničara, Elias Černikover, Šaul Ginzburg (שאול גינזבורג) i Šimon Dubnov (שמעון דובנאָוו). Danas se nalazi u New Yorku, kao posljedica *Šoa*, nakon mukotrpnog skupljanja građe u poratnoj Njemačkoj, uz pomoć pripadnika američke vojske. YIVO je najveći izvor građe na jidišu, kao i enormne građe na poljskom i ruskom jeziku za povijest Židova istočne Europe.

Osnovna razlika između gore navedenih zemalja i Hrvatske jest brojnost i (uvjetno rečeno) važnost židovske zajednice. Hrvatska je zajednica mlada (s izuzetkom Splita i Dubrovnika) i malobrojna. Prirodom svoga nastanka, u hrvatske su zemlje dolazili *pioniri*, u početku uglavnom raštrkani i po gradovima, ali većinom po malim mjestima i selima, bez židovske infrastrukture, gdje su, nerijetko, bili jedini Židovi ili jedina židovska obitelj. U

²⁷ Wodziński, «Jewish Studies in Poland», 112.

Hrvatskoj se nikada nije razvio ni jedan više ili manje tradicionalan centar židovskog učenja. Izuzetak je činilo nekoliko osnovnih škola. Nakon raspada Austro-Ugarske, Židovi s periferije Carstva (Hrvatska, Slavonija i južna Ugarska – Vojvodina) postali su, ekonomski i brojčano, centrom nove države, ali je jugoslavenska zajednica i dalje bila relativno malobrojna i vrlo heterogena, s jednom ješivom – onom sefardskom u Sarajevu. Nakon Drugog svjetskog rata i odlaska većine preživjelih te, u kontekstu pripadanja komunističkom bloku, židovski se studiji ni ovdje nisu razvijali. Izuzetak je bilo osnivanje Jevrejskog istorijskog muzeja (JIM-a) u Beogradu 1948. godine, koji je prikupio većinu povijesne građe iz jugoslavenskih židovskih zajednica, kao i od pojedinaca. Arhiv JIM-a sadržava građu vezanu uz život i rad Saveza jevrejskih (veroispovednih) opština i pojedinih židovskih općina bivše Jugoslavije prije Drugog svjetskog rata, židovski predratni tisak, građu vezanu za antisemitizam i Šoa, građu Saveza i pojedinih židovskih općina nakon Drugog svjetskog rata, zaključno s 1992. godinom. Osim dokumentacije i foto-dokumentacije, arhiv ima i dvije elektronske baze podataka – žrtve Šoa s teritorija bivše Jugoslavije i židovske matične knjige Beograda.

Nekoliko se članaka bavi tematikom razvoja židovske, odnosno historiografije o Židovima u Hrvatskoj. To su članci Zvi Lokera, «New Books on the History of Yugoslavia's Jews», Marena Mihajloviča Frejdenberga, «Recent Publications on the History of Yugoslav Jewry», Ive Goldsteina «Historiografija o Židovima u Hrvatskoj» te dva članka Ljiljane Dobrovšak «Hrvatska, srpska, austrijska i mađarska historiografija o povijesti Židova od 1868. do danas» i «Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine.»²⁸ U člancima Ive Goldsteina i Ljiljane Dobrovšak prikazan je dosadašnji rad na pisanju židovske povijesti u Hrvatskoj, točnije, povijesti Židova u Hrvatskoj, s pregledom većine dosad objavljenih članaka i monografija na ovu temu.

²⁸ Zvi Loker, «New Books on the History of Yugoslavia's Jews», *The Jewish Quarterly Review*, 63:4 (1973.), 323-331; Maren Mihajlovič Frejdenberg, «Recent Publications on the History of Yugoslav Jewry», *Jews in Eastern Europe*, 2 (1993.), 66-76; Ivo Goldstein, «Historiografija o Židovima u Hrvatskoj», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 34-35-36 (2001.–2004.), 285-290; Ljiljana Dobrovšak, «Hrvatska, srpska, austrijska i mađarska historiografija o povijesti Židova od 1868. do danas», *Historiografija / povijest u suvremenom društvu* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.), 51-70; «Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine», *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti* (Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 2014.), 23-53.

Židovska historiografija počela se razvijati relativno kasno, u kontekstu razvoja pokreta *Wissenschaft des Judentums*, osnovanog na samom početku XIX. stoljeća. U lokalnom kontekstu, to je tek vrijeme prvih aškenaskih useljavanja pa se zanimanje za povijest zajednice javlja tek potkraj XIX. stoljeća.²⁹ Prvi autori koji se temeljitije bave hrvatskom židovskom zajednicom bili su njezini članovi, zagrebački rabin odnosno nadrabin Gavro Schwartz, koji je napisao niz članaka³⁰ te, 1939. godine, monografiju *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina XIX. stoljeća*, Lavoslav Schick/Šik,³¹ Lavoslav Glesinger,³² Viktor Morpurgo (većina njegovih studija o povijesti splitskih Židova uništena je u Drugom svjetskom ratu, a i on sam je ubijen u Šoa), no nijedan od njih nije bio povjesničar. U međuratnom razdoblju Split i Dubrovnik dobili su svoje monografije, Split 1920. (Grga Novak, *Židovi u Splitu*) i Dubrovnik 1937. (Jorjo Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII. stoljeća*).

U poratnom razdoblju u Beogradu počinje izlaziti *Jevrejski Almanah* (od 1952. godine), a od 1971. i *Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja*, no većina povijesnih tema, osobito u Zborniku

²⁹ Goldstein, «Historiografija o Židovima u Hrvatskoj», 285.

³⁰ Ivo Goldstein, «Historiografija o Židovima u Hrvatskoj», 285: «Prilozi k povjesti židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću», *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva* III (Zagreb: Tisak Kralj. zemaljske tiskare, 1901.), 185-194; «Prilozi k povjesti Židova u Hrvatskoj II: Tolerancijska taksa u zagrebačkoj županiji», *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva* IV (Zagreb: Tisak Kralj. zemaljske tiskare, 1902.), 189-192; «Prilozi k povjesti židova u Hrvatskoj, Iz starine zagrebačke općine (1806.-45.)», *Vjesnik Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljskog arkiva*, V (Zagreb: Tisak Kralj. zemaljske tiskare, 1903.), 89-104; «Iz starina zagrebačke izraelske općine», *Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva* XVI (Zagreb: Tisak Kralj. zemaljske tiskare, 1914.), 102-116.

³¹ Ibidem. Neki od njih su: «Sedam generacija zagrebačke jevrejske porodice», *Židov* 5-6/1934.; «Židovi u slovenskim zemljama, nekad i sad», *Nova Evropa* 9-10/1922.; «Domus judaeorum, Židovski dom u Zagrebu», *Godišnjak Izraelske bogoštovne općine zagrebačke I* (Zagreb: 1927./8); «Zagrebački Židovi u privredi», *Židov* 17/1927.; «Iz povijesti zagrebačkih Jevreja», *Židov* 37/1931.; «Tragom prošlosti zagrebačkih Židova», *Židov* 16/1932.; «Obraćenje dra. Hinka Hinkovića», *Židov* 36/1934.; «Iz Siebenscheinove porodične kronike», *Židov* 12/1938.

³² Ibidem. Npr. «Interesantan prilog povijesti Jevreja u bivšoj Vojnoj Krajini», *Židov* 6/1935.; «Ilirski pokret i Jevreji», *Jevrejski narodni kalendar* 2 (1936.-37.), 59-71; «Interesantan prilog povijesti Jevreja u bivšoj Vojnoj Krajini», *Židov*, 6/1935.; «Jedna molba za dozvolu boravka u Zagrebu iz godine 1830», *Omanut* 10/1939., 160-163. Nakon Drugog svjetskog rata: «Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj», *Jevrejski almanah* (Beograd: SJOJ, 1954.), 60-67; «Hebraizmi u govoru zagrebačkih Jevreja i ne-Jevreja», *Jevrejski almanah* 1957.-1958. (Beograd: SJOJ, 1958.), 9-28; «Prvi jevrejski bolesnici u Zakladnoj bolnici u Zagrebu», *Jevrejski almanah* 1965.-67. (Beograd: SJOJ, 1967.), 92-97; «Dr. Lavoslav Šik, 1881.-1942.», *Jevrejski pregled* 9-10, (Beograd: SJOJ, 1974.).

odnosila se na povijest Židova Srbije, Vojvodine, u manjem dijelu Bosne i Hercegovine i jedan tematski broj Zbornika posvećen Dubrovniku.³³ U *Jevrejskom Almanahu* o povijesti hrvatskih Židova pišu Lavoslav Glesinger i Miroslava Despot.³⁴ Duško Kečkemet 1971. godine izdaje monografiju *Židovi u povijesti Splita*.³⁵ U Izraelu 1971. godine izlazi i sinteza povijesti jugoslavenskih Židova od naseljavanja do kraja XIX. stoljeća Jakira Eventova, utemeljitelja arhiva jugoslavenskih Židova u Izraelu, koji se danas nalazi na *Ha-universita ha-ivrit b'irušalajim* (Hebrejsko sveučilište u Jeruzalemu) u sklopu *Ha-arhion ha-merkazi letoldot ha-am ha-jehudi Jerušalajim* (Središnji arhiv za povijest židovskog naroda u Jeruzalemu), poznat po engleskoj kratici CAHJP.³⁶

Od kraja osamdesetih godina XX. stoljeća, slično ostalim zemljama srednje i istočne Europe, raste zanimanje za židovske teme, u prvom redu unutar krugova židovskih općina. Godine 1987. pokrenut je *Bilten Jevrejske općine u Zagrebu* (od 1997. preimenovan u *Ha-Kol*) i, od 1993., *Novi Omanut*, časopis za kulturu u kojima izlaze i prilozi vezani za povijest i kulturu Židova u Hrvatskoj. Izložba *Židovi na tlu Jugoslavije* održana je u Zagrebu 1988. godine.³⁷ Godine 1995. Židovska općina Zagreb organizirala je, u povodu 50. obljetnice završetka Drugog svjetskog rata, veliki znanstveni skup *Antisemitizam – holokaust – antifašizam*, a radovi s ovog skupa objavljeni su u zborniku istog naslova. Godinu dana poslije, obilježavanje 190. godišnjice osnutka općine rezultiralo je zbornikom radova *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu*.

³³ Goldstein, «Historiografija o Židovima u Hrvatskoj», 286.

³⁴ Miroslava Despot: «Zagrebački knjižar Lavoslav Hartman (1813.–1881.) », *Jevrejski almanah* 1955.–56. (Beograd: SJOJ, 1956.); «Protužidovski izgređi u Zagorju i Zagrebu godine 1883. », *Jevrejski almanah* 1957.–58. (Beograd: SJOJ, 1958.); «*Schabsel & Co.* kao zastupnici staklane na zagrebačkom kaptolskom posjedu Varaždinske Toplice 1874.–1786. », *Jevrejski almanah*, 1959.–60. (Beograd: SJOJ, 1960.); «Jakob Weiss zagrebački veletrgovac i manufakturista (1764.–1835.)», *Jevrejski almanah*, 1961.–62. (Beograd: SJOJ, 1962.); «Jacques Epstein, Život i rad (1822.–1859.)», *Jevrejski almanah* 1963.–64. (Beograd: SJOJ, 1964.). Bibliografija Lavoslava Glesingera nalazi se u bilješci broj 32.

³⁵ Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita* (Split: Jevrejska općina Split, 1971.).

³⁶ Jakir Eventov, *Toldot Yehude Jugoslaviah: Mi-jamei kedem 'ad sof ha-me'ah ha-19*, (Tel Aviv: Hitahadut ole Jugoslavia, 1971.).

³⁷ Goldstein, «Historiografija o Židovima u Hrvatskoj», 287: Uz izložbu su tiskani katalozi *Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe*, Zagreb (Zagreb: MTM, 1988.) i *Jews in Yugoslavia, catalogue of the exhibition*, (Zagreb: MTM, 1989.).

Od četrdesetak radova u ovome zborniku, objavljeno je i nekoliko radova historičara, koji predstavljaju jedne od najboljih radova o povijesti Židova u Hrvatskoj do danas. Tada je pokrenuta i *Studia Iudaico-Croatica* u izdavačkoj djelatnosti Židovske općine u Zagrebu. Od tada je objavljeno nekoliko monografija posvećenih uglavnom određenim zajednicama, kao i niz članaka.³⁸ Ivo Goldstein je, u koautorstvu sa Slavkom Goldsteinom, napisao *Holokaust u Zagrebu*, jedinu monografiju na temu Šoa. Osim Miroslave Despot i Mire Kolar Dimitrijević, gospodarskom poviješću Židova bavila se, u kontekstu gospodarske povijesti Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća, Iskra Iveljić, koja je, iako joj to nije bila primarna tema istraživanja, dala jedan od temeljitijih priloga gospodarskoj povijesti Židova u Hrvatskoj.³⁹

Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2006. godine pokrenuta je izborna nastava s područja židovskih studija: uvodi u židovsku religiju i povijest te (suvremeni) hebrejski jezik, a od 2012. godine pokrenuta je i Katedra za judaistiku, doduše, u kontekstu neolingvističkih studija, za sada samo na preddiplomskome nivou. Osim ovog cjelovitog

³⁸ Bernard Stulli, *Židovi u Dubrovniku* (Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, Kulturno društvo Dr. Miroslav Šalom Freiburger, 1989.); Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.* (Zagreb: Novi liber, 2003.) i u koautorstvu sa Slavkom Goldsteinom *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2001.); Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskoga rata* (Osijek: Židovska općina Osijek, 2013.); Zlata Živaković Kerže, *Židovi u Osijeku 1918.-1941.*, (Osijek: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Židovska općina Osijek, 2005.) te *Stradanja i pamćenja: Holokaust u Zagrebu i život koji se nastavlja* (Osijek: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Židovska općina Osijek, 2006.). Nekoliko historičara i i ostalih autora napisalo je manje monografije o povijesti uglavnom svojih zajednica, npr. Vjekoslav Žugaj, *Židovi novogradiškoga kraja* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2001.); Tomo Šalić, *Židovi u Vinkovcima i okolici* (Osijek - Zagreb: Židovska općina Osijek - Kratis: 2002.); Teodoro Morgani, *Židovi Rijeke i Opatije 1441.-1945.* (Rijeka: Židovska općina Rijeka, Adamić, 2006.); Renée Weisz-Maleček, *Židovi u Križevcima* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2012.). Izašlo je i nekoliko zbornika radova ili kataloga izložbi posvećenih židovskim zajednicama u manjim sredinama: *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu* katalog izložbe, ur. Magdalena Lončarić (Varaždin: Gradski muzej Varaždin, 2003.); katalog izložbe, ur. Vladimir Kalšan (Čakovec: Muzej Međimurja Čakovec, 2006.), *Židovi u našičkom kraju*, zbornik radova, ur. Silvija Lučevnjak (Našice: Udruga za hrvatsku povjesnicu Našice, 2011.) i drugi. Sustavan popis do sad objavljenih članaka nalazi se u dva članka Ljiljane Dobrovšak, «Hrvatska, srpska, austrijska i mađarska historiografija o povijesti Židova od 1868. do danas», *Historiografija / povijest u suvremenom društvu* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.), 51-70. i «Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine», *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti*, (Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 2014.), 23-53.

³⁹ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.).

studijskog programa, različiti odsjeci na Filozofskom fakultetu, ali i na Hrvatskim studijima i na Fakultetu političkih znanosti, povremeno u programu održavaju određena predavanja ili kolegije, vezane uglavnom za lokalnu ili hrvatsku židovsku povijest ili Državu Izrael. U Hrvatskoj još uvijek ne postoji znanstveni časopis posvećen judaističkim temama, a židovske se teme obrađuju uglavnom u kontekstu raznih širih tema posvećenih nacionalnim manjinama. Kada bih parafrazirala poljskoga židovskog povjesničara Marcina Wodzińskog, mogla bih zaključiti da hrvatski židovski studiji moraju prijeći još dalek put do stupnja kad bi mogli konstatirati da se postupno oslobađaju hrvatske metanaracije i hrvatske paradigme židovske povijesti.

1.3. Terminologija, židovski identiteti

U izvorima za židovsku povijest u Hrvatskoj do stvaranja prve Jugoslavije za Židove se upotrebljavaju različiti pojmovi: *Židovi*, *Izraelićani/Izraeliti*, pripadnici *Mojsijeve/mojsijevske/mozaičke* vjere, a od 1918. godine u upotrebu ulazi i pojam *Jevreji*.⁴⁰ Oni se upotrebljavaju kao sinonimi, koji se u određenim povijesnim razdobljima koriste za Židove, bilo da je riječ o religijskoj ili narodnosnoj odrednici, no sadržajno, oni to nisu.

Najstariji od svih pojmova je *Hebrej(i)* (עברי/עבריים), koji potječe iz Biblije. *Hebrej* nije etnonim i uglavnom se koristi kao ime koje Izraelci rabe kad o sebi govore strancima, a stranci ih tako nazivaju u razdobljima dok su još bili nomadi ili robovi.⁴¹ Sekularni cionizam u XIX. i XX. stoljeću vraća naziv *Hebrej*, koji simbolizira *novog Židova*, no njega, osobito od osnutka moderne države u Izraelu, zamjenjuje *Izraelac*. U novije se vrijeme određeni lijevi krugovi unutar

⁴⁰ Gavro Schwarz, «Jevreji, Izraelićani, Židovi, Čifuti i Mojsijevci», *Nastavni vjesnik*, XXI:1 (1913.), 68-74; Smiljana Rendić, «O imenu Židova», *Kritika*, 12 (1970.) 406-410; Slavko Goldstein, «Potomstvo naroda izabranog (Biblija i opstanak židovskog naroda)», *Kritika* 12 (1970.), 287-301; Smiljana Rendić, «Još o imenu Židova (odgovor Slavku Goldsteinu)», *Kritika* 14 (1970.), 712-714.

⁴¹ Abrahama, koji se tada još naziva Abram, Bog u odlomku לך לך (Berešit/Knjiga postanka 14:13), kada ga poziva da krene prema Obećanoj zemlji naziva *Avram Ha-Ivri*, što u doslovnom prijevodu znači *Abram, koji stoji na drugoj strani*. Ever, kao Jakovljevi predak u sedmoj generaciji jest predak i drugim narodima: Edomcima, Išmaelitima, Moabitima, Amoncima, Midijancima i drugima. Vidi i Boris Havel, *Pregled povijesti Izraela od Abrahama do moderne države* (Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2015.), 34.

Izraela ponovno nazivaju *Hebrejima*, u značenju sekularne identifikacije židovskog naroda.⁴² *Hebrejske kongregacije* postojale su do 2003. godine i u američkom reformnom židovstvu, koje se željelo distancirati od pojma *Židov*, no i one se od tada zovu *židovskim kongregacijama*.

Izraeličanin dolazi od *Izraela*, odnosno *Izraelaca/sinova Izraelovih* (בני ישראל), pojma, koji se upotrebljava u Bibliji i označava dvanaest sinova Jakovljevih, koji se nazivaju Izrael, kao i narod, koji je od njih potekao. *Sinovi Izraelovi* pojam je kojim se Židovi najčešće nazivaju u svojim tradicionalnim izvorima. U razdoblju *Haskale* i emancipacijskih procesa, Židovi sebe sve češće nazivaju Izraeličanima ili Izraelitima u kontekstu odbacivanja srednjovjekovnog identiteta koji je za *maskilim* simbolizirao zaostalost i segregaciju, kao i povratka na antičke korijene, usporedno s odbacivanjem jidiša u korist biblijskoga hebrejskog i Talmuda u korist Biblije. Paralelno s tim, u razdoblju emancipacije Židovi se, od Francuske do njemačkih zemalja, dijelom izazvani odlukama odozgor, a dijelom samoinicijativno, počinju identificirati s nacijom države u kojoj žive pa se identificiraju kao Francuzi/Talijani/Nijemci itd. Mojsijeve/mojsijevske/mozaičke vjere.⁴³ Određeni broj Židova u Hrvatskoj također je prihvatio takvu identifikaciju.⁴⁴

Židov je naziv, koji u hrvatski jezik dolazi najvjerojatnije preko mađarskog, a označava *Judejce* (יהודי/יהודים), odnosno pripadnike Judina (točnije, Judina i dijelova Šimonova, Benjaminova i Levijeva) plemena, koji su bili dio Kraljevstva Juda (X-VI. st. pr.n.e.), a poslije odvedeni u *babilonsko sužanjestvo*. S obzirom na to da se u asirskim deportacijama izgubio trag ostalim plemenima, od tada su *B'nei Israel* i *Jehudim* sinonimi, koji se koriste za opis izraelskog/židovskog naroda. U biblijskom masoretskom tekstu spominju se 74 puta.⁴⁵ U

⁴² Vidi npr. Bernard Avishai, *The Hebrew Republic: How Secular Democracy and Global Enterprise Will Bring Israel Peace At Last* (Orlando: Harcourt, 2008.).

⁴³ Pojam *mojsijevstvo* je u originalnom značenju, koji su mu dali židovski reformatori druge generacije (1840.-1880.) bio koncept prihvatanje autoriteta Tore samo u odnosu na principe monoteizma i objave.

⁴⁴ Mirjana Gross, «Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću. O židovskom identitetu u doba modernizacije: od osnivanja zagrebačke Židovske općine 1806. do Zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj 1873.», *200 godina Židova u Zagrebu. Referati i govori sa proslave 180 godišnjice Židovske općine Zagreb 6. do 9. XI. 1987.* (Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988.), 38.

⁴⁵ Masoretski tekst je autoritativan tekst Tanaħa/Biblije, odnosno Hebrejske Biblije. On definira tradicionalni židovski kanon Biblije te način izgovora i naglasak kod čitanja.

razdoblju postojanja rimske provincije Judeje, ali i nakon njezina preimenovanja u Palestinu i pripojenja Siriji (Syria Palaestina), u II. stoljeću nove ere, Židovi su se nazivali *Judejcima*, a taj izraz, iz grčkog (Ιουδαίος) i latinskog (Iudaeus) postupno ulazi u različite europske jezike. U hrvatskim zemljama Židovi se u izvorima nazivaju izvedenicama iz latinskog *Iudaeus* – *Žid*, *Židije*, *Žudij*, *Žudjel*, *Žudio*. Nakon *Haskale* i emancipacije, kad se i u Habsburškoj Monarhiji uvode *Israelićani*, cionizam u Hrvatskoj nastoji povratiti ime *Židov* u svakodnevnu upotrebu, pa i svoj list nazivaju *Židov*. Već u prvom broju *Židova*, cionisti, među ostalim kažu: «*Židov!* To je naše sveto narodno ime, naša zastava, naš stijeg, naša čast i naš ponos.» Za vrijeme Kraljevine, u Zagrebu se postupno uvodi i jevrejsko ime, no i dalje se za općinu koristi službeni naziv *izraelitička*, a u govornom jeziku, osobito među cionistima, dosljedno se upotrebljava termin *Židov* i to s velikim *Ž*. Do 1923. godine *izraelitička* općina postaje *židovskom*, no 1929. godine je *Zakonom o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji* propisana uporaba jevrejskog imena, pa općina postaje *Jevrejskom*, iako se u svakodnevnom govoru, tisku i nekim službenim dokumentima i dalje rabe oba termina.⁴⁶

Pojmovi *Jevrej* i *Čifut*/*Čifut* u hrvatskim se izvorima rjeđe koriste. *Jevrej* dolazi iz grčkog Ἰεβραῖος (pl. Ἰεβραῖοι) i u uporabu ulazi do rimske ere, bilo da se odnosi na Židove općenito ili samo na one koji žive u Judeji. U ranom kršćanstvu ovaj se naziv koristi za kršćane, koji su narodnosno Židovi. S jedne strane ulazi u talijanski, a s druge u ruski jezik i odatle stiže i na prostore hrvatskih zemalja, a u službenu uporabu nakon nastanka Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije. *Čifut*/*Čifut* dolazi iz osmanskog *Çifut* i koristi se na teritorijima nekadašnjeg Osmanskog Carstva, često u negativnom kontekstu.⁴⁷

Na početku ovog istraživanja, nužno je definirati i sadržaj pojma *Židov*, odnosno *tko je Židov*. Postoji više definicija židovstva u religijskom sadržaju pojma, od kojih spominjem najvažnije: tradicionalna (ortodoksna), reformna i konzervativna. Do *Haskale* (židovskog prosvjetiteljstva), odnosno emancipacije, Židovi se, modernim rječnikom, definiraju kao

⁴⁶ Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.* (Zagreb: Novi liber, 2005.), 5-8. Zanimljivo je da se u Sarajevu upotrebljava i pojam *židovski* i *jevrejski*. Autor navodi da se čini da je *židovski* prevladavao uglavnom u cionističkim i aškenaskim krugovima, dok su sarajevski Sefardi u pravil koristili termine *Jevrej* i *jevrejski*.

⁴⁷ Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, 5. navodi da *Čifut* dolazi od tursko-perzijskog izraza za Židove – *Gühud*.

etnoreligijska skupina jer tradicionalno židovstvo ne poznaje diobu na *sveto* i *svjetovno*.⁴⁸ Tek s *Haskalom* i židovskom reformom, odnosno emancipacijom, ta dvojnost ulazi i u židovsku sferu, jer ovi pokreti prihvaćaju definiciju religije na način na koji je definira kršćanski svjetonazor, a koji poslije prihvaća i komparativna religiologija u svojim definicijama te se židovstvo počinje shvaćati kao religijska pripadnost. Reformno židovstvo nastaje kao težnja za modernizacijom židovstva (u značenju židovske religije) u kontekstu modernog društva (*duha novog doba*). Prvi pokušaji reforme sežu u sam kraj XVIII. stoljeća, a razvijaju se kroz veći dio XIX. stoljeća. Religijska reforma počinje u njemačkim zemljama i širi se prema Velikoj Britaniji (kao liberalno židovstvo) i Sjedinjenim Američkim Državama, gdje će poprimiti radikalniji oblik. Ortodoksno židovstvo nastaje, odnosno definira se iz tradicionalnog židovstva, kao reakcija na reformno židovstvo i nije monolitna denominacija (njezina osnovna podjela je na modernu ili neoortodoksiju i ultraortodoksiju, odnosno *haredim*, koji se pak dijele na tzv. *litvake* i *haside*). Najmlađa od ove tri velike denominacije unutar židovstva je konzervativna, koja je nastala u Sjedinjenim Američkim Državama, kao reakcija na radikalnu reformu u drugoj polovici XIX. stoljeća. Osim njih postoji još cijeli niz manjih denominacija ili grupa.

Tradicionalna, odnosno *halahička* definicija, smatra Židovom onu osobu rođenu od majke Židovke ili onu koja je konvertirala na židovstvo prema židovskom zakonu.⁴⁹ Ovakvu definiciju preuzima ortodoksno i donekle konzervativno židovstvo. Reformni pokret, koji židovski zakon više ne smatra obvezujućim, s vremenom počinje primjenjivati i patrilinearni princip u definiciji

⁴⁸ Židovsko prosvjetiteljstvo, *Haskala*, ili pokret za samousavršavanje traje od 1770-ih do 1881. godine, ovisno o užem političko-povijesnom kontekstu određene političke zajednice, čije su Židovi dio. Počinje 1770-ih u Pruskoj, do 1810. se širi na Galiciju, od 1830. dolazi do Ruskog Carstva. Uglavnom završava emancipacijom Židova, osim u Ruskom Carstvu gdje je ovaj proces naprasno prekida pogromima 1881. godine, koji opet, između ostalog, dovode do nastanka protocionizma. Više o *Haskali* općenito: Cemaḥ Camrion, *Moše Mendelson ve ha-ide'ologija šel ha-Haskala* (Tel Aviv: Miḥ'alim universita'im le-hoc'a'a, 1984.), a o njezinim istočnoeuropskim specifičnostima: Rafael Maler, *Ha-Ḥasidut ve ha-Haskala: be-Galicija uve-Polin ha-kongresa'it be-maḥacit ha-rišona šel ha-me'a ha-t'ša-e'sre, ha-jesodot ha-socijalistim ve ha-medinim* (Merhavija: Sifrijat Po'alim, 1961.). Sljedbenici *Haskale* nazivaju se *maskilim* (sg. *maskil*).

⁴⁹ *Halaha* (הלכה) je židovski zakon, što uključuje biblijske zakone (613 *micvot* ili zapovijedi), talmudske i rabinske zakone, kao i običaje i tradiciju (vidi «Halaha» u *Malom rječniku pojmova* na kraju disertacije).

židovstva. U srednjoj i istočnoj Europi u drukčijim političkim kontekstima, razvojem protocionizma i cionizma, židovstvo se počinje promatrati i kao nacionalna pripadnost.⁵⁰

Nürnberški zakoni su Židovom *različite kategorije* definirali svaku osobu kojoj su barem jedna baka ili djed Židovi. Kako je Nezavisna Država Hrvatska (NDH) prihvatila, odnosno proglasila svoje *rasne zakone* po uzoru na nacističku Njemačku, i u NDH je kriterij progona bio *rasni* pa su se na ustaškim popisima našli ljudi, koji su se odavno prestali smatrati Židovima ili su bili potomci takvih ljudi koje ni židovske općine odavno nisu imale u svojim evidencijama. Neki od njih bili su Židovi prema *halahičkoj* definiciji, neki nisu. To je vrlo kompleksno, ne samo istraživačko, nego je ponajprije pitanje ljudskih sudbina. Njega treba uzeti u obzir i kod istraživanja o žrtvama Šoa u Hrvatskoj.⁵¹

U poraću su neke srednjoeuropske i istočnoeuropske zajednice iste kriterije iz Nürnberških zakona počele postupno primjenjivati kao uvjete za prijam u članstvo svojih zajednica, ne vodeći u novonastalim okolnostima računa o *halahičkoj* definiciji židovstva. Izrael je 1970. godine svoj Zakon o povratku definirao tako da eventualna ponovna implementacija rasnih zakona njegove potencijalne žrtve ne ostavi bez utočišta.⁵²

Židovska zajednica danas specifična je po tome što se u nekim državama definira kao nacionalna manjina, a u nekima kao religijska skupina. U dijelu srednje i u istočnoj Europi Židovi se uglavnom percipiraju kao nacionalna manjina, dok se u zapadnoj Europi i Sjedinjenim Američkim Državama uglavnom percipiraju kao religijska zajednica. U Republici Hrvatskoj

⁵⁰ Naida Mihal Brandl, «Die Natur der jüdischen Identitäten in den kroatischen Ländern im langen 19. Jahrhundert», Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2009 in Balatonszárszó 30 Juni bis 3. Juli 2009. Band 39: Das Judentum im pannonschen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914. (Kaposvár: Somogy Megyei Közgylés, 2009.), 65-70.

⁵¹ Više o rasnim zakonima vidi Lucy S. Dawidowicz, *The War Against the Jews 1933-1945* (London: Penguin Books, 1990.), 78-101.

⁵² Izraelski Zakon o povratku (חוק השבות) donesen je 5. srpnja 1950. godine, a omogućava svakom Židovu pravo na useljenje u Izrael i izraelsko državljanstvo. Kroz godine je doživio brojne izmjene pa su tako od 1970. godine u njega uključene osobe rođene kao Židovi, kao i osobe židovskog podrijetla (osobe sa židovskim ocem ili djedom) te konvertiti na židovstvo, neovisno o tome da li se radi o ortodoksnim, konzervativnim, ili reformnim konverzijama. Ipak, konzervativne i reformne konverzije moraju dogoditi van granica Države Izrael.

židovske su zajednice zakonom definirane i kao religijske zajednice, ali i kao udruge nacionalnih manjina.

2. ŽIDOVİ U HRVATSKOJ DO DRUGOGA SVJETSKOG RATA I RAZDOBLJA ŠOA

Pregledu razdoblja koja prethode samoj temi doktorskog rada posvetila sam, na prvi pogled, možda i previše mjesta. *Haskala* i proces židovske emancipacije u hrvatskim zemljama dosad su se uglavnom promatrali iz hrvatske perspektive, kao što je slučaj i s većim dijelom monografija i članaka, koji se bave općim hrvatskim XVIII. i XIX. stoljećem. To ne umanjuje njihovu kvalitetu, no kako hrvatsku židovsku povijest nastojim promatrati u kontekstu europske i svjetske židovske povijesti, bez čega i nije do kraja razumljiva, velik dio povijesnog pregleda, iako je samo uvod u drugu temu, posvećujem upravo ovom razdoblju jer se radi o formativnom razdoblju židovske zajednice u Hrvatskoj i Slavoniji, (Dalmacija je nešto drugačiji slučaj, ali je i riječ o malobrojnoj zajednici). Tu su mi osobito pomogli članci objavljeni u zborniku *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Kako se i inače radi o specifičnoj temi, smatrala sam da je potrebno dati širi povijesni pregled i za razdoblje Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca / Kraljevine Jugoslavije, kao i Drugog svjetskog rata, odnosno razdoblja Šoa.

2.1. Doseljavanje, *haskala* i procesi emancipacije⁵³

Židovi se u hrvatskim zemljama u Novom vijeku trajno naseljavaju u kontekstu progona sefardskih Židova iz zemalja španjolske krune, i to u Splitu i Dubrovniku, o čemu svjedoči niz arhivskih dokumenata. Te zajednice nikada nisu bile brojčano jake i na svom su vrhuncu brojile između 20 i 30 obitelji u svakom gradu s po 200 do 300 članova. U oba grada se u XVI. stoljeću

⁵³ Kao najkorisniji izvor za ovo razdoblje poslužila mi je monografija Lois C. Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste, Absolutist Politics and Enlightenment Culture* (Stanford: Stanford University Press, 1999.), s obzirom da daje dobar pregled procesa od samih promišljanja Josipa II. oko tolerancije, do procesa donošenja patenata i edikata te zakonskih odredbi za cijelu Monarhiju, kao i članci Michaela K. Silbera s Hebrejskog sveučilišta u Jeruzalemu, a koji se iscrpno bavio jozefinskim reformama u širem kontekstu. Za cijeli process emancipacije i modernizacije vidi i: Birnbaum, Pierre, Ira Katznelson, ur., *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship* (Princeton: Princeton University Press, 1995); Jacob Katz, *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870* (Cambridge: Harvard University Press, 1973.); Jacob Katz, ur., *Toward Modernity: The European Jewish model* (New Brunswick: Transaction Books, 1987.); Salo, W. Baron, «The Impact of the Revolution of 1848 on Jewish Emancipation», *Jewish Social Studies*, 11:3 (1949.), 195-248. Za povijest habsburških Židova općenito vidi William McCagg Jr., *A History of Habsburg Jews: 1670-1918* (Bloomington: Indiana University Press, 1989.).

spominje geto (odluka dubrovačkoga Senata iz 1540. godine, prema kojoj se pet do šest zgrada u gradu treba odvojiti za stanovanje Židova pa se, dosljedno tomu, 1546. godine *Via ebraica* određuje za njihovo nastanjenje, kao i dokumenti iz Splita iz 1573., u kojima se spominje splitsko židovsko groblje, jedno od najstarijih sačuvanih u svijetu te iz 1589. i 1593. u kojima se spominje geto). Osim Židova, na područje Dubrovnika i Splita naselili su se i pokršteni Židovi, tzv. *conversos* (obraćenici).⁵⁴

Židovi su u Splitu i u Dubrovniku uglavnom trgovci ili trgovački posrednici. Oni su dio europske židovske trgovačke mreže, tranzitna točka iz Venecije (Split) ili Ancone (Dubrovnik) s jedne i Osmanskoga Carstva s druge strane, a njihov značaj raste naročito nakon razvitka kopnene trgovine preko Balkanskoga poluotoka. Iz suvremenih izvora, mogu se pratiti pojedinci ili trgovačke obitelji, koji trguju s obje strane Jadrana, kao npr. Raffaeli, Coen, Baraffaeli, Consolo, Jacur, Eredi Sanson Morpurgo, Bemporad, Cagli, Amadio, Danon, Vitali, Pardo, Viterbo, Sonnino i mnogi drugi.⁵⁵ To je i razdoblje iznimnog napretka dubrovačke kopnene i pomorske trgovine, a u Splitu se zaslugom Daniela Rodrige, gradi Splitska skela i lazaret (dovršeni oko 1592. godine). Židovi u Dalmaciji i Dubrovniku toga doba spominju se i kao liječnici, učitelji i pjesnici (npr. Amatus Lusitanius i Didak Pir u Dubrovniku ili vojni kirurzi u protuosmanskim ratovima u XVII. stoljeću), krojači odnosno vezilje (jedno od tradicionalnih židovskih zanimanja), trgovci rabljenom robom i drugo.⁵⁶

⁵⁴ Converso (pl. conversos) je konvertit sa židovstva (i islama) na katoličanstvo na Iberskom poluotoku u XIX. i XV. stoljeću.

⁵⁵ Nikola Čolak. *Regesti marittimi croati. Hrvatski pomorski regesti*. I (Padova: Centro di studi storici Croati Venezia. Središnjica za proučavanje hrvatske povijesti Venecije, 1985.) i *Regesti marittimi croati*, II (Padova: Središnjica za proučavanje hrvatske povijesti Venecije, 1993.). Za detekciju židovskih trgovaca iz *Regesta* zahvaljujem kolegici Zrinki Podhraški Čizmek, kojoj su RMC predmet znanstvenog istraživanja.

⁵⁶ Za Židove u Dalmaciji i Dubrovniku vidi Maren Mihajlovič Frajdenberg, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, (Zagreb: Dora Krupićeva, 2000.); Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita* (Split: Jevrejska općina Split, 1971.); Bernard Stulli, *Židovi u Dubrovniku* (Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, Kulturno društvo Dr. Miroslav Šalom Freiburger, 1989.); Vesna Miović, *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic, 1546–1808*, (Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005.); Vesna Miović, *Židovke u Dubrovačkoj Republici* (Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2013.); Marianna D. Birnbaum, *Dugo putovanje*

Splitska sinagoga se prvi put spominje tridesetih godina XVII. stoljeća, u doba generalnoga providura Alviza Zorzija (1628.–1639.). Godine 1642. bila je u Splitu osnovana zalagaonica, a odlukom mletačkih vlasti 1751. godine Židovi su dobili potpunu slobodu trgovanja na veliko i na malo, na području Dalmacije i Albanije. Papa Pio VI. u XVIII. stoljeću vraća sve stare zabrane iz doba Katoličke obnove te slijedom toga Mlečani zatvaraju splitski geto vratima s juga i sjevera.⁵⁷

Padom Mletačke (1797.) i Dubrovačke Republike (1808.), s francuskom i austrijskom vlašću te opadanjem trgovine s balkanskim zaleđem znatan broj bogatijih Židova iz Splita odselio se u Trst, tada glavnu habsburšku luku. Njihov se broj u Splitu znatno smanjio pa je, prema podacima s početka XIX. stoljeća, ondje u to vrijeme živjelo 175 Židova. Razdoblje austrijske uprave u Dalmaciji (1814.–1918.) počinje razvojem parobrodarstva te koncentriranjem prometa, trgovine i industrije u velikim centrima i poduzećima s velikim kapitalom. Austrija razvija Trst kao svoju glavnu luku, Ugarska Rijeku, a Split i Dubrovnik, uz prometnu izolaciju polako stagniraju i propadaju. U Split i Dubrovnik doseljavaju se (u pravilu) siromašnije obitelji bosanskih Sefarda, koji su uglavnom bili sitni obrtnici i trgovci, kao i pojedine aškenaske obitelji, uglavnom iz Galicije, pretežno činovnici. Emancipacija Židova u Dalmaciji proces je koji se odvijao usporedno s austrijskim dijelom Habsburške Monarhije, pa su oni konačno emancipirani 21. prosinca 1867. godine. *Zakon o organizaciji židovske vjerske zajednice* iz 1890. u austrijskom dijelu Monarhije regulirao je i položaj Židova u Dalmaciji s dvije vjerske općine, Splitom i Dubrovnikom. Split je obuhvaćao područje kotara Zadar, Šibenik, Split i Metković, a Dubrovnik kotareve Dubrovnik, Korčula i Kotor. U XIX. stoljeću djelovalo je i više istaknutih pojedinaca, koji su znatno pridonijeli razvoju gospodarstva i industrije. Jedan od njih, Vid Ćaj Morpurgo, bio je jedan od prvaka hrvatskoga nacionalnog pokreta u Dalmaciji te je znatno pridonio pobjedi narodnjaka na izborima 1882. u Splitu, koji je, u kontekstu proučavanja židovske povijesti, važan za shvaćanje multidimenzionalnih židovskih identiteta.⁵⁸

Gracije Mendes: povijesna studija (Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2006.); Relja Seferović, «Dubrovački teolozi o židovskoj zajednici u prvoj polovici XVIII. stoljeća», *Anali Dubrovnik* 44 (2006.), 139-188.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

Politika prosvijećenog apsolutizma cara i kralja Josipa II. omogućava naseljavanje Aškenaza u Hrvatskoj i Slavoniji. U kontekstu težnji za regulacijom, odnosno standardizacijom položaja nekatoličkih/nekršćanskih manjina u Monarhiji, Josip II. izdaje niz tolerancijskih patenata odnosno edikata. Prvi takav Patent o toleranciji, onaj od 13. listopada 1781. odnosio se na luterane, kalviniste i *grčko-ortodoksne* kršćane i jamčio im, dotad uskraćena religijska, građanska i ekonomska prava.⁵⁹ Na osnovi Josipova pisma od 13. svibnja 1781. godine, odnosno nacrtu Dvorske kancelarije od 18. svibnja iste godine, svaka krunska zemlja Habsburške države morala je dati mišljenje na ovaj nacrt, uzimajući u obzir njegovu primjenjivost na svome teritoriju. Zbog otpora različitih krugova, od Crkve do različitih pokrajina, Josip II. dana 1. listopada 1781. izdaje objašnjenje gdje razjašnjava da njegov cilj nije niti povećati dosadašnja židovska naselja u nasljednim zemljama niti ukinuti tolerancijsku taksu, već postojeće Židove učiniti *korisnijima*. S obzirom na to da dobiva vrlo različite odgovore iz pojedinih zemalja, odlučio se najprije izdati već navedeni Patent o toleranciji za nekatoličke kršćane, a onda edikte i patente te pisma o toleranciji Židova, odvojeno za svaku pojedinu zemlju. Oni se izdaju između 1781. i 1789. godine.⁶⁰ Cilj ovih edikata nije bila ravnopravnost, nego veća integracija Židova u državni (habsburški) sustav, na tragu prosvjetiteljskih ideja i, s tim u vezi, željom cara da Židove učini korisnima odnosno *produktivnima* članovima društva, pri čemu je *neproduktivnost* u sebi nosila i moralnu komponentu. U vladarevim težnjama isprepletali su se humanistički i pragmatički motivi, a dodatni poticaj je i velik broj Židova, koje su Habsburgovci dobili prvom podjelom Poljske, 1772. godine. *Maskilim*, koji i sami slijede iste prosvjetiteljske ideje u svojoj težnji prosvjećivanja Židova u njemačkim zemljama, također polaze od premise da su Židovi oni

⁵⁹ Lois C. Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste*, 64-68, 71: *Patent o toleranciji* uglavnom se bavio religijskim pravima. Ljiljana Dobrovšak, «Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37 (2005.), 125-143.

⁶⁰ Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste*, 70-71: Prvi Edikt o toleranciji Židova Josip II. izdaje za Češku, 19. listopada 1781. Slijede austrijska Šleska 15. prosinca iste godine te Beč i Donja Austrija 2. siječnja 1782. Edikt za Moravsku izdan je 13. veljače 1782., za Ugarsku 31. ožujka 1783., a za Galiciju 27. svibnja 1785. i 7. svibnja 1789. godine. Ovaj zadnji je ujedno i najsveobuhvatniji, a nalazi se na kraju gotovo desetogodišnjeg procesa regulacije i standardizacije položaja Židova u Monarhiji. S obzirom na različiti povijesni kontekst, za talijanske posjede izdana su pisma, koja su primjenjivala prijedloge iz Josipovog pisma iz svibnja 1781. i to za Lombardiju u rujnu, Goricu-Gradišku u studenom i Trst u prosincu 1781. Gorica-Gradiška 1790. dobiva ispravljenu verziju Galicijskog patenta iz 1789. godine.

koji se moraju *popraviti* i dokazati dostojnima tolerancije, odnosno, na kraju procesa i potpune emancipacije te da bi trebali napustiti one karakteristike i praksu, koja ih razlikuje od susjednih kršćanskih populacija. Istodobno, bili su svjesni da beneficije dolaze uz cijenu birokratske intervencije u židovsku autonomiju. «Za Židove, jozefinska tolerancija utjelovljuje i obećanje i kontradikcije prosvjetiteljstva u odnosu na *židovsko pitanje*.»⁶¹

Za razliku od Patenta o toleranciji nekatoličkih kršćana, koji se uglavnom bavio religijskim pravima, ovi se dokumenti uglavnom bave novim ekonomskim mogućnostima za Židove, kombiniranim s mjerama za kulturnu transformaciju. Kako bi ih odvratili od posuđivanja novca uz kamate i trgovine, zakonski im je omogućeno bavljenje širim rasponom zanimanja, kao i uklanjanje raznih civilnih i ekonomskih prepreka.⁶² Židove je trebalo poticati na bavljenje poljoprivredom, obrtima i proizvodnjom. Kulturne barijere koje su izolirale Židove od kršćana trebale su se ukloniti temeljnim promjenama u jeziku i obrazovanju. Nakon počeka od dvije ili tri godine, svi židovski ugovori i dokumenti, kako bi bili pravno valjani, trebali su biti napisani na lokalnom/pokrajinskom jeziku (*Landessprache*), a židovski nacionalni jezici (jidiš i hebrejski) trebali su biti ograničeni strogo na vjerske svrhe, npr. bogoslužje. Nadalje, Židovi su trebali osnovati osnovne škole u skladu s novim sustavom državnih škola (*Normalschulen*) i pod državnom kontrolom, ili slati djecu u *Normalschulen* za kršćansku djecu. U njima su se podučavale osnove njemačkoga jezika, aritmetike te moralni i građanski odgoj.⁶³ U sustavu višeg

⁶¹ Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste*, 68-70.

⁶² U hrvatskom jeziku se za engleski termin *usury* obično koriste nazivi lihva, lihvarjenje, odnosno zelenaštvo, što, po mom mišljenju nisu neutralni termini. Zato radije koristim opisni prijevod *posuđivanje novca uz kamate*.

⁶³ Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste*, 98: Još 1760-ih i 1770-ih obrazovanje i školstvo formalno postaju stvar od javnog značaja. Osnovan je *Studienhofkommission* (Dvorski savjet za obrazovanje) i protjerani su jezuiti. Smanjenje crkvene moći događalo se usporedno s državnom kohezijom. U prosincu 1774. godine Marija Terezija napravila je prvi korak prema uspostavi centraliziranog obveznog osnovnog obrazovanja pod državnim nadzorom objavom *Allgemeine Schulordnung* (Opći školski propis) u Nasljednim zemljama. Ovaj zakon uglavnom je djelo Johann Ignaz Felbiger, protestanta koji je prije toga služio u Prusiji. On je definirao 3 nivoa škola: *Trivialschulen* (lokalne osnovne škole), *Hauptschulen* (više osnovne škole) u većim naseljima i administrativnim centrima i *Normalschulen*, koje su mogle uključiti i pripreme škole za obuku učitelja, a osnivale su se u pokrajinskim centrima. Josip II. nastavio je reforme svoje majke i 1780-ih školski sustav proširio i na židovsku djecu, s tim da je financiranje *Normalnih škola* za židovsku djecu dolazilo iz židovskih, a ne iz izvora konficiranih od jezuita. Postojeća pokrajinska školska povjerenstva sada su nadzirala i židovske *Normalschulen*, ali su trebala izbjegavati miješanje u židovsku religijsku praksu i vjerovanja.

obrazovanja Židovi su mogli studirati sve osim teologije. To se poklapalo s načelima *Haskale*, koja je, iznutra, radila na reformi obrazovanja, gdje bi učenje Talmuda izgubilo središnju poziciju, koju je imalo u židovskom sustavu obrazovanja, a uključili su židovske studije i naglašavali svjetovno znanje, suvremene jezike i praktično obrazovanje za rad, što bi pomoglo Židovima da se integriraju u društvo. Sklapanje braka bilo je zabranjeno bez potvrde o pohađanju škole i svatko tko je učio Talmud prije nego što je završio školski kurikulum mogao je završiti u zatvoru. Židovima je bilo dopušteno čitati knjige koje su prošle opću cenzuru. Knjige tiskane na hebrejskom izvan Monarhije su zabranjene, a dopuštene su bile one tiskane u Češkoj, koje su prošle cenzuru. Napokon, svi razlikovni i ponižavajući znakovi prethodno nametnuti Židovima ukinuti su.⁶⁴

U međuvremenu su izdavani mnogi dodatni dekreti, sustavnije regulacije i patentni u svrhu harmoniziranja židovskoga pravnog statusa u kontekstu općih reformi Monarhije, koje od 1785. ulaze sve dublje u tkivo židovske zajednice sužavajući autoritet rabinskih sudova na arbitražu, zabranjujući ekskomunikaciju i ograničavajući komunalnu autonomiju samo i isključivo na religijska pitanja. Dio židovske zajednice neke od njih (bilo da se radi o onim usmjerenima konkretno na židovsku zajednicu ili onima koje su dio općih reformi Monarhije) doživljava kao miješanje i u svoju religijsku domenu, (npr. u općim patentima i zakonima nalaze se odredbe suprotne židovskom razvodu ili pravilima židovskog ukopa). Jedna od odredbi, koja je ostavila dalekosežne posljedice, bila je ona o imenima i prezimenima (23. srpnja 1787.). To je bila još jedna u nizu birokratskih standardizacija, povezana s obvezom rabina da od sada vode i matične knjige (*Matrikel*) rođenja, vjenčanja i smrti. Osobna imena morala su biti njemačka i s pripremljena popisa, a prezimena su uglavnom mogli slobodno izabrati (malo je konkretnih dokaza zlonamjernih činovnika u slučaju Galicije). Većina je Židova izabrala njemačka imena, osim onih talijanskih, a nekolicina je uzela i mađarska ili slavenska imena. Posjedovanje školske diplome se, pak, iskorištavalo kao prikladan preduvjet za bavljenje određenim zanimanjima (prvi put u ediktu za Ugarsku od 31. ožujka 1783.), brak (15. travnja 1786.), osposobljavanje za

⁶⁴ Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste*, 98-103; Michael K. Silber, «Josephinian Reforms», *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press, 2008.).

Behelferen, odnosno asistente učitelja religije (20. prosinca 1787.) i za rabinat te studiranje Talmuda za djecu (Galicijski edikt iz 1789.).⁶⁵

Ovi različiti propisi, kao i njihova preinaka ili ukidanje, sumirani su u Galicijskom patentu od 7. svibnja 1789. godine, a namjera je bila implementirati ih i u ostatku Monarhije. Pokušao je riješiti sljedeće pitanje: bi li Židovi trebali nastaviti biti zasebni kolektivni entitet unutar države, s posebnim povlasticama i obvezama, ili bi se trebali izjednačiti/postati ravnopravnima s ostalim stanovnicima, što implicira i jednaka prava i dužnosti? On je ponovio odredbu Patenta iz 1785., po kojoj je tradicionalna židovska zajednica ukinuta i Židovi su u potpunosti inkorporirani u mjesta koja naseljavaju, uključeni pod autoritet lokalnih pravnih i administrativnih vlasti. Židovska zajednica trebala se koncipirati kao organizacija namijenjena ispunjavanju striktno religijskih potreba. Edikt iz 1789. dodao je novu dimenziju: Židovima su sada zagarantirana jednaka građanska prava u njihovim mjestima zavičajnosti zajedno s pasivnim i aktivnim biračkim pravom na lokalnim izborima.⁶⁶

Habsburško je židovstvo strukturalno vrlo različito: bečki starosjedioci uključili su se prije, a naročito nakon 1848. godine u sloj krupnog i srednjeg građanstva. Nakon emancipacije iz 1867. njihov udio u bankarstvu, trgovini na veliko i malo, u industriji i inteligenciji bio je znatan. U drugoj polovici XIX. stoljeća u Beču se počinju naseljavati Židovi iz istočnih područja, uglavnom sitni trgovci i obrtnici. U Češkoj i Moravskoj (jednoj od polaznih točaka doseljenika u hrvatske zemlje) postojala je znatna razlika između građanske strukture židovskog društva u industrijskim gradovima i onih koji su ostali vezani uz poljoprivredu i bavili se sitnom trgovinom i obrtom. U Galiciji su Židovi i dalje bili posrednici između poljskih veleposjednika i njihovih poljskih ili ukrajinskih podanika: nakon sloma feudalizma, industrijalizacija je bila neznatna, a sloj imućnih vrlo tanak. Kako gradska središta nisu mogla primiti proletarijat, počelo je iseljavanje. Oni koji su ostali, uglavnom su preživljavali kao sitni trgovci, obrtnici ili krčmari.⁶⁷

⁶⁵ Silber, «Josephinian Reforms».

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Gross, «Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću», 40.

U Ugarskoj su Židovi bili važni nositelji kapitalističkoga razvoja i, nakon Austro-ugarske nagodbe, vidljiv je njihov natprosječan udio u bankarstvu, trgovini, industriji te intelektualnim zvanjima. Dvije trećine ugarskog židovstva i dalje je pripadalo sitnom građanstvu i proletarijatu, a potkraj XVIII. stoljeća šezdeset posto ugarskih Židova naseljeno je po selima, najčešće od jedne do dvije obitelji po selu ili naselju. Samo petnaest posto Židova živi u zajednicama koje broje više od 500 članova.⁶⁸ Kada se prate popisi stanovništva u hrvatskim zemljama, doduše, samo prema religijskoj pripadnosti (*Izraeliti*), jer je popis stanovništva 1850.–1851. bio zadnji koji je Židove tretirao kao narodnost, Židovi su također, do 1910., većinom ruralno stanovništvo (1857. 61.1% Židova ne živi u gradovima; 1880. 58.2%; na razmeđu stoljeća odnos je otprilike podjednak, a 1910. u gradovima živi već 50.8% židovskog stanovništva u hrvatskim zemljama).⁶⁹

Vrijeme naseljavanja Židova u hrvatske zemlje koincidiralo je s nastankom i procvatom nacionalnih pokreta u Monarhiji pa ti, tzv. *domicilni narodi*, od Židova očekuju da se svrstaju u *borbene redove*. Židovi u hrvatske zemlje, u kontekstu zakonskog okvira Josipa II. i djelovanja mađarskoga nacionalnog pokreta, dolaze uglavnom kao njemački i mađarski govornici, a identitet je, u velikoj mjeri, određivao i materinski jezik: s obzirom na činjenicu da je *Haskala* stigla iz njemačkih zemalja, to je bilo i mišljenje unutar zajednice da Židovi pripadaju njemačkom kulturnom krugu. U razdoblju naseljavanja u Hrvatsku i Slavoniju nalaze se u kompleksnoj situaciji u kojoj moraju birati između toga da postanu *dobri Mađari* ili da se priključe Hrvatskom narodnom preporodu. Mađari nude Židovima emancipaciju, čija je cijena pristupanje mađarskoj naciji, baš kao što je bio slučaj s francuskim Židovima i Napoleonom. S druge strane, Ilirci Židove ili ne percipiraju ili ih smatraju *Nijemcima*. Tako se hrvatski Židovi revolucionarnih

⁶⁸ Michael A. Meyer, «Reform, Religious», *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press 2008.), 1526-1527.

⁶⁹ Melita Švob, «Promjene u populaciji Židova u Hrvatskoj od XVIII. do XX. stoljeća», *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.), 287-310. Za detaljnije informacije židovske demografije i migracija vidi i: Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – Migracije i promjene u židovskoj populaciji* (Zagreb: K. D. Miroslav Šalom Freiburger - Židovska općina Zagreb, 1997.); Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice, I-II* (Zagreb: Židovska općina Zagreb – Istraživački i dokumentacijski centar K. D. Miroslav Šalom Freiburger, 2004.).

godina 1848./1849. uglavnom svrstavaju uz bana Josipa Jelačića, koji se zauzima za građanska prava Židova, dok se u Slavoniji uglavnom identificiraju s mađarskom revolucijom.⁷⁰

Punu emancipaciju, kao individualni građani, Židovi austrijskog i ugarskog dijela Carstva dobivaju 21., odnosno 28. prosinca 1867., odredbama *Temelnog zakona o općim pravima građana / Dezemberverfassung* (u Hrvatskoj temeljem zaključka Hrvatskog sabora od 19. rujna 1873. pod nazivom *Osnova zakona o ravnopravnosti Izraelićana*). Ovi zakoni potpuno izjednačavaju Židove s pripadnicima ostalih zakonom priznatih vjeroispovijedi (u hrvatskoj varijanti «sljedbenici izraelitičke vjere» priznaju se u pogledu vjerozakona i «uživanja prava političkih i građanskih» ravnopravnih s pripadnicima ostalih zakonom odobrenih religija).⁷¹ Židovi su bili priznati kao *Religionsgemeinschaft*, a ne *Volksstamm* (nacionalnost/narodnost) pa su se, u multinacionalnom carstvu često nalazili u položaju da, izborom određene nacije, izazovu negativne reakcije drugih, koje su nastanjivale isto područje. *Interkonfesionalni zakon* iz 1868. godine kodificirao je odnose između židovskih zajednica (*Gemeinden*) i države na ujednačenim pravnim temeljima. Taj zakon propisivao je, slično kao u drugim srednjoeuropskim državama, da je židovska zajednica na području Monarhije jedinstvena, bez obzira na razlike između ortodoksnih i reformiranih/liberalnih Židova, te da svaki Židov mora pripadati jednoj općini. Općina je bila jedina institucija, koja se smjela brinuti o religijskim, obrazovnim i filantropskim potrebama židovskog stanovništva određenoga grada. Židovske zajednice imaju obvezu vođenja matičnih knjiga, no voditelja imenuje država, a ne zajednica. Iako po zakonu u jednom gradu

⁷⁰ Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, 15. Velik broj Židova u revoluciji bilježi se i s austrijske i s ugarske strane. To pokazuje određeni stupanj akulturacije, jer se Židovi identificiraju s općim političkim trendovima. Inače, ban Jelačić je i pedesetih godina XIX. stoljeća ostao naklonjen Židovima i novčano ih pomagao, a na njegov sprovod 1859. godine osam hrvatskih židovskih općina šalje svoje izaslanike. U svibnju 1860. u sinagogi u Zagrebu održana je žalobna svetkovina u povodu njegove smrti. O razdoblju prema emancipaciji vidi Mario Strecha, «To je na svaki način pravi škandal, Prilog pitanju ravnopravnosti Židova u banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća», *Zbornik Mirjane Gross* (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1999.), 219-236; Péter Hanák, «Tipovi židovske asimilacije u Habsburškoj monarhiji», *Zbornik Mirjane Gross*, (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1999.), 209-217. O različitim oblicima nacionalizma, kojih su hrvatski (romantični nacionalizam) i mađarski (prijelaz na integralni nacionalizam) u određenom smislu dobri predstavnici, vidi Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika* (Zagreb: Durieux, 1995.), 18-19.

⁷¹ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), 419.

smije postojati samo jedna općina, u Beču istodobno postoji i *turska Gemeinde*, koja se brine za nekoliko tisuća sefardskih Židova.⁷²

Zakon, koji napokon regulira emancipaciju u konfesionalnom pogledu je *Sveaustrijski zakon* od 21. ožujka 1890., koji će ostati na snazi do raspada države: u Ugarskoj se takav zakon donosi 1895. godine. On zamjenjuje pojedine pokrajinske statute i zakone te pojašnjava i precizira dužnosti židovske vjerske zajednice, gdje se ponovno definira da svaki *Israelitischer Glaubensgenosse* (izraelitski vjernik), bez obzira na to kojoj denominaciji/struji pripada, mora biti član lokalne židovske zajednice. Za razliku od predmodernih židovskih zajednica (*kehilot*), koje su bile autonomne i organizirane hijerarhijski, *Gemeinden* (*Religionsgemeinschaften*) je država kontrolirala i štitila ih. Vjeroučitelji su tako postali stalnim zaposlenicima u školama s plaćama iz državnog proračuna. *Gemeinde* je bila odgovorna za cjelokupni religijski život lokalne židovske zajednice i imala je pravni status i povlastice javne osobe, smjela je svojim članovima razrezivati porez i održavati objekte povezane s religijskim životom. Ovaj zakon ulazi i u unutarnju strukturu zajednica i njezinih članova, odnosno zaposlenika, kojima država propisuje specifičnu *stručnu spremu*.⁷³

Tada je dopušten prijelaz s kršćanstva na židovstvo i građanski brak (i razvod) između pripadnika različitih vjeroispovijedi, no u Hrvatskoj i Slavoniji, jer su one imale autonomiju u nastavi i bogoštovlju, građanski brak i dalje nije bio moguć. To je rezultiralo ili sklapanjem takvih brakova privremenim preseljenjem u dijelove zemlje gdje je postojala mogućnost sklapanja građanskog braka, ili prelaskom, uglavnom žena, sa židovstva na kršćanstvo (opet u drugim dijelovima Monarhije), radi sklapanja braka, što je pridonijelo daljnjoj akulturaciji i

⁷² Marsha L. Rozenblit, *The Jews of Vienna, 1867-1914: Assimilation and Identity* (New York: SUNY Press, 1984.), 148. O širem kontekstu austrougarskog židovstva i židovskih identiteta vidi: Ibidem; William M. Johnston, *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1993.); Michael Stanislawski, *Zionism and the Fin de Siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*, (Berkeley: University of California Press, 2001.); Robert S. Wistrich, «Zionism and Its Religious Critics in fin-de-siecle Vienna», *Jewish History*, 10:1 (1996.), 93-112; Miklós Konrád, «Jews and politics in Hungary in the Dualist era, 1867–1914», *East European Jewish Affairs*, 39:2 (2009.), 167–186; Raphael Patai, *The Jews of Hungary, History, Culture, Psychology* (Detroit: Wayne State University Press, 1996.).

⁷³ Marsha L. Rozenblit, *The Jews of Vienna, 1867-1914*, 148-149.

labavijem odnosu prema religiji u židovskoj zajednici. Ovakva situacija, osobito ona gdje su mješoviti brakovi sklapani izvan hrvatskih zemalja, potaknula je donošenje interkonfesionalnog zakona i za Hrvatsku i Slavoniju, koji Hrvatski sabor donosi 17. siječnja 1906. godine pod nazivom *Zakon o vjeroispovjednim odnosima*. No, umjesto da zakonski normira način prelaska s kršćanstva za židovstvo, o čemu se u Saboru raspravljalo, ovaj zakon ozakonjuje i za državu zabranu utemeljenu na katoličkom kanonskom pravu.⁷⁴ Dana 7. veljače iste godine *Zakonom o uređenju izraelitskih bogoštovnih općina*, stvorena je i *crkvena organizacija Izraelićana*. Njime je propisano da u jednome mjestu može postojati samo jedna židovska općina.⁷⁵

Židovi u hrvatske zemlje počinju dolaziti nešto prije modernizatorskih procesa i industrijalizacije te postaju njihovim aktivnim sudionicima, što će pridonijeti velikom napretku židovske zajednice na cijelom prostoru Monarhije, pa tako i u Hrvatskoj i Slavoniji. Na svome putu prema punoj emancipaciji, Židovi su, u Hrvatskoj i Slavoniji 1840. godine dobili pravo bavljenja obrtom. Tad im se dopušta bavljenje trgovinom i obrtom, držanje židovskih pomoćnika i naučnika, gradnja tvornica, pohađanje slobodnih znanosti i umjetnosti, kupnja nekretnina i zemlje gdje im je to i ranije dopušteno te pravo slobodnog naseljavanja. Ugarski sabor zatražio je i ukidanje *tolerancijske takse*, što kralj odbija. Ugarski se Židovi otkupljuju od *tolerancijske takse* tek 1846., u čemu sudjeluju i općine iz Hrvatske i Slavonije.⁷⁶ Carskim patentom od 18. veljače 1860. godine dopušteno je Židovima posjedovanje nekretnina, a postupno su se ukidale sve odredbe koje su sužavale njihov obiteljski i privredni život (npr. oblasno odobrenje braka, ograničenje sposobnosti svjedočenja na sudu, zabrana naseljavanja u rudarskim mjestima, isključenje iz određenih obrta, kao što su ljekarstvo, krčmarenje, pivarstvo ili mlinarstvo). Iste godine donosi se zakon kojim je Židovima i ostalima omogućeno lakše dobivanje državljanstva,

⁷⁴ Mirjana Gross, «Ravnopravnost bez jednakovrijednosti: Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XIX. stoljeća», *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.), 115.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Gross, «Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću»: Poseban zakonski članak Ugarskog sabora 29/1840. pod nazivom *De Israelitis*, kojeg se na hrvatski prevodi kao *O Židih* i koji u cijelosti važi za *pridružene krajeve* (Hrvatsku i Slavoniju), 38-39.

jer je, prema starom građanskom zakoniku, osoba koja je željela državljanstvo morala pokrenuti obrt.⁷⁷

U drugoj polovici XIX. stoljeća i poslije, Židovi u hrvatskim zemljama otvaraju trgovine i banke, podižu tvornice u selima, naseljima i gradovima gdje ih dotad nije bilo, a potom i u najrazvijenijim sredinama, značajno pridonoseći ukupnom gospodarskom razvoju i uklapanju hrvatskih zemalja u europsko gospodarstvo. «Činjenica je da nije moguće obraditi povijest ni jedne gospodarske grane u Hrvatskoj poslije 1873. godine, a da u njoj ne sudjeluju Židovi. U potrazi za kapitalom, došli su i do najmanjih sela, gdje nitko drugi nije htio trgovati te su davali prijeko potrebne kredite, ali su za seljake često obavljali i pisarske poslove. Akumulirajući potreban kapital, Židovi se obično sele iz tih sela u obližnje gradove i trgovišta, gdje se bave trgovinom, preuzimajući uvijek najuži i najelitniji trgovački centar u svoje ruke, a onda ulaze u bankarske i tvorničke poslove, školjući djecu za pravnike i liječnike u Beču i Budimpešti. Ponajviše ipak školju djecu na realnim gimnazijama i trgovačkim školama kakve su postojale u Zagrebu, Osijeku i Zemunu, a onda ih doškoljuju na *Handelskademie* u Grazu i Beču.»⁷⁸ U trgovini, Židovi preuzimaju gotovo cijelu izvoznu trgovinu žita, kože, drveta te uvoze kolonijalnu i manufakturnu robu iz Srednje Europe. U početku se koriste uglavnom riječnim putovima (Dunav je nakon 1830. plovao od Regensburga do Zemuna), a zadnja četvrtina XIX. stoljeća bila je vrlo povoljna za trgovinu, zahvaljujući novoizgrađenoj željezničkoj mreži, koja je omogućavala brz i siguran prijevoz robe. Pojavljuju se nafta i petrolej kao trgovačka roba široke uporabe i velikih mogućnosti. Židovi i židovski kapital sudjelovali su i u gradnji željezničkih pruga (Našice – Virovitica – Bjelovar – Križevci). Trgovačku djelatnost često povezuju s ugostiteljstvom ili obrtima (npr. trgovina žitom i pekarski obrt te otvaranje mlinova). Židovi s

⁷⁷ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.–1860.* (Zagreb: Globus, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1985.), 360-369; Gross, Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 419. Tolerancijsku je taksu uvela Marija Terezija za dozvolu boravka, dolaženje na sajmove i sklapanje braka.

⁷⁸ Mira Kolar Dimitrijević, «Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine», *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.), 127-128. Vidi i Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.) te Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800-1941* (Zagreb: Naprijed, 1991.).

vremenom osnivaju privatne banke i štedionice na dioničkoj osnovi u manjim mjestima, a s vremenom i u gradovima. Prevladavaju i u raznim granama industrije, u pivarstvu, kemijskoj i naftnoj industriji (npr. rafinerije u Sisku i Brodu), građevinarstvu (cementare u Podsusedu i Srijemu, ciglane i građevinska poduzeća), nakupu i preradi kože (npr. Stern u Zagrebu, Marton u Vinkovcima, Krauss u Osijeku), proizvodnjom tanina, obradom drveta i proizvodnjom namještaja (npr. *Kaiser i Povischil* u Osijeku, *Bothe i Ehrmann* u Zagrebu), proizvodnjom papira, itd. Židovi su i vlasnici mnogih tiskara te knjižari. S već spomenutim građevinarstvom u vezi su i brojni arhitektonski uredi, uglavnom u Zagrebu i Osijeku (Hönigsberg, Deutsch, Ehrlich, Axman Müller...).⁷⁹ Od početka XX. stoljeća počinju se osnivati i brojna dionička društva u kojima dominiraju Židovi, što se ne vidi iz naslova firme ili tvornice ni iz dioničkih skupština, već tek iz toga tko je ravnatelj ili inženjer. Godine 1904. Židovi se organiziraju i u Savezu industrijalaca Hrvatske i Slavonije, u kojem i dominiraju.⁸⁰

S obzirom na to da su židovski doseljenici u Hrvatsku i Slavoniju dolazili uglavnom iz dijelova Ugarske zahvaćene unutaržidovskim sukobima, u početku oko reformi u bogoslužju, taj se sukob prelio i u njihovu novu domovinu. Na ugarsku reformu (uz izuzetak rabina אהרן הארין / Aharona Ħorina u Aradu) više je utjecao tzv. *bečki ritual*, koji se koncentrirao na promjene u sinagogalnom dekoru, u glazbi koja je vodila računa i o estetskim mjerilima, propovijedima na govornome jeziku i malo skraćenoj liturgiji. Iako se razlikovala od većinskih običaja, ova liturgija nije kršila židovski zakon. Uvođenjem radikalnijih reformi oko 1848. počinju sukobi u Ugarskoj (organiziranjem Središnje udruge mađarskih Izraelita i njihovih reformi), a rasplamsavaju se nakon odluke bečke vlade iz 1852. godine, o ukidanju organizacije radikalnih reformista. Tijekom pedesetih godina sukob se nastavlja uz neuspješan pokušaj smirivanja sa strane bečke vlade, a eskalira šezdesetih godina, što navodi tu vladu na sazivanje Središnjeg ugarskog općeg židovskog kongresa, 1868. godine, nekoliko mjeseci nakon emancipacije, kako

⁷⁹ Kolar Dimitrijević, «Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine», 127, 129, 130-136.

⁸⁰ Kolar Dimitrijević, «Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine», 137. Autorica kaže da su na taj način Židovi ostali prikriveni vlasnici, zaštićeni, barem tamo gdje je broj dioničara bio velik, od objede socijaldemokrata, komunista, a i Srba da su se obogatili pljačkajući narod, no da je kod velikih tvornica bilo jasno čiji je kapital u pitanju. Stoga su 1906. godine zapaljeni zagrebački i bjelovarski, a 1911. i osječki mlinovi. S obzirom da je to vrijeme kada se vodi carinski rat između Austrije i Srbije, kada Srbija nastoji sama, a ne posredstvom Austrije i židovskih trgovaca preuzeti žitnu trgovinu u Podunavlju, autorica ne vjeruje da su ove paljevine slučajnost.

bi se stvorila jedinstvena komunalna struktura. Najvažnije pitanje bio je upravo sukob između progresivne (ubrzo nazvane *neolozima*) i ortodoksne grupacije tijekom pokušaja ustanovljavanja središnjeg tijela unutar židovske zajednice, što bi, po mišljenju ortodoksne struje, ukinulo autonomiju *kehilot* i institucionaliziralo vladavinu većine nad manjinom.⁸¹ Zbog nemogućnosti dogovora, ortodoksna se grupacija povlači i 1870. piše peticiju Ugarskom parlamentu, koji joj dopušta osnivanje posebnih ortodoksnih zajednica. Postojale su i općine koje se nisu opredijelile ni za jednu ni za drugu stranu, već su zadržale svoj *pretkongresni* status (tzv. *status quo* zajednice). Neolozi 1877. godine osnivaju rabinski seminar u Pešti i kreću sve više u smjeru akulturacije.⁸² Slijedi reakcija i stare ortodoksije ili ultraortodoksije iz sjeveroistočne Ugarske, a protiv reformi i akulturacije. Raskol u ugarskoj židovskoj zajednici utječe na stanje u zagrebačkoj, a vjerojatno i u ostalim hrvatskim i slavonskim zajednicama.⁸³

Od samog židovskog naseljavanja u Hrvatsku i Slavoniju, reformna, odnosno neološka struja, postaje brojnijom i jačom, već prije *Zakona o ravnopravnosti Izraelićana*. Izuzetak će biti određen broj Židova doseljenih iz istočne Europe (Galicije, Rusije i istočne Ugarske/Rumunjske), koji će onda u Zagrebu neko vrijeme djelovati u okviru izdvojene ortodoksne židovske općine, a

⁸¹ Michael A. Meyer, «Reform, Religious», 1526–1527. Neolozi su specifičan oblik liberalnoga židovskog pokreta u Ugarskoj, koji svoja učenja zasnivaju na *pozitivnom povijesnom židovstvu* Zechariasa Frankela. U današnjem kontekstu bliži su konzervativnom, nego reformnom židovstvu. O razvitku neološkog židovstva više u: Netaniel Kacburg, «Ha-hanhaga ha-merkazit šel ha-kehilot be-Hungaria 1870-1939», *Cion, sefer ha-jovel 1935-1985* (Jeru-šalajim: 1985.), 379-395.

⁸² Osnivanje Izraelsko-mađarskog društva (1861.), koje potiče učenje mađarskog, mađarski razredi u konfesionalnim školama itd. Do 1867. godine izdaju tisuće knjiga na mađarskom, njemačkom, hebrejskom, francuskom i talijanskom s tematikom od religijske do svjetovne. Ovakav razvoj je u skladu s istovremenim razvojem na europskom kontinentu, ali i u SAD-u, no najbliži je razvoju u ostalim njemačkim zemljama: rabin Samson Raphael Hirsch, osnivač neoortodoksije ili moderne ortodoksije se u početku protivi osnivanju posebnih zajednica (na snazi su uglavnom zakoni slični onom u Monarhiji o obveznom članstvu u jedinstvenoj *Gemeinde* na određenom teritoriju), ali mijenja svoju poziciju nakon reformnog Sinoda u Brunswicku (1844.) i stavova, koje su tamo zauzeli radikalni reformatori. Hirsch, naime, vidi reformne kao one, koji su secesionisti od židovstva. Ortodoksi su željeli da općinama i fondovima upravljaju rabini, dok su reformisti htjeli svjetovnu organizaciju općina i škola. Iako su se i mađarski, kao i njemački Židovi svrstali u dva neprijateljska tabora, suprotnosti austrijskih Židova nisu se razvile u tolikom opsegu.

⁸³ Situaciju oko sukoba reformnih/neologa i ortodoksa dobro je opisao Gavro Schwarz, «Prilozi k povjesti židova u Hrvatskoj, Iz starine zagrebačke općine (1806.–45.)», *Vjestnik Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljskog arkiva*, V (Zagreb: Tisak Kralj. zemaljske tiskare, 1903.), 89-104.

u istočnoj Slavoniji i Srijemu postoje i hasidske enklave (Satmar i Gur hasidi). U Hrvatskoj i Slavoniji postoje i *status quo* zajednice.⁸⁴

Početakom XX. stoljeća u hrvatske zemlje dolazi i cionizam, potaknut udruženjem židovskih studenata u Beču *Bar Giora*, koje je osnovano 1902. godine s ciljem propagiranja cionizma u *južnoslavenskim* zemljama Habsburške Monarhije (Banska Hrvatska, Dalmacija, Rijeka i Bosna i Hercegovina) pa je, u tu svrhu, svake druge godine održavalo cionističke kongrese, od kojih je prvi bio 1904. Oni osnivaju i svoje glasilo – *Židovsku smotru*, koja izlazi od 1906. do početka Prvog svjetskog rata. Najznačajniji predstavnici cionizma u hrvatskim zemljama su Aleksandar Licht, 1909. u Zagrebu promoviran za doktora prava i dr. Hugo Spitzer, predsjednik osječke bogoštovne općine, jedine s cionističkom većinom u općinskom odboru. Od cionističkih društava sa znatnijim utjecajem treba spomenuti društva u dva najvažnija cionistička centra u hrvatskim zemljama: osječko društvo *Theodor Herzl* (neko vrijeme izdaje *Židovsku smotru*) te društvo studenata zagrebačkog sveučilišta *Judeja*. Ostala cionistička društva djeluju povremeno i s prekidima.⁸⁵

Iako se Židovi po doseljenu relativno brzo akulturiraju, percepcija hrvatske javnosti o Židovima, osobito do početka XX. stoljeća bila je kao o slugama austrijskog i njemačkoga *Dranga* jer im je materinski jezik bio njemački i nisu se baš žurili naučiti hrvatski.⁸⁶ U vrijeme sve jače urbanizacije, integracije i ekonomskog napretka počeo je Prvi svjetski rat, koji će završiti propašću Carstva i transformacijom cijelog kontinenta, kada će nominalno nacije-države zamijeniti stara multinacionalna carstva. Bar neke od njih – Čehoslovačka, Poljska i Jugoslavija bile su višenacionalne, «no bez obzira na njihov stvarni nacionalni sastav, te su se države u biti

⁸⁴ Treba imati na umu da iz Galicije, nekadašnje domovine tradicionalnog židovstva, doseljavaju i pobornici te promotori *Haskale*, kako u smjeru zapada - Ugarska i Austrija, naročito Beč, tako i u pravcu istoka – npr. Odesa, baš zato da bi se maknuli iz domicilnih, tradicijski striktnih zajednica, baš kao što je slučaj s *maskilim* iz starih tradicionalnih židovskih centara u Litvi.

⁸⁵ Gross, «Ravnopravnost bez jednakovrijednosti», 109-110. *Židovska smotra* izlazila je u Zagrebu pa Osijeku. U Zagrebu ju je uređivao Aleksandar Licht, koji je, kao student prava, uz financijsku pomoć svog oca Hermanna i pokrenuo, a u Osijeku Edmund Fischer. Izlazi na hrvatskom i njemačkom.

⁸⁶ Gross, «Ravnopravnost bez jednakovrijednosti», 119.

smatrale jednonacionalnima i identificirale su državu s prevlašću, odnosno povlaštenim položajem jedne od nacija koje su u njoj obitavale.»⁸⁷

2.2. Kraljevina SHS / Kraljevina Jugoslavija

Zadnji predratni popis, onaj iz 1910. godine bilježi 21.013 Židova u Hrvatskoj i Slavoniji i oko 300 Židova u Dalmaciji, dok je 1921. na teritoriju Hrvatske (s Dalmacijom) živjelo 20.876 Židova.⁸⁸ Od Židova iz provincije Habsburške Monarhije, odnosno Austro-Ugarske, hrvatski i južnougarski (odnosno vojvođanski) Židovi postaju demografskim, kulturnim i ekonomskim centrom jugoslavenskoga židovstva. «Nakon desetljeća austrijske i mađarske opresije i Židovi su, poput slavenskih naroda Habsburške Monarhije, mnogo uložili u ideju nove južnoslavenske države te su s entuzijazmom pozdravili osnivanje Države Srba, Hrvata i Slovenaca. Pomislili su da je to prilika za ravnopravnost.»⁸⁹ Istodobno, mnogi su Židovi imali istaknuta mjesta u domobranstvu i austrougarskoj vojsci i, zajedno s Hrvatima, snosili su posljedice poraza Monarhije u Prvom svjetskom ratu.⁹⁰

Židovi koji ulaze u okvir Prve Jugoslavije vrlo su različiti. Oni s područja Slovenije, Hrvatske, Slavonije i južne Ugarske (Vojvodine) uglavnom su Aškenazi; u Vojvodini uglavnom mađarski govornici i pripadnici mađarske kulture, dok su malobrojni dalmatinski Židovi uglavnom Sefardi, bliski talijanskom kulturnom krugu (doduše, uz sve veći postotak bosanskohercegovačkih Sefarda). U Bosni i Hercegovini prevladavaju Sefardi, bivši osmanski podanici, no kao i u Dalmaciji, od vremena austrijske uprave (Dalmacija) i austrougarske

⁸⁷ Andrea Feldman, «Židovi u Kraljevini Jugoslaviji», *Dijalog povjesničara-istoričara II, zbornik radova s međunarodnog skupa u Pečuhu*, 19.–21. studenoga 1998., ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac (Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000.), 449. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 13-14. Za kontekst židovskih zajednica u ostalim nacijama-državama u srednjoistočnoj Europi između dva rata vidi Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1987.).

⁸⁸ Švob, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice I*, 55-63.

⁸⁹ Feldman, «Židovi u Kraljevini Jugoslaviji», 452.

⁹⁰ Kolar Dimitrijević, «Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine», 137.

okupacije, odnosno aneksije (Bosna i Hercegovina), doseljavaju se i Aškenazi. U Srbiji prevladavaju Sefardi, već dobro akulturirani u srpsko društvo, mnogi istaknuti borci u srpskoj vojsci u Prvom svjetskom ratu. Makedonija je bila domovina tradicionalnih sefardskih zajednica, povezanih s velikom solunskom zajednicom i tu organsku zajednicu također razbijaju nove nacionalne granice. Ovakva situacija rezultira kompleksnim odnosima unutar same židovske zajednice pa unutar nje ponekad dolazi i do otvorenih sukoba.⁹¹ S druge strane, i sama država radi razliku između *naših* i ostalih Židova; u razdoblju neposredno nakon kraja rata dolazi i do vala deportacija židovskog aškenaskog stanovništva, osobito iz Vojvodine i Bosne i Hercegovine. I Međimurje gubi gotovo polovicu svoga židovskog stanovništva zbog nemira stanovništva djelomično uperenog i protiv njih, kao *mađarskih eksponenata*.⁹² «Djelujući protiv uputa Sporazuma u St. Germainu o zaštiti nacionalnih manjina, srpska je vlada isključila velik broj Židova, kao i Mađara i Nijemaca, iz izbora za Ustavotvornu skupštinu u studenome 1920., čime je osigurala izbornu pobjedu srpskih radikala u sjevernim dijelovima zemlje u kojima Srbi nisu imali većinu. Usto, Židovima je Kraljevina Jugoslavija branila pristup u diplomatska zvanja.»⁹³

Srbi u novoj državi počinju preuzimati vodeću ulogu u gospodarstvu. Time su osobito pogođeni Židovi u Podunavlju i Srijemu. To je tada i nemirno područje s čestim pljačkama židovskih dućana pa se niz obitelji seli prema Zagrebu. Osobito se prazni Vukovar, koji status značajne izvozne luke gubi u korist Novog Sada i Bačke Palanke. U dvadesetim godinama država sve jače kontrolira gospodarstvo. Već 1920. godine Beograd preuzima ulaz svih deviza pa dolazi do problema u međunarodnoj trgovini. Zabranjuje se slobodno osnivanje dioničkih društava, a carinskom politikom zabranjuje se uvoz mnogih proizvoda kojima su se do tada bavili upravo Židovi. Ograničava se i kreditiranje Narodne banke privatnim bankama i štedionicama u Hrvatskoj, kao i poslovanje Zagrebačke burze za robu i vrednote, a sve su to djelatnosti u kojima Židovi imaju značajnu ulogu. Tridesetih godina država sve više preuzima gospodarstvo u svoje ruke, popisuju se velike tvornice s detaljnim podacima o radu, zaradi, kapitalu i mogućnostima

⁹¹ Vidi npr. Harriet Pass Freidenreich, «Sephardim and Ashkenazim in Inter-War Yugoslavia: Attitudes toward Jewish Nationalism», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 44 (1977.), 53-80.

⁹² Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, 61-65.

⁹³ Feldman, «Židovi u Kraljevini Jugoslaviji», 455.

primjene u ratne svrhe, a država sve više preuzima dionice najvećih i najvrjednijih poduzeća; one, koji nisu bili zainteresirani, guši politikom cijena, državnih narudžbi i sl. Neke židovske tvrtke pokušavaju izbjeći ovakav razvoj premještanjem prodajne centrale izvan zemlje. Poznata *Našička afera* također je primjer slabljenja židovskih poduzeća i znači njihovu eliminaciju iz drvene struke. Oko 70 posto uvozne i gotovo 90 posto izvozne trgovine bilo je do tridesetih vezano uz Židove. Još jedan udarac židovskom udjelu u gospodarstvu dogodio se uoči izbijanja gospodarske krize 1931. *stabilizacijom dinara*. Tada su zaštitu od isplate uloga štedišama dobile samo neke banke u Hrvatskoj, a među onima koje ju nisu dobile bile su brojne banke i štedionice u provinciji, koje su vodili Židovi pa su morale likvidirati svoje poslovanje. Dalje uspješno posluju samo oni Židovi, koji su se uspjeli integrirati u vladajuće društvo.⁹⁴ Ovi podaci bacaju drukčije svjetlo na razdoblje Prve Jugoslavije kao na vrijeme vrhunca židovske zajednice u Hrvatskoj, pa ih je potrebno ozbiljno istražiti.

Međuratno razdoblje na teritoriju Hrvatske obilježava niz ideoloških i religijskih struja, djelatnost brojnih organizacija, u sklopu i izvan židovskih općina, te bogata tiskarska djelatnost. I u ovom razdoblju Židovi su pravno bili definirani kao religijska skupina.⁹⁵ Hrvatski su Židovi u pravilu bili bilingvalni, katkad i trilingvalni, no većina je pripadala tzv. *integracionističkoj struji*.⁹⁶ Cionizam još od početka stoljeća zahvaća mlađu generaciju srednjega sloja, na studiju u jednom od centara Monarhije, i tijekom cijelog međuratnog razdoblja ostaje manjinskim, iako najbolje organizirano usmjerenje među hrvatskim Židovima. Upravo zato što su unutar samih općina cionisti bili najbolje organizirani, dvije najveće općine u Hrvatskoj (zagrebačka i osječka) cijelo međuratno razdoblje imale su općinska tijela s njihovom većinom. Cionisti već 1919.

⁹⁴ Kolar Dimitrijević, «Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine», 138-140. O *Našičkoj aferi* vidi i Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u Kraljevini Jugoslaviji* (Zagreb: Stvarnost, 1968.), 71-212, *Našička afera*.

⁹⁵ Za širi kontekst (iako su Židovi u Kraljevini vjerska, a ne nacionalna zajednica) vidi Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918.-1941.* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.).

⁹⁶ S obzirom da je linija između akulturacije i asimilacije kod Židova vrlo jasna, to sam za akulturirane Židove, koji su u Hrvatskoj činili većinu, koristila izraz *integracionisti*. Svakako bi trebalo razmisliti o jasnijem pojmovlju u judaistici općenito, baš kao i o preciznim pravilima transliteracije, no u nedostatku preciznijih pojmova u sadašnjosti, odlučila sam se za ove.

godine u Zagrebu proširuju i preimenuju prijašnje cionističko udruženje u Savez cionista Jugoslavije (Savez cionista Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca), koji je najjače uporište imao upravo u Hrvatskoj.⁹⁷ Unutar cionističkoga pokreta osniva se i Savez židovskih omladinskih udruženja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, skauti, odnosno izviđači različitih orijentacija te djevojačka i ženska društva.⁹⁸ Cionistički je pokret u međuraću pratio svjetska kretanja unutar cionističkoga pokreta i po tome što je bio ideološki raznovrstan; do podjela dolazi tridesetih godina XX. stoljeća. Većina cionista u Jugoslaviji lijevo su orijentirani, ali i ovdje djeluje, doduše brojčano slab, revizionistički cionizam, koji tridesetih osniva svoja društva: u Osijeku je 1933. godine osnovana cionističko-revizionistička organizacija *Vladimir Jabotinsky*, a 1934. revizionistička društva osnovana su u Vinkovcima i Varaždinu.⁹⁹ Glasilo Saveza cionista Jugoslavije bio je *Židov*,¹⁰⁰ a cionisti-revizionisti izdaju svoje novine – *Malchut Jisrael*.¹⁰¹

⁹⁷ Cvi Loker, «Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima», *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, odg. ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.), 173; Ljiljana Dobrovšak, «Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista Južnoslavenskih krajeva Austrougarske Monarhije u Brodu na Savi 1909. godine», *Scrinia Slavonica*, 6 (2006.), 234-266; Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskoga rata* (Osijek, Čarobni tim d.o.o. i Židovska općina Osijek, 2013.), 294-296. Židovi iz Hrvatske te pripadnici južnoslavenskih židovskih zajednica koji su se nalazili u sklopu Austro-Ugarske (Vojvodina, Bosna i Hercegovina) su već 1909. u Slavonskom Brodu osnovali Zemaljsko udruženje Cijonista južnoslavenskih krajeva Austro-ugarske monarhije s ciljem povezivanja cionista iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Rijeke. Udruženje je djelovalo do 1914. kada je zbog izbijanja Prvog svjetskog rata zamrznuo svoj rad, da bi pred kraj rata, 1918., obnovilo rad, sada pod nazivom Zemaljski savez cijonista za jugoslavenske zemlje i preuzelo ulogu predstavnika židovske zajednice prema predsjedništvu Narodnog Vijeća SHS. Sjedište udruženja prvo je bilo u Osijeku, a potom, od 1910., u Zagrebu.

⁹⁸ Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A quest for Community* (Skokie: Varda Book, 2001.), 164: članstvo u Savezu obuhvaćalo je sve židovske omladinske udruge, neovisno o spolu, klasnoj ili ideološkoj pripadnosti, sve dok su priznavale Baselski pogram iz 1897. godine; Ibidem, 115-136. Tako se dvadesetih godina osnivaju skautska, odnosno izviđačka organizacija *Ahđut hacofim*, a kasnije omladinska organizacija *Ha-šomer ha-cair* (cionističko-socijalistički pokret), čiji su članovi Haim Bar Lev i David Dado Elazar kasnije bili načelnici glavnog stožera Izraelske vojske. Osnivana su i djevojačka cionistička društva, a 1927. osnovana je Međunarodna organizacija cionističkih žena. O ustanovama židovske općine te raznim židovskim društvima izvan nje, doduše, samo za Zagreb vidi: Katrin Boeckh, «Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941.», *Časopis za suvremenu povijest*, 27:1 (1995.), 33-53.

⁹⁹ Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, 355-356.

¹⁰⁰ Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, 37-41. U člancima u *Židovu*, objavljivanim u razdoblju od 1917. do 1941. godine, mogu se pratiti rasprave o problemima, koji zaokupljaju cionistički pokret u svijetu kao i rasprave koje se tiču hrvatskih odnosno jugoslavenskih specifičnosti cionističkoga pokreta. Iako u vodstvu pokreta prevladava opći cionizam, u *Židovu* prevladavaju novinari i urednici bliski lijevom cionizmu. Za raspravu o židovskim identitetima važan je i razlog izbora imena *Židov*. «Umjesto eufemizama Izraelit, Izraelićanin (rjeđe Mojsijevac), zahtijeva se da

Cionistički identitet je u Jugoslaviji višeznačan i složen: s jedne strane, u akulturiranoj i sekulariziranoj aškenaskoj zajednici u Hrvatskoj i donekle u Vojvodini, cionizam je odgovor na krizu identiteta, buđenje nacionalne svijesti kod uglavnom akulturirane zajednice, već tada udaljene od religijske komponente židovstva, no ne u smislu iseljenja u *Erec Israel*,¹⁰² nego kao nacionalizam u dijaspori.¹⁰³ S druge strane, isprepletenost nacionalnih i religijskih komponenti, karakteristična za ovaj dio Europe, židovski nacionalni identitet činila je prirodnim rješenjem za raznorodno židovstvo koje se našlo u novoj državi, što je ovdašnje Židove privuklo cionizmu.

Većina hrvatskih Židova i dalje su *integracionisti* i svakako bi bilo zanimljivo istražiti međuovisnost njihovih hrvatskih i jugoslavenskih identiteta, odnosno samu prirodu tih identiteta, jer se uglavnom definiraju kao Hrvati/Jugoslaveni izraelitske/Mojsijeve/židovske vjere.¹⁰⁴ To su uglavnom pripadnici srednjeg i višega građanskog sloja i, samom prirodom svoje orijentacije (negiranje židovstva kao organske cjeline i afirmiranje pripadnosti većinskoj naciji), nikad se nisu

se vlastiti narod naziva židovskim. Ime *Židov* trebalo je pomoći da se izađe iz svojevrstne samoizolacije i samozatajnosti: *kod nas više neće biti Židova, koji bi osjetili neugode i malodušja, ako se pred njima u prisuću nežidova govori o židovskim stvarima. A nežidovi će razumjeti, da nas ne mogu povrijediti, poniziti i poružiti, ako nam dobace - ŽIDOV*».

¹⁰¹ Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.–1941.*, 352–353. Revizionističko glasilu, *Malchut Jisrael*, pokrenuto je potkraj 1933. godine u Novom Sadu, gdje je izlazilo sve do 1937. kada seli u Zagreb i mijenja ime u *Jevrejsku tribunu* (1938.–1940.).

¹⁰² *Erec Israel* je ime, kojim Židovi nazivaju svoju (pra)domovinu. Znači *Zemlja Izrael*, ili *Zemlja Izraelova*. U nazi-vima cionističkih tijela, ili organizacija u vrijeme britanskog mandata, ono što se u engleskim nazivima označava Palestinom, na hebrejskom je uvijek *Erec Israel*. U religijskoj terminologiji, zemlja se isključivo naziva Izraelom odnosno Zemljom Izrael(ovom).

¹⁰³ Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.–1941.*, 359–378. Većina ovdašnjih cionista, naročito onih koji su pripadali starijoj generaciji i bili bliski *općem cionizmu* nije planirala emigrirati u Mandatnu Palestinu, već se posvetila izgradnji tamošnje židovske domovine za one kojima bi ona mogla biti potrebna, što je bilo većinsko opredjeljenje cionista u zapadnom svijetu.

¹⁰⁴ Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.–1941.*, 173: «Cilj Breyerove skupine bio je *da okupi sve državljane Hrvate i ostale Jugoslavene židovske konfesije bez obzira na političko partijski nazor*. U proglasu uoči izbora za zagrebačko gradsko zastupstvo potkraj 1921. asimilanti su, vidjevši da cionisti izlaze sa samostalnom listinom, objavili izjavu: *Osuđujemo akciju zagrebačke cionističke grupe ... s tom listinom nemamo ništa zajedničko, jer je po našem uvjerenju Židovima Hrvatima, odnosno Jugoslavenima, mjesto samo u kojoj od hrvatskih, odnosno jugoslavenskih stranaka*» Bilo bi zanimljivo istražiti koliko su oni jugoslavenstvo shvaćali u nadnacionalnom kontekstu, sličnom austro-ugarskom, a koliko je jugoslavenstvo bilo, po njihovom shvaćanju sinonim, odnosno širi sadržaj hrvatstva (tri plemena jednog naroda odnosno tri imena jednog naroda).

formirali kao zatvoren ideološki sustav. Mira Kolar Dimitrijević radi razliku između onih koji su se kretali u smjeru najuže suradnje sa Srbima i pomaganju vladi u Beogradu u svemu što ona traži i onih koji su planirali svoj prosperitet graditi, kao i dotad, vezama između Srednje Europe i balkanskih prostora.¹⁰⁵ Mirko Breyer 1922. godine osniva u Zagrebu društvo *Narodni rad – društvo židovskih asimilanata i anticionista u Hrvatskoj*, «s ciljem okupljanja svih državljana Hrvata i ostalih Jugoslavena židovske konfesije bez obzira na političko-partijski nazor.»¹⁰⁶ Priličan broj *integracionista*, ako ne i većina, i dalje intenzivno sudjeluju u određenim aktivnostima pri općini, ponajprije dobrotvornim, no istaknuti su dobrotvori i u širem društvu, od kojih je najpoznatije bilo *Društvo čovječnosti*, osnovano još 1846. godine.¹⁰⁷ Ovaj snažan odnos prema solidarnosti i odgovornosti, kroz tzv. *g'milut hasidim* (dobročinstvo) jedan je od pokazatelja, kako, usprkos visokom stupnju akulturacije, *integracionisti* pa i organizirani asimilanti i dalje funkcioniraju unutar židovske duhovno-moralno-pravne strukture. Naime,

¹⁰⁵ Kolar Dimitrijević, «Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine», 137-138. «Prvi, često i promjenom prezimena, a osobito srbiziranjem ili pohrvaćenjem imena, ukazuju na svoja opredjeljenja... Židovi iz druge skupine računaju na svoj ugled, bogatstvo i poštovanje, a nerijetko se ističu dobrotvornim akcijama. Tiho simpatiziraju s hrvatstvom, pretpostavljajući da ono treba biti umjereno.»

¹⁰⁶ Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.–1941.*, 172-173. Goldstein, ur. *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Mirko Breyer» (Varaždin 1863. – Zagreb 1946.). Ekonomsku naobrazbu stekao je u Zagrebu, Trstu, Beču, Münchenu, Leipzigu i Hamburgu. Istaknuti treba boravak u Leipzigu, koji je tada bio centar njemačkog nakladništva pa je ondje primio poticaje za jedno od najvažnijih područja svog rada: povijest knjige i nakladničke kulture. Kao poslovni ortak u očevu trgovinu u Varaždinu stupio 1890, a 1903. preselio u Zagreb, gdje slijedeće godine otvara vlastitu nakladnu i komisionu knjižaru i znanstveni antikvarijat pod nazivom Slavonski (hrvatski) znanstveni antikvarijat. Breyerova je knjižara poslije 1920. djelovala pod nazivom Jugoslavenska znanstvena knjižara, prešavši u vlasništvo dioničkog društva, a on je tada zadržao antikvarijat. Godine 1929. postao je upravitelj *jugoslavenskog nakladnog društva Obnova*. Po uspostavi NDH priznata su mu *arijska prava*, ali je do studenog do travnja 1942. bio u Staroj Gradišci kao mason. Posljednje dvije godine života bio je knjižničar Nakladnog zavoda Hrvatske. Ostali istaknuti asimilanti bili su «Samuel David (S. D.) Alexander, predsjednik *Saveza industrijalaca*, Šandor Alexander, predsjednik *Prehrane*, Ilija Bačić, priv. činovnik, dr. Milan Brihta, odvjetnik, Miroslav Deutsch, trgovac, dr. Josip Fuchs, zubar, dr. Lav Friedfeld, priv. činovnik, Ivan Gorjan, ekonom, Ernest Kraut, industrijalac, Josip Neumann, inženir, Milan Kell, trgovac, Filip Mayer, trgovac, Milan Njemčić, kraljevski veterinarski nadzornik, dr. Bogdan Njemčić, odvjetnik, Josip Novaković, inženir, Janko Oswald, vijećnik stola sedmorice, Viktor Rajić, trgovac, dr. Rudolf Rodanić, odvjetnik, Izidor Rodanić, ekonom, Julio Schönbaum, odvjetnik, dr. Robert Siebenschein, odvjetnik, Emil Schulhof, trgovac, Armin Schreiner, veletrgovac, dr. Ivo Stern, branitelj, Vladimir Šterk, inženir, Albert Švarc, građevni inspektor, dr. Žiga Švarc, liječnik, dr. Miroslav Vranić, branitelj, Lavoslav Wassertal, trgovac.» (Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.–1941.*, 174).

¹⁰⁷ Mira Kolar Dimitrijević, *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo Društvo čovječnosti, 1846.–1946.* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.).

židovsko shvaćanje svijeta jest da svijet počiva na tri stvari: Tori, bogoslužju i *g'milut hasidim*.¹⁰⁸ Bilo bi zanimljivo istražiti dva, dosad kod nas nedovoljno proučavana problema vezano uz identitet hrvatskih Židova: koliko je *integracionista* bilo i religiozno, jer bi se uz pomoć tih odgovora moglo bolje procijeniti koliko na obvezu dobročinstva utječe nečija religioznost i kakav je utjecaj na židovski identitet predstavljala činjenica da su Židovi u Kraljevini Jugoslaviji, baš kao i u Habsburškoj Monarhiji odnosno Austro-Ugarskoj, bili definirani kao religijska zajednica. Hrvatski asimilanti dio su relativno jakog međunarodnog pokreta i slična društva postoje, u to vrijeme, u Njemačkoj i Čehoslovačkoj. Samo društvo *Narodni rad* prestaje biti aktivno do tridesetih godina XX. stoljeća.¹⁰⁹

Siromašniji slojevi su u početku apolitični, no poslije će se nemali broj njih uključiti u lijeve političke pokrete. Ljevica će privući velik broj mladih, a od raslojavanja unutar cionističkog pokreta tridesetih godina XX. stoljeća te nakon uključivanja komunista u građanske organizacije lijeve provenijencije, mnogi će pripadnici socijalističkog omladinskog cionističkog pokreta *Ha-šomer ha-cair* (השומר הצעיר) postati pripadnicima SKOJ-a ili barem njegovim simpatizerima.¹¹⁰ Zbog sve jačeg rivalstva između komunista i lijevih cionista tridesetih je čak i formiran aktiv članova KPJ-a i SKOJ-a «u cilju sprovođenja organizovane borbe protiv grupe cionista.» Zanimljiv je fenomen pristupanja komunističkom pokretu mladih ljudi, pripadnika srednjeg, ili čak višeg srednjeg, odnosno višega sloja (*salonski komunisti*).¹¹¹ Najistaknutiji židovski intelektualac ljevičarske orijentacije u Zagrebu i Hrvatskoj nedvojbeno je bio Zvonimir Richtmann. Završio je Višu tehničku školu u Beču i Filozofski fakultet u Zagrebu te je od tridesetih bio profesor na Srednjoj tehničkoj školi u Zagrebu. Ideološki sukob unutar tzv. *lijeve*

¹⁰⁸ Pirkei Avot (פרקי אבות), odnosno Izreke otaca, 1:2 (vidi *Mali rječnik pojmova*, «Pirkei avot»).

¹⁰⁹ O asimilantima više u Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.–1941.*, 172-179.

¹¹⁰ Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu (dalje u tekstu JIM): Izjava Marka Perića (Velimira Drechslera) za Arhiv za izučavanje radničkoga pokreta Hrvatske snimljena magnetofonom u listopadu 1956., bez inventarnog broja, o njegovom radu u *Ha-šomer ha-cairu* u Zagrebu tridesetih godina: doduše, on je, prema svojoj izjavi, samoinicijativno radio na propagiranju komunizma i guranja *Ha-šomer ha-caira* ulijevo. O Židovima aktivistima na ljevici prije i za vrijeme Drugoga svjetskog rata vidi i, Zvi Loker, «Radicalism, Heroism, and Martyrdom in the Balkans», *The Jewish Quarterly Review*, 68:2 (1977.), 104-116.

¹¹¹ Zlata Novak, *When Heaven's Vault Cracked: Zagreb Memories* (lulu.com, 2009.), vidi poglavlje «Youth».

inteligencije počeo je, među ostalim i objavljivanjem njegova članka «Krizu determinizma u današnjoj fizici».¹¹²

Kad se analizira hrvatske židovske identitete, može se uočiti niz identitetskih slojeva, koji su *nadsvodili* židovski identitet u odnosu na šire društveno-političko uređenje za vrijeme Habsburške Monarhije, Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, a što se, svakako, nastavlja i u drugoj Jugoslaviji. Kad se promatra načine na koje su se Židovi identificirali sa svakim od tih kolektivnih identiteta, čini se da hrvatski Židovi jugoslavenstvo doživljavaju kao produžetak habsburškoga modela, odnosno identiteta: radi se o višejezičnoj, višetničkoj i višereligijskoj monarhiji, odnosno državi.

Židovi u Jugoslaviji bili su 1930-ih godina svjedoci egzodusa Židova s područja njemačkoga *Reicha*. Naime, od sredine tridesetih godina XX. stoljeća intenzivira se priljev europskih Židova iz Trećeg Reicha (prvo iz Njemačke, zatim Austrije, Poljske, Čehoslovačke) u Kraljevinu Jugoslaviju.¹¹³ Većina izbjeglica Jugoslaviju je koristila kao tranzit za druge zemlje i to najviše prema Italiji ili američkom kontinentu, pa ih je do travnja 1941. godine oko 55.000 prošlo kroz Kraljevinu. Nekoliko je tisuća odbjeglih Židova u Jugoslaviji slobodno živjelo po

¹¹² Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941.–1945., Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* (Beograd: Jevrejski Istorijski Muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.), 38; Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.–1941.*, 293, 515; Zdenko Šternberg, «Doprinos Židova u prirodoslovno-matematičkim znanostima i tehničkoj kulturi u Hrvatskoj», *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.), 231-232; Zvonimir Richtmann (Zagreb, 1901. – Dotrščina, 1941.) bio je jedan od ključnih protagonista *sukoba na ljevici*, kojeg je započeo objavljivanjem članka «Krizu determinizma u današnjoj fizici», *Almanah savremenih problema* (Zagreb: 1932), 66-77. Godinu dana kasnije objavljuje članak «Savremena fizika i filozofski materijalizam» u kojem odbacuje ideje poput onih u Engelsovoj *Dijalektici prirode* i *Teoriji odraza*, koju je elaborirao Todor Pavlov. Takav ideološki stav izazvao je nezadovoljstvo u vodstvu Komunističke partije, budući da je opovrgavao neke osnovne dogme *naučnog socijalizma*, kanonizirane po samom Staljinu. U polemici koja se razvila, Richtmanna je u zaštitu uzeo Miroslav Krleža i njegov članak «Prevrat u naučnoj slici o svijetu», objavljen u prvom broju Krležina *Pečata*. Proglašen je revizionistom i trockistom, a ulogu *mentora* i kritičara preuzeo je fizičar Ognjen Prica. Godine 1939. napao ga je, u *Proleteru*, Josip Broz u članku «Trockizam i njegovi pomagači.» Kao ljevičar više puta bio je zatvaran. U ožujku 1941. banovinske ga vlasti interniraju u Kerestincu. Komunisti s kojima je bio zatočen bojkotiraju ga kao *trockista* i okružuju potpunom šutnjom a u Kerestincu je na njihov zahtjev prebačen u drugu sobu. Ustaše su ga ubili zajedno s Božidarom Adžijom, Otokarom Keršovaniem i Ognjenom Pricom u Dotrščini, 8. srpnja 1941. godine.

¹¹³ Vidi npr. Anna Maria Grünfelder, «Međimurje u izbjegličkoj krizi u osvit Drugoga svjetskog rata», *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 8:16 (2009.), 115-140.

hotelima i privatnim kućama, dok su ostale Židove vlasti konfinirale u posebno određena mjesta. Onima koji su se u Jugoslaviji našli bez sredstava za život pomagao je SJVOJ, kršćanske crkve i razne humanitarne organizacije. U Zagrebu je, po svoj prilici, već 1936. godine utemeljen odbor, čiji je zaštitnik bio nadbiskup Alojzije Stepinac.¹¹⁴ U trenutku izbijanja travanjskoga rata, njih oko 4.000 zateklo se u Jugoslaviji i uglavnom su ubijeni u Šoa.

Jačanje njemačkoga nacizma pridonijelo je stvaranju antisemitske atmosfere u Jugoslaviji. Nacisti su financirali antisemitske listove. Banovinska vlast od 1939. godine postavljala je povjerenike u židovske trgovine koje su se bavile prodajom hrane i provodila istrage tko su vlasnici dionica u dioničkim poduzećima s tendencijom nacionalizacije stranog, uglavnom židovskoga kapitala. Banovina strogo provodi i *numerus clausus* ne pružajući utočište židovskim izbjeglicama, koji se od 1938. sklanjaju u Hrvatsku i pokazujući se još radikalnijom od Beograda pa mnogi Židovi tada traže utočište u Beogradu, odnoseći tamo svoj kapital i znanje. Jugoslavenske kraljevske vlasti su u jesen 1940. donijele «dvije uredbe o ograničenju prava Jevreja.» Prva se zvala *Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske ishrane*, a njezinim je donošenjem trgovina prehrambenim proizvodima naveliko praktički bila zabranjena tvrtkama koje su bile u židovskom vlasništvu ili suvlasništvu. Za kršenje ove uredbe, kao i za one koji bi fiktivno pokušali prenijeti posao na nežidove bila je predviđena kazna zatvora do dvije godine i drakonska novčana kazna do 500.000 dinara. Za *industrijska preduzeća koja se bave proizvodnjom predmeta ljudske ishrane na veliko* bilo je predviđeno postavljanje komesara. Druga se zvala *Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rang univerviteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola*, a njome je bilo određeno da se broj Židova upisanih u srednje škole i na sveučilišta uskladi s udjelom Židova u ukupnom stanovništvu (*numerus clausus*).¹¹⁵

¹¹⁴ Jozo Tomašević, *Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija 1941.–1945.* (Zagreb: EPH-Novi Liber, 2010.), 649.

¹¹⁵ Kolar Dimitrijević, «Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine», 141; Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, 501-505; Ivo Goldstein, «Dva antisemitska zakona u Kraljevini Jugoslaviji 1940. godine», *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. Damir Agičić, (Zagreb: FF press i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.), 395-405.

2.3 Osobna iskustva: izbor iz autobiografija hrvatskih Židova

Dragocjen izvor za proučavanje židovskih identiteta u razdoblju između dva svjetska rata, kao i *Šoa* i poraća, katkad manje kao kronika vremena i daleko vredniji kao primjer perspektive razdoblja samih sudionika u njemu, predstavlja niz autobiografija i svjedočanstava. Nedostatak je svakako loša geografska i društvena zastupljenost jer većina autora pripada predratnom gornjem srednjem ili višem srednjem sloju zagrebačkog društva. Dva su autora pripadnici starije generacije, čiji je materinski jezik bio njemački, odnosno talijanski. To su Vilma Vukelić i Luciano Morpurgo.

Vilma (Frumet) Vukelić r. Miskolczy (Osijek, 1880. – Zagreb, 1956.), bila je podrijetlom iz mađarsko-židovske obitelji, koja se doselila u Osijek. Osnovnu i Višu djevojačku školu završila je u Osijeku. Školovanje je nastavila u Beču (1893.–1895.). Maturu je položila tek nakon trinaest godina u Rijeci. Nakon toga je 1911. godine, kao udana žena i majka četvero djece, upisala kemiju na Prirodoslovnom fakultetu u Münchenu, među prvim ženama na sveučilištu u toj struci. Početak Prvog svjetskog rata onemogućio ju je da završi studij. Nakon razvoda kratko živi u Parizu, a od 1923. stalno u Zagrebu. Bila je književnica i prevoditeljica, lijevo orijentirana intelektualka i bliska prijateljica Vere Ehrlich-Stein.¹¹⁶ Pisala je na njemačkom jeziku. Tijekom Prvog svjetskog rata, ili neposredno nakon njega, Vilma Vukelić napisala je svoj prvi roman *Die Heimatlosen (Ljudi bez domovine)*. Roman je 1923. objavljen u Leipzigu i prikaz je epizoda iz života Židova u Mađarskoj u desetljeću prije Prvoga svjetskog rata. U autobiografiji *Tragovi*

¹¹⁶ Ivo Goldstein ur. *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Vera Ehrlich Stein» (Zagreb, 1897. – Zagreb, 1980.), diplomirala je psihologiju u Beču (1924.). Zajedno sa suprugom dr. Benom Steinom (Telč, Moravska, 1890. – Kragujevac, 1941.) od 1930-ih pripadnica lijeve inteligencije te inicijator osnivanja Radne zajednice za individualnu psihologiju u kojoj su se istraživale veze između psihičkih smetnji i ekonomsko-socijalne situacije pojedinca i mase. Kao poliglot bilježila je intervjuje na jezicima svojih sugovornika. Te se bilješke s komentarima danas pohranjene u njezinoj ostavštini u NSB u Zagrebu. Doktorira na Sveučilištu u Berkeleyu (1952.), gdje od 1952.-1960. predaje antropologiju Hrvata i južnih Slavena. Po povratku desetak godina je profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na Katedri za sociologiju. Za svoj rad u nekoliko je navrata primila zaslužena priznanja. Od svojih studentskih dana 1916. počinje objavljivati napise o problematici života žene, njezina društvena položaja, djeci i odgoju kao i transformaciji obiteljskog života na selu. Rezultate ranijih psiholoških istraživanja i nastojanja za unapređenje odgoja i obrazovanja djece.

prošlosti, sjećajući se u godinama prije smrti djetinjstva i mladosti u Osijeku, pružila je neobično bogatu i zanimljivu sliku svagdašnjice toga potonulog svijeta, na način koji tekstu daje značaj kulturno-povijesnog izvora. Djelo se po književnoj zrelosti i dokumentarnoj širini može usporediti s istaknutim memoarskim spisima u srednjoj Europi.¹¹⁷

Luciano (Jair) Morpurgo (Split 1886. – Rim 1971.), potomak je stare splitske obitelji Morpurgo. Kao i njegov stric, Vid/Vito (Ĥaj) Morpurgo, jedan od prvaka nacionalnog pokreta u Dalmaciji, nije bio vičan hrvatskom, već je pisao talijanski. Spisatelj, nakladnik i prvi talijanski umjetnički fotograf bio je sin Giuseppea (Josipa) iz Splita i Giustine (Pnine) Gerstel iz Trsta. Djetinjstvo provodi u Splitu, a zbog slabog znanja hrvatskoga svoje obrazovanje nastavlja u Veneciji i Padovi. Iz tog su razdoblja njegove prve umjetničke fotografije. Nakon stečene diplome vraća se u Split kako bi se bavio poslovima oko destilerije, u vlasništvu obitelji. Godine 1908. od tršćanskog lista *Il Piccolo* dobiva svoje prvo *priznanje za zasluge* za fotografiju restauratorskih radova na splitskoj katedrali. Od travnja 1915. stalno se nastanjuje u Rimu, a 1925. osniva izdavačku kuću potpisujući se kao *Luciano Morpurgo Editore*. Nakana mu je bila objavljivati putopise i djela iz umjetnosti. Dvije godine poslije s profesorom zemljopisa na rimskom Sveučilištu, Robertom Almagiom, također Židovom, putuje u Palestinu, Transjordaniju i Egipat. S tog putovanja ostaje oko tisuću fotografija u Fondu Morpurgo pri ICCD-u i knjiga *Palestina 1927* (Rim: Luciano Morpurgo Editore, 1930.).¹¹⁸ U najvažnijoj talijanskoj enciklopediji *Enciclopedia Treccani* prof. Almagià potpisuje tekstove o Egiptu i Palestini, dok fotografije potpisuje Luciano Morpurgo. Njegov autobiografski roman *Quando ero fanciullo* (Rim: Luciano Morpurgo Editore, 1938.), roman je o djetinjstvu u Splitu, za koji je fašistički ministar za kulturu Bottai izjavio da je «Italija presiromašna literaturom za djecu da bi se mogla odreći takve knjige.» Ironija jest da je Luciano Morpurgo u toj knjizi izbjegao reference na

¹¹⁷ HR-DAZG-1013 Obitelj Vukelić; Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Vilma Vukelić»; Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, (Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1994.).

¹¹⁸ ICCD je *Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione* talijanskog Ministarstva kulture, kulturne baštine i turizma. Ovo je ministarstvo s ICCD-om izdalo kritičko izdanje Morpurgove knjige *Palestina 1927 nelle fotografie di Luciano Morpurgo* u Rimu 2001. godine (*Palestina 1927 nelle fotografie di Luciano Morpurgo*, Roma: Ugo Bozzi Editore s.r.l., 2001.).

židovsku sferu svoga djetinjstva, koja je u njegovu odrastanju bila ne samo važna, već ga je suštinski određivala. Za vrijeme fašizma objavljuje pod pseudonimom *Luciano Spalatino* (bio je jedini talijanski židovski autor i nakladnik koji je s godinom 1941. dobio dozvolu fašističkog *Ministero della Cultura Popolare* da nastavi obje svoje djelatnosti pod uvjetom da se koristi izmišljenim imenom i tada svojoj izdavačkoj kući daje ime *Dalmatia*). Godine 1940. boravi šest mjeseci u Splitu i u svom rodnom gradu, kao osoba talijanskog kulturnog kruga u rukopisu na talijanskom, *Cuore di Israele: poesia della famiglia ebraica* opisuje bogati unutarnji židovski život svoje obitelji (zanimljiva je njegova konstatacija o splitskim Židovima kao talijanskim Židovima, koja je u prijevodu prekrivena u korist *ovdašnjih* Židova). Ovaj rukopis uglavnom se bavi tradicionalnim židovskim životom i posebno je značajan jer je jedan od rijetkih autobiografa, koji piše o svakodnevici jedne moderne i istodobno tradicionalne i religiozne obitelji, dio jednog svijeta, koji u Hrvatskoj nema svoj glas. Ovaj je rukopis uredila i kritički obradila Anna Morpurgo, a tiskan je 2014. godine u Rimu.¹¹⁹

Nešto je mlađi Ferenc/François Fejtő (Nagykanizsa, 1909. – Pariz, 2008.), rođen u mađarsko-hrvatskoj židovskoj obitelji. On je klasičan primjer vrlo akulturiranog, pa čak i asimiliranog austrougarskog Židova. Članovi Fejtőve šire obitelji nakon raspada Monarhije postali su Jugoslavenima, Talijanima, Čehoslovacima i Rumunjima. Otac mu je bio knjižar i izdavač. U svojoj autobiografiji *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, opisuje svoje odrastanje na relaciji Zagreb – Hrvatsko primorje – Mađarska – Italija, studij u Mađarskoj, pristajanje uz marksiste i socijaldemokrate te bijeg u Francusku tridesetih godina XX. stoljeća. No s obzirom na to da je Hrvatska ipak samo usputna stanica njegova djetinjstva, više je važan

¹¹⁹ Goldstein ur, *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Luciano Morpurgo»; Luciano Morpurgo, *Quando ero fanciullo. Libro per tutti i bambini dai dieci ai settant'anni* (Roma: Editore Luciano Morpurgo, 1938.); Luciano Morpurgo, *Poesia della famiglia ebraica* (prijevod Vinka Lozovine, koji se čuva u Muzeju grada Splita); Luciano Morpurgo, *Caccia all'uomo. Vita sofferenze e beffe. Pagine di diario 1938-1944*, (Roma: Ri: Casa Editrice Dalmatia S.A. di Luciano Morpurgo: 1946.); Luciano Morpurgo, *Cuore di Israele: poesia della famiglia ebraica*, (Roma: Pubblicazioni della Società Dalmata di Storia Patria – Il calamo 2014.); ovo kritičko izdanje uredila je Anna Morpurgo.

kao literatura za proučavanje kompleksnih židovskih identiteta na području habsburške i jugoslavenske Hrvatske.¹²⁰

Zdenka Novak rođena je 1919. u Zagrebu, u obitelji Lavoslava Steinera, koji je međuratnom razdoblju bio većinski suvlasnik poduzeća *Lavoslav Steiner, trgovina papirom i ljepenkama na veliko* sa sjedištem na Jelačićevu trgu, najveće veletrgovine papirom i ljepenkama u Kraljevini Jugoslaviji. Tijekom tridesetih godina XX. stoljeća bio je aktivan u Jevrejskoj vjeroispovjednoj općini u Zagrebu, član *B'nei Brita* i *Makabija* te angažiran oko pomoći izbjeglicama iz Njemačke, Čehoslovačke i Austrije uoči Drugog svjetskog rata. U autobiografiji *When Heaven's Vault Cracked* ona opisuje bezbrižno djetinjstvo provedeno u imućnoj akulturiranoj obitelji, školovanje, kao i različita ideološka stremljenja unutar židovske omladine. Opisuje skretanje svojih roditelja prema cionizmu, uzrokovano porastom antisemitizma u Europi, a svoje ulijevo, iz istog razloga. Neposredno prije rata udala se za Miroslava Brichtu, također lijevo orijentiranoga zagrebačkog Židova. Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske (NDH), otac je bio uhićen i zatočen kao talac sve dok Židovska bogoštovna općina Zagreb (ŽBOZ) nije u cijelosti isplatila kontribuciju te u svibnju 1941. postaje članom novog Vijeća ŽBOZ-a.¹²¹ Iako je platio kontribuciju u iznosu od 1.500.000 dinara, u lipnju iste godine uhićena je cijela obitelj, otpremljena u sabirni logor na Zagrebački zbor, potom u Gospić te u logor Slana na Pagu. Njezine majka i sestra Mira otpremljene su u logor Metajna na Pagu, gdje su stradale/ubijene, a otac u Jasenovac, gdje do kraja godine umire od tifusa. Zdenku je iz Zbora izvukao državni povjerenik u poduzeću njezina oca. Njezin suprug Fritz stradao je na putu iz Jadovna u Pag. Zdenka Novak opisuje svoj ulazak u Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), odlazak u partizane, ratne godine i povratak u Zagreb u ljeto 1945., a s drugim suprugom 1948. godine emigrira u Izrael.¹²²

¹²⁰ François Fejtő, *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.).

¹²¹ O djelatnosti ŽBOZ-a tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) bit će više riječi dalje u tekstu.

¹²² Zdenka Novak, *When Heaven's Vault Cracked* (Lulu.com, 2009.); Fotografija Zdenke i njezine bake Ide u arhivu USHMM s popratnim biografskim podacima: <http://digitalassets.ushmm.org/photoarchives/detail.aspx?id=1130018> (pregledano 10. ožujka 2015.); fotografija Zdenke i njezine sestre Mire Steiner u istom arhivu:

Mlađu generaciju predvodi Branko Polić (1924.–2014.), još jedan pripadnik akulturirane židovske obitelji (*Vjetrenjasta klepsidra: autobiografski zapisi: 1924.–1942. i Imao sam sreće: autobiografski zapisi, 1. 11. 1942. – 22. 12. 1945.*). U *Vjetrenjastoj klepsidri* Polić se prisjeća svog odrastanja i školovanja u akulturiranoj zagrebačkoj židovskoj obitelji, pripadnicima više srednje klase. Njegov otac Artur bio je direktor zagrebačke Diskontne banke d.d., u čijoj su upravi bili i njegov djed i ujak. U drugom dijelu autobiografije Polić opisuje bijeg iz Zagreba u kolovozu 1941. na Hrvatsko primorje, od listopada 1942. internaciju u logorima u Kraljevici, a od srpnja 1944. na Rabu, evakuaciju s otoka nakon talijanske okupacije i spašavanje na partizanskom teritoriju, gdje se priključio orkestru Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske (USAOH-a). Od proljeća 1944. bavio se kulturnim radom u bolnicama na i oko Petrove gore. Nakon što je bolnica premještena u Karlovac priključio se SKOJ-u. Knjiga opisuje i prvu poratnu godinu, povratak u Zagreb već 29. svibnja 1945. u kojem su od njegove obitelji i prijatelja iz židovskoga kruga ostale uglavnom samo uspomene.¹²³

Zeev Milo, rođen kao Vladimir Müller (Zagreb, 1925.) ratno i poratno razdoblje do odlaska u Izrael opisao je u *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.–1945.* Godine 1942. pobjegao je zajedno s roditeljima u Hrvatsko primorje. Kapitulacijom Italije priključio se partizanima te je radio na raznim poslovima u pozadini, osobito u vezi s radioopremom. Poslije rata je maturirao i studirao na Tehničkom fakultetu u Zagrebu. U ljeto 1949. godine se, zajedno s roditeljima, iselio u Izrael. Njegova autobiografija najbolje pokriva razdoblje samog rata i neposrednoga poraća dajući dobar uvid u proces poslijeratnog oduzimanja imovine.¹²⁴

<http://digitalassets.ushmm.org/photoarchives/detail.aspx?id=1130017> (pregledano 10. ožujka 2015.); Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Lavoslav Steiner», (Osijek, 1889. –Jasenovac, 1941.), poduzetnik i židovski aktivist. U međuratnom razdoblju većinski suvlasnik poduzeća *Lavoslav Steiner, trgovina papirom i ljepenkom na veliko* sa sjedištem na Jelačićevu trgu. Od 1928. posjedovao je 80% dionica poduzeća, a suvlasnik M. Spitzer (Španić) 20% dionica. To je bila najveća veletrgovine papirom i ljepenkom u Kraljevini Jugoslaviji, s fiksno uložnim kapitalom u veljači 1941. u iznosu od preko 7.000.000 dinara. Tijekom 1930-ih bio je aktivan u JVO u Zagrebu kao potpredsjednik i predsjednik Odbora za upravu te član *Bnei Brita* i *Makabija* te angažiran oko pomoći izbjeglicama iz Njemačke, Čehoslovačke i Austrije uoči Drugog svjetskog rata.

¹²³ Branko Polić, *Vjetrenjasta klepsidra: autobiografski zapisi: 1924.–1942.* (Zagreb: Durieux, 2004); Branko Polić, *Imao sam sreće: Autobiografski zapisi, 1.11.1942. – 22.12.1945.* (Zagreb: Durieux, 2006).

¹²⁴ Zeev Milo, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941.–1945.) s opširnim historijskim pregledom toga razdoblja* (Beograd: Naklada Ivica Eskenazi, 2004.).

Slavko Goldstein, rođen 1928. godine u Sarajevu, rat je kao dijete dočekao u Karlovcu. Oca su mu ubili ustaše već 1941., a nakon skrivanja, od 1942. s majkom i bratom pristupa partizanima. Kao partizana su ga zarobili ustaše i predali Talijanima pa je tri mjeseca do kapitulacije Italije bio u talijanskom zatvoru. Odmah nakon rata je demobiliziran, radi kao direktor karlovačkih kina i završava gimnaziju te se 1947. seli u Zagreb. Emigrira u Izrael 1949., a vraća se u Jugoslaviju 1952. godine. U svojim memoarima, *1941. – godina koja se vraća*, iznosi sudbinu svoje obitelji od 1941. i u prvim poratnim godinama. Knjiga nije samo memoarska, već uključuje i analizu arhivske građe te razgovore sa suvremenicima, no više opisuje ratno razdoblje od samog poraća.¹²⁵

Stevo Julius (rođen 1930. u Kovinu), u autobiografiji *Ni živ ni mrtav* opisuje svoje odrastanje u Vrapču kod Zagreba, kamo 1936. godine doseljavaju iz Kovina u Srbiji. Otac Dezider bio je psihijatar, koji je iz psihijatrijske bolnice u Kovinu došao raditi u psihijatrijsku bolnicu u Vrapču.¹²⁶ Na početku Drugoga svjetskog rata cijela se obitelj, u nadi da će izbjeći ustaške progone, pokrstila. Godine 1942. njegovu je obitelj sklonio Slavko Kolar u Stančiću pokraj Božjakovine. Julius opisuje odlazak u partizane 1943. u Vrginmost, pa u Otočac, a kao 14-godišnjak bio je partizanski kurir u Lici i na Baniji. Godine 1944. prebačen je u Italiju (najprije u Bari, pa u bolnicu Grumo). Poslije rata u Zagrebu završio je partizansku gimnaziju, a 1953. Medicinski fakultet. Političke splete dovele su do samoubojstva njegova oca, a on je bio prisiljen otići iz Zagreba u istočnu Bosnu, u Goražde, kao liječnik opće prakse, odakle se u Zagreb vratio 1956. godine. Obitelj je cijelo vrijeme svjesna svoga židovskog podrijetla, ali nisu bili religiozni. Sam Julius definira se kao *kulturološki Židov*. Razočaran u sustav, 1964. napušta Jugoslaviju i odlazi u Sjedinjene Američke Države, dok je njegov brat Đuka ostao u Jugoslaviji, kao vanjskopolitički novinar *Politike*, no zbog kritike Miloševića 1990-tih odlazi u inozemstvo. Njegova autobiografija kritički opisuje ratno vrijeme, a osobito komunističko poraće,

¹²⁵ Slavko Goldstein, *1941. – godina koja se vraća* (Zagreb: Novi Liber, 2007.).

¹²⁶ Stevo Julius, *Ni crven ni mrtav* (Zagreb: Durieux, 2005.); Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Stevo Julius».

obuhvaćajući u sebi mnoge fine nijanse, koje malobrojni autori uspijevaju percipirati i daje dobar uvid u poslijeratno razdoblje, pa ću se na nju poslije u tekstu vraćati.

Darko Suvin (rođen 1930. u Zagrebu) objavljivao je u *Gordoganu* svoju autobiografiju *Memoari jednog SKOJ-evca*. Obitelj se prezivala Schlesinger, ali je koncem tridesetih promijenila ime u Suvin. Potkraj 1941. obitelj je prebjegla na Korčulu, bila u talijanskoj internaciji, a otac nakon kapitulacije Italije pristupa Biokovskom partizanskom odredu kao liječnik (bio je stomatolog), a 1945. postaje referentom saniteta grada Splita. S obitelji je prebjegao na Korčulu, a od 1943. u partizanima. Poslije rata Darko se s obitelji vratio u Zagreb. Bio je član SKOJ-a, pa Komunističke partije.¹²⁷

Ljubo/Lou Pechi (rođen 1934. u Zagrebu) bio je za vrijeme rata mali dječak, no vrijednost njegova svjedočanstva jest njegovo suočavanje s višestrukim identitetima u poratnom razdoblju. Njegovi roditelji iz Zagreba tijekom rata bježe u Italiju. U Rimu je Lou živio do kraja rata, kada otac, koji se u međuvremenu priključio partizanima, dolazi po njega i odvodi ga u Zagreb, a roditelji se razvode. Kako se otac nije htio učlaniti u Komunističku partiju, što je bio uvjet da zadrži svoj posao, Lou i otac odlaze u Izrael i, konačno, u Sjedinjene Američke Države, gdje se pridružuje majci i njezinoj novoj obitelji.¹²⁸

Adriana Altaras rođena je u Zagrebu 1960. i u knjizi o svojoj obitelji prenosi ratna i poratna iskustva svojih roditelja. Više je koncentrirana na poslijeratno razdoblje. Njezin otac Jakob odrastao je u religioznoj obitelji, a očev brat Albert (?-1984.) bio je rabin Židovske općine u Splitu. Albert je nakon izbijanja rata u Jugoslaviji, 1941. prebjegao u Italiju, u London pa u

¹²⁷ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Darko Suvin». Teoretičar i povjesničar književnosti, teatrolog, prevoditelj i vjerojatno najpoznatiji svjetski teoretičar znanstvene fantastike. Diplomirao je kemijsku tehnologiju na Tehničkom fakultetu u Zagrebu 1954., a 1956. i anglistiku i romanistiku na Filozofskom fakultetu. Studirao anglistiku, teatrologiju i komparatistiku u Bristolu, na Sorbonnei u Parizu te na Sveučilištu Yale u SAD-u. Od 1959. do 1967. bio je asistent na novoosnovanoj Katedri za komparatistiku u Zagrebu, s posebnom dozvolom predavanja iz teatrologije. Od 1967. predaje jednu godinu na Sveučilištu Massachusetts, a zatim djeluje u Kanadi. Do umirovljenja bio profesor anglistike i komparatistike na Sveučilištu McGill u Montrealu, a od 2001. živi u Italiji.

¹²⁸ Lou Pechi, *I am Lubo. The Incredible Story of the Child's Struggle to Survive* (Lexington: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014.). O razvodu njegovih roditelja vidi JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-130-132 jedan od slučajeva razvoda sačuvanih u arhivu ŽOZ-a.

Sjedinjene Američke Države. Otac Jakob (1918.–2002./3.?) bio je liječnik. Za vrijeme rata bio je član Emigrantskog odbora u Splitu i pomagao je Viktoru Morpurgu, predsjedniku Židovske općine oko zbrinjavanja izbjeglica. U proljeće je odveo 40-ero djece u Nonantolu, u Italiji, gdje su ih preuzeli dr. Aleksandar Licht, Joško Indik i Ruben Stein. U kolovozu 1943. ilegalno se uvukao u talijanski logor na Rabu i u Split donio fotografije koje su snimili židovski omladinci, kao židovskog, tako i slovenskog dijela logora, a koje su korištene u radu poslijeratne Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943. pobjegao je u partizane i bio referent saniteta i liječnik u partizanskim bolnicama. Poslije rata bio je član predsjedništva Židovske općine u Zagrebu i pomagao u organizaciji odlaska Židova iz Jugoslavije u Izrael. I on i njegova supruga Tea Fuhrman-Altaras (1924.–2004.) bili su, do šezdesetih godina članovi Komunističke partije. Jakobov brat Silvio (1913.–? svibanj 1945.), također liječnik u Splitu, za vrijeme talijanske okupacije i aneksije organizirao je zdravstvenu službu za židovske izbjeglice, kao i za partizanske obitelji. Bio je član Pododbora zdravstvenih radnika u Splitu koji je prikupljao sanitetski materijal za partizane. Nakon kapitulacije Italije priključuje se partizanima u dalmatinskim jedinicama, kao kirurg i šef partizanskog saniteta. Okolnosti njegove smrti različito se opisuju u izvorima. Prema *Židovskom biografskom leksikonu*, koji koristi podatke iz knjige Jaše Romana *Jevreji Jugoslavije 1941.–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, ubijen je iz zasjede prilikom obilaska jedinica. No Adriana Altaras, kći njegova brata Jakoba u svojoj autobiografiji iznosi očeve sumnje da su ga, pri kraju rata, ubili partizani u kontekstu unutarnjeg obračuna. Tražeći da se okolnosti Silvijeve smrti istraže i mjera koje vlasti zbog toga poduzimaju, brat Albert 1964. godine bježi iz Jugoslavije. Vlasti su oduzele putovnicu njegovoj supruzi, a Adrianina je teta nju prokrijumčarila preko granice u Italiju. Obitelj se ponovno spojila u Njemačkoj.¹²⁹

¹²⁹ Adriana Altaras, *Titove naočale: povijest moje naporene obitelji* (Zagreb: Mozaik knjiga, 2013.); «Sa djecom preko Jadrana», svjedočanstvo dr. Jakova-Jakice Altarasa, *Mi smo preživeli* 1, ur. Aleksandar Gaon (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001.), 142-148; Goldstein, *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Adriana Altaras»; «Albert Altaras»; «Jakob Altaras»; «Silvio Altaras». U obitelji su još bila braća Izrael-Buki, Mento, Avram i Viktor-Haim; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata* (Beograd: SJOJ, 1980.), 321. O smrti Silvija Altarasa, Adriana Altaras piše da je umro «... u posljednjim danima rata, u partizanskim sukobima. Službeno je priopćenje glasilo da su ga ubili Nijemci», 21; «Nakon rata, otac je saznao istinu o smrti brata Silvija. Njega nisu ubili ni Nijemci ni ustaše, nego ga je ubio netko iz

U knjizi Paula Schreiner (rođenog 1928. godine u Zagrebu) tri su svjedočanstva, od kojih je najvrednije ono samoga glavnog autora, unuka Armina Schreiner. On opisuje svoje djetinjstvo prije izbijanja Drugoga svjetskog rata, stradanje svoje obitelji te svoje preživljavanje, skriven u Hrvatskom zagorju, kod prijatelja svog oca, obitelji Glojtnarić. U svojoj autobiografiji iznosi i pitanja vezana uz židovski identitet. Njegova je obitelj bila višejezična. Majka mu je bila iz Slovačke; s roditeljima je razgovarao hrvatski, s bakom, djedom i prabakom njemački. Prabaka nije ni znala hrvatski. Djed Armin svako je jutro molio, ogrnut talitom. S njim je često odlazio u sinagogu, dok mu roditelji nisu bili religiozni. Nakon Drugog svjetskog rata suočava se s činjenicom da je cijela njegova obitelj ubijena: baka i njezina kći, Paulova teta vjerojatno na Pagu, djed Armin u Jasenovcu, otac Ferdo i pomajka Štefica u Auschwitzu, majka Greta i sestra Helga u Staroj Gradišci i cijela šira obitelj kao žrtve ustaške odmazde ili po nacističkim i ustaškim logorima. Vraća se najprije u Bedekovčinu, a zatim u Zagreb, kod najbližih rođaka. Cjelokupna imovina njegove obitelji bila je nacionalizirana. Iselio je u Izrael 1951. godine. Osim Paula Schreiner, u ovoj su knjizi svoje biografije objavili i Ivo Reich, bratić njegova oca, kao i Medea Brukner, sestrična njegova oca.¹³⁰

vlastitih redova, dakle netko od partizana, zbog unutarnjih sukoba neposredno prije završetka rata. Naravno, to se zataškalo. Krajem pedesetih godina partijsko se jedinstvo počelo osipati, osjećalo se Titovo razilaženje sa Staljinom. Otac je pokrenuo istragu. Podigao je tužbu pa je Komunistička partija počela pratiti njega. Nekadašnje partizane nisu rado optuživali za takve zločine. Protiv oca, koji je u međuvremenu postao slavan u Partiji pokrenut je montirani proces. Optužili su ga da radi protiv države i socijalizma i da posjeduje vlastiti reagenski aparat. Nije bilo pisanih dokaza, ali su mu prijetili gubitkom posla. Htjeli su se riješiti njega i njegove tužbe. Našli su nekoliko denuncijanata koji su spremno dali izjave. Pobjegao je navrat-nanos, strahujući od zatvora. Silno se razočarao. Nikad nije doznao ima li strašan proces koji su mu namjestili zahvaliti tomu što je bio neposlušan član Partije ili što je bio Židov. Činjenica je bila da su ga se riješili. Njegova ga je ljubljena Partija izdala dvaput prvo mu je ubila brata, a onda je njega dovela na zao glas. *Znaš, Adriana, uz uvijek iste optužbe za cionizam i komunizam, Židovi su prvi koje su izbacili iz Partije. Ja nisam bio jedini! Mi smo u Titovim brigadama, doduše, dobili priliku za pružanje otpora, i poslije je, naravno, bilo dosta ambicioznih Židova na visokim položajima u Partiji. Najviše se vinuo Moša Pijade! Međutim, unutar partije isto je bilo antisemitizma. Prema van, Tito je bio veliki pobjednik koji je objedinio sve narodnosti, podrijetla i religije. Pod njegovom vlašću mogli smo živjeti manje ili više slobodno. Manje ili više...», 23-24.*

¹³⁰ Paul Schreiner, *Spaseni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust* (Zagreb: Fraktura, 2014.); Goldstein, *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Armin Schreiner» (Koprivnica, 1874. – Jasenovac, 1941.), poduzetnik, bankar i židovski aktivist. Isprva radi kao namještenik tvornice *Zagorka*, građevinske industrije (proizvodnje glinene i šamotne robe) u Bedekovčini i Zagrebu. Najkasnije do 1908./1909. nasljeđuje Ferdu Stejskala na najodgovornijem mjestu te na uglu Mesničke i Ilice u Zagrebu tvornica ima *uzorno skladište*. Nakon što tvornica 1918. prelazi iz vlasništva austrijskih firmi u samostalno hrvatsko dioničko društvo postaje jedan od najvećih dioničara i glavni je i jedini zastupnik u prodaji proizvoda tvornice. Naslijedio je od oca zemljište u Zagrebu (danas u

Mi smo preživeli 1-5 zbornik je sjećanja na Šoa Židova podrijetlom iz Jugoslavije, koju je izdao Jevrejski historijski muzej pri Savezu jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu, u razdoblju od 2001. do 2009. godine. Među njima ima velik broj svjedočanstava Židova iz Hrvatske. Serija je podijeljena na svjedočanstva onih koji su preživjeli u partizanima, logorima, Italiji, Mađarskoj, Švicarskoj i drugdje, skriveni na okupiranom teritoriju (talijanskom, mađarskom, njemačkom...), zaštićeni tzv. *mješovitim brakom*, na prislinom radu itd. Iako je tema serije preživljavanje u Šoa, mali dijelovi posvećeni su prijeratnom životu, a ponekad i situaciji nakon završetka rata.¹³¹

Teško mi je procijeniti u kojoj su mjeri ove autobiografije bile portret židovske zajednice u Hrvatskoj, kao i koliko su ilustrativna svjedočanstva u Jad Vašem, prikupljena preko *Hitaḥdut olei Jugoslavija*.¹³² Traumatično razdoblje Šoa, ali i neposrednog poraća i odlazak u Izrael više kao izlazak, nego kao svjesni odlazak nekamo, uzrokovalo je da određeni broj useljenika u Izrael nije ni kontaktirao s *Hitaḥdutom*, već je težio stapanju s novom sredinom ili odlaskom dalje – Izrael nije jedino hrvatskim Židovima bio tranzit na putu dalje, prema Zapadu. Svakako se radilo o akulturiranoj zajednici, koja je uglavnom izgubila bliski odnos s religijom, no nisam sigurna koliko je Luciano Morpurgo bio izuzetak od pravila, a koliko su oni, koji nisu imali tradicionalni dom više pisali o prošlosti. Zdenka Novak opisuje slavljenje židovskih blagdana i post na Jom Kipur, nešto što je i danas *mainstream* u Izraelu, ali se gotovo izgubilo u Jugoslaviji nakon 1952. godine. Pogrešno je *moderni* vanjski izgled poistovjećivati s prekidom s tradicijom jer je današnji *povratak tradiciji* u određenoj mjeri i sam inovacija. No sigurno je da je Šoa gotovo uništila i zauvijek promijenila židovsku zajednicu u Hrvatskoj.

Prilazu Gjüre Deželića 30) koje je prodao *Zagorki* i za dobiveni novac kupio veliki paket dionica, pa tako postaje direktor tvornice i konačno vlasnik. Obnaša i druge funkcije: potpredsjednik Gradske štedionice u Zagrebu, direktor *Zagrebačke gradnje* te *Bosansko-hercegovačke gradnje*, direktor i suvlasnik *Bukavačke proizvodnje cigle*, *Južnoslavenske industrije motora*, ugljenokopa *Mirna*, *Jugozapadne granične lokalne željeznice*. Tridesetih godina član «Lože Zagreb 1090» nezavisnog židovskog reda *B'nei B'rit*.

¹³¹ Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli*, 1-5 (Beograd: Jevrejski historijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001.-2009.).

¹³² התאחדות עולי יוגוסלביה - Udruženje *olim* (useljenika) iz Jugoslavije u Izraelu.

2.4. Šoa¹³³

Napad na Jugoslaviju počinje 6. travnja 1941. godine, a 10. travnja, ulaskom njemačkih trupa u Zagreb, proglašena je Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Već u prvim tjednima svog postojanja, vlasti NDH, usvajajući nacističku politiku prema Židovima, kombinacijom *rasnih zakona*, antisemitske propagande, konfiskacije imovine, ubijanja Židova kao talaca i sl. počinju progon Židova na svom teritoriju. Podjela NDH na područja pod njemačkim nadzorom i područja pod talijanskim nadzorom, gdje su Židovi bili zaštićeni, upletanje Katoličke crkve, međunarodnog Crvenog križa i raznih stranih i međunarodnih židovskih zajednica i organizacija u korist Židova na hrvatskom teritoriju te činjenica da su Židovi u NDH imali više vremena i prigode da pobjegnu na područja pod talijanskim nadzorom ili se priključe partizanima pridonijeli su nešto većoj šansi za preživljavanje. U ovu skupinu pripadali su i *počasni arijci* – njih oko 100, s članovima obitelji oko 500 te 27 židovskih liječnika koji su radili u vojsci (domobranstvu) i 146 liječnika dodijeljenih za rad na suzbijanju endemičnog sifilisa u Bosni (i članova njihovih užih obitelji), kao i nekoliko Židova u državnoj upravi te državnim trgovinskim poduzećima.¹³⁴

U razdoblju od travnja 1941. do listopada 1942. godine vlasti Nezavisne Države Hrvatske donose i provode zakonske i druge odredbe, koje su, ponajprije bile uperene protiv Židova, a djelomično i protiv drugih etničkih zajednica – Roma i Srba.¹³⁵ One se donose, u najvećem broju unutar dva mjeseca od proglašenja NDH.¹³⁶ Dana 30. travnja 1941., objavljene su tri ključne

¹³³ U ovom kratkom pregledu oslanjam se uglavnom na tri rada: Jozo Tomašević, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: okupacija i kolaboracija* (Zagreb: EPH-Novi Liber, 2010.); Ivo Goldstein i Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi Liber i Židovska općina, 2001.); Mihael Sobolevski, «Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine», *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998).

¹³⁴ Tomašević, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.*, 659, 660, 661. O spašavanju židovskih liječnika vidi Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.), 137-154. Gitman raspravlja o različitom broju navedenih liječnika: ona je u svojim istraživanjima naišla na 146 židovskih liječnika, za razliku od dotadašnje historiografije, koja je imala podatke za njih 80.

¹³⁵ Sobolevski, «Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine», 29-31.

¹³⁶ Popis svih zakonskih i drugih odredbi donesenih protiv Židova donosi Boško Zuckerman, «Političke prilike tijekom ustrojstva NDH i psihologija Holokausta Židova u Bosni i Hercegovini 1941. godine», *Prilozi*, 39 (2010.),

protužidovske zakonske odredbe: *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*, *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda* (njom je naloženo i vraćanje prezimena promijenjenih nakon 1918.) i *Zakonska odredba o državljanstvu*. Njima su Židovi definirani kao rasa, što je značilo da svoj položaj nikako ne mogu promijeniti.¹³⁷

Dana 4. lipnja 1941. godine, pri Ministarstvu unutarnjih poslova, osnovano je *Rasnopoličko povjerenstvo* u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova, kojemu je glavni cilj bio utvrđivanje rasne pripadnosti, osobito u sumnjivim slučajevima. «U odredbi o osnivanju tog povjerenstva, među drugim glavnim zadacima ističe se djelatnost na izradi *prijedloga i nacрта zakona, zakonskih odredaba i naredaba, koje zasijecaju u područje rasne biologije, rasne politike i rasne higijene ili eugenike.*»¹³⁸ U siječnju 1942. godine je, prema *Zakonskoj odredbi o nadležnosti za rješavanje židovskog pitanja* ovo povjerenstvo ukinuto, a nadležnost za Židove prenesena na Ministarstvo unutarnjih poslova.¹³⁹

65-67. U ovoj bilješci ne navodim one koji se ne tiču židovske imovine, s obzirom da će se one obraditi posebno: *Zakonska odredba za obranu naroda i države* od 17. travnja 1941. godine; *Odredba Ministarstva unutarnjih poslova kojom je Židovima zabranjen polazak kavana, restauracija i gostionica* od 21. travnja, a objavljena u tisku 22. travnja 1941. godine; *Zakonska odredba o državljanstvu* od 30. travnja 1941. godine; *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* od 30. travnja 1941. godine; *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda* od 30. travnja 1941. godine; *Naredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima* od 6. svibnja 1941. godine; *Tumačenje o nadopuni zakonske odredbe za obranu naroda i države* od 6. svibnja 1941. godine; *Zakonska odredba o nadopuni zakonske odredbe za obranu naroda i države* od 8. svibnja 1941. godine; *Naredba o zabrani ritualnog klanja i stavljanja u promet svih vrsti životinja ritualno zaklanih, čije meso služi za ljudsku hranu* od 13. svibnja 1941. godine; *Nadopuna naredbe o zabrani uposlenja arijskih osoba u nearijskim kućanstvima* od 16. svibnja 1941. godine; *Zakonska odredba o promjeni zakonske odredbe za obranu naroda i države* od 23. svibnja 1941. godine; *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda* od 4. lipnja 1941. godine; *Naredba o ustrojstvu i djelokrugu rada Rasnopoličkog povjerenstva* od 4. lipnja 1941. godine; *Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtka* od 4. lipnja 1941. godine; *Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja* od 4. lipnja 1941. godine; *Izvanredna zakonska odredba i zapovijed* od 26. lipnja 1941. godine.

¹³⁷ Do 1938. godine istupi iz židovstva bili su vrlo rijetki, no od te godine postaju sve masovniji u nadi da će pokrštaivanje pojedincima ili obiteljima donijeti spas. Ustaške su vlasti međutim, nakon proglašenja rasnih zakona slijedeći njemački *Reich*, Židove definirali kao rasnu kategoriju.

¹³⁸ *Narodne novine*, 43 od 4. lipnja 1941. godine; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1977.), 179.

¹³⁹ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 407-408.

Istog dana kad je osnovano *Rasnopoličko povjerenstvo*, 4. lipnja 1941., donesena je i *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda*, prema kojoj je Židovima zabranjeno sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu.¹⁴⁰

Niz se zakonskih uredbi odnosio na židovsku imovinu.¹⁴¹ Prva je bila *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske imovine* kojom su poništeni svi pravni poslovi između Židova međusobno i Židova i trećih osoba, sklopljeni unutar dva mjeseca prije proglašenja NDH, od 18. travnja 1941. godine. *Odredba o redovitom poslovanju i sprečavanje sabotaže u privrednim poduzećima*, kojoj je cilj bio ozakoniti praksu oduzimanja židovskih poduzeća pod izlikom da se u njima provode sabotaže.¹⁴² Jedna od ekonomskih odredaba bila je i ona *o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaže u privatnim poduzećima*, a odnosila se samo na Židove i to one, koji su bili vlasnici tih poduzeća, što je uvelo mogućnost oduzimanja takvih poduzeća. Vladine agencije preuzele su židovska poduzeća, financijske ustanove i objekte za iznajmljivanje te su ih prodale privatnim strankama ili kasnije *nacionalizirale*, odnosno podržavile (potkraj travnja osnovan je i Ured za obnovu privrede, a samo je on bio ovlašten trgovati poduzećima u vlasništvu Židova ili

¹⁴⁰ *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda*, *Narodne novine*, 43 od 4. lipnja 1941. godine. Vidi i HDA, ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 455. i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 150.

¹⁴¹ Popis svih zakonskih i drugih odredbi donesenih protiv Židova donosi Boško Zuckerman, «Političke prilike tijekom ustrojstva NDH i psihologija Holokausta Židova u Bosni i Hercegovini 1941. godine», *Prilozi*, 39 (2010.), 65-67. One, koje se tiču židovske imovine su, prema tom popisu, slijedeće: *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine* od 19. travnja 1941. godine; *Provedbena naredba zakonske odredbe o sačuvanju hrvatske narodne imovine* od 19. travnja 1941. godine; *Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih poduzeća* od 19. travnja 1941. godine; *Zakonska odredba o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaže u privrednim poduzećima* od 30. travnja 1941. godine; *Zakonska odredba o osnivanju ureda za obnovu privrede* od 2. svibnja 1941. godine; *Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika, imenovanih kod privrednih poduzeća* od 16. svibnja 1941. godine; *Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika, imenovanih kod privrednih poduzeća* od 16. svibnja 1941. godine; *Provedbena naredba zakonskoj odredbi o ispražnjenju i naseljenju stambenih i poslovnih prostorija iz razloga javne sigurnosti* od 5. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka* od 5. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka židova i židovskih poduzeća* od 5. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o izvlaski zgrada u korist države* od 9. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o izvlaski tiskara* od 12. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu* od 24. lipnja 1941. godine; *Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine*, od 30. listopada 1942. godine. Vidi i Nada Kisić Kolanović, «Podržavljenje imovine Židova u NDH», *Časopis za suvremenu povijest* 30:3, Zagreb (1998.), 429-453.

¹⁴² Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 179; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 118.

dijelovima imovine u tim poduzećima). Židovi su masovno otpušteni iz javnih službi i poduzeća, a za određeno su vrijeme zadržani samo oni bez kojih se određena djelatnost nije mogla obavljati. Izuzetak je bio određeni broj liječnika.¹⁴³

Prema Tomaševiću, ovo je bila prva faza progona Židova, koja traje od svibnja 1941. do kolovoza 1942. godine. Nju je obilježila diskriminacija i ekskomunikacija. No već potkraj svibnja počinje i razdoblje masovnih hapšenja, deportacija u logore i ubijanja, koja će potrajati do kolovoza 1942. godine. Ustaške su vlasti u kontekstu provedbe progona u logore osnovalе gotovo trideset sabirnih i prolaznih logora u koje su privremeno smješteni uhapšeni Židovi na putu prema koncentracijskim logorima ili logorima smrti. Među prvima je u travnju osnovan logor Danica kod Koprivnice. Potkraj svibnja 1941. uhićeno je 165 omladinaca starih između 18 i 21 godine, koji su odvedeni pod izlikom da ih se vodi na rad, a odvedeni su u Jadovno i ondje ubijeni (samo su dvojica preživjela rat). Da bi opravdao masovno slanje Židova u logore, Ante Pavelić donio je 26. lipnja *izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed*, u kojoj je kolektivno optužio Židove za širenje glasina i glavne krivce u otežavanju opskrbe stanovništvom te im je namijenio mjere zatočenja u sabiralištima «pod vedrim nebom»: «Budući Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i otežavaju opskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornim, i prema tome će se proti njima postupati i spremati ih povrh kaznenopravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.» Dan poslije Pavelić je svima zabranio dolazak u Poglavnikov ured u cilju intervencija za Židove jer su se pojedinci i skupine građana zalagale za spas pojedinih Židova.¹⁴⁴

Već prvih dana lipnja 1941. godine počinje «organizaciono sređivati logorski sustav u NDH.» Od polovine lipnja uspostavljen je logorski sustav Gospić – Velebit – otok Pag. Još

¹⁴³ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 125-131 i 223-232. Sobolevski, «Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine», 29-30; Petar Strčić, «Pljačka zlata (1.065,339 kg) zagrebačkih Židova (svibanj-listopad 1941.)», *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.), 48. Taj se proces dobro može pratiti u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, naročito HR-DAZG-943 – Sudbeni stol u Zagrebu, registri inokosnih, zadružnih i društvenih tvrtki.

¹⁴⁴ Tomašević, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.–1945.*, 661. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 267. Sobolevski, «Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine», 29.

tijekom svibnja je Eugen Dido Kvaternik bio s ustaško-redarstvenom delegacijom u Trećem Reichu kako bi dobio saznanja i praktične upute o nalogodavnom i operacionalnom procesu za provedbu masovnih deportacija i eksterminacija. Logorski sustav Gospić – Velebit – otok Pag bio je «planiran i dirigiran iz središnjice Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) u Zagrebu, a bio je pod neposrednom operativnom nadležnošću Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću. Sastojao se od jednoga zatvora, jednoga logora i više improviziranih prihvatilišta i sabirališta u samome Gospiću, od dva logora na otoku Pagu i dva na Velebitu, a glavna poprišta masovnih ubijanja bili su logor Jadovno na Velebitu i logor Slana na otoku Pagu. Tijekom svega dva ljetna mjeseca, od 21. lipnja do 21. kolovoza, u logorskom sustavu Gospić – Velebit – otok Pag nestalo je oko 2.500 Židova iz svih dijelova NDH, od toga oko 1.000 iz Bosne i Hercegovine. Ti su logori morali polovicom kolovoza biti napušteni, zbog toga što su Talijani, doznajući za zločine i prestrašeni sve jačim ustankom, s vojskom zauzeli taj teritorij. Do kraja srpnja pohapšena je većina Židova u Koprivnici, Karlovcu i Varaždinu. Varaždin je proglašen prvim gradom *očišćenim od Židova.*»¹⁴⁵

U jesen 1941. godine podignut je novi logorski kompleks na području Jasenovca i Stare Gradiške. Isprva je Jasenovac bio zamišljen kao radni logor po uzoru na nacističke, u kojem su sredstva ubijanja logoraša trebala biti izgladnjivanje i iscrpljivanje – *Vernichtungsernährung*. No, kako se prema kraju 1941. godine broj logoraša ubrzano povećavao, jasenovački su komandanti počeli masovno ubijati zatočenike. Jasenovac je ostao u funkciji puna 44 mjeseca, gotovo do samoga kraja rata. Ondje je ubijena većina Židova iz sjeverne Hrvatske i Bosne – njih između 17.000 i 18.000.¹⁴⁶

Što se za to vrijeme događalo sa židovskim općinama na teritoriju NDH? Iako je arhivska građa o tome samo fragmentarno sačuvana, ipak je ima dovoljno za rekonstrukciju nacističke i ustaške politike prema židovskim općinama, a ona prati kontekst odnosa nacističkih i kolaborantskih vlasti prema židovskim zajednicama u okupiranoj Europi. Židovske zajednice postaju ustanovama pod kontrolom ustaških vlasti (Ustaškog redarstvenog povjerenstva odnosno

¹⁴⁵ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 276-278.

¹⁴⁶ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 302-343.

MUP-a) preko kojih se vodila briga za Židove deportirane u logore na teritoriju NDH, kao i za zbrinjavanje i financiranje preostalih Židova u gradovima i okolini. U početku su takve općine sigurno postojale u Zagrebu, Osijeku te dvije u Sarajevu (sefardska i ortodoksna s imenovanim povjerenicima Srećkom Bujasom i Brankom Milakovićem), koje prestaju s radom zbog *konačnog rješenja židovskog pitanja* na tim teritorijima kroz 1942. godinu te ostaje samo ona u Zagrebu, koja će djelovati do samog kraja rata.¹⁴⁷

U Zagrebu su, u trenutku okupacije i proglašenja NDH postojale tri židovske općine: aškenaska neološka u Palmotićevoj 16, s osam tisuća članova, Sefardska u Karadžićevoj 3, s 800 članova te aškenaska Ortodoksna, u Dugoj ulici 32, sa 160 članova. Pokrštenih Židova u Zagrebu je tada bilo 1.245, a Židova stranih državljana, uglavnom izbjeglica iz *Reicha*, koje je u čekanju vize za dalje okupacija zatekla u Zagrebu, oko 1.800.¹⁴⁸ Ujutro 11. travnja Gestapo zauzima općinsku zgradu u Palmotićevoj 16, plijeni arhiv, pečati blagajnu i oduzima novac. Ustaške vlasti izbacuju druge židovske institucije iz bloka općinskih zgrada Palmotićeva – Amruševa – Petrinjska: *Ħevru kadišu* (Amruševa 8) i Nadrabinat (Petrinjska 7) te ostale zgrade drugih židovskih institucija. I njihova je imovina blokirana i opljačkana.¹⁴⁹ Ustaška policija u nekoliko je navrata od sredine do kraja travnja uhapsila skupine najimućnijih i najbogatijih članova Općine. Ti su ljudi trebali poslužiti kao zalog za plaćanje kontribucije, koje puštaju uz obvezu prikupljanja kontribucije. Tako je osnovan Odbor za podavanje stvari Židova za potrebe Države, odnosno Kontribucijski odbor sa sjedištem u Draškovićevoj, koji je imao zadatak sakupiti 1.000

¹⁴⁷ Zlata Živaković Kerže, «Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora», *Scrinia slavonica* 6 (2006.), 509-512. Za situaciju u sarajevskim židovskim općinama i ulogu Nijemaca i muslimanske elite u tom procesu vidi Ester Gitman, *Kad hrabrost prevlada*, 134-137.

¹⁴⁸ Sobolevski, «Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine», 31. Karadžićeve ulice je današnja Ulica kneza Mutimira, a Duga ulica je današnja Radićeva ulica.

¹⁴⁹ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 106-107; Sobolevski, «Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine», 28. Autor, za razliku od Goldsteina, navodi «Treći dan nakon njemačke okupacije Zagreba i uspostave NDH, ustaške vlasti zapečatile su prostorije najveće židovske općine u Zagrebu – u Palmotićevoj 16, kao i prostorije njezinih društava i zaklade te blokirale bankovne račune.» *Ħevra kadiša* (aramijski קדישא חברה), što znači *sveto društvo*, jedno je od najstarijih židovskih dobrotvornih društava (njezini tragovi datiraju se u IV. stoljeće), koje se brine za zadnje potrebe osobe prije smrti, pripremu pokojnika za ukop i sam ukop, nabavku zemljišta za groblje itd. Vremenom postaje dobrotvorno društvo, koje brine za bolesnike ili sudjeluje u dobrotvornim akcijama. *Makabi* je najpopularniji naziv za sportska društva opće cionističke organizacije.

kg zlata, a svoj rad započeo je 15. svibnja 1941. godine. Puštanje talaca trebalo je židovskoj zajednici donekle vratiti osjećaj sigurnosti. U Kontribucijski odbor ustaške su vlasti imenovale bar dio onih koje su prethodno uhitili, a uglavnom su to bili odvjetnici ili poduzetnici.¹⁵⁰

Istoga se dana, 15. svibnja, Općina uselila u prostorije Zaklade Friedfeld, na Tomislavovu trgu 4 jer je Gestapo zauzeo sjedište Općine u Palmotićevoj. Sutradan, 16. svibnja, dopuštena je i obnova rada Općine, prema usmenoj odluci Židovskog odsjeka Ustaškog redarstvenog povjerenstva u Zagrebu, pod nazivom Židovska bogoštovna općina u Zagrebu (ŽBOZ).¹⁵¹ Židovske općine koje su obnovile rad bile su pod nadzorom ustaških vlasti i trebale su biti poluga u *antižidovskoj politici* ustaških vlasti.¹⁵² Na njih se prenose razne obveze materijalnog i drugog zbrinjavanja Židova. Općina je bila je smještena u zgradi zaklade Friedfeld na Tomislavovom trgu 4 i u iznajmljenim prostorijama u Trenkovoju 9, budući da je Gestapo zauzeo zgradu u Palmotićevoj 16. Imala je niz odjela i aktivnosti, od kojih su neke postojale samo na papiru, kako

¹⁵⁰ Tomašević, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.*, 659, 660, 661; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 162-171. O slučaju pljačke zlata zagrebačkih Židova postoji niz dokumenata u Fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ) u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (HR-HDA-306). Iz tih se dokumenata isčitava i sastav ovog Odbora. Imao je 14 osoba, od čega je bilo 7 članova (Julio König, dr. Josip Laufer, dr. Juda Levi, Aleksandar Jelenić Hirschl, Hinko Mann, Egon Pollak, Makso Borowitz), 2 blagajnika (Aleksandar Piliš, Nikola Halasz), 2 odvjetnika (dr. Milan Brichta, dr. Robert Glücksthal), 2 pisara (Robert Goldstein Pavao Vogel) i domara Ignaca (Ignjata) Weissa. Svatko tko je platio kontribuciju dobio je potvrdu u 3 primjerka, a Odbor je vodio *Knjigu kontribucije*. Dana 31. listopada 1941. Odbor je dao glavni izvještaj Redarstvenom ravnateljstvu.

¹⁵¹ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 234. Dan ranije, 14. svibnja uz suglasnost Židovskog odjela Ustaškog redarstvenog povjerenstva u Zagrebu formira se Vijeće ŽBOZ-a. Židovski odjel Ustaškog redarstvenog povjerenstva imao je zadaću operativnog provođenja protužidovskog zakonodavstva na teritoriju NDH. Odredbom Poglavnika od 3. lipnja 1941. osnovano je Ravnateljstvo ustaškog redarstva za cjelokupno područje NDH koje je preuzelo poslove Ustaškog redarstvenog povjereništva. Redarstvo je imalo 5 odjela: upravno-politički, opći, sigurnosni, židovski i zapovjedništvo ustaških agenata. Ravnateljstvo je djelovalo do rujna 1942. kada njegove poslove preuzima Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Židovski odsjek (HR HDA 252: Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek, opis fonda).

¹⁵² Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 234. Dan ranije, 14. svibnja uz suglasnost Židovskog odsjeka Ustaškog redarstvenog povjerenstva u Zagrebu formira se Vijeće ŽBOZ-a. Židovski odjel Ustaškog redarstvenog povjerenstva imao je zadaću operativnog provođenja protužidovskog zakonodavstva na teritoriju NDH. Odredbom Poglavnika od 3. lipnja 1941. osnovano je Ravnateljstvo ustaškog redarstva za cjelokupno područje NDH koje je preuzelo poslove Ustaškog redarstvenog povjereništva. Redarstvo je imalo 5 odsjeka: upravno-politički, opći, sigurnosni, židovski i zapovjedništvo ustaških agenata. Ravnateljstvo je djelovalo do rujna 1942. kada njegove poslove preuzima Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Židovski odsjek (HR HDA 252: Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek, opis fonda).

bi, onima koji su ih navodno obavljali, garantirale sigurnost od deportacija. Najznačajnija aktivnost bila je tzv. Skrb za logore, a ŽBOZ je pokrenula i socijalni odjel, ambulante i ljekarnu, školu, vrtić, *obdanište* za srednjoškolsku djecu (osnivanje srednje židovske škole ustaške vlasti nisu dozvolile), pučku kuhinju te starački dom na nekoliko lokacija (starački dom Zaklade Lavoslava Schwarza u travnju 1941. deložirali su ustaše, a zgradu je koristila njemačka vojska). Neke od ovih aktivnost odvijale su se i na drugim, lokacijama diljem Zagreba, u zgradama ili stanovima koje je unajmila ŽBOZ. Dio svojih aktivnosti tijekom NDH, Općina je financirala iz doprinosa svojih članova, a dio je prikupljala iz priloga koji su stizali od židovskih i ostalih dobrotvornih organizacija i pojedinaca iz Mađarske i Italije te neutralnih zemalja (Portugala, Švicarske i Turske), ili rodbine Židova zatočenih u logorima, koji su izbjegli na teritorij pod talijanskom kontrolom. Općina je molila i ustaške vlasti da deblokiraju račune ŽBOZ-a, što je u minimalnom opsegu učinjeno tek 1942. godine¹⁵³ Vodstvo općine preuzeo je Hugo Kon (Stručec kod Kutine, 1871. – Auschwitz, 1943.),¹⁵⁴ dugogodišnji prijeratni predsjednik, od 1920. do 1935. godine, i rabin Miroslav Šalom Freiburger (Zagreb, 1903. – Auschwitz, 1943.).¹⁵⁵

¹⁵³ JIM, Arhiv ŽOZ, različita mjesta; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kutija 10, 93.

¹⁵⁴ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Hugo Kon». Pravnik i židovski aktivist. Osnovnu školu i gimnaziju završio u Zagrebu, potom diplomirao i doktorirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Od 1906. imao odvjetničku kancelariju u Zagrebu. Predsjednik Društva odvjetnika u Hrvatskoj i Slavoniji, član ispitnog povjerenstva za odvjetničke kandidate. Dugogodišnji gradski zastupnik, izabran na izborima za gradsku skupštinu 1921, 1925. i 1927. te u tridesetima. Aktivan u židovskim društvima, od početka stoljeća cionistički orijentiran. Za predsjednika Židovske Općine u Zagrebu izabran 1920. kao cionistički kandidat, što je temeljito promijenilo način funkcioniranja općine. Godine 1935. se zahvalio na dužnosti te postao potpredsjednik Saveza jevrejskih veropispovednih opština Jugoslavije (SJVOJ). Nakon smrti predsjednika JVO u Zagrebu Marka Horna u svibnju 1941. ponovno preuzima predsjedničko mjesto u Općini. Kako je poznao mnoge ustaške dužnosnike, još od školskih dana, nastojao je zaustaviti pljačku imovine i izbacivanje iz stanova, potom deportacije, a kasnije je dogovarao pomoć zatočenima u logorima. U svibnju 1943. sa suprugom, sinom i snahom deportiran u Auschwitz, gdje je ubijen.

¹⁵⁵ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Miroslav Šalom Freiburger». Rabinsko obrazovanje stekao je na Visokoj školi za židovske studije u Berlinu. Svoje je ideje o tome kako valja ustrojiti židovski život i židovske općine objavljivao u raznim časopisima antologijske su vrijednosti u židovskoj publicistici. Predsjednik Židovskog Narodnog Akademskog Društva *Judeja* postaje 1923. Za rabina imenovan 1929., iste godine prihvaća službu u Osijeku, kao zamjenik nadrabina, a 1936. postao zagrebački rabin. Najvažnije djelo, *Molitvenik* izdao je dvojezično 1938. jedan od istaknutih članova Udruženja općih cionista u Jugoslaviji, osnovanog 1935. (zajedno s Aleksandrom Lichtom), čak 1938. postaje drugi potpredsjednik SCJ. Iako je zagovarao odlazak u Mandatnu Palestinu, sam nije odlazio, jer je smatrao da kao rabin mora ostati sa svojom zajednicom. U ratnim naporima da se spasi židovska

U travnju 1941. Gestapo i ustaške vlasti počinju pojedinačna i skupna uhićenja, uglavnom uglednih članova i drugih židovskih općina na teritoriju NDH. Tako su se, osim u Zagrebu, uhićenja ustaških vlasti događala i u Bjelovaru, Osijeku, Vinkovcima i u nekim drugim gradovima. Uvjet za njihovo oslobađanje bilo je plaćanje kontribucije, kojim su ustaške vlasti neodređeno obećavale sigurnost i ostatku zajednice.¹⁵⁶

Nakon Konferencije u Weinseeu, 20. siječnja 1942. godine, nacisti su počeli s provedbom *Konačnog rješenja*. Počele su deportacije prema šest logora u okupiranoj Poljskoj: Chełmno, Treblinka, Sobibor, Belzec, Auschwitz-Birkenau i Majdanek-Lublin, koje su nacisti zvali *logori za uništavanje*. Ljeto 1942. godine obilježile su *evakuacije geta* i deportacije iz brojnih država pod okupacijom ili kontrolom Trećeg Reicha.¹⁵⁷ U tom se kontekstu Nijemci aktivnije uključuju u deportacije Židova iz Hrvatske *na istok*. U izvještaju Gestapoa iz Zagreba, napisanom u svibnju 1942, tvrdi se da ustaše, usprkos okrutnosti, nisu dovoljno temeljito proveli *konačno rješenje* na teritoriju NDH. Prema tom se izvještaju još uvijek oko 5000 Židova nalazilo na slobodi na teritoriju pod nadzorom ustaških vlasti zahvaljujući osobnim i obiteljskim vezama, korupciji i zalaganju Katoličke crkve za osobe u tzv. *mješovitim brakovima* i njihovu djecu te neke druge osobe. U kolovozu 1942. godine Nijemci se prvi put u NDH angažiraju u deportacijama Židova iz Hrvatske. Zajedno s ustašama hapse oko 5.000 Židova s područja cijele NDH: iz Zagreba i Slavonije te Sarajeva (uključujući logoraše iz Tenje te zatočenice iz Lobora i Gornje Rijeke) i deportiraju ih u Auschwitz vlakovima Državnih željeznica. Policijsku pratnju i sve ostalo u vezi s transportom organizirale su njemačke policijske snage. Troškove su snosile ustaške vlasti.

zajednica u Zagrebu i NDH bio je, zajedno s predsjednikom Općine Hugom Konom, ključna osoba. Početkom 1942. godine, nakon bijega dotadašnjeg tajnika, Aleksandra Kleina u Italiju, rabin Miroslav Šalom Freiburger postaje i tajnik Općine. (Menašem Šelaḥ, *Toldot ha-Šoa – Jugoslavia*, Jerušalajim: Jad Vašem, 1990., 311). Krajem 1942. u zadnjem transportu djece u Mandatnu Palestinu poslao je i svoj jedanaestogodišnjeg sina Rubena. U svibnju 1943. godine sa suprugom je deportiran u Auschwitz, gdje je ubijen.

¹⁵⁶ O kontribuciji u Osijeku pisala je Zlata Živaković Kerže, «Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH», *Časopis za suvremenu povijest*, 39:1 (2007.), 97-116, a u Vinkovcima Tomo Šalić, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, (Osijek: Židovska općina Osijek, 2002.), 432-433.

¹⁵⁷ Saul Friedlander, *Nazi Germany and the Jews, 1939-1945: Abridged Edition* (Harper Collins, 2009.), 287-345.

Najviše je Židova bilo iz Sarajeva, čime je taj grad *očišćen* od Židova. Time, prema Tomaševiću počinje druga faza *uništenja* Židova s teritorija NDH.¹⁵⁸

Drugi val deportacija *na istok* događa se u travnju i svibnju 1943. godine, na zahtjev Nijemaca, a prema Tomaševiću, označava početak treće faze *uništenja* Židova u NDH. Oni su trebali biti deportirani u manjim skupinama (20–150 ljudi), u vagonima priključenima na obične vlakove. Plan je bio deportirati oko dvije tisuće ljudi, no deportirano ih je oko 1 200. Nakon deportacija u travnju i svibnju 1943. godine, kada su deportirani svi preostali zagrebački Židovi, koji nisu potpadali ni pod jednu kategoriju *zaštite*, vodstvo jedine djelatne židovske općine preuzimaju Robert Glückstahl (Sokolovac, 1887. – Izrael, 1972.)¹⁵⁹ i Oskar-Ašer Kišicky (Osijek, 1899. – Izrael, 1979.),¹⁶⁰ koji su bili oženjeni *arijevkama* te su, na taj način, bili izuzeti od deportacija. Općinu su nastavili voditi i nakon oslobođenja.¹⁶¹

¹⁵⁸ Tomašević, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.*, 661-663. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 403-476. Ustaše još u listopadu 1941. traže od Nijemaca da hrvatske Židove deportira u istočnu Europu, no Nijemci su ih odbili. Andrija Artuković je u saborskom govoru od 24. veljače 1942. tvrdio da je *židovsko pitanje riješeno*, no taj je govor bio namijenjen njemačkim ušima, jer to nije bilo točno.

¹⁵⁹ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Robert Glückstahl». Kao student 1909. izabran za perovođu Židovskog akademskog kulturnog kluba *Judeja*. Urednik lista *Gideon* koji počinje izlaziti 1919. godine. Diplomirao pravo, stekao i doktorat, od 1929. odvjetnik u Zagrebu. Kao pravnik, bio član tzv. Kontribucijskoga odbora – Odbora u stvari podavanja Židova za potrebe Države, osnovanog u svibnju 1941. da bi se od zagrebačkih Židova oduzelo 1.000 kg zlata. Nakon posljednje velike deportacije zagrebačkih Židova u svibnju 1943. preuzeo rukovođenje ŽBOZ-om, zajedno s Oskarom-Ašerom Kišickym. Bio je zaštićen, jer je bio oženjen *arijevkom*. Godine 1945. sastavio temeljni izvještaj o događajima u zagrebačkoj židovskoj zajednici i židovskoj općini tijekom rata. Predsjednik ŽBO u Zagrebu do 1946. Čini se da su ga policijske službe sumnjičile za suradnju s neprijateljem za vrijeme rata, pa čak mu zbog toga, moguće je, pravili određene probleme. Sa suprugom Marijom r. Tscherner, sinom Oskarom i kćerima Elzom i Ruth 1948. emigrirao u Izrael.

¹⁶⁰ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Oskar-Ašer Kišicky». Činovnik i židovski aktivist. Tridesetih godina djelatnik u raznim odborima JVO u Zagrebu, osobito u pogledu financija (predsjednik Upravnog odbora i dr.). Bio je djelomično zaštićen, jer je supruga smatrana za *arijevku*. Poslije deportacija u svibnju 1943. preuzeo vođenje ŽBOZ, zajedno s Robertom Glücksthalom. Obitelj je potkraj četrdesetih emigrirala u Izrael.

¹⁶¹ Važno je napomenuti da se pojam *mješovitog braka* u ovom razdoblju upotrebljava kao rasna definicija, odnosno kao brak između, po rasnim zakonima, *arijevaca* i *nearijevaca*. Kako u Kraljevini Jugoslaviji, osim u Rijeci, Međimurju, Prekmurju, Baranji, Bačkoj i Banatu, između dva rata nije bilo moguće sklopiti građanski brak, tako je (uglavnom) ženska osoba prelazila na religiju svog budućeg supruga (židovstvo se u Jugoslaviji definiralo kao religija), kako bi se takve osobe mogle međusobno vjenčati. S činom prelaska na židovstvo, osoba postaje Židov pa

Himmlerov ured u travnju 1944. godine od njemačkog poslanstva traži da se još jednom pozabavi pitanjem Židova na teritoriju NDH, iako su njemački službenici u Zagrebu smatrali da je *židovsko pitanje* u NDH *riješeno* u svibnju 1943. Službenici u Zagrebu odgovorili su da je u Hrvatskoj doista ostao određen broj Židova: *počasni arijevci*, određene osobe u *mješovitim brakovima* ili *polužidovi* koji nisu bili u braku sa Židovima, da su ustaške vlasti bile brze i radikalne u provedbi antisemitskih mjera, a provođenje ovih mjera do kraja bilo bi problematično jer su mnogi vođe ustaškog režima bili u rodu sa Židovima. Jedan od posljednjih njemačkih dokumenata koji se tiče Židova u NDH datiran je s 13. lipnja 1944. i govori da je u NDH u logorima živo još oko 800 Židova, uglavnom žena i djece.¹⁶²

Drukčija je bila sudbina hrvatskih Židova koji su se našli ili pobjegli u područja talijanskih okupacijskih zona te anektiranog teritorija, kao i onih koji su pobjegli na područje mađarske okupacije pa aneksije. Oni Židovi koji su se sklonili u talijanske okupacijske zone NDH ili područje anektirano od Italije nisu bili izloženi fizičkom uništavanju, no Talijani su Židove koji su ušli u anektirano područje nastojali vratiti u Drugu okupacijsku zonu. Židova izbjeglih na talijanska područja prema različitim je procjenama bilo od četiri do pet tisuća. Naime, Italija je rasne zakone donijela još 1938., ali nije provodila genocidne mjere prema Židovima. Veći broj Židova je s tih teritorija, naročito tijekom 1942. godine, prešao u Italiju, u logore ili otvorenu internaciju. Njima su pomoć pružali lokalni židovski Odbor u Splitu te različite židovske organizacije (najviše talijanski Delasem, židovska organizacija, koja je pružala pomoć iseljenicima te američke i međunarodne židovske organizacije). Od kolovoza 1942. Nijemci nastoje od Talijana ishoditi predaju Židova u Drugoj i Trećoj zoni vlastima NDH. U rujnu vojne vlasti na terenu izvješćuju da na tim teritorijima živi oko tri tisuće Židova i protive se izručenju pa ga Talijani raznim taktičkim manevrima izbjegavaju. Kao taktički ustupak njemačkim pritiscima Talijani 28. listopada 1942. donose odluku o internaciji u logore na obali Jadranskoga mora Židova iz Druge okupacijske zone, a provode je u studenom i prosincu 1942.

se ne radi o mješovitom braku. On je mješovit jedino za ustaške vlasti, odnosno njihove rasne zakone. No ta je činjenica od smrti spasila samo određeni broj tzv. *arijevaca* i njihovih nearijevskih članova obitelji.

¹⁶² Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 424-434; 465-476. Tomašević, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.*, 661-663.

Tako su osnovani logori u blizini Dubrovnika, na Hvaru, Braču i Kraljevici, s ukupno, prema talijanskim procjenama 2.546, a prema Jaši Romanu 3.565 interniranih osoba. Od ožujka do svibnja 1943. Talijani sve Židove prebacuju u jedan logor, Kampor na Rabu, gdje su od ožujka smješteni Slovenci, uglavnom iz partizanskih obitelji. Italija je kapitulirala u rujnu 1943. godine. Oni koji su se zatekli na teritoriju koji tad okupiraju Nijemci (Italija i teritoriji pod talijanskom okupacijom), deportirani su uglavnom u Auschwitz, u druge njemačke logore te u Sajmište, Banjicu i Jasenovac (bilo ih je oko 1.200).¹⁶³

U Međimurju se od 1941. provode antisemitski mađarski zakoni (otpuštanje iz javne službe, institucija prisilnog rada i dr). U ožujku 1944., nakon njemačke okupacije, situacija se ubrzano pogoršava uvođenjem strožih antisemitskih zakona sa strane Mađara. Deportacije se događaju u travnju i svibnju 1944. godine, preko Mađarske, uglavnom u Auschwitz.¹⁶⁴

¹⁶³ Tomašević, *Rat i Revolucija u Jugoslaviji 1941.-1945.*, 650, 657, 663-668, 673. Vidi i Shlomo Aronson, *Hitler, the Allies, and the Jews* (New York: Cambridge University Press, 2004.).

¹⁶⁴ Ibidem.

3. NEPOSREDNO PORAĆE

U ruševinama i kaosu neposrednog poraća, židovske zajednice u istočnoj Europi, vjerne svojoj dugoj tradiciji oslanjanja na državu kao jedinog zaštitnika u neprijateljskom ili nestabilnom okružju, aktivno su tražile i oslanjale se na pomoć države. No poratne države bile su preslabe, potpuno nefunkcionalne, ili ih nisu željele zaštititi.¹⁶⁵ U Jugoslaviji je situacija bila različita jer je nova vlast čvrsto držala sve konce u rukama, no ponašanje same zajednice nije se bitno razlikovalo od ponašanja zajednica u Mađarskoj, Češkoj ili Slovačkoj.¹⁶⁶

3.1. Kontekst - Raseljene osobe

Židovski izbjeglice dio su milijuna *raseljenih osoba* (DPs) u Europi.¹⁶⁷ Samo na njemačkim područjima oslobođenima od saveznika bilo je 6.5 do 7 milijuna raseljenih ljudi. Do srpnja 1945. saveznici su repatrirali oko 4.2 milijuna raseljenih, odnosno, do rujna, gotovo 6 milijuna. Saveznici su u Njemačkoj našli i između 50.000 i 75.000 raseljenih ljudi – Židova. Većina židovskih *raseljenih osoba* nije se imala kamo repatrirati jer im je imovina bila uništena i(li) opljačkana, a predratne zajednice, osobito na istoku Europe, nisu ih htjele primiti.¹⁶⁸ Za njih i ostale izbjeglice, koje se nisu mogle repatrirati, trebalo je organizirati smještaj u Njemačkoj,

¹⁶⁵ Anna Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power: how Slovak Jewish leaders negotiated restitution of property after the Second World War», *East European Jewish Affairs*, 44:1 (2014.), 51.

¹⁶⁶ Za jugoslavenski kontest 1945. vidi 1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti*, ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb, Katarina Spehnjak (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.); Jera Vodušek Starič, «Kako se čistila Jugoslavija», *Gordogan II* (XXI), 4-5 (2004.), 36-49.

¹⁶⁷ *Raseljene osobe* u literaturi i izvorima na engleskom jeziku često se navode kao *DPs* (*displaced persons*). Ta je kratica postala uobičajena i van engleskog govornog područja pa je i ja u ovom radu navodim.

¹⁶⁸ Vidi Zeev, W. Mankowitz, *Life Between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany* (New York: Cambridge University Press, 2002.); David Bankier ur., *The Jews are Coming Back: The Return of Jews to Their Countries of Origin After WWII* (Jerusalem: Yad Vashem, 2005.); Daniel Elazar, «The Reconstitution of Jewish Communities in the Post-War Period», *The Jewish Journal of Sociology*, XI:2 (1969.), 187-226. Vidi i Beate Kosmala, Feliks Tych, ur., *Facing the Nazi Genocide: Non-Jews and Jews in Europe* (Berlin: Metropol, 2004.) iako je težište članaka u ovom zborniku na ratnom razdoblju.

Austriji i Italiji. Takvi centri bili su različite veličine, od onih gdje je bilo smješteno pedesetak, do centara sa sedam tisuća osoba, a često su bili na mjestima nekadašnjih njemačkih logora za ratne zarobljenike, koncentracijskih logora, ili pod šatorima, u samostanima, školama, štalama, stambenim zgradama, hotelima itd. Saveznici i razne agencije UN-a raspravljali o tome što je pomoć židovskim izbjeglicama: je li to pomoć u smjeru povratka izbjeglica njihovim domovima ili pomoć *raseljenim osobama* da negdje drugdje ponovno izgrade svoj život.

U roku od nekoliko dana nakon oslobođenja, židovske *raseljene osobe* su se organizirale kako bi štitile svoje interese. Židovske humanitarne organizacije su u kratkom roku poslale financijsku i ostalu materijalnu pomoć, pružajući medicinsku kao i, osobito važnu, psihološku pomoć. Same židovske *raseljene osobe* organizirale su religijske službe i kulturne djelatnosti, uglavnom na jidišu. Također su organizirale svoje tzv. *sudove časti*, neovisne o savezničkim kaznenim ili njemačkim građanskim sudovima, koji su sudili kolaborantima, npr. bivšim *kapima* ili policajcima u getima.¹⁶⁹ Gotovo je svaki centar, odnosno logor, tiskao svoje novine. Osobito su aktivni bili cionisti, no postoji čitav niz organizacija u ovim logorima, kako cionističkih, tako i necionističkih, često međusobno polariziranih (situacija se dodatno komplicira dolaskom novih izbjeglica iz istočne Europe), osobito u američkoj okupacijskoj zoni. Ovakva situacija potrajala je sve do 1951., kada je većina židovskih logora zatvorena. Do veljače 1957. godine ostao je otvoren logor Föhrenwald kod Münchena, za starce i bolesne.

U zbirci digitaliziranih dokumenata The Library of Congress u Washingtonu nalazi se i dokument *Reparation to Nonrepatriable Victims of German Action*, sporazum potpisan 14. lipnja 1946. godine u Parizu s aneksom, koji stupa na snagu istog dana, u kojem se predviđa dodjela sredstava za repatrijaciju izbjeglicama, koji se nemaju kamo repatrirati. Prema odredbama članka 8 Zaključnog akta Pariške konferencije o repatrijaciji (*the Final Act of the Paris Conference on Reparation*), vlade Sjedinjenih Američkih Država, Francuske, Ujedinjenog Kraljevstva, Čehoslovačke i Jugoslavije, u dogovoru s *Inter-Governmental Committee on Refugees* (Međudržavnim komitetom za izbjeglice), sporazumjele su se o planu za pomoć rehabilitaciji i

¹⁶⁹ Margarete Myers Feinstein, *Holocaust Survivors in Postwar Germany, 1945–1957* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010.), 245.

preseljenju onih izbjeglica *njemačke akcije* (*German action*), koji se ne mogu repatrirati. Za tu će svrhu savezničke vlade Međudržavnom komitetu za izbjeglice, ili organizaciji koja će je naslijediti, staviti na raspolaganje 25 milijuna američkih dolara iz likvidirane njemačke imovine, koja se nalazi u neutralnim državama («on the proceeds of the liquidation of German assets in neutral countries»), čim ona predloži programe u skladu s gore navedenim *Sporazumom*. Ova sredstva ne bi se trebala trošiti na kompenzaciju individualnim žrtvama, već za rehabilitaciju i preseljenje izbjeglica. Svi statistički podatci ukazivali su na to da su velika većina izbjeglica bili Židovi pa je većina sredstava prema *Sporazumu* trebala biti stavljena na raspolaganje za financiranje rehabilitacije i njihova preseljenja. Međunarodni komitet za izbjeglice će, uz 25 milijuna dolara, preuzeti i *nemonetarno zlato* (*non-monetary gold*), koje su saveznici pronašli u Njemačkoj, a Francuska je, u ime pet vlada potpisanih na taj sporazum, zatražila da neutralne zemlje stave na raspolaganje sva sredstva žrtava *nacističke akcije*, koji su umrli bez nasljednika. Kako se pretpostavljalo da se u 95 posto slučajeva radi o sredstvima u vlasništvu ubijenih Židova, ta bi se sredstva usmjerila javnim i privatnim organizacijama na terenu, koje se bave rehabilitacijom i preseljenjem Židova. Od neutralnih se zemalja, s tim u vezi, traži da olakšaju identifikaciju, prikupljanje i distribuciju ovih sredstava, «which have arisen out of a unique condition in international law and morality». Problem je, međutim, znati koji su to računi ostali bez nasljednika jer se radi o 1946. godini.¹⁷⁰ Tek je godinu dana prije završio Drugi svjetski rat i sigurno je bio veći broj nasljednika, osobito djece, koji nisu ni znali za svoju imovinu. Tako se, zapravo, Židove rehabilitiralo i preseljavalo novcem Židova ubijenih u *Šoa*.

Dio *raseljenih osoba* u ovom se procesu repatrirao i preko Jugoslavije. Njihovo se kretanje preko onog dijela države koji pokriva Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, može relativno dobro pratiti kroz arhivski fond ove Komisije. Fond sadržava spise koji se odnose na praćenje i upućivanje repatriraca preko jugoslavenske granice u pripadne zemlje preko pograničnih stanica, a uključene su kategorije ratnih zarobljenika, interniraca, izbjeglica i *žrtava fašističkog terora* različitih narodnosti: Rumunji, Bugari, Mađari, Palestinci, Talijani, Poljaci, Česi, Nijemci i drugi. Fond čine i knjige repatriranih osoba iz razdoblja 1941.–1945. koje

¹⁷⁰ Reparation to Nonrepatriable Victims of German Action: <http://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000004-0075.pdf> (pregledano 12. travnja 2015.).

sadržavaju podatke o vremenu zarobljavanja, internaciji, logoru u kojem su boravili te upućivanju u mjesto prebivališta. Osim navedenih knjiga, sačuvani su i očevidnici repatriranih osoba 1946.–1952. iz Prihvatne stanice u Zagrebu te knjiga inventara iste stanice. Očevidnici su vezani s abecednom kartotekom repatriranih. Sačuvana je i kartoteka stranih državljana repatriranih u matične zemlje (Albanija, Austrija, Belgija, Bugarska, Čehoslovačka, Francuska, Grčka, Italija, Mađarska, Norveška, Poljska, Rumunjska, SSSR).¹⁷¹ Analizirajući imena brojnih Mađara, Rumunja ili Austrijanaca, koji dolaze iz smjera Zapada, zaključila sam da se radi, u velikoj većini, o Židovima raseljenim osobama, koje u Jugoslaviju dolaze s područja okupacijskih zona pod kontrolom zapadnih saveznika na području Austrije i Italije.¹⁷² U popisima Fonda za repatrijaciju u Hrvatskom državnom arhivu, nalaze se i popisi tzv. *Palestinaca*, koji se repatriraju u matičnu domovinu.¹⁷³ U oba slučaja riječ je uglavnom o istočnoeuropskim Židovima, koji se već od 1945. kreću u pravcu izlaznih luka na putu prema zapadu ili Palestini, a kojima Jugoslavija tijekom 1946. i 1947. godine dopušta prolaz do Trsta. Oni su dio *alijá bet* (עלייה ב') odnosno tzv. *ilegalne alijá* za Izrael u organizaciji *Mosad le alijá bet*, *Briha* i drugih židovskih, uglavnom omladinskih organizacija.¹⁷⁴ U prvom je slučaju riječ o dijelu izbjeglica koje su saveznici počeli vraćati kad su se tamošnji logori prepunili. O *alijá bet* više će riječi biti u poglavlju koje se bavi specifično tom tematikom.

Suho gledanje kroz dokumente ipak ne daje dovoljno plastičan opis situacije u kojoj su se nalazile *raseljene osobe*, njihovo ne samo fizičko, već i psihičko stanje, u kojem su se nalazili neposredno nakon oslobođenja. Iako je *Šoa* završila 1945., ostale su njezine neposredne posljedice: fenomen poratnih samoubojstava, središnja briga preživjelih za propisan pokop

¹⁷¹ HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, opis fonda.

¹⁷² HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, razna mjesta.

¹⁷³ HR-HDA-1522, razna mjesta: Liste *palestinskih* repatriraca preko Divače za Trst.

¹⁷⁴ *Alijá bet* nosi ime po drugom slovu hebrejskog alfabeta i kodno je ime za ilegalnu alijá, odnosno ilegalno useljavanje u Erec Israel, koja se pokreće kao odgovor na britanske kvote za useljavanje u Mandatnu Palestinu (koja se onda naziva *alijá alef*, prema prvom slovu hebrejskog alfabeta). Traje od 1934. do 1948. godine. *Briha* (בריחה) je hebrejska riječ za bijeg, a pojam se odnosi na jednu od poslijeratnih organiziranih emigracija iz istočne Europe prema zonama pod kontrolom Zapadnih saveznika i dalje prema Mandatnoj Palestini. Više o *Brihi* u *Malom rječniku pojmova*.

mrtvih, žalidbenih rituala, sjećanja i komemoracije u osobnom i javnom životu. U ovom je kontekstu osobito ilustrativan primjer tzv. *trojer-akademies* (žalidbene akademije), dana komemoracije/sjećanja uspostavljenih u pojedinom gradu ili regiji, za komemoriranje uništenja židovskog života na određenom lokalitetu.¹⁷⁵

3.2 Repatrijacija i povratak u Hrvatsku

Nemoguće je iznijeti točne podatke o broju Židova u Hrvatskoj prije Drugog svjetskog rata jer postoji različita metodologiju, kao i definicija sadržaja pojma *Židov*, što rezultira različitim popisima i procjenama broja Židova prije rata, žrtava *Šoa*, ali i broja preživjelih Židova.

Jaša Romano, jedan od prvih istraživača broja žrtava *Šoa* u Jugoslaviji donosi procjene židovskog stanovništva u Jugoslaviji u razdoblju neposredno prije Drugoga svjetskog rata, koje temelji na prijeratnim popisima članova židovskih općina. Takvi su podaci objavljivani i u *Jevrejskim narodnim kalendarima* koje je Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije tiskao jednom godišnje u razdoblju između 1935. i 1941. godine. U Romanovu je popisu Jugoslavija podijeljena na oblasti pa su rezultati još neprecizniji. Prema tom popisu oko 25.000 Židova živi na teritoriju Hrvatske, Slavonije i Srijema, 1.500 u Sloveniji, Međimurju i Prekomurju i 400 u Dalmaciji. Prema procjenama istog autora, u Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu stradalo je 80% priadnika židovske zajednice, u Sloveniji, Međimurju i Prekomurju 86.6%, a u Dalmaciji 37%.¹⁷⁶

Ivo Goldstein, u svojoj monografiji *Holokaust u Zagrebu* i članku «Istraživanje židovskih žrtava: razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj te Genocid nad Židovima u NDH» svoje procjene temelji uglavnom na procjenama Jaše Romana navodeći da je na području sjeverne Hrvatske, Slavonije, Srijema i Dalmacije preživjelo 5.250 Židova (odnosno 9.000 na području NDH). No za

¹⁷⁵ Myers Feinstein, *Holocaust Survivors in Postwar Germany, 1945-1957*, naročito drugo poglavlje; Eliezer Berkovits, *Faith after the Holocaust* (New York: Ktav, 1973.).

¹⁷⁶ Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945.*, 201.

preživjele u partizanima navodi samo procjene za područje NDH (2.339).¹⁷⁷ Esther Gitman navodi da je oko 9.500 Židova s područja NDH preživjelo Šoa. Autorica navodi da je bilo i onih koji su se odbili prijaviti Općini u Sarajevu pa možemo pretpostaviti da je takvih slučajeva bilo i na područjima drugih židovskih općina.¹⁷⁸ Marica Karakaš Obradov navodi da je na hrvatskom području prije početka Drugoga svjetskog rata, prema procjenama, živjelo između 23.000 i 26.000 Židova, a na bosansko-hercegovačkom području oko 14.000 Židova. Ona navodi i različite procjene preživjelih, uspoređujući podatke koje iznose izvori te kasniji autori (Vladimir Žerjavić, Milan Ristović, Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, Esther Gitman i drugi), što je za NDH između 9.000 i 12.000.¹⁷⁹ Bilo je i onih koji su od 1944. odlazili u Palestinu, SAD i druge zemlje. Brojni su bili uključeni u poslijeratne strukture vlasti i živjeli u Beogradu, a neki su promijenili prezimena i *odmaknuli* se od židovskih institucija i identiteta.

Židovska bogoštovna općina Zagreb 18. rujna 1945. šalje statističke podatke kojima raspolaže, kao i svoje procjene o broju Židova na području bivše NDH Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ). Podaci se odnose na članove bivših ŽBO-a na području Federalne Hrvatske (22.310) te na području Bosne i Hercegovine (BiH 10.936), što je ukupno 33.246 za teritorij bivše NDH. U dopisu se napominje da u taj broj nisu uključeni emigranti, kojih je moglo biti oko 1000, kao ni oni koji su potpali pod rasne zakone, a nisu bili u podacima židovskih općina, te se procjenjuje da bi taj broj bio oko 35.000.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 636-648; Ivo Goldstein, «Istraživanje židovskih žrtava: razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj», *Dijalog povjesničara-historičara* 5, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2002., 445-463), 447; Ivo Goldstein, «Genocid nad Židovima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj», *Povijest u nastavi*, 2:1 (2004.), 40-50.

¹⁷⁸ Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada*, 26.

¹⁷⁹ Marica Karakaš Obradov, «Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske», *Croatica Christiana Periodica*, 37:72 (2013.), 153-187; Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u «novim poredcima»* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.), 262-266; Vidi i Vladimir Žerjavić, «Demografski pokazatelji o ostrađanjima Židova u NDH», *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, odg. ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996.), 133-139.

¹⁸⁰ JIM, fond ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-163.

Sličan je problem i oko izračuna broja preživjelih Židova. Od 20–25% preživjelih samo je nekolicina židovskih logoraša preživjelo Jasenovac i Auschwitz. Malen je broj Židova preživio na teritoriju pod izravnom ustaškom vlašću, a i to je bilo slučajno ili zahvaljujući njihovoj posebnoj dosjetljivosti ili dosjetljivosti ljudi iz njihove okoline koja ih je na različite načine spašavala. Tu se treba pribrojiti i oko 800 osoba koje su u Zagrebu preživjele zahvaljujući činjenici da su bili u *mješovitim brakovima* ili su pripadali nekoj drugoj *štićenj* skupini. U drugim dijelovima NDH preživjelo je jedva sto ili dvjesto Židova. Dio ih je preživio i na teritorijima pod talijanskom kontrolom, dok je najveći broj preživio u partizanima ili na teritorijima pod partizanskom kontrolom.¹⁸¹ Prema Marici Karakaš Obradov, na teritoriju NDH preživjelo je oko 500 *počasnih arijevac*a (oni koji su na razne načine, prema mišljenju vlasti NDH, zadužili hrvatski narod i članovi njihovih obitelji), osoba (uključujući i članove njihovih obitelji). Zatim su to bili Židovi u *mješovitim brakovima* za koje se osobito zauzela Katolička crkva i takvih je u Zagrebu bilo oko 1.000. Zagrebački nadbiskup Stepinac smjestio je na crkvenom imanju štićenike židovskog staračkog doma zaklade Lavoslava Schwarza i ondje ih je 55 dočekalo kraj rata. U Osijeku je ostalo između 140 i 300–360 Židova koji su bili u tzv. *mješovitim brakovima* (vjerojatno je razlika nastala zbog neubrajanja članova obitelji), a prema drugim procjenama još je oko 300 Židova iz osječke okolice preživjelo rat. Židova koji su kao obrazovani liječnici, inženjeri i sl. dobili *arijsko pravo* i preživjeli su rat bilo je, prema različitim procjenama, između 300 i nekoliko tisuća.¹⁸² Manji dio vraća se i iz vojnog zarobljeništva, gdje su završili kao vojnici ili časnici kraljevske vojske 1941. godine.

Nakon oslobođenja počinje povratak u prijeratnu domovinu, no često ne i u mjesta prijeratnog prebivališta. Ubrzo nakon oslobođenja Beograda, 3. prosinca 1944. godine, svih otprilike 3.000 židovskih interniraca u Italiji dobilo je naredbu o povratku; u slučaju odbijanja povratka, prijetio im je gubitak državljanstva.¹⁸³ Prema izvješću djelatnika JDC-a Cvija Leimana, sačuvanog u Središnjem cionističkom arhivu u Jeruzalemu (CZA-u), iz prosinca 1944. godine,

¹⁸¹ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 552-558, 636-648; Goldstein, «Istraživanje židovskih žrtava: razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj», 445-463.

¹⁸² Karakaš Obradov, «Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske», 177.

¹⁸³ U Italiji je bilo u izbjeglištvu registrirano oko 7.000 ljudi iz Jugoslavije. Mateo Bratanić, *Hrvatski zbjegovi u Egipat* (Zadar: 2009.), neobjavljeni doktorski rad, 177.

mnogi su se htjeli vratiti samo kako bi sačuvali svoju imovinu, iako dobar dio imovine ili prijeratnih tvrtki, odnosno djelatnosti, više nije ni postojao; istodobno bojali su se posljedica gubitka državljanstva.¹⁸⁴ Svi se ovi povratnici vraćaju u vrlo sličnu situaciju porušene, opljačkane ili zauzete imovine, često kao jedini preživjeli članovi obitelji.

Ovakve okolnosti, kao i imovinska situacija malobrojnih preživjelih Židova, gdje im imovina oduzeta 1941. u pravilu nije bila vraćena ili je vrlo brzo ponovno bila oduzeta, uvjetovali su odbijanje repatrijacije određenog broja ljudi i skori odlazak većine preživjelih. Od 1944. smjerovi emigracije uglavnom su okrenuti prema zapadnoj Europi, američkom kontinentu i Australiji, a od 1948. godine oko polovica onih koji su dotad ostali, optira za odlazak u Izrael. Niz zakona, koji nisu poznavali instituciju dvojnog državljanstva ili nisu omogućavali stranim državljanima posjedovanje nekretnina na području poslijeratne Jugoslavije ostavili su židovske iseljenike bez državljanstva i imovine (ili mogućnosti traženja povrata), no povrat imovine često nije bio izvediv ni onima koji su ostali, a poneka vraćena imovina poslije je oduzeta u sklopu zakona koji su se bavili agrarnom reformom i nacionalizacijom. Iz dosad obrađenih izvora čini se da je na prvome mjestu razloga za optiranje bila želja za izlaskom iz Jugoslavije.

Najveći broj židovskih repatriraca u Jugoslaviju dolazi iz Italije. Za njihovo profiliranje, dok su još bili u Italiji, pobrinula se Ozna, koja je imala svoj odjel u Italiji. U arhivu Ozne, za Italiju, koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, niz je dokumenata o saslušanju pojedinaca, u jugoslavenskoj bazi u Bariju, pri kojoj su ispitanici živjeli, radili ili su se samo javili u bazu radi repatrijacije.¹⁸⁵ Različiti su razlozi saslušanja: rutinski se provode saslušanja osoba koje se javljaju u bazu u Bariju, a dolaze iz različitih dijelova Italije gdje su se dotad skrivali, no ima i saslušanja osoba koje su drugi prijavili u bazi ili su sumnjivi samo zbog presrdačne komunikacije sa zapadnim saveznicima. Ilustrativan primjer rutinskog saslušanja je ono Marija Paškeša (u dokumentu naveden kao Marjo) iz Splita, od 19. rujna 1944. godine. Radi se o Židovu («vjere mojsijevečke»), rođenom u Splitu 1922. godine, studentu medicine. On

¹⁸⁴ Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry: Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments* (Helsinki: Studia Orientalia, 2001.), 40.

¹⁸⁵ HR-HDA-1491 OZNA Hrvatske, 14: Dio arhiva Ozne označen brojem 14 odnosi se na bazu Ozne za Italiju.

detaljno navodi svoj *ratni put*, od početka rata do uhićenja od Talijana, odlaska u sjevernu i srednju Italiju u koju odlazi legalno: uvjerenje mu je dao talijanski liječnik Tosi u Splitu, koji je često davao lažna uvjerenja, osobito Židovima za liječenje u Italiji. Nakon kapitulacije Italije živio je ilegalno i pod lažnim imenima. U srpnju ili kolovozu 1944. u planinama kod Sulmone (Abruzzo) došao je u kontakt sa saveznicima i tražio prebacivanje u Bari. Prvi od Jugoslavena s kojima je stupio u kontakt bila je jedna židovska obitelj koja je živjela oko sela Arce ili Sora (oba u Laziju), kad je i doznao za sudbinu svoje obitelji: roditelji su se spasili, ali je brat poginuo u Mosorskom partizanskom odredu. Paškeš je na saslušanju izjavio da je još u Splitu pomagao NOP-u i da je tek tada, 19. rujna, čuo za poziv Maršala Tita za javljanje u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije (NOVJ): rok je istekao 15. rujna 1944. Atmosfera sumnjičavosti i nesigurnosti ocrta se osobito u inzistiranju ispitivača da se Paškeš izjasni o razlozima zbog kojih je čekao tako dugo. Paškeš se opravdava da je pokušavao spasiti svoje stvari jer se ne nada da ga u Splitu nešto čeka i da mu nije bilo ni jednostavno doći do Barija i bio je i fizički slab. Bilo je poželjno i da Paškeš navede nekoga u NOVJ-u, koji ga je poznao sa sveučilišta, iz Splita i iz Italije. Jedno od pitanja na saslušanju bilo je i zašto nije već u Splitu, kad mu je prijetila opasnost, stupio u NOVJ (odgovorio je da se plašio represije nad obitelji i privatno je učio medicinu).¹⁸⁶

Nešto je drugačiji slučaj Židova iz Srbije, Zlatana, odnosno Zlatka Bauera, koji je bio tumač u bolnici *General Hospital 102 – Bari*. Bauer je bio sumnjiv Mirku Milanoviću, politkomesaru bolnice NOVJ: «...odmah čim je došao počeo je raditi kojekakve ispade, ne priznaje našu upravu u bolnici kao svoje pretpostavljene, stalno bez potrebe razgovara s raznim engleskim vojnicima, otvoreno uvjerava drugove da će kralj opet doći jer čitav srpski narod zahtijeva njegov povratak, koristi riječ *komunista* u razgovoru s Englezima. Neke drugove pitao je da li su članovi KP itd...» Navodno je Bauer simpatizirao četnike, a u bolnici je, piše u izvještaju, i krivo prevodio. U popratnom dopisu ovog slučaja ističe se i da se družio s ostalim tumačima koji nisu u NOVJ-u i raznim osobama koje ne pripadaju Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP-u). O njemu iz rukopisom pisanog dopisa doznajemo da je rođen 24. prosinca 1895. u Szegedinu, bankovni činovnik, stalno nastanjen u Beogradu od 1924. godine, Židov. Opisan je njegov *ratni put*: jedno vrijeme bio na prisilnom radu u Beogradu pa je u rujnu 1941.

¹⁸⁶ HR-HDA-1491 Ozna Hrvatske, 14.1.1: Podaci za osobe, dopisi 1944-1945: saslušanje ljudi.

uspio pobjeći u Sušak, gdje su ga našli Talijani i internirali. Završio je u bolnici na Rijeci, pa u Italiji u logoru u Bellunu, a nakon kapitulacije skriva se od fašista i Nijemaca. Od prosinca 1943. nalazio se u engleskoj službi, u činu narednika. Sredinom travnja 1944. htio je pristupiti NOV-u, prijavio se bazi u Bariju te postao tumač i pisar u bolnici.¹⁸⁷

Iz ovih je slučajeva vidljivo da se Židovi u Bari javljaju nakon što su čuli za poziv za pristupanje u redove NOP-a, kako bi se mogli vratiti u Jugoslaviju. Razlozi su, kako je već spomenuto, bili različiti. Rat je završavao, bilo je logično vratiti se u domovinu, a postojala je i mogućnost povratka imovine, bar se tako činilo. Sigurno nije bilo malo i onih koji su se vraćali iz ideoloških razloga. Za one koji se nisu namjeravali vratiti, iz različitih razloga, opcija nije bilo previše: zapadne zemlje i dalje su imale niske kvote za imigrante, još više Mandatna Palestina. No mnogi nisu bili svjesni prirode revolucionarnog dijela NOP-a, odnosno njegova komunističkog vodstva i njihova odnosa prema pluralizmu mišljenja i djelovanja: Zlatko Bauer je naročito ilustrativan primjer. Teško je procijeniti koji su razlozi prevladali, svaki je pojedinac nosio svoju priču u još kompleksnijim vremenima ratnog preživljavanja, ali i vremenu poraća.

Iz Jugoslavije se, pak, repatriiraju inozemni Židovi pa iz dokumenta Jevrejske izbjegličke općine u Bariju možemo doznati da su svi inozemni Židovi, koji su se nalazili na Baniji i Kordunu, prebačeni u Bari. Čini se da je nekolicina negdje zaostala i za njima su tragale njihove obitelji u Bariju.¹⁸⁸ Johann Glas(s), njegova supruga Emma i sin Petar, koji su u Split došli 1938., nakon *Anschlussa*, sada se vraćaju u Austriju. U formularu za repatrijaciju, Johann Glass navodi da je od 1940. do 1943. godine radio kao zastupnik za t.t. *Intra* iz Ljubljane za tehnički i građevinski materijal. U lipnju 1944. izgubili su stan u bombardiranju, a od 1944. tražio ih je Gestapo pa su pod lažnim imenom živjeli do odlaska Nijemaca iz Splita, potkraj listopada 1944. Kao svoju religijsku pripadnost navode katoličanstvo. Gradski N.O. Split, Upravni odjel, Referat za strane državljane, šalje 20. kolovoza Oblasnom N.O. za Dalmaciju formular za izdavanje putovnice, koji prati i karakteristika supružnika kao «prema pokretu pasivnih, u privatnom životu

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-66 od 6. srpnja 1945.

ispravnog vladanja.» Na jednom od formulara rukom je upisana zabilješka «otišao 14. 8. 46.» U formularu za *Displaced persons* za Emmu Glass, uz njezinu pripadnost katoličanstvu navode se i imena roditelja i sestara, iz kojih je očito da se radi o osobama židovskog podrijetla. Slučaj ove obitelji može biti jedan od primjera sudbina Židova koji su se pokrstili kako bi se pokušali spasiti, ali i tzv. *nežidovskih Židova*, osoba, koje su se svjesno odmaknule od svog židovskog identiteta, ali nacistički *rasni zakoni* takvu distinkciju nisu poznavali, već su ih definirali kao Židove i prema njima tako postupali.¹⁸⁹

Sam povratak u mjesta prijeratnih prebivališta, najčešće u Zagreb, najviše nam je poznat iz biografija suvremenika. Ovdje su dragocjene biografije Zdenke Novak, Branka Polića, Zeev Mila, Steve Juliusa i Darka Suvina.

Zeev Milo (tada Müller) vratio se u Zagreb s obitelji nedugo po oslobođenju, s nadom da će naći Ericha Blüha, svog prijatelja iz djetinjstva, čiji je otac bio uspio ustaškim vlastima dokazati da je *polužidov*. No, s obzirom da je očeva supruga bila Židovka, obitelj je odvedena u posljednjem valu deportacija, u svibnju 1943. godine. Obitelj Müller nakon povratka pokušava doći do stana, no u gradu vlada kronična nestašica stanova. «Partizanske komande i ustanove, njihovi funkcioneri sa svojim familijama, *na juriš* su zauzeli svaku slobodnu sobu. Prvih dana bilo je još dosta stanova, koje su napustile pristaše prijašnjeg režima, kada su pobjegli. Mi smo htjeli naš stan, onaj mali u kojem smo živjeli za vrijeme okupacije. Kućevlasnik nam ga je pokušao sačuvati, no partizanska obitelj se uselila dan–dva prije nego što smo mi stigli u Zagreb. U *Stambenom odboru*, koji je međutim uspostavljen, utješili su mog tatu: *Druže, ne vodi brigu, ako nije ovaj, bit će drugi. Nađi prazan stan, ima još mnogo takvih i mi ćemo ga ti dodijeliti*. Moj tata je prohodao okolo i zaista našao nekoliko napuštenih stanova, ali kada je obavijestio o tome *Stambeni odbor*, oni su ih jednostavno davali nekome drugom, koga su oni protežirali. Tata je uvidio da im samo služi kao detektiv, pribavljač stanova za druge i da ovim putem nikada neće doći do stana za sebe.»¹⁹⁰

¹⁸⁹ HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske: dokumenti vezani za repatrijaciju obitelji Glass u Austriju, ljeto 1945.

¹⁹⁰ Milo, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 236.

Zdenka Novak (Zdenka Brichta) vraća se u Zagreb u ljeto 1945. godine s nadom da je netko od obitelji preživio. «Čuda se nekad događaju, ponekad, ponegdje; možda bi se mogla dogoditi i meni.» Ona opisuje Zagreb kao mjesto kamo dolaze mlađe generacije sa sela, koje su vlasti nastojale naseliti u gradove kao aktivne sudionike industrijalizacije, zajedno sa svojim obiteljima i životinjama, uključujući ovce i druge. «S obzirom da su partizani bili vladari, oni su obilato koristili svoja *prava*. Uzimali su najbolje stambene jedinice za sebe, kako za institucije, tako i za svoje privatne potrebe: zauzeli su najljepše stanove, vile i kuće i nemilosrdno ih uništili. Većina ovog svijeta nije bila navikla na kupaonice; nisu znali koristiti zahode, ignorirali su najosnovnije instalacije civiliziranog svijeta, imali su sad mogućnost uništiti ono što Ustaše nisu uspjele. *Kulturna revolucija* je bila skroz isplanirana, ali vremena su zapravo bila prikladnija za uživanje u luksuzu, koji nikada nisu mogli sanjati, nego naučiti koristiti ga. Rezultat je bio veliki nedostatak stambenog prostora. Osnovani su uredi, koji su dodjeljivali stanove i sobe. Soba bi bila dodijeljena čitavoj obitelji, neovisno o broju njezinih članova; kuhinju bi dijelilo nekoliko obitelji... Kao partizan, imala sam pravo imati svoj stan. Čak su mi ponudili stan mojih roditelja, koji sam odbila. Otišla sam ga pogledati i bio je neprepoznatljiv, toliko je bio uništen. Razlika u *statusu* između komunista i ostalih nije mi bila nova, znala sam za nju od početka, kada sam se priključila partizanima. Sada je postalo očigledno da je komunizam *klasno društvo*, kao sva ostala, možda i više. Nisu ni svi partizani bili jednaki; članovi Partije bili su u najvišem rangu, ali je i njihov status bio mjeren ovisno o važnosti institucije kojoj su pripadali, ili poslu kojeg su obavljali. Najelitnije četvrti zauzela je *crème de la crème*, cijela vila mogla je pripadati jednoj osobi, ako je bio *na položaju*. Put do takve imovine nije bio put bez trnja: mnogi bivši vlasnici bili su Židovi ubijeni u koncentracijskim logorima, ili oni, koji se nisu vratili u Jugoslaviju nakon rata. Oni koji su se vratili nisu bili dobrodošli. U očima komunista, oni su ostali bogati kapitalisti, pod sumnjom suradnje s *izdajicama, angloameričkim neprijateljem*. Doduše, to je bilo djelomično točno. Mnogi su željeli imati pravu demokraciju, umjesto terora! Nisu si mogli oprostiti što su se vratili u Jugoslaviju i bili zavidni onima, koji su bili mudriji i našli utočište negdje drugdje.»¹⁹¹

¹⁹¹ Novak, *When Heaven's Vault Cracked*, 115-117.

Zdenka Novak dalje opisuje atmosferu straha u vrijeme suđenja, u ljeto 1945. godine, napominjući da ona osobno nije imala razlog za prigovor na sustav, s obzirom na to da je, kao partizan, bila njegov dio i da se vratila na isti posao, koji je radila neposredno nakon odlaska u partizane (Informacijski centar). «Teror se povećavao iz dana u dan. Suđenje je pratilo suđenje. Nevini ljudi, mnogi od njih Židovi, poslani su u zatvore, a neki su bili pogubljeni bez suđenja. Za krivo izdan račun u trgovini, nedostatak kilograma krumpira i slično, čitava uprava bi bila proglašena krivom i poslana u zatvor. Zrak je bio kontaminiran strahom i nesigurnošću, nepovjerenjem i neiskrenošću. Špijuni su bili posvuda: u trgovinama, u uredima, na ulicama. Ljudi su šaputali: nitko se nije usudio reći svoje mišljenje, ili izreći kritiku. Zagreb, nekada prekrasan grad, kulturni centar, koji se mogao natjecati s drugim europskim metropolama, bio je sada svinjac. Ulice su bile prljave, parkovi uprljani, zgrade zapuštene i nikome nije bilo važno...»¹⁹²

Drukčija iskustva imali su Stevo Julius, Darko Suvin i Branko Polić. Stevo Julius opisuje povratak svoje obitelji u Zagreb, kamo se obitelj vraća iz partizana. Otac mu je bio psihijatar, koji je, prije bijega u partizane, a na intervenciju Slavka Kolara, od 1942. do 1943. vodio improviziranu dječju psihijatrijsku bolnicu u Stančiću kod Božjakovine. Nakon odlaska u partizane u rujnu 1943. bio je liječnik u partizanskoj bolnici u Otočcu i drugdje. Nakon rata otac dolazi na Rebro, a od 1946. je upravitelj Psihijatrijske bolnice Vrapče. Brat Đuka nakon rata odlazi u Beograd, kao član Agitpropa Narodnog fronta Jugoslavije. Kao partizanska obitelj, po povratku u Zagreb dobivaju stan. Iako su, s jedne strane, kao partizani, pripadali povlaštenom sloju u novom državnom sustavu, Stevo često iznosi sjene antisemitizma, koje osjeća još iz partizanskog razdoblja. O tome svjedoči i Darko Suvin (a zapisuje S. Julius), kad i sam ulazi u nevolje u Partiji. Na kraju, iako nije u vremenskom opsegu ove radnje, važno je spomenuti da je otac Steve Juliusa u prosincu 1953. počinio samoubojstvo zbog političkih spletki unutar lokalne partijske organizacije u Vrapču, kada se insinuiralo da se za vrijeme rata uključio u antikomunističku djelatnost te da je davao prednost nekim židovskim kolegama (ovakva se insinuacija prvi puta pojavila tijekom rata, u Otočcu). Posljedica tog samoubojstva bilo je pismo,

¹⁹² Novak, *When the Heaven's Vault Cracked*, 117.

koje je *Borbi* uputilo 147 vodećih hrvatskih liječnika, ali i odlazak sina Steve, koji nije želio šutjeti, u svojevrsni egzil u Goražde, gdje će ostati do 1956. godine.¹⁹³

Branko Polić vraća se u Zagreb potkraj svibnja 1945. godine. Njegova najuža obitelj više nije kompletna, jer su se roditelji još tijekom rata razišli. I on, kao i svi ostali zagrebački autori, bilježi promjene u gradu uzrokovane ratnim vihorom, prvo 1941. godine, a onda 1945., kao i susret *starog i novog* Zagreba: «Mnoge zagrebačke obitelji, one što ih je novi režim nazivao *građanskom klasom*, nisu ni mogle ući u srž svega što se oko njih zbiva i nije neobično što su na mnoge vanjske pojave gledale s negodovanjem. Dok se na starom Jelačić placu, koji će uskoro promijeniti ime u Trg Republike, nakon isteka radnog vremena, a pogotovo navečer plesalo kozaračko kolo, što je pogotovo nedjeljom za novopečene Zagrepčane bila u to doba gotovo jedina razonoda i najsigurnije sastajalište za sve one koji su se na gradski život morali tek privikavati – namrgođene nekadašnje milostivice vadile bi iz naftalina svoje prastare, možda već ponešto olinjale bijele *glacée* rukavice, da se ograde od takozvanog plebsa.»¹⁹⁴ I on se, kao i članovi obitelji Suvin, udaljava od svojih nekadašnjih poznanika i tadašnjih školskih kolega, koji su bili razočarani poslijeratnim razvojem događaja. I njegova majka, pripadnica predratnog građanskog društva, prihvaća novi društveni sustav, postaje referentica u Ministarstvu kulture pa voditeljica Koncertne poslovnice. «U socijalizmu, koji je njoj značio afirmaciju radnog čovjeka, doživjela je ostvarenje svoga životnog sna.»¹⁹⁵ Njegov otac nije međutim zadovoljan poratnom situacijom i s novom obitelji emigrira u Izrael.

Darko Suvin također se, sa svojim roditeljima, vratio u Zagreb. Do talijanske kapitulacije bili su na Korčuli, a u rujnu 1943. otac je, kao vojno sposoban liječnik, mobiliziran u partizansku vojsku, gdje je bio liječnik. Darko je s majkom od listopada iste godine do jeseni 1945. bio u Bariju, gdje je ona radila kao prevoditeljica i tajnica u Savezničkoj komisiji za kontrolu. Repatrirali su se preko Splita i bili u prihvatnom logoru u Trogiru. S obzirom na to da su se vratili tek polovicom rujna, vjerojatno je komesar Ozne (Darko Suvin ne navodi o kome se radilo) htio

¹⁹³ Stevo Julius, *Ni crven, ni mrtav*, razna mjesta; vidi i Darko Suvin, *Memoari jednog SKOJ-evca*.

¹⁹⁴ Vidi Branko Polić, *Imao sam sreće: autobiografski zapisi (1.11.1942.-22.12.1945.)*.

¹⁹⁵ Vidi Branko Polić, *Imao sam sreće: autobiografski zapisi (1.11.1945.-22.12.1945.)*.

znati razloge za tako kasni povratak. Otac je 1945. iz Splita, gdje je bio referent saniteta grada Splita dobio premještaj Zagreb, nešto prije njihova povratka. Nakon povratka u Zagreb, uselili su se u prizemni «šoferski» stan obiteljskih prijatelja Lenski (Lederer) na Gvozdu 23, jer je obiteljski stan u Buconjićevoj bio zauzet. Na prvome katu bio je stan koji su ustaše rekvirirale za mađarskog veleposlanika, a koji je nakon rata dobio ministar narodnog zdravlja Federalne Države Hrvatske, Aleksandar Koharević, pripadnik HRSS-a (Suvin ga naziva «lijevim HSS-ovcem»). Potkraj godine, kao sin časnika Jugoslavenske Armije (JA), Suvin postaje članom SKOJ-a, u kojem je bio aktivan. Majka se relativno brzo razišla sa svojim prijeratnim prijateljicama Bebom Lenski i Dédée Vranyczany, s jednom jer je «obitelj bila 100 posto građanska», a s drugom jer se udala za poljoprivrednog stručnjaka koji je radio za ustašku vladu. Potkraj 1946. ili početkom 1947. godine sele se s Gvozda: «nakon uporne kampanje mojih roditelja, svemoćni GUND je konačno oslobodio bivši *otatin* stan u vili u Buconjićevoj 10, koju su baštinili tata i teta Olga (Spiegel).» Stan su dijelili Olga, sa svoja dva sina i Darkova obitelj te njihova pomoćnica, još sa Gvozda.¹⁹⁶

Osim Židova jugoslavenskih državljana, rat je preživio i manji broj prijeratnih židovskih izbjeglica, uglavnom s područja Trećeg Reicha, o čemu svjedoči arhivski fond Zemaljske komisije za repatrijaciju Hrvatske u Hrvatskom državnom arhivu.¹⁹⁷ Oni se do 1946., odnosno 1947. godine, uglavnom repatriiraju u svoje prijeratne domovine. U arhivu Židovske općine Zagreb, koji se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, i u arhivu Zemaljske komisije za repatrijaciju Hrvatske nalazi se i nekoliko primjera Židova podrijetlom iz Njemačke i Austrije u logorima, koje vlasti osnivaju za Nijemce, no o njima će biti riječi poslije.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Darko Suvinić, «Poslijeratni Zagreb: Cuvier i suhe kosti (1945.–1951.)», *Memoari jednog SKOJ-evca*, Gordogan, 19-22 (2010.), 128-194. Otata je djed.

¹⁹⁷ HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, razna mjesta.

¹⁹⁸ JIM, arhiv ŽOZ, razna mjesta i HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, razna mjesta.

3.3 Obnova židovskih organizacija i članstva u međunarodnim židovskim organizacijama

Krovna jugoslavenska židovska organizacija, Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (SJVOJ), obnovljen je već potkraj 1944. godine, odmah nakon oslobođenja Beograda, a godinu dana poslije privremeno je obnovljeno i Udruženje ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština. Većina predratnih židovskih organizacija nije poslije rata nastavila s radom: u Jugoslaviji, za razliku od ostalih istočnoeuropskih zemalja, nakon rata nije obnovljena ni cionistička organizacija.¹⁹⁹ Za razliku od ostalih istočnoeuropskih zemalja, gdje su židovski komunisti funkciju židovskih zajednica nastojali ograničiti na religiju, osnivajući razne paralelne udruge, židovska zajednica u Jugoslaviji zadržala je većinu židovskih aktivnosti u okviru postojećih općina. Istodobno su prestale postojati posebne aškenaske i sefardske zajednice, ali brakovi između pripadnika ovih dviju skupina u neposrednom poraću bili su vrlo rijetki. «Za različite židovske politike, međutim, nije bilo mjesta.»²⁰⁰

Većina zajednica potpuno je uništena u Šoa i nakon rata obnavlja se manjina prijeratnih zajednica.²⁰¹ Za razliku od međuratnog razdoblja, koje je karakterizirala mreža malih, srednjih i nekoliko većih židovskih zajednica, poslije Drugoga svjetskoga rata kristalizira se Zagreb kao jedini veći centar, u koji se vraća većina hrvatskih Židova, neovisno o prijeratnom prebivalištu.²⁰² Od 41 predratne sinagoge, u ratu je uništeno njih 20, a većinu onih koje su sačuvane oduzela je nova vlast ili ih je prodao SJVOJ, ponekad kao građevinski materijal. Slična je sudbina ostale

¹⁹⁹ Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 43-44. Autor navodi anticionističku tradiciju među jugoslavenskim komunistima, naročito jaku među židovskim komunistima. I u istočnoj Europi, nakon potpunog komunističkog preuzimanja (1948.) ove su organizacije *dragovoljno* raspuštene.

²⁰⁰ Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 39-44.

²⁰¹ Arhiv JIM, iz pisma Fridriha Popsa, Davida Alkalaja i Bate Gedalje ženevskom uredu Svjetskog židovskog kongresa: u Hrvatskoj su, prije Drugog svjetskog rata, djelovale 34 židovske općine. Nakon rata, do kolovoza 1945. godine na teritoriju Hrvatske obnavljaju se općine u Splitu, Osijeku, Čakovcu, Đakovu, Iloku, Rijeci, Dubrovniku i Novoj Gradiški.

²⁰² JIM, arhiv ŽOZ, razna mjesta.

komunalne židovske imovine; neke su zgrade tijekom rata srušene, druge oduzete, a neke zgrade drugih židovskih društava oduzete, ako nisu bile na vrijeme prodane.²⁰³

Komunističke vlasti nisu dopuštale obnavljanje prijeratnih društava, bilo da se radilo o onima koje su osnovale općine, bilo o društvima izvan samih općina, što je u kontekstu židovske zajednice predstavljalo udarac na njezin stoljetni način funkcioniranja. Same židovske zajednice u različitim su državama različito strukturirane (kroz židovsku/izraelitsku općinu, židovsku kulturnu zajednicu ili sinagogu). No jedna od karakteristika židovskog svijeta, od prijeratne Europe do američkoga kontinenta, južne Afrike, Australije i šire, jest postojanje niza društava, koja su djelovala uz, ili neovisno od samih židovskih općina ili sinagoga: od pogrebnih, dobrotvornih, ženskih do omladinskih sportskih i drugih.²⁰⁴ U poslijeratnoj Hrvatskoj, ta društva nisu obnovljena ili su ubrzo ugašena, jer je komunistička vlast smatrala da bilo kakva socijalna ili dobrotvorna djelatnost mora biti u rukama države. Na taj način židovska je zajednica izgubila neke od temeljnih društava, odnosno aktivnosti, koje su je stoljećima određivale. Najvažnija je svakako *Ħevra kadiša*, no radi se i o brojnim dobrotvornim, omladinskim, sportskim, ženskim, kulturnim, cionističkim i inim društvima, koje su karakterizirale hrvatsku židovsku zajednicu.

²⁰³ Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 41. On navodi da je vukovarska sinagoga, oštećena u ratu, u vlasništvu Saveza, prodana 1958. za građevinski materijal. Savez je bio pravni nasljednik brojnih prijeratnih općina, koje se nisu obnovile i preuzeo je njihovu imovinu kako bi je iskoristio za svoju ponovnu izgradnju. Savez je također nastojao prodati imovinu nekadašnjih prijeratnih društava, koja se iza rata nisu mogla obnoviti, s obzirom da je sudbina imovine takvih društava bila prilično izvjesna. Čini se i da su općine, odnosno Savez prodavale svaki višak imovine, koji je bio pod rizikom oduzimanja, kako bi barem došli do nekih sredstava za obnovu postojećih objekata, ili druge potrebe zajednica. Ponekad su te prodaje napravljene prisilno, od strane eksponenata nove vlasti.

²⁰⁴ Raphael Mahler, *A History of Modern Jewry: 1780-1815* (London: Vallentine Mitchell, 1971.); Paula E. Hyman, *The Jews of Modern France* (Berkeley: University of California Press, 1998.). Za razliku od obveznog sustava *Gemeinden* u srednjoj Europi, ili *konzistorija* u Francuskoj, u Velikoj Britaniji ili SAD-u židovske su zajednice organizirane na dobrovoljnoj bazi, kroz sinagoge. Međutim, neovisno o tome kako su zajednice u pojedinim državama bile organizirane, židovski život u bilo kojoj od njih karakterizira upravo pluralitet različitih židovskih društava. Takav je bio slučaj i s Hrvatskom. Dobar pregled židovskih općina, ustanova unutar općine i židovskih organizacija izvan općinskih struktura na primjeru Zagreba je članak Katrin Boeckh, «Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941.», *Časopis za suvremenu povijest*, 27:1 (1995.), 33-53.

Tada je prestalo postojati i *Društvo čovječnosti*, osnovano, i do kraja svog postojanja obilježeno važnom ulogom Židova u njemu.²⁰⁵

Ilustrativna je usporedba obnove slovačke židovske zajednice nakon rata, koja je s Hrvatskom donekle bila usporediva i u razdoblju *Šoa*. U Slovačkoj su nakon rata paralelno osnovane tri središnje židovske organizacije: u lipnju 1945. godine osnovan je *Ústredný zväz židovských náboženských obcí, na Slovensku*, ÚŠŽNO (Središnji savez židovskih religijskih zajednica u Slovačkoj) pod vodstvom rabina Armina (Abbe) Friedera, *status quo* rabina (neki ga izvori nazivaju neologom), koji se u travnju 1945. godine vratio u Bratislavu nakon njezina oslobođenja i prije toga organizirao zajednicu u Bratislavi i pomoć preživjelima.²⁰⁶ Osnivanje ÚŠŽNO-a nije išlo bez kontroverzi unutar same židovske zajednice. Naime, prije rata je u Slovačkoj postojalo više denominacija, a poratne vlasti podupirale su težnje rabina Friedera da ujedini sve dominacije u jednu organizaciju. Središnji odbor autonomnih ortodoksnih židovskih religijskih zajednica odupirao se ovom ujedinjenju, a sukobi, koji između neologa i ortodoksa datiraju još iz 1869. su se, jačanjem cionizma koji je izrastao u sekularnijem dijelu zajednice, u međuratnom razdoblju još produbili. U ratu je relativno najviše stradala ortodoksna zajednica, koja se dalje smanjila radi sekularizacije i emigracije za vrijeme i nakon rata. Promjeni ravnoteže snaga pridonijela je i potpora komunističkoga povjerenika za *obrazovanje i javnu prosvjećenost* ideji rabina Friedera i on je 15. rujna 1945. naredio spajanje Središnjeg odbora neoloških zajednica i Saveza religijskih zajednica *Ješurun* u jedinstveni ÚŠŽNO. Nakon dugog otpora,

²⁰⁵ *Hevra kadiša* (aramejski קדישא חברה), što znači *sveto društvo*. Jedno od najstarijih židovskih dobrotvornih društava (njezini tragovi datiraju se u IV. stoljeće nove ere), koje se brine za zadnje potrebe osobe prije smrti, pripremu pokojnika za ukop i sam ukop, nabavku zemljišta za groblje itd. Vremenom postaje dobrotvorno društvo, koje brine za bolesnike ili sudjeluje u dobrotvornim akcijama. O *Društvu čovječnosti* vidi: Mira Kolar Dimitrijević, *Društvo čovječnosti 1846.-1946.*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.).

²⁰⁶ Anna Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power: how Slovak Jewish leaders negotiated restitution of property after the Second World War», *Eastern European Jewish Affairs*, 44:1 (2014.), 52. Autorica kao datum osnivanja navodi rujan 1945. godine. S druge strane Yeshayahu Jelinek navodi da su i *Ústredný zväz židovských náboženských obcí, na Slovensku* – ÚŠŽNO i *Sdruženje fašistickým režimom rasovo prenasledovaných v Bratislave* – SRP osnovani u lipnju 1945. godine (Yeshayahu Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945-1949», *Soviet Jewish Affairs*, 8:2 (1978.), 47). Čini se da se samo osnivanje dogodilo u lipnju, no da su službene vlasti otezale njihovo službeno priznanje, što je u slučaju SRP-a bilo duže, nego u slučaju ÚŠŽNO-a. Ista je situacija bila i sa USC-om (Središnjim cionističkim savezom), osnovanim u srpnju iste godine.

ujedinjenje se napokon dogodilo u siječnju 1947. godine. Ovu je organizaciju vodio Emanuel Frieder (brat rabina Armina Friedera), a njezin je tajnik dr. Vojtech Winterstein.²⁰⁷ U lipnju 1945. godine osnovano je i *Sdruženje fašistickým režimom rasovo prenasledovaných v Bratislave* – SRP (Organizacija žrtava rasnih progona sa strane fašističkog režima u Bratislavi), pod vodstvom dr. Vojtecha Wintersteina, koji je bio najistaknutija osoba u slovačkoj židovskoj zajednici u pregovorima oko restitucije.²⁰⁸ Treća organizacija bila je *Ustredny zväz cionistický* – USC (Središnji cionistički savez), osnovana u srpnju iste godine.²⁰⁹ Vodstva svih triju organizacija preklapala su se, a morala su surađivati s dualnom vlašću u rekonstituiranoj Čehoslovačkoj: prema *Programu iz Košica* iz travnja 1945. godine regulirana je češka i slovačka koegzistencija u obnovljenoj državi; iako u *Programu* federacija nije spomenuta, nova vlada – Narodni front – smatrala je da su Česi i Slovaci bili dva odvojena naroda (ovime su Slovaci priznati kao poseban narod), koja dijele jednu državu i uživaju prava posebnih autonomnih struktura kao dva bratska naroda. Ovaj je *Program* obvezivao središnju vladu u Pragu da prizna *Slovenská národná rada* (Slovačko narodno vijeće) kao zakonodavno tijelo te *Zbor poverenikov* (Zbor povjerenika) kao izvršnu vlast poratne Slovačke. Zakoni doneseni u Pragu nisu obvezivali Slovačku ako ih vlada u Bratislavi nije potvrdila.²¹⁰ Ovaj će se poseban položaj Slovačke u neposrednom poraću odraziti i na restituciju židovske imovine, o čemu će biti riječi u dijelu koji se bavi legislativom imovinskih odnosa nakon Drugoga svjetskog rata.

No, osim tih središnjih tijela, cionisti i necionisti osnovali su cijeli niz organizacija, omladinskih društava i klubova. Unutar USC-a djelovali su Opći cionisti, WIZO, MAPAI, *Hašomer ha-cair*, *Dror*, *Mizrahi*, *Ha-oved* i cionisti-revizionisti, a među necionistima najjača organizacija bila je *Agudat Israel*. Obnovljen je sportski pokret *Makabi*, a i razna dobrotvorna društva ili ogranci međunarodnih židovskih društava: *The World Jewish Congress* – WJC

²⁰⁷ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945-1949», 47.

²⁰⁸ Dr. Vojtech Adalbert Winterstein (1903.–1970.): neolog, cionist. Za vrijeme rata u Theresienstadtu pa Auschwitzu, oslobođen u siječnju 1945, kasnije emigrirao u Brazil. Jürgen Matthäus, *Jewish Responses to Persecution: 1941–1942*, 234. SRP se zalagao za prava svih Židova, kako onih koji su ostali u okviru židovskih zajednica, tako i onih van njih te prava pokrštenih Židova.

²⁰⁹ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945-1949», 46.

²¹⁰ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 53.

(Svjetski židovski kongres), *Œuvre de Secours aux Enfants* (OSE), JDC, *Keren kajemet le-Israel* (KKL), *Keren ha-jesod*, i Palestinski ured. Cionističke omladinske organizacije (*Ha-šomer ha-cair*, *B'nei Akiva*, *Gordonia*, *Makabi ha-cair*, *Dror* i *B'rit Trumpeldor*) organizirale su ljetne i zimske logore i pripremale omladinu za useljenje u Izrael te osnivale kibuce u *Erec Israelu*. Djeca su za vrijeme praznika imala religijsku edukaciju (u Čehoslovačkoj je vjerska edukacija u školama bila zabranjena).²¹¹ Slovački su Židovi, poput hrvatskih, postali članovima niza općih i državnih organizacija (u Hrvatskoj samo državnih, jer ova druga nisu bila dopuštena). Ubrzo su se, između slovačkih židovskih organizacija, razvile konkurencija i političke borbe, što je bilo sukladno situaciji među židovskim zajednicama u drugim državama. ÚSŽNO je uspostavio kontakte s paralelnom organizacijom čeških i moravskih Židova, no suradnja nije uvijek išla glatko. S jedne strane postojali su povijesni, kulturni i društveni razlozi, a s druge strane češki i moravski Židovi tražili su primat prirodom smještaja državnog centra u Prag, dok su se slovački koristili argumentom bivanja većom i religioznijom zajednicom. Usprkos nekoliko pokušaja, do ujedinjenja nije došlo sve dok ih komunisti na to nisu natjerali 1949. godine. U međuvremenu je postojao koordinacijski odbor, koji je nadgledao suradnju. Slični su odnosi postojali i između čeških i slovačkih cionista.²¹² Slovački su Židovi obnovili sinagoge, groblja, *mikve*, otvorili dvije *ješivot* u Bratislavi i Košicama, a prvih mjeseci nakon oslobođenja otvorene su košer kuhinje i menze te je obnovljena židovska bolnica.²¹³ U nekim su gradovima otvorene židovske zadruge, a u lipnju 1947. godine, kao odgovor na antisemitsku kampanju, pokrenut je tjednik *Tribuna*.²¹⁴ Židovi su aktivno participirali i u širem društvu, pa je tako npr. u ljeto 1948. godine brigada

²¹¹ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945-1949», 52-53. *Œuvre de Secours aux Enfants* (OSE) je židovska humanitarna organizacija, koja je spašavala židovsku izbjegličku djecu iz Francuske i ostalih zapadnoeuropskih zemalja. Djelovala je prije, za vrijeme, ali i nakon Drugog svjetskog rata. Originalna OSE, pod akronimom OZE, osnovali su 1912. u Sankt Petersburgu, u Ruskom carstvu, liječnici kako bi pomogli židovskom stanovništvu u nevolji.

²¹² Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945-1949», 47.

²¹³ *Mikve* je ritualno kupalište, a *ješiva* (pl. *ješivot*) vrsta vjerske škole.

²¹⁴ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945-1949», 52.

cionističkih omladinskih društava sudjelovala u izgradnji *omladinske željeznice* u središnjoj Slovačkoj te zauzela drugo mjesto u međubrigadnom natjecanju.²¹⁵

Važan čimbenik u preživljavanju malobrojne i oslabljene židovske zajednice u Hrvatskoj, čiji pripadnici često ne udovoljavaju poslijeratnim uvjetima za dobivanje pomoći od države, bile su međunarodne židovske organizacije. Načelno, država nije sprečavala kontakte židovske zajednice sa svjetskim židovskim organizacijama. Savez jevrejskih veroispovjednih opština (SJVOJ) u Beogradu, obnavlja kontakte s WJC-om, *Soĥnutom* (הסוכנות היהודית לארץ ישראל), odnosno Židovskom agencijom, održava kontakte i s *Claims Conference* (Konferencijom za materijalna potraživanja Židova od Savezne Republike Njemačke), Svjetskom sefardskom agencijom, HIAS-om, ORT-om i mnogim drugima.²¹⁶

Jugoslavija je ipak zabranila bilo kakav kontakt *svojih* Židova s *The World Zionist Organization* – WZO (Svjetskom cionističkom organizacijom / העולמית ההסתדרות הציונית).²¹⁷ U *Spomenici Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije 1919.–1969.*, iz 1969. godine nigdje se ne spominje Svjetska cionistička organizacija, no u poglavlju o vezama sa židovskim zajednicama i organizacijama u svijetu navodi se da «dok su pre drugog svetskog rata Savez i jevrejske opštine, kao i mnogobrojne jevrejske društvene organizacije u Jugoslaviji održavale mnogostruke kontakte i sarađivale sa velikim brojem jevrejskih zajednica i raznim svjetskim organizacijama van zemlje, posle oslobođenja su određeni faktori, koji su se nužno razlikovali od ranijih, delovali u pravcu kanalisanja tih kontakata i saradnje...» navodeći smanjenje broja općina i članova

²¹⁵ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945-1949», 53.

²¹⁶ הסוכנות היהודית לארץ ישראל / The Jewish Agency for Palestine osnovan je 1908. godine pod imenom Ured za Erec Israel (המשרד הארץ ישראלי / The Palestine Office). U nazivu organizacije na hebrejskom jeziku umjesto Palestina, stoji tradicionalni židovski naziv za taj teritorij - *Erec Israel*. Pojam *Palestina* upotrebljavao se samo u govornim jezicima Židova u dijaspori, a nikad na hebrejskom, i oduvijek je shvaćan kao sinonim za *Erec Israel*. HIAS (*Hebrew Immigrant Aid Society*) je američka židovska dobrotvorna organizacija osnovana 1881., kako bi pomagala izbjeglicama, koji su bježali za vrijeme pogroma u Ruskom Carstvu. ORT: *Общество Ремесленного Трудя* (Udruženje za promociju obrta) je židovska organizacija za promociju edukacije i obuke u židovskim zajednicama širom svijeta.

²¹⁷ JIM, tzv. Pererin arhiv i Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 44.

općina.²¹⁸ Međutim, već u prvim kontaktima sa *Sohnutom* poslijeratni SJVOJ piše «vrlo oprezno o situaciji i traži da se s njima ne kontaktira iz Palestine, kako se ne bi ugrozio osjetljiv položaj u kojem se nalaze.»²¹⁹

Ovo razdoblje obilježila je intenzivna humanitarna djelatnost židovske organizacije sa sjedištem u New Yorku, *The American Jewish Joint Distribution Committee (Joint/JDC)*,²²⁰ doduše ne izravno, što je još jedna jugoslavenska specifičnost, nego preko Autonomnog odbora za pomoć (AO) u okviru SJVOJ-a.²²¹ JDC je tijekom rata i neposrednog poraća surađivao s raznim američkim vladinim i nevladinim organizacijama te nekoliko agencija Ujedinjenih naroda, kao što je bila *the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA)*. Tako se u delegaciji UNRRA-e u Jugoslaviji 1945. godine našao i židovski arhitekt Morris Dubin, kojeg je JDC zamolio da procijeni situaciju u Jugoslaviji. On je, nakon posjeta Jugoslaviji, zaključio da bi suradnja KPJ i JDC-a trebala biti dobra za Židove i dao je dobro mišljenje o vođama jugoslavenske židovske zajednice. Smatrao je da je, s obzirom na situaciju, financijska pomoć JDC-a nužna. U travnju iste godine u Jugoslaviju je stigla i JDC-eva medicinska delegacija, koja je djelovala izvan okvira UNRRA-e. S obzirom na sumnjičavost

²¹⁸ *Spomenica Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije 1919.–1969.* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1969.), 120.

²¹⁹ Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 43. Autor svoje istraživanje temelji na arhivskom materijalu iz Središnjeg cionističkog arhiva (CZA) iz 1945. i 1946. godine.

²²⁰ Mark I. Rosen, *Mission, Meaning and Money: How the Joint Distribution Committee Became a Fundraising Innovator* (Bloomington: iUniverse, 2010.). *The American Jewish Joint Distribution Committee* je humanitarna židovska organizacija sa središtem u New Yorku, SAD. Osnovana je 1914. i danas je aktivna u 70 država. Poznata je i po svom akronimimu, JDC ili kao *Joint*.

²²¹ U *Spomenici Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije 1919.–1969.*, 121-122 iznesena je kronologija stupanja u kontakt s JDC-jem, koji je već početkom 1945. godine razvio svoju organiziranu akciju pomoći u Rumunjskoj. Autor inzistira na obrazloženju da je formiranjem Autonomnog odbora, umjesto izravne pomoći JDC-a, «proizašlo uvođenje u posleratne principe i praksu naše zajednice i Saveza uz dosledno poštovanje potpune unutrašnje samostalnosti i autonomije zajednice odnosno Saveza, u odnosu na inostrane organizacije.» (*Spomenica*, 122).

jugoslavenskih vlasti prema UNRRA-i, Menaḥem Šelaḥ smatra kako je upravo djelovanje izvan okvira iste bilo tajna uspjeha aktivnosti JDC-a.²²²

Jevrejska veroispovedna opština u Beogradu stupila je u vezu s JDC-em preko Bukurešta, od kuda je stigla i prva pomoć – nedovoljna nakon ovakve katastrofe. U srpnju 1945. godine u Bari je stigao zastupnik JDC-a za jugoslavenske Židove, Julije Wiener. Njegovo je pismo od 23. srpnja preko Jevrejske veroispovedne opštine u Beogradu došlo i na uvid Židovskoj bogoštovnoj općini Zagreb. ŽBOZ je poslala prve podatke o situaciji na svom terenu (iz dopisa nije jasno tko je potpisnik). Nije mogla dati točne podatke, «jer se isti tek obrađuju, a i ljudi se još vraćaju.» No, iz ovoga izvješća doznajemo u kakvoj je situaciji ova, kao i većina općina na teritoriju Hrvatske. Prvi podaci govorili su o oko 19%, preživjelih, uključujući i one u emigraciji. Računalo se da je u Jugoslaviji tada bilo sedam do osam tisuća Židova, neke su općine zbrisane s lica zemlje. U Hrvatsku se vratilo 1.200 do 1.300 Židova, gotovo polovica pokrštenih, jedan se dio u međuvremenu vratio u židovsku vjeru. Zagrebačka općina tada je brojala 600–700 članova, a u Zagrebu je za vrijeme rata ostalo 700–800 Židova u *mješovitim brakovima*, pa se broj Židova u Zagrebu mogao procijeniti na dvije tisuće. Druge procjene govorile su o oko 600–700 uz izvjestan broj prolaznika, koji se vraćaju kući preko Zagreba. No dnevno se trebalo skrbiti i za transport povratnika i opskrbljivati ih hranom, odnosno novcem. Židovska bogoštovna općina Zagreb vodila je brigu i o općinama u provinciji jer su do tad obnovljene samo općine u Osijeku i Čakovcu te su se svi obraćali Zagrebu za pomoć. Svi su bili bez osnovnih sredstava (odjeća, rublje, cipele, posteljina, pokrivači...). Ukoliko bi i došlo do povrata stanova, isti su bili opljačkani, ostano bi eventualno dio praznog pokućstva. Autor dopisa pozvao se u Bari, kako bi na sva pitanja odgovorio izravno, no nije vjerovao da će od vlasti dobiti dozvolu za ovo putovanje. Moguće mu je bilo doći do Trsta pa je predložio da Julije Wiener onamo pošalje

²²² Menaḥem Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi: Jugoslavia ve-'alija bet 1938–1948* (Tel Aviv: Am oved, 1994.), 134. Ženi Lebl, *Juče, danas, sutra: doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije Izraelu* (Tel Aviv: Hitahdut olei Jugoslavija, 1999.), 155; Menaḥem Šelaḥ / Raul Spitzer (Zagreb, 1934. – Mišmar Haemek, Izrael, 1995.), Iz NDH obitelj bježi u Italiju, a 1944. u *Erec Israel*. Srednju školu završio u kibucu Mišmar Haemek, a nakon vojnog roka postao član tog kibuca. Godine 1971. diplomirao povijest (*toar rišon*) na Sveučilištu u Tel Avivu, a 1976. doktorirao na temu *Spašavanje Židova Hrvatske od strane Talijana*. Predavao je na Seminaru Oranim i postavljen za profesora povijesti na Sveučilištu u Haifi. Za deset godina intenzivnog rada objavljene su mu knjige *Račun u krvi*, *Jugoslavenska konspiracija* i *Jugoslavija i Alija Bet 1938.–1948.*, a bio je i koautor i urednik knjige *Šoa Židova u Jugoslaviji* (Jerusalem, 1990.). Pred smrt objavio je posljednju korekturu knjige *Rat za izgublenu čast*, koja je izdana posmrtno.

nekog izaslanika. Prioritet je bio osigurati nužne dozvole od vlasti za transport eventualnog materijala od JDC-a. Apelirao je i za pomoć i rabljenoj robi, jer je zima bila pred vratima.²²³ No već krajem 1945. godine došlo je do zastoja ove pomoći, koja je dolazila preko Autonomnog odbora. Zato je tajnik AO-a, Bata Gedalja poslao dopis svim židovskim općinama u Jugoslaviji, kako bi objasnio razloge za zastoj u pomoći. Iz njega doznajemo da je cjelokupna pomoć, bilo da se radilo o novcu ili robi, dolazila «sa znanjem, ovlašćenjem i odobrenjem centralnih narodnih vlasti FNRJ u Beogradu i preko njih.» Kako su postojale teškoće u transferu, tako pomoć nije mogla pravodobno i u dovoljnim količinama pristizati pa je AO tražio zajam od državnih vlasti, kako bi mogao nesmetano funkcionirati.²²⁴

JDC je bio najveći pošiljatelj pomoći kako jugoslavenskoj, tako i hrvatskoj židovskoj zajednici i praktički je, u prvim godinama nakon rata, održavao na životu. Organizacija količinu svoje pomoći bitno smanjuje 1949. zbog odlaska oko šezdeset posto jugoslavenskih Židova u Izrael, a Autonomni odbor za pomoć prekida s radom 1952. godine. Iste godine i Savez se transformira iz vjerske u nacionalnu zajednicu i iz svog naslova izbacuje riječ *verispovedna*. U drugim istočnoeuropskim zemljama JDC je djelovao izravno. U Čehoslovačkoj je radio čitav niz židovskih humanitarnih organizacija, koje režim, nakon državnog udara u veljači 1948. godine, kada komunisti preuzimaju apsolutnu vlast, počinje ograničavati, a JDC, prema naredbi čehoslovačke vlade, napušta državu u siječnju 1950. godine.²²⁵

²²³ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-119 od 17. kolovoza 1945.

²²⁴ JIM, reg. br. 257/I., Kutija 34.

²²⁵ Vidi Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power».

3.4 Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu nakon Drugoga svjetskog rata

3.4.1. *Vraćanje u židovsku vjeru, socijalna djelatnost, potraga za preživjelim i udomljenom/skrivenom djecom*

Židovska bogoštovna općina u Zagrebu djelovala je za cijelo vrijeme Drugoga svjetskog rata. Najveća aktivnost bila je tzv. Skrb za logore kroz koju se Općina uglavnom brinula za Židove zatočene u koncentracijskim logorima Nezavisne Države Hrvatske, kao i za zbrinjavanje preostalih malobrojnih Židova u Zagrebu. Tako su, u okviru Općine, postojale pučka kuhinja, skrb o staračkim domovima, vrtić i škola te zdravstvena zaštita.²²⁶ No od zadnje deportacije u svibnju 1943. godine u Zagrebu ostaju samo Židovi u tzv. *mješovitim brakovima* pa se većina ovih aktivnosti prekida. Važno je napomenuti da se pojam *mješovitog braka* u ovom razdoblju upotrebljava kao rasna definicija, odnosno kao brak između, po rasnim zakonima, *arijevaca* i *nearijevaca*. Zakonski okvir sklapanja braka u Habsburškoj Monarhiji, odnosno Austro-Ugarskoj te, sukladno tomu, u Kraljevini Jugoslaviji bio je vrlo kompliciran jer su istodobno na snazi bili različiti zakoni po pojedinim krunskim zemljama, odnosno dijelovima Jugoslavije. U hrvatskim zemljama na snazi je od 1783. godine bilo nekoliko različitih bračnih zakona, koji su onda naslijeđeni u međuratnom razdoblju. U praksi, u međuratnom razdoblju, u djelovima Jugoslavije, koje su do 1918. godine bili izravno pod vlašću Mađarske, postojala je mogućnost sklapanja građanskog braka (Rijeka, Međimurje, Prekmurje, Baranja, Bačka i Banat). U Dalmaciji su naslijeđeni austrijski zakoni, no u bivšoj Hrvatskoj i Slavoniji nije postojala mogućnost sklapanja građanskog braka.²²⁷ S činom prelaska na židovstvo, ta osoba iz židovske perspektive, odnosno

²²⁶ Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu za vrijeme Drugog svjetskog rata detaljno je istražio Ivo Goldstein. (Goldstein *Holokaust u Zagrebu*), a ovdje se koristim i podacima iz Sobolevski, «Zagrebačka židovska općina od 1941. do 1945. godine», 28-46.

²²⁷ S obzirom da nije tema ovog istraživanja, problematika bračnog prava je samo spomenuta. Za detalje vidi Bertold Eisner, *Međunarodno, međupokrajinsko (interlokarno) i međuvjersko bračno pravo Kraljevine Jugoslavije*, (Zagreb: Tipografija, 1935.). O širem kontekstu vidi Derek Beales, *Joseph II: Against the World 1780-1790*, Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 2009.); Judith von Schmädell, «The History of Marriage Law in Austria and Germany: From Sacrament to Civil Contract», *Hitotsubashi Journal of Law and Politics* 37 (2009.), 41-47; za hrvatski kontekst vidi Ljiljana Dobrovšak, «Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj», *Croatia Christiana Periodica*, 29:56 (2005.), 77-104; Nenad Hlača, «Forma sklapanja braka u Republici Hrvatskoj od liberalizma do katolicizma i natrag», *Bogoslovska smotra*, 76:4 (2006.), 1057-1071.

prema židovskom zakonu, postaje Židovom pa se ne radi o mješovitom braku. On je mješovit jedino za ustaške vlasti, odnosno njihove *rasne zakone*. No ta je činjenica od smrti spasila određeni broj tzv. *arijevac*a i njihovih nearijevskih članova obitelji.

Odmah na svršetku rata, Židovska bogoštovna općina (ŽBOZ) funkcionirala je kao svojevrsna zrcalna slika Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, brinući se ponajprije za povratnike u Zagreb i Hrvatsku. Obnovom općina u Osijeku, Splitu i Čakovcu nastavila se brinuti za Židove u svom dijelu zemlje, ali je i dalje služila kao svojevrsni logistički centar hrvatskih Židova.²²⁸

Jedan od prvih problema s kojim se vodstvo općine u neposrednom poraću susrelo bila je činjenica da je oko polovice preživjelih Židova u Zagrebu u jednoj fazi neposredno pred rat, ili za vrijeme rata bilo pokršteno, što je sprečavalo njihov ponovni prijem u članstvo ŽBOZ-a. Naime, kako je zakonska definicija židovstva u Kraljevini Jugoslaviji bila religijska, a ta se definicija nastavila i nakon kraja Drugog svjetskog rata, stari članovi morali su napustiti drugu religijsku zajednicu, kako bi mogli ponovno biti primljeni u članstvo ŽBOZ-a. Vodstvo Općine odlučilo je da se takva krštenja, za one koji izraze želju ponovno biti članovi općina, smatraju ništavnima i da se takvim osobama pomogne da se ispišu iz župa gdje su kršteni.²²⁹ Brojne je dopise Općina poslala župama i crkvama raznih kršćanskih denominacija, gdje se traži da se pokršteni Židovi ispišu iz njihovih knjiga krštenih, kako bi ponovno mogli postati članovi židovskih općina. Općina je osmislila formulare «Vraćanje u židovsku vjeru», gdje u naslovu stoji Židovska bogoštovna općina u Zagrebu, a u tekstu: «...prilažem moj dopis na Župni ured (popuniti) u

²²⁸ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-9.

²²⁹ Ovaj slučaj je još jedan primjer dvojnosti uloge židovskih općina u razdoblju nakon emancipatorskih procesa u Srednjoj Europi, kada prevladava tzv. sustav *Gemeinden*. Općine iz židovske perspektive još uvijek funkcioniraju kao *kehila*, no sada i od države dobivaju određene funkcije (poput vođenja matičnih knjiga i vođenja škola koje su u skladu sa zakonima određene države, a za koje moraju i namjestiti ljude odgovarajućeg obrazovanja). *Kehila* ne bi nikada reagirala na krštenje svojih članova, naročito u kontekstu progona na način da traži formalne ispisnice iz crkvenih župa, jer se krštenjem, prema židovskom zakonu može eventualno postati *otpadnik od židovstva*. Bilo bi zanimljivo vidjeti kako su različite židovske zajednice u različitim pravnim sustavima reagirale na ovakvo pitanje i kako su reagirali rabini u svojim *responsa*. Vidi npr. Rabbi Ephraim Oshry, *Responsa From the Holocaust*, B. Goldman and Y. Leiman ur. (New York: Judaica Press, 2001.); Itamar Levin, *Letters of fire: Testimonies from the Holocaust Period in Halakic Literature* (Tel Aviv: Mishkal, 2002.).

kojem isti obavješćujem o mome povratu sa rimokatoličke na židovsku vjeru, pa molim, da taj povrat na židovsku vjeru izvolite zabilježiti u matičnim knjigama vaše općine.» Ispod zadanog teksta slijedi mjesto za popunjavanje osobnih podataka (ime, datum i mjesto rođenja, imena roditelja, točna adresa te dva svjedoka)²³⁰. O ovoj problematici postojalo je i drukčije mišljenje i pristup njezinu rješavanju. U izvješću za Kutinu i okolicu (Čazmu, Ivanić Grad, Vojni Križ Banovu Jarugu, Novsku i Popovaču), Novu Gradišku i okolicu, Pakrac, Lipik, Kukunjevac, Dobrovac i Daruvar o broju i situaciji preživjelih Židova, Mojsije Trilnik, povratnik s tog područja, koji je sastavio izvještaj o stanju povratnika i ratnoj šteti, konstatirao je da su popisani članovi predratnih općina većinom pokradeni, da su uglavnom pokršteni i da bi se velik dio vratio židovskoj vjeroispovijedi. On je pri tom smatrao da se eventualni povratci ne bi trebali tretirati pojedinačno, već da bi se ova situacija trebala riješiti na način na koji je to riješila Srpska pravoslavna crkva, , u obliku naredbe o poništenju svih krštenja nastalih od 1941. do 1945. To je, po njegovom mišljenju, bio način da se pojedince poštedi daljnjih stresova s tim u vezi, jer je «duhovno stanje potišteno, no polažu nadu u budućnost...»²³¹ Postojali su i oni, koji se nisu željeli vratiti u židovstvo, poput Pavla Becka, koji je pred činovnicom ŽBOZ-a Margitom Roth izjavio da nije voljan pristupiti natrag u židovstvo jer je to u suprotnosti s njegovim političkim uvjerenjima, a dopušteno je biti bezvjerac, međutim, zahvalio je navedenoj općini na pomoći

²³⁰ Niz dopisa različitim zagrebačkim župama s različitim datumima, najviše župama sv. Petra, sv. Blaža i sv. Duha. JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-18 od 13. rujna 1945.: Dopis Nadrabinata Rimokatoličkom župnom uredu Sv. Blaža o najavi povrata u židovsku vjeru (na popisu je i Mirjam Gross). Ovakvi dopisi upućivani i u druge rimokatoličke župe npr. JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-26, K.60-5-1/1-30: «za dijete Borisa Engela rođeno 1944. od židovskog para, muž stradao u Jasenovcu...», JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-2 do 11 (kolovoz-rujan 1945.); JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-1 i JIM, arhiv ŽOZ K.60-5-1/1-14 i 15 (oba 13. rujna 1945.). Vidi skupnu listu JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-99 s 35 imena, koji se vraćaju «u židovsku vjeru», a dopis je ŽBOZ uputila Rimokatoličkoj župi sv. Petra.

Dopisi idu i prema Evangeličkoj crkvenoj općini (JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-32) i Anglikanskoj crkvi (JIM, arhiv ŽOZ K.60-5-1/1-34). Vidi i dopis Slovenske starokatoličke crkve u Ljubljani Nadrabinatu, u kojem ga ova obavještava da je zabilježila prijelaz Ferdinanda Glücksa «natrag u židovsku vjeru» u svojim knjigama (JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-143) od 30. rujna 1945.

Vidi i JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-57 od 14. srpnja 1945. gdje majka Ana, rođ. Weiss obavještava ŽBOZ da njezin sin Adolf Fanto, rođen 1935. u Beču pristupa na židovsku vjeru te naknadna bilješka da je upisan u knjigu pristupa, vidi i K.60-5-1/1-49, K.60-5-1/1-63 itd. Molbe za ponovni «prijem u židovsku vjeru» dolaze i iz inozemstva, npr. JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-1a-2/7 Bruna Eremića, supruge Marge i kćeri Nevenke iz Švicarske za ponovni prijem u ŽBO, iz koje su istupili 5. srpnja 1941.

²³¹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-150 od 17. srpnja 1945.

koju mu je pružala u najtežim danima da se održi na životu i spreman je općinu i nadalje moralno i materijalno potpomagati, čim će za to imati materijalnih mogućnosti. Možda je ta izjava dana u kontekstu izdavanja slobodnog lista, koji je Pavlu Becku morao izdati Nadrabinat kao voditelj matica.²³²

Najveće napore i sredstva ŽBOZ (dalje i ŽOZ ili JVOZ/JOZ)²³³ je ulagala u rješavanje smještaja i prehrane povratnika, pa se u Haulikovoj 6 već u svibnju osnivaju dormitorij, menza te ambulanta pri Općini, koja od kraja lipnja ponovno funkcionira u svojim prostorijama u Palmotičevoj 16. Posebnu kategoriju među povratnicima činili su bivši deportirani, koji se vraćaju iz njemačkih logora. Za njih su posebno bile zadužene činovnice Općine, Margita Roth i Blanka Pollak.²³⁴ O njima se brinulo na poseban način pa se u dopisu navodi da «povratnici u svemu imaju prednost pred koštašima.» te se izričito nalaže da «prema povratnicima treba biti pažljiv, obziran i strpljiv, bez nervoznih ispada i lekcija.»²³⁵ Prihvatilištu, menzi i ambulanti, ali i ostalim povratnicima nužno su potrebni kreveti, pokrivači, hrana i odjeća i drugo. Općina je od ekonomskog odjela Komande Pozadine II. Jugoslavenske armije, dobila 50 garnitura željeznih kreveta i dasaka za uređenje židovskoga prihvatilišta, a od Crvenog križa 80 slamarica i, pred zimu, ukupno 30 popluna i deka. ŽBOZ je tražila od Carine Pošte telegrafa i telefona (PTT) da se

²³² JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.60-5-1/1-16 od 13. kolovoza i K.60-5-1/1-16-17 i od 21. rujna 1945.

²³³ Židovska bogoštovna općina u Zagrebu je postupno od 1946. postala Jevrejska vjeroispovjedna općina Zagreb. Nakon što je iz naziva općine izbačeno *vjeroispovijedna*, općina u Zagrebu nosila je do 1991., naziv Jevrejska općina Zagreb, a od devedesetih Židovska općina Zagreb (ŽOZ). U tekstu sam slijedila i današnji naziv Općine, između ostalog i radi imena njezinog arhivskog fonda u arhivu JIM-a u Beogradu, ali i naziv Jevrejska vjeroispovjedna općina Zagreb, kao i Jevrejska općina Zagreb, s obzirom da se u većini dokumenata sama naziva tako.

²³⁴ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)III-1A/1 i drugi dokumenti bez signature i reg. br., uglavnom u Kutiji 63. Kako se broj povratnika, među njima i logoraša svakim danom povećava, Općina se kod lokalnih i državnih organa vlasti zauzima i za povratak stanova i kuća svojih članova, koji radi toga borave u zajedničkoj općinskoj spavaonici. Sačuvan je dopis od 28. rujna 1945. (no nije jasno kome), da se povratnici Štefaniji Neumann, koja trenutno spava u zajedničkoj spavaonici u Palmotičevoj, a novi bivši logoraši stalno stižu, omogući da se vrati u svoju kuću (JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)III-1A/1).

²³⁵ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)III-1A/1 od 6. lipnja 1945. Konkretni dopis poslan je menzi, a upute da se prema povratnicima treba biti «pažljiv, obziran i strpljiv»... su podvučene. S obzirom da su članovi židovske zajednice bili svjesni posebne situacije povratnika iz nacističkih logora, bilo bi zanimljivo istražiti razlike između tretiranja povratnika od strane židovskih zajednica i same države, kako u Hrvatskoj i Jugoslaviji, tako i u drugim europskim zemljama. *Koštaši* su oni koji se hrane u menzi, uglavnom uz novčanu naknadu (od njem. *Kost*, hrana, redovita prehrana).

paketi, koje je uglavnom slalo Društvo za pomoć jugoslavenskim Jevrejima u Americi, a namijenjeni su u najvećem broju ne više živim pojedincima, preusmjere na Općinu, jer se uglavnom radilo o hrani i odjeći. Kako je većina novca, koju su međunarodne židovske organizacije slale kao pomoć Židovima u Jugoslaviji propadala zbog nametnutoga nepovoljnog tečaja dolara, našlo se rješenje da se šalje pomoć u odjeći, obući, krevetnini i ostalim potrebnim predmetima, u iznosu koji je predviđen za pomoć Jugoslaviji.²³⁶ No, neke su židovske organizacije iskoristile potrebu jugoslavenskih vlasti za devizama pa je nabava deviza i bio način da se od vlasti izvuku potrebni ustupci, naročito kroz djelovanje *alijá bet* preko teritorija Jugoslavije, o čemu će poslije biti više riječi.

Židovska bogoštovna općina Zagreb djelovala je i kao svojevrsna komisija za repatrijaciju za židovske izbjeglice, koje su na raznim lokacijama čekale povratak kućama. Repatrirci su tijekom 1944. godine iz područja oko Gline i Topuskog krenuli prema Dalmaciji, odnosno Bariju. Iz Italije i Dalmacije su se, nakon oslobođenja, počeli vraćati svojim kućama i u Zagreb. No početkom svibnja 1945. Komisija za skrb Jevreja u Topuskom pisala je Veci Holjevcu, komandantu Zagreba, obavještavajući ga da je, nakon odlaska većeg dijela zbjega prema Dalmaciji, na Kordunu ostalo još oko 320 članova židovskoga zbjega, i to u Topuskom i okolici oko stotinu, Glini i okolici oko dvije stotine i Kordunskom zagorju oko dvadeset te da čekaju povratak kućama. Njima su trebale putne isprave, prijevozna sredstva i određeni pravci povratka. Deset dana poslije Predstavništvo Jevreja Glina zamolilo je ŽBOZ da kod Narodne vlade poduzme korake kako bi se izbjeglice vratile svojim kućama.²³⁷ Komisija za zbrinjavanje Jevreja u Topuskom dobila je hitnu novčanu pomoć za sve potrebne Židove koji su se još nalazili u Topuskom (gotovina od 1 milijuna kuna). Općina je evidentirala i razne uplate međunarodnih

²³⁶ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-223 i drugi dokumenti s tim u vezi (molba Komandi Pozadine II. JA); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-1-1A/1 od 27. studenog 1945. (dopis Carini PTT-a); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-296 bez datuma (pismo Artura Krausa Robertu Glücksthalu).

²³⁷ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-43 od 11. svibnja 1945. U Zagreb povratak čeka njih oko 180, u Osijek oko 50, u Bjelovar deset, Banja Luku pet, Ogulin pet, Slavoniju deset, prugu Brod-Sarajevo oko pedeset, a u Vojvodinu se vraća njih deset. Komisija za skrb Jevreja i Odboru za zbrinjavanje Židova je jedno te isto tijelo, koje se dopisima češće nalazi kao Komisija, nego kao Odbor. JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-265 od 21. svibnja 1945.

židovskih organizacija te od Komisije za skrbi Jevreja za pojedince (20.000 dinara po osobi), ili, recimo, skupni iznos od 300.000 dinara za petnaest ljudi u Bjelovaru.²³⁸

Niz dopisa u općinskom arhivu tiče se evidencije i pozivanja, odnosno javljanja liječnika na volontiranje u Općini, opskrbi ambulate lijekovima i materijalom te slanjem pojedinih pacijenata na liječenje pojedinim liječnicima.²³⁹ Velik broj preživjelih bolovao je od tuberkuloze, mnogi se nisu mogli koristiti rukama ili nogama. U naporima da se zdravstveno pomogne članovima Općine, veletrgovac Iso Weiss izrazio je spremnost sve popravke i naočale prema receptu besplatno izraditi ako ima stakla na skladištu.²⁴⁰ Općina članovima u Zagrebu, ali i u drugim gradovima, potvrđuje status ratnog stradalnika, pruža im socijalnu pomoć, daje pravo na prehranu u menzi i slično, uglavnom kao odgovor na molbe Židova iz cijele Hrvatske.²⁴¹

Židovska bogoštovna općina Zagreb bavi se i potragom za udomljenom i skrivenom židovskom djecom. S ovom se problematikom počinje baviti odmah nakon završetka rata, no taj posao nije lagan jer često nema preživjelih članova obitelji, koji bi uopće znali gdje se djeca nalaze ili su i sama djeca bila premlada da o svom identitetu nešto znaju. Često ni udomitelji nisu znali njihov identitet, no i u nekim slučajevima u kojima im je identitet djece bio poznat, isti nisu bili spremni otkriti identitet djece koju su sklonili, jer su se uz njih, tijekom rata, vezali. Zato su u početku primjeri povratka bili neznatni. Brojni su primjeri problema, no najčešći su bili oni oko nepoznavanja obiteljskog prezimena. Ovdje sam izdvojila samo neke. Tako je Općina već 18. srpnja 1945. poslala dopis Rozi Tkalec iz Ludbrega, koja je udomila djevojčicu Dankicu da pokuša doznati jesu li djevojčici poznata imena njezinih roditelja; Dankicu su kod Roze Tkalec, kao djevojčicu od otprilike osam godina, smjestili 1942. iz Zagrebačke nadbiskupije. Istog dana Općina je poslala dopis i Dragi Schmidlehner u Ludbregu, u kojem traži Danka, starog oko 10

²³⁸ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)1-1A/1. različitih datuma od Komisije za skrb Jevreja. JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-250 od 18. svibnja 1945. Vidi i K.63-2-1/1-60, K.63-3-1/1-7, K.63-3-1/1-146 i K.63-3-1/1-81, sve iz lipnja i srpnja 1945. JIM, arhiv ŽOZ, sign K-63-2-1/1-63 sadrži obavijest o dospijeću sredstava koje uplaćuje SJVOJ, Autonomni odbor (JDC u Jugoslaviji).

²³⁹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K-63(73)-III-1a/1. U ovoj kutiji je i foto materijal o ambulanti unutar Općine.

²⁴⁰ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K-63-3-3/1-71 od 21. studenog 1945.

²⁴¹ JIM, arhiv ŽOZ, kutija 63, F1, razno iz 1945. godine.

godina, kojeg je 1942. godine k njoj dopremio netko iz Zagrebačke nadbiskupije i pita zna li on možda imena svojih roditelja i je li brat Dankice, smještene kod Roze Tkalec.²⁴²

Bilo je i slučajeva gdje su bili poznati obiteljski podaci djece. Izdvojila bih slučaj Nadice Goldberger. U rujnu 1945. upraviteljica Doma u Šestinama, sestra Sofija Radaić piše Židovskoj bogoštovnoj općini tražeći eventualno preživjelu rodbinu Nadice Goldberger rođene 1934., kćeri Mirka i Nade, rođ. Epstein iz Vinkovaca. U dopisu njezina tadašnja skrbnica navodi i sve njene rođake, kako bi joj se zaštitila imovina, te moli da dijete ostane kod nje do punoljetnosti, ako joj se ne nađe najbliža rodbina. Nada je u samostanu u Šestinama živjela tri godine, gdje je, na početku rata i pokrštena. Nakon oslobođenja, samostan je bio oduzet časnim sestrama i pretvoren u dom u kojem se tada još uvijek nalazila Nadica Goldberger. Općina se uključila u potragu za Nadicom te je pisala Kotarskom općinskom sudu za Grad Zagreb o tutorstvu nad njom te je dobila informacije iz Vinkovaca s popisom i stanjem imovine obitelji Mirka Goldbergera i njegovog tasta Mavre Epsteina. U ovom dopisu su se nalazile i informacije o sudbini obiju obitelji za vrijeme Drugog svjetskog rata te podatak da su Nadičini krsni kumovi, koji su bili vlasnici tvornice octa u Vinkovcima, još uvijek živi i da se radi o obitelji Nad. Cijela je Nadičina obitelj stradala u logorima, a ona je smještena kod obitelji Nad.

Ukoliko nije bilo preživjelih članova obitelji, djeca su ponekad ostajala kod skrbnika pa je Općina novčano i na druge načine pomagala skrbnike i djecu i pratila njihovu situaciju kod skrbnika. Tako je novčano i u odjeći pomagala skrbnicu djevojčice Batje Scheer, Mirjanu Nikolić. Batja, rođena 1936. bila je kći vukovarskog rabina, ubijenog u Jasenovcu još 1941., gdje je stradala i njegova supruga. Potkraj godine, skrbnica Mirjana Nikolić iz Vukovara šalje zahvalu za novčanu pomoć za djevojčicu, a djevojčica i sama piše Općini. Batju je kasnije obitelj odvela u Izrael.²⁴³ Ukoliko su skrbnici bili siromašni, za njih i djecu bili su organizirani besplatni obroci

²⁴² JIM, arhiv ŽOZ, sign. K-63-3-2, dopis ŽBOZ od 18. srpnja 1945. godine; JIM, arhiv ŽOZ K-63-3-2/1-1, dopis od 18. srpnja iste godine.

²⁴³ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)III-1A/1. O obitelji Scheer vidi Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 652.

u općinskoj menzi. Već 23. svibnja 1945. skrbnica Dragica Jurković iz Vlačke moli za besplatan ručak i večeru za nju i njezine štićenice, siročad Leu i Ladislava Kohna te Nadu Deutsch.²⁴⁴

Dr. Lavoslav Glesinger u studenom iste godine pisao je predsjedništvu Židovske bogoštovne općine u Zagrebu o potrebi da se lociraju židovska djeca, koja su ostala bez roditelja, a koja se neprijavljena nalaze kod udomitelja. Obavijestio je predsjedništvo da je i Ministarstvo socijalne politike pokrenulo sličnu akciju, u kojoj je lociralo oko 32.000 djece. Glesinger je pretpostavio da među njima ima i dosta židovske djece. Naveo je da je situacija ustanovljavanja identiteta naročito teška kod jako male djece, koja ne znaju svoje pravo ime, a ponekad ga ne znaju ni udomitelji. Neki se od djece ne žele rastaviti pa navodi primjer Đakova gdje je židovski gostioničar, višestruko odlikovan invalid Prvog svjetskog rata (što ga je spasilo od progona), spasio mnogo židovske djece iz Đakova, neke uzeo k sebi, a drugu smjestio kod nežidovskih obitelji, koju bi sada trebalo locirati. Glesinger je predložio da ode u Đakovo i izvidi stvar.²⁴⁵ U monografiji Tome Šalića, *Židovi u Vinkovcima i okolici* autor je naveo primjer Samuela Lea Grünwalda (Babina Greda, 1920. – Beograd, 1995.)²⁴⁶ i Isidora/Izidora Pereru, koji su u siječnju 1942. iz logora Đakovo kamionom dovezli 58 djece u Vinkovce, koja su smjestili kod židovskih

²⁴⁴ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-104. Radi se o djeci Lei Kohn, rođ. 1935, Ladislavu (u ovom dokumentu navedenom kao Lacay, rođ. 1938) i Nadi Deutsch, rođ. 1941/2. (u ovom se dokumentu navodi kao Dajč). Više o ovoj djeci vidi u Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 436 i Šalić, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, 75. Goldstein navodi da su djeca u rujnu 1942. godine dovedeni iz Vinkovaca, odnosno izvučeni iz Loborgrada te smješteni kod Dragice Jureković (rođ. Kohn) u Vlačkoj 70d. Šalić navodi da je Ladislav zbog bolesti prije uhićenja odveden u Zagreb u bolnicu i zadržan kod tetke, a kćerkicu Nadu je majka u svibnju ili lipnju 1942. stavila između prozorskih stakala, što je bio znak za susjedu da je Ružica odvedena (odvedena je u logor Feričanci gdje je umrla). Susjeda je djevojčicu prevezla vlakom u Zagreb Ružičinoj sestri Dragici Škulj-Jureković.

²⁴⁵ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1-148 od 2. studenog 1945. Nažalost, ni o ovom slučaju u arhivu nema dovoljno podataka kako bi se slučaj mogao rekonstruirati do kraja, no čini se da se kod Tome Šalića i Ive Goldsteina, kao i svjedočanstvu Samuela Lea Grünwalda može iščitati širi kontekst koji ove epizode.

²⁴⁶ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Samuel Leo Grünwald», krojač. Od 1930. živio s obitelji u Vinkovcima. Bio je jedan od predstavnika Židovske općine u Vinkovcima koji su sudjelovali u dobavljanju pomoći u hrani i drugim potrepštinama zatočenicima u logoru u Đakovu i organizirao sve poslove oko nabave hrane i dostave u logor. Uspio je uz odobrenje ustaške logorske uprave iz logora izdvojiti 57 djece koje je smjestio kod židovskih obitelji u Vinkovcima kako bi bila spašena. Većina djece je, međutim, u svibnju 1942. zajedno sa udomiteljima bila odvedena u logor i stradala. Uhapšen u svibnju 1942. i odveden u Jasenovac odakle je prebačen u Staru Gradišku i vraćen ponovno u Jasenovac. Uspio je pobjeći iz logora u veljači 1943. i stupio u NOV. Bio je borac u 5. i 12. kraj- iškoj brigadi. Poslije rata bio je u službi u JNA u Zaječaru, Kragujevcu i Beogradu, gdje je ostao živjeti.

obitelji. Prema svjedočenju samog Samuela Lea Grünwalda Ustaško ravnateljstvo u Osijeku je, na molbu ŽBO Osijek odobrilo prebacivanje jednog broja djece iz Đakova u Osijek i Vinkovce (ŽBO Vinkovci dobila je odobrenje za smještaj 37 djece do 12 godine starosti). Prijatelj Izidora Perere, Emil Bačoka, vlasnik mlina u Vinkovcima dao je Židovskoj općini Vinkovci na raspolaganje kamion i vozača za prijevoz djece, a Grünwald i Perera su, umjesto 37 djece predviđenih za smještaj u Vinkovcima u kamion ukrkali njih 57. Grünwald dalje navodi da je Maks Fišman, vlasnik trgovine mješovite robe u Starim Mikanovcima sam preuzeo dvoje djece. Početkom svibnja 1942. godine djeca iz logora Đakovo, koja su bila smještena kod udomiteljskih obitelji u Vinkovcima oduzeta i pod kontrolom policije prebačena u Osijek. Šalić navodi da su i u Osijeku ova djeca bila raspoređena po židovskim obiteljima. Goldstein tvrdi da je većina djece u svibnju 1942. zajedno sa udomiteljima bila odvedena u logor i stradala. Čini se, prema dostupnim informacijama, da se ne radi o istoj djeci o kojoj govori Lavoslav Glesinger.²⁴⁷

Koliko je djece bilo po udomiteljskim obiteljima i koliko ih je zabilježeno u Općini nema preciznih podataka. O kojem broju preživjele djece, koja su bila na skrbi u Općini je riječ djelomično se vidi iz korespondencije socijalnog odbora i Drage Rosenberga u vezi s izvještajem o broju preživjelih te o njihovom stanju, radi slanja pomoći izvana. U izvještaju se naročito ističe pitanje preživjele djece. Rosenberg moli za pomoć JDC, WJC i druge židovske organizacije, no Židovska općina u Zagrebu mora JDC-u neposredno pristupiti u Bukureštu. Po izvještaju Općine pisanom za tu svrhu, navodi se da ima oko 1.000 članova, od toga oko 100 djece. Općina izbacuje 1.000 tanjura (ručak/večera), smješta 60 staraca, 100 repatriraca, a preko 500 članova je ovisno o pomoći. Dokument koji ilustrira stanje na jesen 1945. godine je telegram od 12. listopada 1945. godine, koji ŽBOZ šalje međunarodnim židovskim organizacijama. Od 1.300 članova u Općini ima oko 250 djece. Kuhinja izdaje dnevno 800 ručkova i Općina treba 800.000 dinara mjesečno za potporu i hranu, a hitno joj treba i rublje, odjeća i obuća te novac.²⁴⁸

²⁴⁷ Šalić, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, 130-131, 433; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*. «Spasavanje žena i dece u Đakovu», svjedočanstvo Samuela Lea Grünwalda, *Mi smo preživjeli*, 5 (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2009.), Aleksandar Gaon, ur., 59-73.

²⁴⁸ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-1-1A/1 i drugi dokumenti bez signature i reg. br., uglavnom u Kutiji 63; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K-62-5-1/1-230; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K67-1-1/1 od 12. listopada 1945. godine.

Druga najugroženija kategorija članstva Općine bili su stariji i nemoćni, za vrijeme rata smješteni na imanju Zagrebačke nadbiskupije u Brezovici, gdje su dočekali i kraj rata. Općina se brinula o njihovom smještaju u domu, prehrani, liječničkoj skrbi, a dom je posjećivala i omladina, koja je izvodila prigodne programe, kako bi im olakšala boravak u neadekvatnim uvjetima, s obzirom da im zgrada nekadašnjeg doma zaklade Lavoslava Schwarza, iz koje ih je izbacila ustaška vlast još nije bila vraćena. Općina je bezuspješno pokušavala povratiti tu zgradu, no u tome nije uspjela.²⁴⁹ Općina se suočavala i s problemom isplata mirovina. Tako se u Zagreb se iz Švicarske vratila i udovica nekadašnjeg nadrabina Gavre Schwarza, Frieda, koja je od općine zatražila suprugovu rabinsku mirovinu. Istovremeno je od jugoslavenske države zatražila mirovinu koju je on zaradio kao srednjoškolski profesor. Iz arhiva Općine ne vidi se da li je u tome uspjela. Općini se iza rata javila i Ella Schick/Šik, supruga ubijenog dr. Lavoslava Schicka/Šika, odvjetnika i jednog od najistaknutijih cionista u međuratnom razdoblju te svojevrsnog utemeljitelja judaistike u Hrvatskoj, koja je tražila različitu dokumentaciju vezanu za smrt njezinog supruga, vjerojatno u postupku povrata imovine, ili kako bi dobila njegovu mirovinu. I sama Općina pokreće pitanje svojih uložaka mirovinskog fonda zadnje evidentiranih na dan 18. travnja 1941. godine Zemaljskom zavodu za socijalno osiguranje Hrvatske.²⁵⁰

Židovska bogoštovna općina Zagreb bavila se i potragom za preživjelim i mnogi preživjeli članovi Općine u zemlji i izvan nje slali su upite o svojim članovima obitelji ili prijateljima, čija im je sudbina bila nepoznata, obavijesti o ubijenima, ponekad s točnim mjestom, vremenom, ili načinom smrti. Kako bi stekla bolji uvid u svoje predratno članstvo, Općina poziva sve Židove, neovisno o tome jesu li pokršteni ili ne, «da se prijave kod općine radi registracije,

²⁴⁹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-4a/1-13 i brojni drugi dopisi i dokumenti bez signature i reg. br. u kutiji 63. Odgovor državnog tijela na dopis Općine za povrat zgrade doma od 18. rujna je dopis JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-28 od 24. rujna 1945.

²⁵⁰ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-91 od 1. rujna 1945. O njezinom *ratnom putu* gdje Općina potvrđuje da je Frieda Schwarz pred okupacijom pobjegla u svibnju 1942. u Italiju te 1943. prešla u Švicarsku vidi i JIM, arhiv ŽOZ, sign. 63-3-2/1-90 od 17. listopada; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-1/1-144 od 14. rujna 1945. (Ella Schick); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3(?)1-164 od 7. kolovoza 1945. u vezi s podacima mirovinskog fonda.

jer svakodnevno stižu upiti, kojima se rodbina raspituje za pojedince da li su isti u životu.»²⁵¹ Priče preživjelih i načini na koje su se spašavali su ponekad nevjerojatne. Često se dokumenti koji se nalaze u arhivu ŽOZ-a ne podudaraju sa stvarnim sudbinama, zato što autori nemaju sva saznanja oo spašavanja, niti su svi podaci, u trenutku pisanja dokumenata, došli od njih.

Iz korespondencije Općine s Judom/Leom Levijem iz Fort Ontaria, koji traga za svojom obitelji doznajemo da je Dina Büchler (rođena u travnju 1940.) s majkom odvedena u logor kod Loborgrada u lipnju 1941. godine. U logoru se teško razboljela i krajem prosinca 1941. ili u siječnju 1942. Dina je, zahvaljujući logorskom čuvaru spašena u dobi od 19 ili 20 mjeseci. Prema njezinom svjedočanstvu danom kasnije, njezina joj je majka oko vrata stavila podatke o obitelji i rođacima. Logorski ju je čuvar predao ŽBOZ-u, koja ju je predala majčinoj rođakinji Blanki Ziezer Forst. Ona ju je, pred odlazak u partizane predala prijateljici. Ona je, kao i rođakinja, preživjela rat, 1948. godine s rođakinjom emigrirala u Izrael te je njezino je svjedočanstvo postalo poznato i može se vidjeti u Jad Vašemu, zajedno s ceduljicom, koju joj je majka objesila oko vrata.²⁵²

Općini je pisala i rodbina nadrabina Miroslava Šaloma Freibergera, kojoj nije bila poznata sudbina rabina i njegove obitelji. Iz Mandatne Palestine pisao je Cvi Freiburger, a iz SAD-a sestra Hilda Singer, tražeći informacije i nadajući se ponovnom susretu s njim. Dr. Branko Grossman iz Jeruzalema je u lipnju 1945. pitao o rođacima i prijateljima obiteljima Hirschsohn iz Čakovca i Goldberger iz Križevaca. Za obitelj Hirschsohn (Ladislav, Rezika i dijete Ruben) iz Čakovca stigao je upit iz Mandatne Palestine preko Delasema i u kolovozu 1945. godine. Bela Frank iz Novog Sada u prosincu je pisao Općini tražeći informaciju o palestinskom listu u kojem su objavljeni podaci o njegovom sinu Ivanu (netko mu je u matičnoj općini rekao da je netko u Zagrebu pronašao u nekom palestinskom listu popis spašene djece na kojem se nalazi i Ivan). Ivan je 1945. dvadesetogodišnjak, koji je s drugom djecom bio spašen prije godinu i pol, a on o

²⁵¹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-11-1/1 nepoznatog datuma iz 1945. godina U naslovu se Općina naziva Židovska općina umjesto uobičajeno Židovska bogoštovna općina.

²⁵² JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)1-1A/1.

njemu od tada ništa nije znao. Općina mu je poslala sve potrebne podatke. Fogel, rođ. Levi, od Općine je dobila informaciju da su u logor odvedeni i ubijeni njezini suprug, dva sina i kći.²⁵³

U molbama i upitima doznajemo i neke sudbine izbjeglica iz Njemačke, recimo Gizele i Ljud. (vjerojatno Ljudevita) Fürstenthala. Doznajemo da je on deportiran, a Gizela je preživjela u Zagrebu, no ništa više od toga. U arhivu se nalazi i potvrda da je dr. Ivan Gavrin stradao, dok njegova supruga Mira i djeca primaju pomoć od Općine. Dr. Dezider Julius i obitelj sin, koji su se iz partizana vratili u Zagreb, preko Općine šalju poziv da se rodbina javi dr. Juliusu na Rebro.²⁵⁴

Brojni su ovakvi dopisi, pozivi i obavijesti sačuvani u arhivu ŽOZ-a za 1945. godinu. Na dio potražnica članova obitelji, koje su oni upućivali Općini, njezino vodstvo na temelju iskaza svjedoka i svoje evidencije izdavallo je potvrde o njihovoj vjerojatoj sudbini, međutim bilo je i odgovora da za mnoge pojedince nije bilo moguće utvrditi u koji su logor odvedeni, ili o njima nije bilo nikakvog podatka ili traga.²⁵⁵

²⁵³ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1-19 (pismo Hilde Singer); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1-235 (o obiteljima Hirschsohn i Goldberger) od 27. lipnja 1945 i JIM, arhiv ŽOZ, sign. K. 63-2-1/1-16 iz kolovoza iste godine; JIM, arhiv ŽOZ, sign K.63-1-1/1-19 (Bela Frank traži sina Ivana).

²⁵⁴ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-99 (obitelj Gavrin: svjedoci potvrđuju da je 1941. odveden u Jasenovac, a početkom 1942. je poginuo. Identificiraju ga dr. Ivana Schwarza-Gavrina); JIM, arhiv ŽOZ, K.63-2-1/1-97 (dr. Dezider Julius) i brojni drugi dopisi, često bez signature i reg. br. Više o Dezideru Juliusu i njegovim sinovima, Đuki i Stevi vidi u autobiografiji Steve Juliusa, *Ni crven ni mrtav*.

²⁵⁵ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-1-1a/1, razni datumi iz 1945. U najvećem broju ovakvih dopisa pisalo je «...osoba je odvedena u Loborgrad, a odande je premještena u Njemačku. Budući da se nitko živ iz te grupe nije vratio, to postoji vjerojatnost da više nije na životu ili ...kako su isti bez traga nestali iz Zagreba u doba kada su Židovi iz Zagreba odvađani u logore, postoji vjerojatnost da su gore navedena lica odvedena u jedan koncentracioni logor...»

3.4.2. Matične knjige

Židovske vjeroispovijedne općine u neposrednom poraću nastavljaju voditi matične knjige, do proglašenja *Zakona o državnim matičnim knjigama*, u travnju 1946. godine.²⁵⁶ Odmah nakon završetka rata (čini se od 8. srpnja 1945. do 14. travnja 1946.) matične knjige vodi nadkantor Bernard Grüner (Sienavajai, Poljska, 1888. – Zagreb, 1955.)²⁵⁷, a nakon toga u Zagreb dolazi nadržabin dr. Hinko Urbach (Moravska, 1872. – Pariz, 1960.),²⁵⁸ koji preuzima vođenje knjiga. U siječnju 1949. sve su matične knjige predane u gradske matične urede, no nadržabin je do tada već emigrirao u Izrael. Iz tog je doba vrlo intenzivna korespondencija preživjelih članova s Nadrabinatom, u čijoj je ovlasti vođenje matičnih knjiga, i to oko upisa u matice rođenih, vjenčanih i umrlih, odnosno kod traženja *slobodnih listova* (potrebnih za sklapanja braka).

²⁵⁶ JIM, arhiv ŽOZ, razna mjesta. *Zakon o državnim matičnim knjigama* od 1. travnja 1946, *Službeni list FNRJ*, br. 29, od 9. travnja 1946. Po tom Zakonu, sve su matične knjige morale biti predane državnim matičarima kod mjesnih i gradskih, odnosno rajonskih narodnih odbora. *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o državnim matičnim knjigama* objavljen je u *Službenom listu FNRJ*, 4, od 12. siječnja 1949. godine.

²⁵⁷ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Bernard Grüner». Osnovnu i trogodišnju ekonomsku školu te ješivu u Budimpešti, a u Satu Mare/Szatmaru (sjeverozapadna Rumunjska) stječe svjedodžbu ortodoksnog rabina. Godine 1913. postaje nadkantor u Nitri (Slovačka), u Prvom svjetskom ratu mobiliziran i rat završava u činu kapetana. Od 1918. nadkantor centralne židovske općine u Budimpešti, od 1923. nadkantor u Szekesfehervaru, a od 1929. do smrti nadkantor u Zagrebu. Prvih dana po uspostavi NDH bio je uhapšen s drugih četrdesetak uglednih i imućnih zagrebačkih Židova, kako bi ih se zastrašilo i tako natjeralo na prikupljanje kontribucije; ubrzo su svi pušteni. Iako i kasnije zatvaran i proganjan, za vrijeme NDH jedini židovski vjerski službenik koji je preživio rat u Zagrebu i u drugim dijelovima NDH pod ustaškom kontrolom, angažiran u mnogim poslovima općine, u pomoći zatočenicima u logorima, spasio svitke Tore iz sinagoge 1941. Od svibnja 1943. vodi službe Božje u zagrebačkom hramu. U braku s Johanom r. Izsak imao sina Theodora i kćer Editu (1922.) koja je 1942. odvedena u Auschwitz.

²⁵⁸ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Hinko Urbach». Završio *heder*, osnovnu židovsku školu a zatim ješivu, petogodišnji tečaj, u Bratislavi u kojoj radi kao odgajatelj (do 1898.). Odlazi u Budimpeštu i završava srednju školu (1891.) i nastavlja višu rabinsku školu. Paralelno upisuje filozofski fakultet u struci usporedne filozofije semitskih jezika, gdje 1904. doktorira. Kao rabin djeluje u Tuzli (1906.–1911.), Zemunu (1911.–1928.) a kao nadržabin u Sarajevu (1928.–1946.). Predaje na Teološkom zavodu koji je 1938. otvoren u Sarajevu. Cionist. Ljeti 1941. uspijeva pobjeći u Italiju, a potkraj 1943. u Švicarsku. Vraća se u Sarajevo 1945. u kojem je sva aškenaska populacija gotovo nestala. 1946. premješten je u Zagreb, gdje djeluje dvije godine. Nakon osnutka države Izrael neko vrijeme radi na popisu kandidata za useljenje. Zajedno s ostalim iseljenicima odlazi u Izrael noseći osamdesetak svitaka Tore spašenih na tlu Jugoslavije. (Do danas nisam uspjela provjeriti podatak o iznošenju svitaka Tore iz Jugoslavije. U kontekstu restitucije kulturnih dobara židovskoj zajednici, gdje se prepostavlja da su svici Tore mahom završili u raznim samostanima ili muzejima, ovo je podatak, koji bi svakako trebalo provjeriti).

Na primjeru dokumenata iz arhiva ŽOZ-a vidi se zamršena problematika upisa u matične knjige umrlih ili sa smrtovnicama onih za koje nikada nije došao službeni dokument na temelju kojeg je bilo moguće provesti upis u te matične knjige. Nadrabinat, odnosno Općina je izdavao potvrde, koje su vrijedile kao smrtovnice. Primjer je dopis Rudolfu Weinbergeru, u kojem ga Općina informira da mu ne može izdati smrtovnicu za brata, jer nikada ni u jednom smrtnom slučaju iz Jasenovca nisu dobili službenu obavijest, na temelju koje bi mogli provesti upis u matične knjige.²⁵⁹ Iz drugih dopisa Općine navedeno je da potvrda Općine vrijedi kao smrtovnica, a u jednom drugom dopisu iz istog fonda vidljivo je da se potvrde izdaju i na temelju kartoteke Skrb za logore, gdje su unošena javljanja logoraša.²⁶⁰

U kontekstu proučavanja židovske povijesti zanimljivo je pratiti nekoliko slučajeva provedbe brakorazvodnoga postupka. U nekoliko djelomično sačuvanih slučajeva razvoda braka, osim same procedure razvoda braka (koja je gotovo u potpunosti sačuvana samo u jednom slučaju), može se proučavati i krizu u obitelji kao posljedicu trauma u razdoblju Šoa.²⁶¹ Ovom prilikom iznijet ću tek nekoliko crtica sačuvanih u arhivima Općine, s obzirom da, u kontekstu šireg pristupa problematici pokušavam rekonstruirati hrvatsku epizodu krize židovske obitelji u razdoblju Šoa i u bliskom poraću. Pristupajući tematici fenomenološki, u oči upada kombinacija jugoslavenskog poslijeratnog i rabinskog prava. U slučaju razvoda Gustava i Mire Gavrin, Nadrabinat dobiva pravomoćnu presudu Okružnog narodnog suda za grad Zagreb o razvodu ovog braka. Presudom je Gustavu Gavrinu iz Zagreba dozvoljeno da preda rasmusni list (*get*) Miri Gavrin (rođ. Schneller), koja živi u Tel Avivu, a njoj je naloženo da rasmusno pismo primi, činom kojim bi brak, što su ga gornje stranke sklopile 10. listopada 1937. po židovskom obredu bio razvrgnut. S obzirom na to da poštanski promet s Tel Avivom tada nije funkcionirao, a gospođa je sama željela razvrgnuti brak, brakorazvodnu parnicu za Miru Gavrin vodio je skrbnik (Teodor Durman). Kako u braku nije bilo djece, nije bilo ni pitanja oko njihova uzdržavanja.²⁶² I slučaj

²⁵⁹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-47.

²⁶⁰ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-46.

²⁶¹ O ovoj tematici vidi Dalia Ofer, Lenore Weitzman, «The Role of Gender in Holocaust Research», *Yalkut Moreshet* 67 (1999.), 9-24.

²⁶² JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-149.

razvoda braka Stjepana Pećija i Piroške Sidon (koja se tada nalazila u Rimu) vodio se preko posrednika, Jedidije ben Derviša. Spis o razvodu sadržava tekst punomoći za posrednika na hebrejskom, gdje stoji da se njemu uruči *get* rimskog nadržabinata.²⁶³

Niz je ovakvih slučajeva razvoda preko posrednika jer su supružnik/-ca živjeli tada negdje drugdje. Brakovi se često razvode i zbog *napuštanja*, a ni preljub nije rijetka pojava (da li je on bio stvaran, ili se navodio radi lakšeg dobivanja razvoda, iz dostupnih izvora nije jasno). Među dokumentacijom postoji i *Svjedodžba o neuspjelim pokušajima pomirenja*, koju izdaje Nadrabinat te njom uredovno potvrđuje «da je u bračnom sporu nastojao u tri navrata najkrepčim opomenama pomiriti navedene. Ova svjedodžba izdaje se na njihovu molbu, kako bi mogli u smislu Građanskog zakona povesti postupak pred redovitim građanskim sudom prema paragrafu 133-134 o.g.». Kao što se vidi iz dokumentacije, Nadrabinat je potom slao izvješće o primopredaji raspusnog pisma obiju strana u brakorazvodnom postupku Kotarskom sudu te je time njihov brak, sklopljen prema židovskom obredu, napokon razveden. Kotarski sud molio je Nadrabinat za pojašnjenje daljnjeg postupka u svrhu upisa klauzule o razvodu braka u Maticu vjenčanih nadržabinata u Zagrebu.²⁶⁴

Pitanje razvoda brakova u poslijeratnim godinama bilo je vrlo problematično jer se vjerski propisi o brakovima nisu podudarali s građanskim zakonima o braku, donesenima 1946. godine, odnosno s formom sklapanja ili razvoda braka kakve je provodila narodna vlast na oslobođenim područjima. Pitanje ispravnoga razvoda braka, odnosno njegova nedostatka, za sobom vuče ozbiljne posljedice za ženu u židovskom pravu jer, u nedostatku *geta* (dokumenta o razvodu, odnosno u ovim dokumentima *raspusnoga pisma*), svaka njezina buduća zajednica definira se kao preljub, a potomci takve zajednice imaju osjetljiv položaj unutar židovskoga prava.²⁶⁵ Takav je bio slučaj Nikolaja Zarnika, koji je tražio posredovanje ŽBOZ-a kako bi dobio papir za razvod braka od Nade Jelinek/Zarnik/Lustig. Naime, on se s Nadom po zamjeniku

²⁶³ JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-130 do 132.

²⁶⁴ JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-138; JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-145; JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-46 od 6. srpnja 1945; JIM, arhiv ŽOZ sign. K.60-5-1/1-152; JIM, arhiv ŽOZ sign K.60-5-1/1-153 i drugi.

²⁶⁵ Ako je brak sklopljen prema židovskom pravu, onda se na takav način mora i razvesti, bez obzira na eventualno postojanje institucije građanskog razvoda braka, jer takav je razvod za židovsko pravo nevažeci.

vjenčao u Zagrebu 25. kolovoza 1943., dok je ona bila u logoru na Rabu, no ona je nakon oslobođenja Raba prebačena u Bari i ondje se udala 25. ožujka 1945. u židovskoj općini za Lustiga (u dokumentu se ne navodi njegovo osobno ime). On je uključio u posredovanje razvoda Općinu jer međunarodni poštanski promet nije bio u funkciji. Okolnosti po kojima se ona mogla ponovno udati nisu jasne, no njemu je kao temelj za razvod bio dovoljan njezin novi vjenčani ugovor.²⁶⁶

Povijest je satkana od niza ljudskih sudbina koje su često zapostavljene u korist *važnijih povijesnih podataka*, no ponekad se dogodi da priče o takvim sudbinama ostanu sačuvane u arhivima. Iako u korespondenciji Erwina Schwarza iz Podravske Slatine i Židovske bogoštovne općine u Zagrebu nema važnih podataka, ona nam ipak precizno ilustrira koliko je židovska zajednica izgubila i koliki je udarac *Šoa* zadala hrvatskim, ali i Židovima svih manjih europskih zajednica. Kroz njegova pisma nazire se tragedija jedne uništene osobe, cijele obitelji i zajednice. Erwin Schwarz bio je prije rata zamjenik rabina, odnosno kantor, te je, kako navodi, bio najstariji «svećenik» u općini, vjeroučitelj, tajnik, voditelj matice i državni tumač na sudu. Početkom rata završio je u vojnom zarobljeništvu. Od početka 1942. godine ne zna što je s njegovom ženom Bertom i sinom Fredijem, koji su odvedeni u Tenju, pa navodno u Njemačku. Pješice je iz ratnog zarobljenništva krenuo s ručnom prtljagom, koju su mu na putu ukrali vojnici. Kad se vratio u Podravsku Slatinu, naišao je na zgarište svoga doma i općine. Svi problemi oko (ne)mogućnosti dobivanja pomoći, (Zagreb mu nije mogao poslati novčanu pomoć jer pošta još ne prima doznake, nije mogao ući u trag paketima, koje je netko za njega slao iz Italije, a Židovska bogoštovna općina u Osijeku tada nema viška odjeće pa ga upućuju na Zagreb), izazivaju u njemu ogorčenje te piše da nije naučio «žnorati». U listopadu je poslao optimističnije pismo u Zagreb, u kojem navodi da se preselio u Osijek i našao posao kao član Narodnog kazališta u Osijeku. Sada se potpisuje kao Švarc A. Ervin i preko zagrebačke Općine pokušava naći novu suprugu, jer bi «kao bivši kantor i iz pobožne kuće želio da bude Židovka.» U svom pismu prilaže i oglas za koji je zamolio da ga «takvog, ili preuređenog, istaknu u domu prihvatilišta ili u ženskom gospojinskom društvu ili da ga ustupe kakvoj utjecajnoj dami». Pisao je da je svjestan

²⁶⁶ JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63-3-3/1-157 od 14. rujna 1945.

kako takva forma nije ni zgodna ni diskretna, no da se «u današnjim prilikama potrebno osloboditi starih predrasuda i zbiti se u što čvršću zajednicu». Teško je ostati ravnodušnim na ovakve tragedije, ali je nemoguće ne primijetiti kako su se ljudi uzdizali iz pepela bivšeg života i pokušavali ponovno stati na noge. Ipak, zajednica kakva je bila prije Drugog svjetskog rata i nakon *Šoa*, u tome nije uspjela. U dostupnoj arhivskoj građi nažalost nisam uspjela povezati što je s njime bilo poslije ni je li možda nakon 1948. otišao u Izrael.²⁶⁷

3.4.3. Pitanje komunalne imovine, pomoć članovima kod traženja povrata osobne imovine, društvena djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu

Od ljeta i ujesen 1945. godine Općina se počinje baviti pitanjem naslijeđene imovine. U arhivu ŽOZ-a sačuvana je korespondencija s bankama. Općina je tako 7. srpnja pisala Gradskoj štedionici o knjižici koju je naslijedila na šifru A. G. Istoga dana pisala je i Hrvatskoj kreditnoj banci d.d. iz Zagreba o šifriranoj uložnoj knjižici *Julio*. Prvoj hrvatskoj štedionici pisala je o njihove dvije uložnice koje im je ostavio R. D. Općina je pisala i Hrvatskoj udruženoj banci d.d. po pitanju nasljedstva iste osobe (gdje se poziva na javnobilježnički akt 8/1939 od 7. studenoga 1939., kojim je R. D. dio imetka ostavio ŽBO-u Zagreb) te je molila za obavijest u vezi s uložnicama koje bi trebale biti kod njih. Istog mjeseca piše i Trgovačkoj banci d.d. u Zagrebu o uložnicama koje postoje u općinskoj, ali ne i u bankinoj evidenciji.²⁶⁸ Osim bankama, Općina je u vezi s nasljedstvom i komunalnom imovinom, kao i nekretninama pisala i PTT-u, Kotarskom narodnom sudu za grad Zagreb, Gradskoj upravi narodnih dobara (GUND-u) i drugim institucijama. Tako možemo pratiti slučaj povrata općinske zgrade u Amruševoj 8, u koju se smjestio PTT. Zgrada je zaključkom Kotarskoga narodnog suda za grad Zagreb od 16. srpnja

²⁶⁷ JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63-3-2/1-88 od 12. lipnja 1945; JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63-3-2/1-89 od 14. lipnja (supruga Berta rođena je 1919. u Nürnbergu, vjenčali su se 1936. u Zagrebu, gdje im se rodio i sin Fredi); JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63-3-2/1-89; JIM, arhiv ŽOZ sign. K. 63-3-2/1-87 od 27. lipnja; JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63-3-2/1-81 od 16. i 27. srpnja; JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63-3-2/1-84 od 1. listopada; JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63-3-2/1-8 (oglas u kojem traži potencijalnu bračnu partnericu).

²⁶⁸ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1-216 od 7. srpnja 1945.; sign. K.63-1-1/1-318-6 od 7. srpnja 1945.; sign. 63-3-3/1-1 od 27. kolovoza 1945.; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-152 od 12. srpnja (Trgovačka banka d.d).

1945. R. 233/45 vraćena u vlasništvo ŽBOZ-a. Nakon toga Općina je zgradu iznajmljivala PTT-u. Dana 25. rujna Općina je poslala dopis GUND-u o naslijeđenoj imovini, koju joj je ostavio Robert Deutsch, kao i obavijesti stanarima koji su se nalazili u stanovima u njegovu vlasništvu o novoj visini stanarine. Općina je pozvala i druge pravne i fizičke osobe da riješe svoj najamni odnos s njima kao vlasnikom (npr. Državno trgovačko poduzeće *Narodni magazin* u Amruševoj 4).²⁶⁹ Iz dostupne arhivske građe nije jasno je li Općina uspjela dobiti svoje nasljedstvo. Svakako se zna da je sve općinske i zgrade židovskih organizacija koje je osnovala zamalo ponovno izgubila u naletima nacionalizacija i drugih imovinskih zakona, uredbi i propisa.

Zagrebačka općina bavila se i sudbinom ratom uništenih općina, njihovim svetim predmetima i sinagogama, grobljima i drugom imovinom. Odmah u ljeto 1945. Općina je tražila izvješće o stanju u općinama u širem okružju. Sačuvana su izvješća iz Nove Gradiške, Kutine, Lipika, Pakraca, Daruvara, Koprivnice i Varaždina u kojima se navodi koliko se članova vratilo u navedene gradove i okolicu, u kakvu je stanju hram i što se dogodilo s ritualnim predmetima, kao i procjenu štete po tečaju dinara iz 1939. godine.²⁷⁰ Čini se da je zagrebačka općina poticala Židove na teritoriju predratnih općina, gdje one nisu (još) obnovljene, da osnivaju odbore koji bi predstavljali pojedine općine, pobrinuli se za hram i groblje te drugu imovinu općine, popisali nepokrštene Židove te se brinuli za siromašnije i djecu bez roditelja. Očito su ih osnivali i da bi podnosili molbe Kotarskim narodnim odborima da nekretnine u vlasništvu predratnih općina ponovno u gruntovnici upišu u vlasništvo židovskih općina. To se može zaključiti iz dopisa zagrebačke općine Ivici Pollaku iz Bjelovara (nasljednici tvornice *Pollak* iz Bjelovara) u kojem se predlaže osnivanje odbora u Bjelovaru, uz primjedbu da su već takve odbore formirale i neke manje općine u Hrvatskoj.²⁷¹

²⁶⁹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1 razno, npr. dopisi od 4. i 8. kolovoza, 4. rujna i 26. rujna 1945. (PTT); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1-218 od 21. rujna i K.63-1-1/1-217 od 25. rujna 1945. Vidi i sign. K.63-3-3/1-142-149, rujan 1945 i sign. K.63-2-1/1-51; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-1-1/1 od 10. prosinca 1945 (DTP NaMa).

²⁷⁰ JIM, arhiv ŽOZ: sačuvana su izvješća iz Nove Gradiške, Kutine, Lipika i Pakraca (bez reg. br. i sign.), Daruvara (K.63-3-2/1-151), Koprivnice (K.63-3-2/1-10) i Varaždina (bez reg. br. i sign.).

²⁷¹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)III-1A/1, dopis od 26. rujna 1945; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-151 (Daruvar i okolica); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-10 od 21. rujna 1945 (Koprivnica i okolica); JIM, arhiv ŽOZ, K.63, F3,

Vrlo brzo zagrebačka općina počinje pružati i pravnu pomoć hrvatskim Židovima oko povrata imovine, pomoć kod lociranja njihovih pokretnina, kao i drugu pravnu pomoć i savjete. O nepokretnoj imovini bit će više riječi u posebnome poglavlju. Općina je posredovala i kod povrata pokretne imovine. Među ostalim sačuvana je prepiska Lenke Tauber iz Haife i Općine o njezinoj majci i njezinim dragocjenostima. Majka je odvedena u Auschwitz, a dragocjenosti su predale Antoniji i Dragutinu Štefliču, pa ih ona sada preko Općine potražuje. Na dopis iz Općine, obitelj Šteflič odgovorila je da je stanoviti Pepi s punomoći Lenke Tauber već bio kod njih i da su mu predali kutiju s dragocjenostima.²⁷²

Općina je u lipnju 1945. godine, na traženje Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, registrirala Židove u Zagrebu, kao što je to bio slučaj u svim općinama koje su obnovile svoj rad.²⁷³ Rezultat su bili popisi preživjelih članova općine, a neke općine su na svojim popisima posebno navodile tko se vratio na područje njihove općine i je li prije rata bio član neke druge općine, kao i za one za koje postoji informacija da su na putu kući.²⁷⁴ S ovim popisima u vezi je i dopis od 22. listopada 1945., koji zagrebačka Općina upućuje Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina, gdje se Komisiju izvješćuje da je «obecano sabiranje podataka o nestalim Židovima u punom zamahu, no s obzirom na obim, bit će gotovo

K2, bez datuma (Kutina i okolica); JIM, arhiv ŽOZ, bez sign, kutija 63, F3 K.2 (Lipik i okolica); JIM, arhiv ŽOZ, bez sign, kutija 63, F3 K.2; potpisan Julio Wachslar (Nova Gradiška i okolica); JIM, arhiv ŽOZ, bez sign, kutija 63, F3 K.2. (Pakrac i okolica); Iz izvješća se vidi da je većina predratnog članstva ovih općina ubijena u Šoa te da je većina komunalne imovine uništena: većina sinagoga je oštećena, uništena, ili spaljena, neizvjesna je sudbina Tore i njezinog nakita, a različita je i sudbina židovskih groblja.

²⁷² JIM, arhiv ŽOZ, sign. K-63-3-2.

²⁷³ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-1/1-154. HR-HDA-ZKRZ GUZ 2235/V-1945.

²⁷⁴ JIM, arhiv ŽOZ: Popisi preživjelih po abecedi za cijelu Jugoslaviju. Hrvatske općine u ovom popisu su Čakovec s dva sumarna popisa, neposredno nakon rata, s nekim nepodudarnostima (K.64-1-1/1 od 19. kolovoza i 25. kolovoza 1945) te popis od 10. veljače 1946., K.64-1-1/1-6, koji sadrži Židove koji su u Čakovcu, pokršteno Židove u Čakovcu, one iz okolice na području ove ŽBO te one koji su preživjeli, ali se nisu vratili u Čakovec, te one, koji sun a putu kući; Dubrovnik od 11. ožujka 1945. (K.64-1-1-/1-8 i K.64-1-1-/1-9); Ilok od 17. kolovoza 1945. (K.64-1-1-/1-11); Karlovac (K.64-1-1-/1-12); Osijek (K.64-1-1-/1-26) s 181 preživjelim na popisu; Rijeka/Fiume od 7. prosinca 1945 (K.64-1-1/1 i K. 64-1-1-/1-32); Sušak (K.64-1-1/1 i K. 64-1-1-/1-41); Našice (K.64-1-1-/1-34), 5 osoba; Split (K.64-1-1-/1-39) sa 171 preživjelim i posebnim spiskom od 12 žena i djece arijevaca udanih za Židove; Varaždin (K.64-1-1-/46), 26 osoba; Vinkovci (K.64-1-1-/1-47), 12 osoba; Zagreb (K.22-8-1/5), 1336 povratnika. Za usporedbu, veće općine, kao Novi Sad ima 809 povratnika, Sarajevo 851 članova na popisu za grad i okolicu, a Subotica 1050.

tek krajem idućeg mjeseca». U ovom slučaju riječ je o popisima Židova ubijenih u Šoa.²⁷⁵ U kontekstu procesa protiv ratnih zločinaca, Općina je bila uključena i u potragu za svjedocima pa je tako u listopadu 1945. godine objavila oglas da se kod Javnog tužiteljstva u Sremskoj Mitrovici vodi kazneni postupak protiv Andrije Kovačevića iz Zemuna, radi kaznenog djela protiv naroda i države. Optuženi je kao njemački vojnik SS-a bio stražar u koncentracijskom logoru kod Lublina, od 1942. do proljeća 1944. godine, a nakon toga bio je premješten u Varšavu kao stražar za geto te kao stražar u koncentracijskom logoru Kaunfering kod Münchena. U oglasu traže moguće svjedoke.²⁷⁶ Naime, od 1942. godine *Volksdeutsche* iz jugoistočne Europe često su slali u čuvarsku službu raznih logora u okupiranoj Poljskoj pa je tako među čuvarima u Auschwitzu bilo između 11 i 15 posto prijeratnih državljana Kraljevine Jugoslavije.²⁷⁷

Općina je na zahtjev izdavala i zahvale pojedincima, osobito onima koji su radili za ustaške vlasti, a koji su na različite načine pomagali u spašavanju Židova. Te zahvale vrlo često su takvim pojedincima bile potrebne kako bi dokazali svoju nevinost i opravdali razlog zbog kojeg su radili za njemačke ili ustaške vlasti. Tako u arhivu ŽOZ-a postoji i nekoliko dokumenata u kojima ŽBOZ zahvaljuje pojedincima za pomoć koju su tijekom rata pružili Židovima. Općina šalje i pismo zahvale Branku Milakoviću, povjereniku aškenaske Sarajevske jevrejske općine za vrijeme NDH, nakon rata predstojniku Kotarskoga narodnog suda u Sarajevu. Drugi je zahvala Općine Zvonku Finku, ravnatelju tvornice *Gorica d.d.* u Zagrebu, na pomoći u opskrbi raznih logora, staračkih domova i menze, koje je davao bez doznaka i znanja ustaških vlasti. Dopis je napisan na zahtjev Zvonka Finka. U trećem primjeru Općina potvrđuje da je kod transporta Židova u logore za vrijeme NDH viša glavna sestra Crvenog križa Dragica Habazin činila ljudima velike usluge, a s njom je uvijek surađivala i bolničarka Danica Šauli. ŽBOZ je poslala i

²⁷⁵ JIM, arhiv ŽOZ, razne signature (od K.64-1-1/1-1 do K.64-1-1/1-47); JIM, fond ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-162: dopis od 22. listopada 1945.

²⁷⁶ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-290 od 30. listopada 1945.

²⁷⁷ Gutman, Yisrael, Michael Berenbaum ed., *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington: Indiana University Press, 1998.). Vidi poglavlje u dijelu «The Perpetrators: Aleksander Lasik, Historical-Sociological Profile of the Auschwitz SS», 271-287, naročito tablicu na str. 281 gdje se navode podaci o 74 jugoslavenska državljana od ukupno 670 za 1942. godinu (11%), 118 od ukupno 796 za 1943. (14.8%), 129 od ukupno 945 za 1944. (13.7%) i 92 od ukupno 721 za 1945. (12.8%).

zahvalu časnim sestrama za sačuvane pokretne pojedinace.²⁷⁸ S druge strane, pojedinci su tražili i preporuke ili pomoć Općine. Domobranski časnik S. koji je čekao amnestiju, preporučuje pomoć za udovicu s troje djece koju je očuvao kroz rat.²⁷⁹ U dopisu Općini Sabina Majzl je molila da joj se podijeli besplatna hrana u pučkoj kuhinji jer je bila posve bez sredstava. Postavljena je za povjerenika u trgovinu Jakoba Schäffera, ali do toga dana nije dobila plaću. Na dopisu napisano «do daljnj», što bi značilo da je ista zaista dobivala pomoć u Općini.²⁸⁰

Vrlo malo, ili gotovo nikako, dokumentima nije pokriven odnos između povratnika iz koncentracijskih logora, ratnog zarobljeništva, partizana ili internacije i onih koji su rat preživjeli u Zagrebu. U biografijama su dani različiti opisi preživljavanja i povratka te pokušaja snalaženja u novim okolnostima, što je umnogomu ovisilo i o klasnoj i ideološkoj pripadnosti.

O problematici unutaržidovskih odnosa, podataka ima samo u tragovima. U arhivskom fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ-a) nalazi se niz dokumenata iz kojih se pokušalo rekonstruirati rad Odbora za podavanja. U njima se naziru kompleksni odnosi između članova židovske zajednice i određena doza sumnje, osobito između onih koji su ostali u Zagrebu i onih koji su odvedeni ili bili prisiljeni bježati. Očita je sumnja na Hinka Manna (Zagreb 1903. – ?),²⁸¹ člana tog Odbora. Njega su određeni članovi zajednice u jednom izbjegličkom logoru u Italiji (iz dokumenata nije vidljivo o kojem se logoru radi) sumnjicali da se okoristio radom u Odboru. To je u svom svjedočenju

²⁷⁸ JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63(73)-1-1/1 od 6. srpnja 1945 (zahvala Branku Milakoviću); JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63-1-1/1-18 od 15. studenog 1945 (Zvonko Fink); JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63-1-1/1-264 od 3. prosinca 1945. (sestra Crvnog križa Danica Habazin, inače i jedna od ključnih suradnica Diane Budisavljević).

²⁷⁹ JIM, arhiv ŽOZ, bez sign. i reg. br. u kutiji 63, od 26. rujna 1945.

²⁸⁰ JIM, arhiv ŽOZ sign. K.63(73)III-1A/1 od 28. lipnja 1945.

²⁸¹ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Hinko Mann». Poduzetnik, graditelj i židovski aktivist. Preci su mu navodno bili 250 godina starosjedioci u Hrvatskoj. Pradjed je bio jedan od prvih Židova koji je stigao iz Slovačke i naselio se u okolici Zagreba. bio vlasnik velike trgovine drvom na Savskoj cesti, a kasnije vlasnik i tehnički upravitelj poduzeća *Obnova* koje je trgovalo starim željezom. Po uspostavi NDH, zajedno s obitelji i ocem Adolfom u lipnju 1941. oslobođen nošenja židovskog znaka, te nije ni upisan u Kartoteku židovskog znaka. Postao je član Odbora za podavanja. Kako je imao neposredan kontakt s raznim ustaškim službama, preko njega su zagrebački Židovi dobivali propusnice za odlazak iz Zagreba. U siječnju 1942. zajedno s ocem stigao u Crikvenicu. Kasnije je izbjegao u Italiju, a potom po nekim navodima u SAD.

implicirao i Hinko Gottlieb (Đurđevac, 1886. – Tel Aviv, Izrael, 1948.).²⁸² Aleksandar Piliš (Farkasd/Farkaždin, Srbija 1897. – Zagreb, 1989.),²⁸³ nekadašnji član Odbora, koji je sve vrijeme ovog procesa bio na čelu Odbora za zbrinjavanje Jevreja u Topuskom, s druge strane navodi da je Hinko Mann imao propusnicu i da je odlazio u Crikvenicu i vraćao se u Zagreb nekoliko puta, no istodobno da je mnogima pomagao i uspijevaio nabaviti propusnice. Hinko Mann u svoju obranu iz Rima 20. rujna 1945. piše pismo na čak dvadeset stranica, u kojem se brani od tih optužbi. Jedna od osoba koja je primila poziv da se javi pred istražitelja Zemaljske komisije za istraživanje ratnih zločina bio je dr. Robert Glückstahl, nekadašnji član Odbora, koji se «pod prijetnjom posljedica za slučaj neopravdanog izostanka» morao pojaviti pred istražnim referentom dr. Ernstom. Teško je iz ovoga izvući zaključak o okolnostima poziva jer nije postojao standardiziran način obraćanja u dopisima i nije rijetkost da se u njima javljaju dosta teške rečenične konstrukcije.²⁸⁴

²⁸² Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Hinko Hajim Gottlieb». Pravnik, prevodilac, književnik i židovski aktivist. Osnovnu školu i gimnaziju završio u Đurđevcu i Bjelovaru, a u Zagrebu završava Pravni fakultet i otvara odvjetničku kancelariju u Bjelovaru, a zatim (najkasnije od 1931.) u Zagrebu. Kao dak surađivao u *Literarnim sastancima židovske omladine*, čiji je predsjednik bio više godina. U Bjelovaru bio neko vrijeme predsjednik Židovske općine. Jedna od najkulturnijih i najobrazovanijih ličnosti te generacije hrvatskih Židova, pomalo boem kome je nedostajalo energije i aktivnosti. Prevodilac židovskih djela s jidiša i njemačkog, te najbolji prevodilac Heinea s njemačkog. Smatra se jednim od velikana židovske književnosti u međuratnoj Jugoslaviji, bio urednik časopisa *Omanut* i objavljivao priče, pjesme, eseje, prijevode. Početkom 1914. zajedno s A. Singerom preuzima uređivanje *Židovske smotre*. Te je godine postao i član prvog nadzornog odbora Židovskog gombalačkog i športskog društva (kasnije *Makabi*). Uhitio ga Gestapo u travnju 1941., samo koji dan nakon dolaska u Zagreb te s grupom od pedesetak uglednih zagrebačkih Židova odveo u Graz; pušten nakon nekog vremena, dobiva propusnicu, odlazi u Hrvatsko primorje, potom boravi u logoru u Kraljevici. U ime zatočenika bio je šef logora, iskazujući osjećaj za solidarnost i pravdu. U Palestinu stigao u ožujku 1945.

²⁸³ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Aleksandar Piliš». bankar i židovski aktivist, sin Mavra. Do 1923. živio u Mariboru, zatim u Osijeku, a iz Osijeka u Zagreb doselio s obitelji 1933. godine. Prije Drugog svjetskog rata vodio vlastitu bankarsko komisionalnu radnju za posredovanje zajmova i komisioniranje pri kupoprodaji vrijednosnih papira. Bio je blagajnik Odbora za kontribuciju u ŽO u Zagrebu u proljeće-ljeto 1941., potom bježi s obitelji u Hrvatsko primorje. Interniran u logoru u Kraljevici, potom u Kamporu na Rabu; ujesen 1943. priključuje se NOB-u. Bio je član Komisije ZAVNOH-a za zbrinjavanje Židova.

²⁸⁴ HR-HDA-306 ZKRZ – GUZ 2235/2-45. (arhivski fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske).

Iz ovih dokumenata čini se da je riječ o ispitivanju koje se provodi prema nalogu ZKRZ-a, a ne o internoj židovskoj istrazi.²⁸⁵ Tijekom 1949. godine bio je uhićen i David Levi (Sarajevo, 1895. – Zagreb, 1978.), poratni tajnik Općine, na temelju anonimne prijave o kolaboraciji s nacistima i ustašama te je u istražnom zatvoru proveo osamdeset dana.²⁸⁶

3.4.4. Stanje komunalne židovske imovine u neposrednom poraću izvan Zagreba

Kako je već spomenuto u dijelu koji se općenito bavi djelatnostima zagrebačke općine, ŽBOZ je pokušala snimiti situaciju na području za koji je bila odgovorna. Izvješća su stizala od preživjelih članova predratnih godina, a ovdje sam ih odlučila navesti abecednim redom jer većina izvješća nemaju nikakvu arhivsku oznaku.

Izvješće koje je došlo s područja nekadašnje Židovske bogoštovne općine Daruvar govori da je prije rata na tome području živjelo 120 članova. Sastavljen je popis preživjelih, od kojih se nisu svi vratili u Daruvar i okolicu, a navedeni su podaci o nekolicini emigranata te nekoliko žena

²⁸⁵ U nekim drugim židovskim zajednicama u Europi, poglavito na njezinom istoku, postojai su interni židovski sudovi. O toj problematici u Poljskoj je pisao Andrzej Żbikowski, *Sąd Społeczny przy CKŻP. Wojenne rozliczenia społeczności żydowskiej w Polsce* (Social Court of the CKŻP. The settlement of the war the Jewish community in Poland), Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, 2014. U Poljskoj je u listopadu 1946. Središnji odbor Židova u Poljskoj (CKŻP) osnovao Središnji socijalni/društveni sud. Odluka je objavljena u glasilu *Dos Devour Lebn* od 18. listopada s opširnim komentarom, koji objašnjava njegovo organiziranje pod naslovom *Di fareter nacionale-cum folks-miszipet* (Izdajice naroda – pred narodnim sudom). U komentaru piše: «moramo imati hrabrosti priznati da se naš narod nije sastojao samo od nedužnih žrtava.» Najavljeno je da će se sud obratiti židovskim zajednicama i židovskom društvu da pripreme liste, ili prokažu osobu, koju se sumnjiči za kolaboraciju s nacistima. Sve zajedno je sud obradio 79 slučajeva. Kazne su bile samo simbolične, ali teške – od upozorenja, ukora ili stigme do suspendiranja prava članstva u zajednici na razdoblje do tri godine, ili isključenje iz zajednice.

²⁸⁶ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1-169 od 18. lipnja 1945. Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «David Levi». Židovski aktivist. Djetinjstvo proveo u Bosni i Hercegovini, školovanje i Trgovačku akademiju završio u Sarajevu, zapošljava se kao nastavnik na Trgovačkoj akademiji. U Sarajevu aktivan član općine, istaknuti govornik i novinar, izdavač *Židovske svijesti*. Od 1928. radi u Beogradu kao sekretar u SJVOJ. Tridesetih djeluje u sarajevskoj općini, drži predavanja o židovskoj povijesti. Uređuje i list Jevrejske opštine u Beogradu i glasilo SJVOJ. Krajem tridesetih seli u Zagreb, gdje se uključuje u rad zagrebačke općine. Aktivan u općini i po osnivanju NDH, osobito u pomoći zatočenima u logorima (u Loborgradu), što mu je bilo moguće možda i zahvaljujući tzv. *mješovitom braku*. Ipak bježi iz Zagreba i neko vrijeme boravi u južnotalijanskom logoru Ferramonti di Tarsia. Po oslobođenju tajnik Ž(B)OZ-a.

u tzv. *nežidovskim brakovima*.²⁸⁷ Hram je bio djelomice oštećen, «uređaj poništen», šteta je procijenjena na 100.000 predratnih dinara.²⁸⁸ Na groblju su svi spomenici porušeni, grobnice otvorene i u njima je zakopano više poklanih leševa. Šest do sedam svitaka Tore nalazilo se kod gđe Saucha, jedne od žena u *nežidovskome braku*. Srebro je odnio «neki Spitzer iz Zagreba», navodno je došao iz Židovske bogoštovne općine u Zagrebu. Za Grubišno Polje navedena je samo jedna obitelj koja je preživjela rat.²⁸⁹

Ljudevit Šentag iz Koprivnice u svom je izvješću napisao da je od ustaša uspio spasiti nešto srebrnine iz hrama (vječnu svjetiljku/*ner tamid*, svijećnjak i 2 garniture ukrasa za Toru, sve pomalo oštećeno) te je pozvao Općinu u Zagrebu da pošalje nekoga po te predmete. Iz njegova izvješća doznajemo da hram u Koprivnici, općinske zgrade, groblje i ostalo nisu podnijeli nepopravljivu štetu. S obzirom na to da je premali broj ljudi preživio u mnogim malim općinama i da je nemoguća ponovna organizacija tih općina, predložio je da Zagreb i ostale veće općine osnuju podružnice u manjim mjestima, preuzmu njihove nekretnine/pokretnine te se brinu za potrebne. On je postavio i niz pitanja koja ilustriraju dubinu tragedije koprivničkih Židova, kao npr.: kako podnositi prijavu ratne štete u slučajevima kad je cijela obitelj ubijena i nema tko podnijeti zahtjev te kako podnijeti prijavu za općine koje su uništene i poslije nisu obnovljene. Zanimalo ga je i koje bi korake trebao poduzeti kod vlasti da bi općina dobila dozvolu obnove rada, kao i povrat nekretnina/pokretnina. Pokrenuo je i pitanje pristojna ukopa mučenika u Jasenovcu i Staroj Gradiški te podizanje privremene kosturnice.²⁹⁰

S područja nekadašnje kutinske židovske općine stigao je opis preživjelih s njihovim lokacijama oko i u Kutini, kao podaci o obiteljima koje su tada bile u partizanima. Hram je još postojao, iako mu je fasada bila jako oštećena, «uređaj» (?), «oltar» (*bima*?) i *aron hakodeš*

²⁸⁷ Ovdje se vjerojatno radi o ženama koje su, uglavnom radi sklapanja braka, prešle na kršćanstvo pa je brak sklopljen u nekoj kršćanskoj crkvi, uglavnom Rimokatoličkoj. *Aron hakodeš* često se, u nežidovskoj literaturi, naziva oltarom pa nije jasno što izvijestitelju znači oltar. Da li se možda radi o *bimi*, koja se nalazi nasuprot *aron hakodešu*, a koja je podij, uglavnom na sredini sinagoge, s kojeg rabin/predmolitelj vodi službu Božju.

²⁸⁸ Nije do kraja jasno što je to «uređaj» u sinagogi.

²⁸⁹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-151

²⁹⁰ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-2/1-10 od 21. rujna 1945.

uništeni su i nestali, srebro je nestalo, a od osam svitaka Tore ostala su tri.²⁹¹ Prema vrijednosti dinara iz 1939. godine šteta na hramu bila je oko 250.000 dinara, a na općinskoj kući oko 50.000, dok su groblja u Kutini, Novskoj, Banovoj Jarugi i Volodjeru djelomično oštećena, a plotovi sasvim odneseni.²⁹²

Prema izvješću iz Lipika, ondje više nije bilo ni jednog Židova, a u neka mjesta u okolici grada vratili su se samo pojedinci. Hrama nije bilo ni prije rata, nego se «u sezoni» Velikih blagdana bogoslužje održavalo u kući Druckera. Prije rata Lipik je imao dvije Tore, čija je sudbina nepoznata.²⁹³

U Novoj Gradiški prije rata bilo je 200 duša, a nakon rata ostali su samo članovi nekoliko obitelji, koji su se u vrijeme pisanja izvješća nalazili u Novoj Gradiški, Bariju, Švicarskoj i drugdje. Hram je temeljito srušen (šteta po tečaju dinara iz 1939. je oko 750.000), groblje je djelomično uništeno (otvorene su grobnice i odneseni spomenici), a njegova ograda raznesena. Prodana su mrtvačka kola *Ĥevre kadiše*, a nedostajale su četiri Tore i srebro.²⁹⁴

Iz pakračke općine nekoliko je ljudi preživjelo, uglavnom u Zagrebu ili na pakračkom području u tzv. *nežidovskim brakovima*. Hram je sasvim porušen i na njegovu mjestu je nakon rušenja gradska općina sagradila stambenu zgradu, dok je stan *rabinera* bio u relativno dobrom stanju. Groblje je vandalski razrušeno, a nedostajale su Tore i srebro.²⁹⁵

Iz gornjih izvješća ne može se zaključiti komu je Općina poslala upit i tko je na njega odgovorio. Naime, u arhivu ŽOZ-a nalazi se inicijalni dopis općine u Zagrebu Otu Wolfu, koji se nakon rata vratio u Bjelovar da pošalje izvješće o stanju u Bjelovaru (tko se vratio, kako stoje s imovinom općine...). Bilo je zamišljeno i da se, ako ima bar 5–6 bivših članova općine, bez obzira na spol, sastavi odbor židovske općine i izabere privremeni predsjednik. Dužnost tog

²⁹¹ Aron *hakodeš* (Sveta škrinja ili Kovčeg Saveza) ormar je u sinagogi gdje se čuvaju svici Tore i mora biti u zidu koji je okrenut prema Jeruzalemu.

²⁹² JIM, arhiv ŽOZ, bez reg. br. i sign., kutija 63, F3, K2, bez datuma.

²⁹³ JIM, arhiv ŽOZ, bez reg. br. i sign., kutija 63, F3 K.2.

²⁹⁴ JIM, arhiv ŽOZ, bez reg. br. i sign., kutija 63, F3 K.2; potpisan Julio Wachsler.

²⁹⁵ JIM, arhiv ŽOZ, bez reg. br. i sign., kutija 63, F3 K.2.

odbora bio bi ponajprije od suda tražiti povrat židovskih nekretnina/pokretnina (hram, groblje...).²⁹⁶

Za Židovsku bogoštovnu općinu Varaždin (ŽBOV) zasad nisam pronašla dokument koji se odnosi na 1945. godinu, a koji bi slala ŽBOZ u kontekstu popisivanja preživjelih i stanja imovine židovskih općina, ali postoji odluka Upravnog odjela Gradskog narodnooslobodilačkog odbora za grad Varaždin (G.N.O.O.-a), od 29. lipnja 1945., kojom se imovina ŽBOV (prema čl. 2. *Odluke Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Jugoslavije* – AVNOJ-a, od 25. studenoga 1944.) stavlja pod privremenu upravu, a privremeni staratelj postaje Zora Blau.²⁹⁷ U dokumentima općine postoji i dopis Gradskoga poglavarstva od 16. srpnja 1945. godine u kojem se pozivalo Zoru Blau (Zagreb, 1877. – Varaždin, 1952.)²⁹⁸ da se javi u Poglavarstvo iznijeti podatke o nekretninama Židovske bogoštovne općine u Varaždinu. Okružna uprava narodnih dobara (OUND) za Varaždin je 11. rujna 1945. godine razriješila određeni broj privremenih upravitelja za određenu imovinu pa je tako Zora Blau prestala biti privremeni upravitelj nad imovinom ŽBOV-a. Zanimljivo je da je za sedam različitih slučajeva (uključujući i imovinu ŽBOV-a) bila imenovana jedna osoba – Stjepan Kolar, gostioničar iz Varaždina.²⁹⁹

ŽBOZ je od Zore Blau, tadašnje privremene predsjednice Privremene Židovske općine u Varaždinu, 13. lipnja 1946. tražila izvješće o stanju imovine. U njezinu izvješću navodi se stanje zgrada, pokućstva i groblja. U arhivu postoji rukopisna i verzija tipkana pisaćim strojem. U njima se navode 3 zgrade: Hram u Jagićevoj ulici te kuće u Jagićevoj 18 i u Frankopanskoj 9. Navodi

²⁹⁶ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-126 od 4. kolovoza 1945.

²⁹⁷ O imovinskim odnosima i pripadajućem zakonodavstvu u novom režimu bit će više riječi u posebnom poglavlju.

²⁹⁸ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Zora Blau r. Kronfeld», javna djelatnica. Bila je obrazovana, govorila više stranih jezika, a povremeno je i podučavala jezike. Bila je predsjednica *Židovskog gospojinskog dobrotvornog društva* već od 1925., dugo je godina tajnica društva *Varaždinskih žena za zaštitu djece*, a isticala se dobrotvornim djelovanjem i u drugim varaždinskim društvima. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata obavljala je dobrovoljno službu bolničarke u pričuвної bolnici u Varaždinu te je 1915. odlikovana počasnim znakom II. razreda s ratnom dekoracijom. S 13/14. srpnja 1941. uhapšena s većinom varaždinskih Židova i odvedena u Zagreb. U sabirnom logoru na Zagrebačkom zboru u Zagrebu bila je nekoliko dana. Puštena je nakon zauzimanja za nju mnogih uglednih ljudi i negodovanja građana, zbog svojih zasluga i zasluga pokojnog supruga. Poslije rata radila je kao član Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

²⁹⁹ JIM, kutija 34, bez reg. br. i sign. od 16. srpnja 1945.

da su Hram oduzele ustaše te ga dogradile, a štetu je procijenila na 2.000.000 dinara (oštećen 80%). Kuća u Jagićevoj oštećena je u bombardiranju (šteta 250.000 dinara, odnosno oštećena je 40%). I kuća u Frankopanskoj oštećena je u bombardiranju, a šteta je procijenjena na 40.000 dinara, odnosno oštećena je bila 20%. Blau je izračunala i izmaklu dobit (63.000 od kuće u Jagićevoj i 138.000 od kuće u Frankopanskoj). Na groblju je bio oštećen zid oko groblja, kao i željezna vrata, a porušeni su i grobovi, oštećeni spomenici. Štetu je procijenila na 500.000 dinara.³⁰⁰ Očito je da se proces identifikacije imovine nekadašnjih općina provodio još 1946. godine, kao i to da je bio dugotrajan i mukotrpan, jer je Zora Blau još 7. siječnja 1946. podsjetila ŽBOZ da nitko iz Zagreba nije došao preuzeti imovinu ŽBO-a Varaždin, kao i da im nije odgovoreno na molbu za priključenje ŽBO-u Zagreb.³⁰¹ Varaždinska općina od 1946. zatražila je povrat imovine, koja je podržavljenjem židovske imovine u NDH bila prenesena u Državnu riznicu i dana na korištenje Hrvatskom radničkom savezu (Reg. br. III-683/46 pred Kotarskim sudom u Varaždinu). Postupak je pred Kotarskim sudom u Varaždinu zaustavljen zbog dopisa Ministarstva rada od 3. ožujka 1947. (br. 3926-VII-1-47), s prijedlogom Vrhovnom sudu Hrvatske da se nekretnine (gruntovni uložak br. 262 i 2661 k.o. grad Varaždin) ne vrate prijašnjem vlasniku, nego da prijeđu u državno vlasništvo (sinagoga u Jagićevoj, jednokatnica u Jagićevoj 9, prizemnica u Anićevoj i groblje). Posebna je problematika bila groblje, pod sekvstrom od 1945., a koje se koristilo za ispašu stoke i hranjenje svinja. Slučaj je dospio na Vrhovni sud, a u tom je razdoblju Zemljišno-knjižni sud u Varaždinu na osnovi naredbe Ministarstva pravosuđa br. 53103-II-7-1946. od 23. studenoga 1946. upisao FNRJ kao vlasnika. Tri godine poslije, 1949., postupak još nije bio završen i Pravni odsjek SJVOJ-a, koji je bio odgovoran za pitanja povrata i prodaje nekretnina malih i ugašenih općina, pokrenuo je postupak glede upisa FNRJ-a na općinske nekretnine, kako bi se takav prijenos poništio. Ovaj je povrat tražen u postupku koji je bio vremenski paralelan, ali neovisan od problematične situacije oko

³⁰⁰ JIM, reg. br. 296/I. od 13. lipnja 1946.; reg. br. 215/I.; 18/I., kutija 34.

³⁰¹ JIM, reg. br. 260/I., kutija 34 i drugi dokumenti iz kutije 34 bez reg. br. i sign.

ponovnog konstituiranja tada već JVO-a Varaždin, o čemu će biti više riječi u dijelu koji se bavi konstituiranjem općina nakon Drugog svjetskog rata.³⁰²

3.4.5. Konstituiranje Židovskih bogoštovnih općina u Zagrebu, Osijeku i Varaždinu

Neposredno nakon oslobođenja počela je obnova rada općina. U slučaju Zagreba, u kojem je općina djelovala cijelo vrijeme rata, održani su izbori za novo vodstvo. Sukladno odlukama AVNOJ-a da su propisi općeg karaktera doneseni prije rata i nakon rata trebali biti na snazi, općine se konstituiraju prema pravilima općina i SJVOJ-a iz 1929. godine, «ako nisu u suprotnosti s tekovinama narodnooslobodilačke borbe ili ako nisu u suprotnosti s propisima donijetim od strane nadležnih narodnih vlasti.» No u ovom razdoblju SJVOJ je radio na nacrtu novih pravila za Savez i za općine, koja su trebala stupiti na snagu kad ih usvoje i odobre narodne vlasti.³⁰³

Tijekom ljeta 1945. započeo je posao na konstituiranju ŽBOZ-a. U srpnju se pozivaju svi Židovi da se prijave u Općinu do 10. kolovoza. Članovi su mogle postati samo osobe židovske vjere, koje su imale prebivalište u gradu Zagrebu. Istodobno Općina je zaprimala i već spomenuta Očitovanja o povratku u židovsku vjeru. Najavljeni su izbori za općinski odbor Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, koji su se pripremali tijekom mjeseca kolovoza a članstvo se pozivalo na skupštinu. Na skupštini je izabran kandidacijski odbor, koji je raspisao izbore za 23. rujna, do kada je predana samo jedna kandidacijska lista, ona koju je predložio Kandidacijski odbor. Zato se izbori nisu proveli, već je 23. rujna sazvan Kandidacijski odbor, koji je konstatirao da su sve izborne predradnje ispravno obavljene te se konstituirajuća sjednica Židovske

³⁰² JIM, reg. br. 119/I., reg. br. 120/I, reg. br., 121/I.; reg. br. 122/I. sve iz 1948.; JIM, reg. br. 178/I od 1. ožujka 1949; reg. br. 179/I, kutija 34 od 15. ožujka 1949. Dopisi SJVOJ-a i tadašnjeg predsjednika ŽBOV-a, Pavla Straussa. Iz upitnika pod reg. br. 198/I., vidljivo je i da je još u veljači 1948. godine groblje bilo pod sekvestrom.

³⁰³ JIM, reg. br. 9/I., kutija 34.

bogoštovne općine u Zagrebu sazvala za 24. rujna 1945. godine. Izabrano je vijeće od 25 članova s njihovim zamjenicima te članovi Nadzornog odbora.³⁰⁴

U Osijek se od oslobođenja grada 14. travnja do sredine svibnja 1945. vratilo oko 150 osoba, što je predstavljalo oko 5% prijeratnoga židovskog stanovništva grada Osijeka. Oni su se odmah obratili mjesnim narodnim vlastima radi dobivanja odobrenja za obnovu. Inicijativni odbor od 5 osoba sazvaio je sastanak općinara za 19. svibnja 1945. godine. Na čelu inicijativnog odbora bio je liječnik Lazar Marguiles (Krakow, 1887. – Osijek, 1952.), a ostali članovi bili su: liječnik Vilim Schmuckler (liječnik), Vlado Grünbaum (činovnik), Albert Bauer (obrtnik) i Pavle Vinski (bivši odvjetnik).³⁰⁵ Na sastanku općinara bilo je oko 70 članova, a izabran je privremeni općinski odbor. Lazar Marguiles kao pročelnik, Strauss (obrtnik) kao zamjenik pročelnika, Pavle Vinski kao tajnik, Beutel (činovnik) kao blagajnik. Za ostale članove Izvršnog odbora izabrani su: Vlado Grünbaum, dr. Vilim Schmuckler, Albet Bauer i Dita Kovač (kućanica). Formiran je i plenum općinskog odbora u koji je izabrano 13 članova. Problem statusa pokrštenih Židova, a postavljen na skupu, rješavao se kroz pravo pojedinca da slobodno pristupi židovskoj vjerskoj zajednici, a pitanje prijelaza s druge vjeroispovijedi na židovsku kao čisto tehničko pitanje. No onaj tko je ostao neke druge vjeroispovijedi nije mogao biti član židovske vjerske zajednice jer židovska vjerska zajednica «...ne smije i ne može da dodje u sukob sa predstavnicima drugih vjerskih zajednica.» Iako je očito da su židovske zajednice u poraću definirane kao vjerske, ipak je zanimljivo da se u nekim dokumentima pojavljuje i nešto drukčije shvaćanje židovstva. Npr. u samom prigodnom govoru prilikom osnivanja, među ostalim je izrečeno: «Mi smo danas opet

³⁰⁴ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-II-1/1 od 9. kolovoza, 15. kolovoza 1945; poziv članstvu na skupštinu i obavijest narodnoj miliciji s tim u vezi od 14. kolovoza; izborne listine na uvidu radi mogućih žalbi od 16. kolovoza 1945.; poziv članovima kandidacijskog odbora izabranih na skupštinu na sjednicu odbora od 17. kolovoza 1945.

³⁰⁵ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Lazar Marguiles». Liječnik i židovski activist. Diplomirao je na Medicinskom fakultetu u Beču 1914. i godinu dana potom djelovao u nekoliko bečkih bolnica. U vrijeme Prvog svjetskoga rata kao vojni liječnik prošao je gotovo sva europska ratišta, da bi pred kraj rata bio premješten u Osijek u vojnu bolnicu. Po završetku rata ostao je u Osijeku. Aktivan u cionističkom pokretu i u Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku, te u loži *B'nai B'rit*. Postaje predsjednikom osječke židovske općine 1936.-1939. član Glavnog odbora Saveza Jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije. Nakon uspostave NDH umirovljen, te poslan u Sisak kao liječnik u logor za djecu, gdje je i sam prebolio pjegavi tifus. Zahvaljujući prijateljima vraćen u Osijek gdje su ga čak i njemačke i ustaške vlasti respektirale zbog njegove velike popularnosti. Poslije rata od lipnja 1947. ravnatelj je Opće bolnice u Osijeku gdje radi sve do smrti. Bio je gradski odbornik, te jedan obnovitelja poslijeratne osječke židovske općine i ponovno njezin predsjednik.

slobodni ljudi zahvaljujući oružanoj borbi, koju je poveo naš omiljeni vođa maršal Tito. U njegovim redovima i pod njegovim vodstvom, mi smo stekli puna građanska prava, na ime, da nam se priznaju *manjinska prava kao narodu.*»³⁰⁶

Na ovome su sastanku zaključene zadaće Židovske bogoštovne općine u Osijeku: «Imamo prije svega pitanje uređenja bogoslužja. Naše bogoslužje bilo je ono, koje je naše praoce međusobno povezalo, koje je učvrstilo naše redove. No ima i danas da zadovolji potrebu onih naših vjernika, koji u Bogu nalaze svoje utočište... Druga naša zadaća jeste, da u svakom pogledu suradjujemo – bez obzira na polje rada – sa našim narodnim vlastima, koje moramo i koje hoćemo svesrdno potpomoći, a koje će i nas, sada neznatnu narodnu manjinu, sa priznatim manjinskim pravima, sigurno poduprti u našim zadaćama.» Također su istaknuta briga o povratnicima, siročadi, grobljima, problem vođenja matičnih knjiga (i potrage za starima, ako još postoje), pružanje informacija članstvu, odnose s postojećim vjerskim zajednicama, traženje materijalne odštete, povratka nekretnina općine i drugih židovskih društava, kao i pomoć pojedincima po svim pitanjima te pomoć Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.³⁰⁷

Općina je pokrivala osječko, kao i područje Nove Gradiške, Đakova, Vinkovaca i Slavenskog Broda. Uz izložbu SJOJ-a u Beogradu, JO Osijek napisala je izvješće 30. studenoga 1955. iz kojeg su vidljive njihove aktivnosti. Tako se navodi da su prvi zadaci bili pružanje materijalne i pravne pomoći članovima, kao i pomoć oko povrata nekretnina i pokretne imovine. Novac za to stizao je od nekoliko članova i od ŽBOZ-a, a od lipnja 1945. i od Autonomnog odbora SJVOJ-a stizala je pomoć u naturi. Općina je pomagala domaćim i stranim Židovima u prolazu kroz Osijek, ukupno 303 pomoći. Općina je skupljala podatke o članovima osječkih, ali i vanjskih područnih općina ubijenih u *Šoa*, sastavljajući o njima tzv. *obiteljske listove*. U svibnju

³⁰⁶ JIM, bez reg. br. i bez sign.

³⁰⁷ Ibidem.

1948. Općina je ruševine hrama u Gornjem gradu, koje su uništili *Kulturbundovci*, ustupila gradu.³⁰⁸

Iz sačuvane arhivske građe čini se da je Privremena židovska bogoštovna općina Varaždin konstituirana 19. rujna 1945. godine, i to u stanu Zore Blau, u Zrinskoj ulici 12 u Varaždinu.³⁰⁹ Na popisu pozvanih bilo je 20 imena, no u odgovoru koji je Zora Blau poslala Autonomnom odboru za pomoć SJVOJ-a 17. listopada 1945., izvijestila je da je Privremena židovska bogoštovna općina Varaždin 1945. imala 10 članova, od toga 4 muškarca i 6 žena.³¹⁰ U listopadu je Zora Blau ŽBOZ-u pisala o želji Varaždinaca da se priključe zagrebačkoj općini te da Zagreb pomogne i u očuvanju općinske imovine. S obzirom na brojne upite koji su mu stizali iz zemlje i inozemstva o preživjelima, SJVOJ tada moli općine da pošalju popise članova koje bi Savez poslao velikim židovskim organizacijama u inozemstvo, ali i za tuzemstvo. Mjesec dana poslije ŽBOV je dobila upisnik od ŽBOZ-a za upis u članstvo općine kako bi ŽBOZ sastavila kartoteku, koja bi joj pomogla u potrazi za preživjelim članovima židovskih zajednica. Godine 1948. varaždinska židovska općina brojala je 20 članova.³¹¹

Zora Blau je 23. srpnja 1945. Gradskom N.O.O-u, upravnom odjelu u Varaždinu, prijavila i prijeratnu djelatnost Jevrejskoga dobrotvornog gospojinskog društva u Varaždinu, osnovanog 1820. godine. Pravila društva uništena su 1941. prilikom zapljene imovine. Svrha društva bila je, prema riječima njezine prijeratne predsjednice, podupiranje siromašnih Židova. Upravni odbor sastojao se od predsjednice Zore Blau, potpredsjednice Zore Schlenger, tajnice Zore Schönwald i

³⁰⁸ Ibidem.

³⁰⁹ Do sad nisam našla popis vodstva prve Općine, no postoji popis s glavne godišnje skupštine od 18. prosinca 1946., na kojoj je sudjelovalo 8 članova, a izabrani su: Zora Blau za predsjednicu, Pavao Štraus za potpredsjednika, Gizela Nadaši za tajnicu i Slava Hochhauser za blagajnicu. U Upravni odbor ušli su i Marko Weissenstern, Franjo Nadaši, Blanka Štraus i Walter Schlesinger.

³¹⁰ JIM, reg. br. 225/I., Kutija 34. Zanimljivo je da je Zora Blau, u svojstvu povjerenika ŽBOV prijavila konstituiranje općine u svom stanu Gradskom N.O., Odjelu za javni red i sigurnost (JIM, bez reg. br. i sign., od 18. rujna 1945.). G.N.O.-u, Odjelu za unutrašnje poslove Zora Blau je prijavila i glavnu godišnju skupštinu za 18. prosinca 1946. godine, opet u stanju Zore Blau u Gundulićevoj. Ova se skupština odvijala u kontekstu obnove ili usklađivanja pravila društava prema novom *Zakonu o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima*, (JIM, reg. br. 32/I., od 16. prosinca 1946.).

³¹¹ JIM, kutija 34. razno.

blagajnice Elze Weisfeld te još 25 odbornica. Blau nije reaktivirala društvo jer u tome trenutku nije bilo dovoljno povratnika, ali ostavlja tu mogućnost u trenutku povratka određenog broja Židova u grad. Sačuvala je i zapisnik od 21. travnja 1941. imenovanog povjerenika za likvidaciju Jevrejskoga gospojinskog društva u Varaždinu Dragutina Hercega, koji je likvidirao društvo i zaplijenio novac i uložne knjižice.³¹²

Dana 25. lipnja 1946. donesen je *Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima*.³¹³ Prema ovome *Zakonu* i prema tadašnjem mišljenju SJVOJ-a i židovske vjeroispovjedne općine definirale su se kao udruženja. No osim samih općina, i druge židovske kulturne, humanitarne, socijalne i slične udruge, definirane su ovim *Zakonom*. *Zakon* je također propisivao krajnji rok, 24. prosinca 1946., za prijavu svih udruga koje su postojale prije 6. travnja 1941., a nisu se još prijavile za obnovu svoga rada. Prijavu za njihovu obnovu (osim političkih stranaka) mogle su podnijeti osobe koje su prema statutima tih udruga bile ovlaštene za njihovo zastupanje. Imovina udruga koje nisu na vrijeme podnijele zahtjev za obnovom rada padala je pod sekvestar i dobivale su je udruge sa sličnim ciljevima i programom. Ako takve udruge nisu postojale, imovina bi se dodijelila nekoj drugoj udruzi ili ustanovi.³¹⁴

Čini se da je SJVOJ potaknuo sve općine da obnove rad općina u skladu s ovim *Zakonom*, ali i druge predratne udruge da bi zaštitile imovinu koju su posjedovale. Tako je ŽBOZ angažirala Stjepana Wolfa, predsjednika ŽBO-a Čakovec za pomoć u procesu obnavljanja rada ŽBO-a Varaždin. Iz tog razdoblja postoje pravila Jevrejske vjeroispovjedne općine u Varaždinu, kao i izvadak iz *Općih propisa pravilnika jevrejske bogoštovne općine u Varaždinu*, odnosno članak 4., koji se pokazao spornim kod registracije JVOZ-a prema *Zakona o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima*. Iz njega se razabiru zadaci općine, koji su vjerojatno u skladu sa zadacima ostalih tad obnovljenih općina, pa nam daje dobru ilustraciju odnosa između židovske zajednice i državnih vlasti. Zadaci općine definiraju se kao: «a) da u svim prilikama najuže saradjuje sa narodnim vlastima Federativne Narodne Republike Jugoslavije; b) da se stara

³¹² JIM, kutija 34, bez reg. br. i sign.

³¹³ *Službeni list*, 51, 1946.

³¹⁴ JIM, reg. br. 317/I, kutija 34.

o vjerskim potrebama svojih članova, održava bogomolje, vjerske institucije, njeguje pozitivne vjerske tradicije, organizuje vjeronaučnu nastavu, održava groblja; c) da vodi socialno staranje osnivanjem prihvatilišta za siročad, obdanište i prihvatilište za djecu, staračkog doma i drugih socialnih ustanova; d) da pomaže produktiviranje svojih članova prelaskom na produktivna zvanja i konstruktivnom materialnom pomoći; e) da daje inicijativu, pomaže, saradjuje i njeguje kulturno prosvjetni rad na vjerskoj i općoj nauci, literaturi i umjetnosti u duhu demokratskih i antifšističkih stremljenja.»³¹⁵

Varaždinska općina, sada pod nazivom Jevrejska vjeroispovjedna općina (JVO), tražila je obnovu rada prema novom zakonu, no Odjel unutrašnjih poslova pri Okružnom izvršnom odboru u Varaždinu 18. veljače 1947. odbio je obnovu JVO-a Varaždin (br. 1466/47) i sekvestriralo njihovu imovinu u korist G.N.O.-a Varaždin. Kao jedan od razloga odbijanja obnove rada bio je argument da pravila JVO-a nisu bila u skladu s Ustavom: «...Medju zadacima navedne jevrejske vjeroispovjedne općine u čl. 4 točke b) i c) izmedju ostalog stavlja se u zadatak općine održavanje groblja, osnivanje prihvatilišta za siročad, siromašne i prolaznike, osnivanje obdaništa i prihvatilišta za djecu, ambulante, staračkog doma i drugih socijalnih ustanova. Prema načelima našeg ustava ne mogu neopskrbljeni, bolesni, siročad i iznemogli građani biti ovisni od slučajnih pomoći privatnika i pojedinih udruženja, jer je ovakav način pružanja dobrovoljnih slučajnih pomoći bio odraz starog, zauvijek prošlog nepravednog društvenog poretka, u kojem su kapitalističke snage pružanjem povremenih milostinja bijednicima, bolesnim i nemoćnima na taj način sebi proračunato podčinjavale široke narodne slojeve, da ih mogu zatim što bolje eksploatirati... U našem novom društvenom poredku ovakova pomoć nije neki akt milosti, već je to pravo svakog građana, zagarantirano od strane državne vlasti našim novim, naprednim socialnim zakonima.» Dalje je u obrazloženju navedeno da su u novom sustavu Narodni odbori oni koji upravljaju grobljima te vode brigu o siročadi, iznemoglima i siromašnima i JVO nije mogla preuzeti aktivnosti u izričitoj nadležnosti organa državne vlasti. U ovom je rješenju odbijena i molba JVO-a Varaždin koja je tražila da bude ovlaštenik Jevrejskom gospojinskom društvu i *Ħevri kadiši*, jer je pravilima ovih udruga bilo definirano da, prestankom rada njihova imovina prelazi na JVO. U obrazloženju odbijanja navedeno je da nije podnesena prijava za

³¹⁵ JIM, reg. br. 31/I.; reg. br. 32/I., kutija 34.

obnovu rada u zakonskom roku (do 26. prosinca 1946.) te da obnovu rada nisu tražili prijeratni rukovodioci navedenih društava, nego druge osobe, što se protivi članku 31. *Zakona o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima*.

Nakon zabrane obnove reagirao je SJVOJ uputama za žalbeni postupak, ali je dao i informacije o jednom naknadnom tumačenju ovoga *Zakona* po kojem ni židovske općine ni Savez nisu s time obvezni usklađivati svoj rad. Iz drugih se dopisa vidi da se ni jedna druga vjerska zajednica nije niti pokušala uskladiti s ovim *Zakonom*. U uputstvima Saveza općinama navodio se specifičan kontekst u kojem su se okupacijom našle židovske zajednice i njezini pripadnici, nemogućnost pravodobnog nastavka rada, kao i napomena da se ovdje nije radilo o novim društvima, već o obnovi, odnosno produženju rada. S obzirom na to da se propisi *Zakona o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima* ne primjenjuju na židovske općine, naglašava se da je i sekvestiranje imovine neopravdano. JVOV uložila je žalbu na *Rješenje*, a Odjel opće uprave Ministarstva unutrašnjih poslova N. R. Hrvatske poništilo ga je 19. ožujka 1947. (Pov. br. 912-1947) s obrazloženjem da iako podnesena pravila društva nisu bila «u skladu s odredbama iz stavka 3. čl. 25 Ustava FNRJ-a, po kojem su vjerske zajednice ovlaštene da mogu slobodno obavljati samo vjerske poslove i da vrše vjerske obrede, dok je u pravilima predviđeno i takvo poslovanje koje prelazi okvire vjerskih poslova i vjerskih obreda... pošto im se iz pravila jasno vidi da se radi o jednoj vjerskoj zajednici koja bi htjela da obavlja i one poslove za koje nije po Ustavu ovlaštena i prema tome pogriješno je bilo uzimati u postupak prijavu za obnovu rada Jevrejske vjeroispovjedne općine Varaždin kao predmet koji spada pod *Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima*. Inače vjerske zajednice su po Ustavu slobodne u vršenju vjerskih poslova i zato im nije potrebno nikakvo posebno odobrenje.»³¹⁶ Međutim, ovom odlukom pitanje imovine židovske općine i židovskih društava u Varaždinu ni izdaleka nije bilo riješeno. O metodama promjene vlasničkih odnosa u poslijeratnoj Jugoslaviji bit će još riječi, no i kod ovog se zakona mogu primijetiti težnje vlasti da na legalan način dođe do imovine bar nekih prijeratnih društava, a moguće je i da je odbijanje obnove rada u jednom dijelu inspirirano željom za imovinom ŽBOV-a i prijeratnih židovskih društava.

³¹⁶ JIM, reg. br. 42/I.; reg. br. 46/I., od 5. ožujka 1947.; reg. br. 49/I. od 19. ožujka 1947., kutija 34.

3.4.6. Religijski život nakon rata

U arhivima židovskih općina na području Hrvatske pronašla sam jako malo tragova o vjerskom životu zajednice, iako je poznato da ga je bilo 1948.-1949., samo u manjoj mjeri. Vjenčanja su se do 1946. odvijala po židovskom zakonu, a nakon što je uvedena institucija građanskog braka, takvo vjenčanje ovisilo je o izboru. Više nije bilo košer dućana pa se nije moglo doći do košer namirnica, osim kroz materijalnu pomoć koju su pružale međunarodne židovske organizacije. Tore, molitvenici i ritualni predmeti uglavnom su, kao što se može vidjeti iz poslijeratnih izvješća židovskih zajednica, ukradeni ili uništeni, pa su i za to židovske zajednice dobile pomoć međunarodnih židovskih organizacija.

S obzirom na to da je ustaška vlast na početku svoje vlasti srušila sinagogu u Praškoj, preživjeli nisu imali prostor u kojem bi proslavili velike židovske blagdane, kada se i u sekularnim zajednicama većina njihovih članova okuplja u sinagogama. Kako Općina nije imala molitveni prostor, iznajmljivala je javne zagrebačke prostore za različite blagdane. Za organizaciju proslave Hanuke 2. i 3. prosinca 1945. od Narodnog kazališta posuđuje kabele. Od 1945. ili 1946. godine za Velike blagdane (Roš hašana i Jom kipur), Općina je unajmljivala dvoranu Hrvatskoga glazbenog zavoda. Iz općine su se članstvu slale obavijesti o dodjeli *alijot* (javno čitanje Tore u sinagogi/molitvenom prostoru) na Toru za Roš Hašana i Jom Kipur. Nadrabin Hinko Urbach organizirao je i uvoz *etrogim*,³¹⁷ koji su Židovima nužni za blagdan Sukot.³¹⁸

U JIM-u, u kutiji u kojoj se nalazi nevelika građa Židovske općine Varaždin nakon rata, postoji i nekoliko dopisa o dostavi *macot*³¹⁹ koje je za Pesah 1946. godine osigurao JDC.

³¹⁷ Etrog (pl. etrogim) je vrsta citrusa, koja se koristi kao jedna od četiri biljke, u ritualima za blagdan Sukot (Blagdan sjenica, jedan od tri hodočasna blagdana u židovstvu, koji pada u jesen, najčešće u listopadu).

³¹⁸ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-1-1/1 od 29. studenog 1945 (Roš hašana, 1945.); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-1a-3/1 i 3/2 (Veliki blagdani 1945/6-1947; potvrdu HGZ-a 1947. potpisuju Ivo Steiner i Ivo Tijardović); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-1a-4 (*alijot* na Toru za Roš hašana i Jom kipur 1946-1947); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-1a-1/1 do 1/4 (uvoz *etrogim*).

³¹⁹ *Maca* (pl. *macot*), ili po aškenaskom izgovoru *maces* je beskvasni kruh koji Židovi jedu u razdoblju Pesaha.

Privremena predsjednica Zora Blau još u veljači se zanimala kako je moguće nabaviti maces te je dobila odgovor da macesa neće biti u prodaji, nego će se određena količina, koju je trebao donirati WJC, podijeliti. Paketi su početkom travnja preko ŽBOZ-a stigli iz Autonomnog odbora SJVOJ-a u Beogradu, s obaviješću da je 1946. Pesah počinjao 16. travnja. Zanimljivo je da je u Novom Sadu i nakon rata postojala tvornica macesa, no Autonomni odbor nije bio siguran hoće li dobiti odobrenje «Narodnih vlasti» za nabavu potrebne količine brašna i drva. Maces je stizao i 1947., 1948. i 1949. godine. Obavijest za 1949. godinu došla je iz Čakovca, a uključivala je židovsku općinu u Varaždinu, u Ludbregu i Ivancu. Sered večera organizirala se u Čakovcu.³²⁰ U *varaždinskoj* kutiji nalazi se i dopis o raspodjeli pomoći JDC-a od 22. siječnja 1948., u kojoj se spominje i dar djeci za «Hamiša asar» ili Tu biš'vat.³²¹

Nadrabinat ŽBOZ-a slao je općinama u svojoj okolini na teritoriju Hrvatske i Slovenije kalendare i obavijesti o datumima blagdana, a i druge su općine slale obavijesti o svojim službama za blagdane, na koje su pozivale članove onih općina čiji su hramovi uništeni.³²²

³²⁰ JIM, reg. br. 274/1; 279/1; 282/1; 287/1; 288/1, sve u kutiji 34.

³²¹ Ibidem.

³²² Npr. JIM, reg. br. 27/I.; reg. b.r 29/I.; reg. br. 56/I., kutija 34.

4. ŽIDOVİ U ŠIREM DRUŠTVU

Teško je dati jednoznačan odgovor o položaju Židova u širem društvu, o odnosu društva prema Židovima i Židova prema tom društvu. Židovi su, kao ni jedna druga zajednica dosad (osim Roma, no njihova je dinamika sasvim različita) prošli progon tijekom Drugoga svjetskog rata, i od okupatora i od kolaboracionista. Zbog toga nisu mogli legalno živjeti i preživjeti na područjima pod okupacijom i kolaboracijom, osim određenog broja iznimaka u rasnim zakonima definiranim *mješovitim brakovima* i određenog broja zaštićenih pojedinaca po nekoj drugoj osnovi. S druge strane, određeni broj onih koji su bili nežidovi, ili su se takvima smatrali, došli su pod udar *rasnih zakona*.

Nakon oslobođenja Židovi počinju izlaziti iz svojih skrovišta, repatriiraju se iz inozemstva, ili se vraćaju iz partizana (ili s partizanima) i s partizanskih teritorija. Sada se više ne tretiraju svi Židovi jednako, već ovisno o tome jesu li bili aktivni sudionici NOP-a ili nisu. Otežavajuća okolnost bila je većinska pripadnost građanskoj klasi, koju je nova vlast doživljavala bar kao sumnjivce, a često i kao *neprijateljski element*, uz pripadnost sloju posjednika, iz čijih je ruku trebalo preuzeti imovinu (što je Jugoslavija vrlo učinkovito odradila). No Židovi kao Židovi određenom su krugu nove vlasti bili sumnjiva kategorija.

S druge strane, Židovi kao pojedinci, ali i kao kategorija, kroz svoje općine mogli su sudjelovati u javnom životu, a općine su postale i aktivnim čimbenicima u novom političkom i društvenom sustavu. Nekoliko primjera postoji u arhivu židovskih bogoštovnih općina u Zagrebu i Varaždinu, no u arhivima Saveza ili različitih židovskih općina izvan Hrvatske, ima ih još priličan broj. Iz dopisa koje šalje SJVOJ iščitava se da je Izvršni odbor Saveza u prisustvu svih članova na sjednici od 14. listopada 1945. donio odluku da se sve židovske općine, a preko njih svi Židovi i Židovke, najaktivnije uključe u izbore za ustavotvornu skupštinu 11. studenoga 1945. Tako je ŽBOZ pozvao svoje članstvo, preko *Vjesnika* i *Novog Lista* na «predizborni sastanak, koji se održava u utorak, 6. studenoga 1945. u 20.30 sati u prostorijama općine». Na zboru je trebao govoriti «drug Branko Pađen, tajnik II. rajona, kandidat II. rajona na izborima za Saveznu skupštinu...»³²³ Rajonskom odboru Jedinostvene narodne fronte ŽBO je poslao prilog od 100

³²³ JIM, reg. br. 10/I. od 17. listopada 1945. (Kutija 34); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-II-1/1 od 3. studenog 1945.

dinara uz isprike da je financijska situacija i općine i članova loša te da ovu donaciju shvate kao manifestaciju, a ne pomoć: «...Mi svakako nastojimo da JNF u svakom pogledu pripomognemo svojim radom, a pripadnici će svojim držanjem dokazati svoju političku zrelost i ispravno shvaćanje novog duha u obnovljenoj domovini.»³²⁴

U kontekstu raspuštanja svih organizacija, koje nisu u okviru države, Radni odbor židovske omladine održao je sastanak 8. studenoga 1945. godine, na kojem je zaključeno da Radni odbor podnosi ostavku i da kao takav više ne postoji. Smatrali su da «...židovska omladina ima mogućnosti aktiviranja i rada unutar ostalih antifašističkih organizacija te prema tome ne postoji svrha jednog posebnog organiziranja židovske omladine.»³²⁵

Velik problem preživjelima je i premještanje po zemlji radi namještenja, što dodatno otežava njihovu ionako iznimno tešku stambenu i materijalnu situaciju, pa općine često uskaču u pomoć.³²⁶

Antisemitizam nije nestankom NDH-a nestao s povijesne scene. Ilustrativan primjer je članak objavljen u tjedniku Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske, *Omladinski borac* br. 16, III. godište od 19. srpnja 1945., pod naslovom «Najtragičnije razdoblje logora Jasenovac», autora Dragutina Škrgatića. Zagrebačka bogoštovna općina 21. srpnja 1945. godine podiže tužbu protiv urednika lista, adresiranu na Javnog tužitelja za Hrvatsku. U optužbi se iznose dijelovi članka, gdje Škrgatić piše: «...ti beskičmenjaci, te karikature ljudi, ti zagrebački trgovci, ta židovska bezlična, pokvarena nazovi inteligencija – taj ološ, koji je i na slobodi špekulirao ljudskim životima, vodio je u svim logorima tragično glavnu riječ...». Malo poslije, u istom članku, D. Škrgatić navodi: «...sva ona bagra, podlaci, konfidenti – svi oni banditi – logorski prijatelji i poklonici logornika – koljača Milana Flumiana, pokvarenjaka brijača – opskrbnika Julija Hržanjaka, profesionalnog džepara Milana Dangubića, krvavog kapitalista

³²⁴ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-1-1/1 od 26. listopada 1945.

³²⁵ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-1-1/1 od 8. studenog 1945. Potpisan Salomon Kaveson. Vidi i Radmila Radić, *Verom protiv vere: Država i verske zajednice u Srbiji, 1945.–1953.* (Beograd: INIS, 1995.).

³²⁶ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1, razno, 1945. Npr. molbe za pomoć povratnika, obitelji koje su premještene radi namještenja (npr. iz Osijeka u Varaždin).

židova Spillera (malim slovom, op.a.), pijanice Steve Bašića i mase razbojnika, koji su bili u stanju da za svoje lične interese bave najprljavijim poslovima.» Židovska bogoštovna općina Zagreb navodi da je ovakav način pisanja identičan s antisemitskim i ustaškim načinom pisanja za vrijeme okupacije te da Općina ovom tužbom djeluje prema zakonu, koji je donio AVNOJ, o zabrani širenja plemenske mržnje. Već za nekoliko dana reagira Kotarski narodni sud za grad Zagreb, gdje Općinu obavještava o glavnoj raspravi zakazanoj za 25. srpnja 1945., u krivičnom predmetu protiv Dragutina Škrgatića i drugih radi prestupa izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje.³²⁷

U listopadu 1945. SJVOJ je reagirao na više usmenih i pisanih izvješća, koja su upozoravala na antisemitizam, «...u prvom redu kod pojedinaca, ali tu i tamo čak i kod nekih predstavnika nižih narodnih vlasti. Bilo je čak i slučajeva da su se i u štampi pojavljivali neobjektivni i uvredljivi natpisi prema Jevrejima.» Savez je, kao glavne krivce za pojavu antisemitizma definirao kao ostatak «...fašističko-nacističke propagande i delatnosti okupatora i njegovih pomagača...», no i kao «...srestvo kojim se reakcionarni elementi i danas rado služe za svoje mračne i nesebične ciljeve.» Borba protiv antisemitizma poistovjećena je s «...borbom protiv ostataka fašizma i svesne ili nesvesne reakcije... pomoći narodnoj vlasti, koja je sebi postavila kao jedan od osnovnih zadataka da suzbija ostatke fašizma i reakcije, bez obzira na to u kom obliku se pojavljuju, a nema sumnje da je antisemitizam jedan od najopasnijih i najcrnijih vidova fašizma...» U kontaktu s najvišim predstavnicima narodnih vlasti potvrđeno je da se očekivala i pomoć židovske zajednice u suzbijanju ovih pojava, a pomoć se smatrala dužnošću. Zadnji je odlomak indikativan, jer osim što je cijeli dopis poticao aktivno sudjelovanje u prijavi pojava antisemitizma, u njemu se implicira da se povreda ravnopravnosti Židova u Jugoslaviji manifestirala ne samo u aktivnom činjenju, već i u propustu, odugovlačenju ili nejednakoj primjeni zakona.³²⁸

³²⁷ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-81 od 21. srpnja 1945; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K-63-3-3/1-148 od 24. srpnja 1945. godine.

³²⁸ JIM, dopis od 8. listopada 1945., Kutija 34.

4.1. Djelatnost Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača osnovana je odlukom AVNOJ-a od 30. studenoga 1943., pri Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije (NKOJ). Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (dalje ZKRZ ili Zemaljska komisija) osnovana je odlukom Predsjedništva Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH-a) od 18. svibnja 1944. godine. Djeluje od 1944. do 1947. Potkraj srpnja 1947. godine Zemaljska komisija za ratne zločine promijenila je naziv u Republikanska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske. Od osnutka do prosinca 1944. godine, Zemaljska komisija djelovala je u okviru Odjela pravosuđa ZAVNOH-a, a od početka prosinca 1944. djeluje kao zasebna ustanova sve do prestanka s radom 31. listopada 1947. Započete predmete, odnosno poslove Zemaljske komisije, preuzelo je Istražno odjeljenje Javnog tužilaštva Hrvatske. Uputstvima je uređeno da pomoćni organi Zemaljske komisije budu okružne, općinske i gradske komisije, dok su u gradovima iznad 20.000 stanovnika osnovane gradske rajonske komisije, čijim je radom rukovodila središnja gradska komisija. Kod svih Zemaljskih komisija osnovani su zasebni odsjeci (*Odjeljenja*) za neprijateljsku imovinu koji su dužni voditi Katastar neprijateljske imovine. Po tim su odsjecima Komisije obavljale preglede gospodarskih poduzeća na liniji gospodarske suradnje s okupatorom ili njihovim pomagačima, a prijedloge su podnosili federalnim organima Državne uprave narodnih dobara (DUND-u). U knjigu Katastra neprijateljske imovine upisivane su sve osobe kojima, zbog optužbi da su počinile zločine, bili optuženi ili proces protiv njih još nije ni pokrenut, prema ocjeni Komisije prijeti konfiskacija imovine. U Odjeljenju za neprijateljsku imovinu pokraj katastra neprijateljske imovine vodio se i «popis tvrtki kod kojih je postupak po Uredbi o zaštiti nacionalne časti u tečaju» (701 tvrtka). U okviru Zemaljske komisije od svibnja 1945. do 1946. godine djelovala je Anketna komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina kulturne suradnje s neprijateljem. Zemaljska komisija izdavala je svoj bilten *Saopćenja*.³²⁹

³²⁹ HR-HDA-306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, opis fonda. Odličan pregled rada ove Komisije u širem kontekstu je monografija Martina Grahek Ravančić, *Narod će im suditi*.

U spisima sređenima po broju glavnog urudžbenog zapisnika (ZKRZ GUZ-a), nalazi se i dokumentacija vezana za *Zločine protiv Židova*. Gotovo svi dokumenti u ovom dijelu fonda dijele isti broj spisa – 2235. U ovom se dijelu fonda nalaze *Podaci o zločinima nad Židovima* (uputstva, okružnice, požurnice, obavijesti); elaborati o progonima i pogibiji Židova; *zakonodavstvo* u vezi sa zločinima nad Židovima (oglasi, obznane, objave, zakonske i druge odredbe); logori u zemlji (Danica, Đakovo, Jadovno, Jasenovac, Kraljevica, Krušćica, Loborgrad, Pag, Rab, Stara Gradiška); logori izvan zemlje (Auschwitz i Ravensbrück); popis zločina nad Židovima po okruzima (Banija, Bjelovar, Daruvar, Dubrovnik, Gradiška, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Karlovac, Lika, Osijek, Rijeka, Slavonski Brod, Split, Šibenik, Zadar, Zagreb i Varaždin); židovska djeca; židovska imovina; podaci o ratnim zločincima odgovornima za progone Židova te statistički podaci o stradalim Židovima po okruzima (Banija, Bjelovar, Daruvar, Dubrovnik, Osijek, Rijeka, Slavonski Brod, Split, Zagreb, Varaždin) i sumarni podaci po okruzima.³³⁰

Pozadina organizacije ovog *odjela* Zemaljske komisije bile su obveze jugoslavenske države, prema *The United Nations War Crimes Commission – UNWCC-u* (Komisija Ujedinjenih naroda za ratne zločine), UN-ove agencije osnovane 1943. u Londonu, koja je djelovala do 1948. godine.³³¹ Njezin cilj bio je identifikacija i klasifikacija ratnih zločina te pomoć nacionalnim vladama kod suđenja ratnim zločincima u Europi i istočnoj Aziji. Ova je komisija radila paralelno s nürnberškim i dalekoistočnim procesima pomažući u većem broju slučajeva nego što ih je bilo

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944.–1947. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.).

³³⁰ HR-HDA-306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, opis fonda. Vidi i Zdenko Levental, ur., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1952.); Albert Vajs, «Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača», *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, IX/1 (Beograd, 1961.).

³³¹ Prema kraju i naročito nakon Drugog svjetskog rata, zakonodavci su posvetili dosta pozornosti definiciji zločina nad Židovima kao *zločina protiv čovječnosti* te definiciji genocida. Sami Europljani posvetili su se zaboravu *Šoa*, naročito na istoku Europe. Više je razloga tome: najveći zločini protiv Židova, ali i nežidova dogodili su se na istoku, a većina zemalja u tom dijelu Europe je do 1948. godine došla pod sovjetsku kontrolu: Sovjetski Savez je, nakon *protunjemačkog Domovinskog rata* s početka sukoba, uveo naraciju *antifašističkog rata*, pa su židovske žrtve postale *žrtve fašizma*, čije je židovstvo, u najmanju ruku, bilo irelevantno.

sve zajedno gore navedeno (istražila je 8.178 slučajeva, koji su uključivali 36.810 ljudi). Sovjetski Savez nikada joj nije pristupio.³³²

Nedugo nakon završetka rata u Jugoslaviji pušten je dokument pod nazivom Referat br. 11, s oznakom *poverljivo* i s primjedbom da «ovaj dokumenat ne predstavlja izveštaj Komisije UN-a za ratne zločine, već jedan kratak pregled obaveštenja, koji je Sekretarijat pripremio s obzirom na vezu koja postoji između određenih pojedinaca i određenih ratnih zločina. Uбудućе dokumenta ove vrste imaće za naslov *Pregled obaveštenje*.» U njemu je opisan nacistički plan za *konačno rješenje*.³³³

Odmah u ljeto 1945. godine *Istražni odsjek*, zadužen za provođenje opće istrage o svim zločinima počinjenima nad Židovima na području Federalne Države Jugoslavije (FDJ) i izradu elaborata o *progonu Židova*, šalje Okružnicu svim odjelima i odsjecima zemaljskih komisija, da spise, koji bi im po tom predmetu došli na stol, nakon rješenja dostave Istražnom odsjeku na uvid.³³⁴ ZKRZ za Hrvatsku 11. srpnja iste godine šalje dopise svim okružnim komisijama o dopisu Državne komisije (br. 993/45.), u kojem Državna komisija traži da «prikupite, sredite i dostavite ovoj Komisiji na daljnji rad sav materijal po pitanjima zločina izvršenih nad Jevrejima jugoslavenskog državljanstva od strane okupatora i njihovih pomagača. Ova krivična dela imaju međunarodni karakter, jer su inicijatori i glavni krivci po ovim delima strani i jugoslavenski državljani koji se sada ne nalaze na jugoslavenskoj teritoriji, tako da je potrebno preko Međunarodne komisije tek izdejstvovati njihovo izdavanje domaćim vlastima, za koji je postupak

³³² «The United Nations War Crimes Commission», *The International Law Quarterly*, 1:1 (1947.), 42-44; Leo Gross (recenzija), «History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War. by United Nations War Crimes Commission», *The American Journal of International Law*, 44:2 (1950.), 431-434.

³³³ HR-HDA-306: ZKRZ-GUZ 2235/1-45: Plansko istrebljenje Jevreja (I. Politika; Tvorci politike: nacistička partija; Propagatori politike istrebljenja; Antisemitski zakonodavci; Nacistička politika u europskim razmerima; Opomene od strane UN-a; II. Proširenje politike istrebljenja na satelitske države - Druga faza; Deportacija Jevreja iz Mađarske; Pokolji rumunjskih Jevreja; Logori smrti u istočnoj Europi; III. Zločinci; 1. Začetnici masovnih ubijanja; 2. Upravljači masovnih ubijanja - u Berlinu, u Budimpešti, u Bukureštu; 3. Izvršni organi - nemački viši organi u Berlinu ili po štabovima, nemački viši organi u istočnoj oblasti, odgovorni organi u satelitskim državama, odgovorni nemački organi u okupiranim državama - Belgija, Čehoslovačka, Danska, Francuska, Grčka, Holandija, Norveška, Poljska, Jugoslavija - ovdje navedeni samo odgovorni u Srbiji i Koruškoj).

³³⁴ HR-HDA-306: ZKRZ-GUZ 2235/1 dopis od 10. srpnja 1945.

u smislu pravilnika o Državnoj komisiji, ova Komisija jedino nadležna.» U provođenju opće ankete o zločinima počinjenim tijekom okupacije nad židovskim stanovništvom sadašnjega područja Federalne Države Hrvatske, zadužuju se okružne komisije sa zadatkom da na svom području ustanove sve zločine počinjene po okupatorima i njihovim pomagačima nad pučanstvom koje se u smislu tzv. *Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941. br. XLV 68 Z.p/41* tretiralo kao židovsko. U tom smjeru ZKRZ specificira niz podataka koje treba prikupiti.³³⁵

Već potkraj srpnja Državna komisija upućuje svim zemaljskim i oblasnim komisijama dopis o potrebi izrade zasebnih elaborata o zločinima počinjenima nad Židovima te o potrebi da se obavijesti javnost, domaća i međunarodna, o specijalnom interesu za ovu tematiku, koja prelazi granice Jugoslavije. Navode da je «poznato kako je okupator vršio zločine nad Židovima u svim zemljama pa se radi o pitanju europskih razmjera, zato treba sustavno obraditi činjenice, statističke podatke, precizne pojedinosti» i dalje navode koji se točno podaci traže od komisija.³³⁶ S obzirom na specifičnost ovoga materijala, razmišljalo se o formiranju zasebnih anketnih komisija koje bi obrađivale ova pitanja, osobito u krajevima gdje je i broj Židova i broj zločina nad njima bio veći. Bilo je predviđeno da u komisije mogu ući i predstavnici židovskih povratnika, «ako i inače odgovaraju uvjetima za taj posao i takvu funkciju» te da Zemaljske komisije, ili unaprijed navedene anketne komisije, pristupe židovskim vjeroispovjednim

³³⁵ HR-HDA-306: ZKRZ-GUZ 2235/1.

³³⁶ HR-HDA-306: ZKRZ-GUZ 2235/1: Postavljena su slijedeća pitanja: 1. Koliko je Židova prije rata živjelo na području odnosno Zemaljske komisije (posebno srezovi, a posebno gradovi gdje su Židovi živjeli u većem broju); 2. Koliko ih je za vrijeme rata ostalo kod svoje kuće i zašto (bolest, starost, brakovi...); 3. Koliko se onih odvedenih u logore ili izbjeglih vratilo; 4. Koliko ih je danas u navedenim područjima (po mogućnosti specifikacija po poslovima i približnoj starosti); 5. Za koliko se onih koji se nisu vratili zna da su preživjeli; Koliko ih više nije na životu; 6. Zdravstveno (fizičko i psihičko) stanje povratnika iz koncentracijskih logora; 7. Materijalno stanje povratnika; 8. Sustavni i sažeti pregled svih mjera okupatora i pomagača protiv Židova (kronološki: zakonske mjere, zakoni, uredbe, naredbe, zločini bez *zakonske* podloge tj. samovoljnim akcijama neprijateljskih i izdajničkih formacija i grupa te pojedinaca- masovna i pojedinačna ubojstva, zlostavljanja, poniženja, pljačke; 9. Postupci u koncentracijskim logorima, na prinudnom radu, deportacijama (ubijanja, zlostavljanja, epidemije, prekomjerni rad, pljačke...); 10. Poznate konkretne naročito teške zločine protiv Židova; 11. Posebno navesti glavne zločince i to intelektualne inicijatore, glavne naredbodavce i njihove pomagače, kao i najaktivnije izvršitelje; 12. U vezi s točkom 9 kratko obraditi i pitanje židovske imovine pod okupacijom: sudbina imovine židovskih općina. hramova, bolnica, škola, vrtića... kao i privatnom imovinom...

općinama na njihovu području, a da te općine povratnike upute ovlaštenoj Komisiji kako bi dali podatke, osobito one koji se vraćaju iz velikih logora u zemlji i izvan nje.

U kolovozu 1945. godine Gradska uprava narodnih dobara (GUND) poslala je dopis Okružnoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina po predmetu *Izješće o progonu Židova i razgrablivanju njihove imovine* (prikupljanje podataka), u kojem je zamolila da Okružna komisija (OKRZ) pošalje svog izaslanika ovom uredu radi dogovora i daljnjeg rada.³³⁷

U rujnu i listopadu 1945. godine Židovska bogoštovna općina u Zagrebu radila je na prikupljanju podataka o nestalim Židovima i, s obzirom na količinu posla, predviđala je da bi taj posao mogla završiti do kraja studenoga 1945. U rujnu je ŽBOZ Zemaljskoj komisiji poslala već spomenute podatke o broju Židova za područje bivše NDH.³³⁸ Općina je odgovarala i na pojedinačne dopise komisijama za ratne zločine na nižoj razini, pa je sačuvan odgovor Komisiji za ratne zločine za kotar Novi Marof, s popisom odvedenih, ubijenih i preživjelih.³³⁹

U prosincu 1945., nakon dosta uputstava, okružnica, obavijesti, požurnica i upozorenja, izlazi elaborat *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskoj protiv Jevreja*. U okviru ovog elaborata nalazi se, kao prilog, niz dokumenata iz ratnog razdoblja.³⁴⁰

Nepune dvije godine poslije ZKRZ je poslala novi elaborat *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskoj protiv Jevreja*.³⁴¹ U njemu je ŽBOZ dala detaljan prikaz situacije u

³³⁷ Dopis GNO Zagreb, GUND-a (118 od 13. kolovoza 1945.).

³³⁸ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-163 od 18. rujna o procjeni broja Židova na području bivše NDH. Prema svojim prijeratnim statističkim podacima po bivšim židovskim bogoštovnim općinama na području Federalne Hrvatske (22 310) te na području Bosne i Hercegovine (10.936), što je, za područje bivše NDH iznosilo 33 246 članova općina. Ako se u taj broj uključe emigranti (oko 1.000) i oni koji su potpadali pod *rasne zakone*, a nisu bili u podacima židovskih bogoštovnih općina, jer se nisu vodili kao Židovi, procjenjuje se da je ukupni broj Židova koji je rat dočekao na području NDH bio oko 35.000. Ovaj je dokument već spomenut u odlomku koji se bavi repatrijacijom i povratkom, u procjenama o broju Židova prije Drugog svjetskog rata.

³³⁹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-162 od 22. listopada 1945; JIM, arhiv ŽOZ, sign. 63-2-1/1-245 od 25. kolovoza i K.63-2-1/1-244 od 11. rujna 1945. (prepiska s Komisijom za ratne zločine za kotar Novi Marof).

³⁴⁰ HR-HDA-306: ZKRZ-GUZ 2235/1, 19. prosinca 1945. Prilozi uključuju ZKRZ-GUZ 2235/2/1-45 (*Kurze Darstellung über die Bisherigen Antijudischen Massnahmen und die Lage der Juden in Kroatien, Mitte Mai 1942.*).

Zagrebu tijekom rata: odnosa vlasti prema ŽBOZ-u i Općine prema vlasti, pljačke itd. U ovom je izvještaju naveden podatak o 33.000 Židova prema *rasnim kriterijima* u hrvatskom dijelu NDH, no Općina je objasnila da je točne podatke teško utvrditi. Naime, o pokrštenima nije bilo podataka jer se nisu vodili u općinskoj evidenciji.

Zemaljska komisija je, slijedom sporazuma Jugoslavije s UNWCC-om, vodila istragu pljačke židovske imovine, pa je pitanje kontribucija iz travnja 1941. godine, uz koje je vezan velik broj dopisa u ovom dijelu fonda, možda bilo u vezi s time. Osim poslijeratnih svjedočanstava (npr. svjedočenje Slavka Radeja),³⁴² među priložima se nalaze Zapisnik od 19. siječnja 1942. u redarstvenoj oblasti za grad Zagreb po predmetu «preuzimanja zlata i dragocjenosti od Redarstvene oblasti za grad Zagreb, a temeljem odredbe državne riznice broj 530» od 10. siječnja 1942. (radi se o preciznom popisu oduzetih zlatnih predmeta, uložnih knjižica i ostalih dragocjenosti na 19 stranica), kao i *Zapisnik* od 11. travnja 1942. u redarstvenoj oblasti za grad Zagreb, gdje su bili prisutni predstavnici redarstvene oblasti, predstavnici Državne riznice i predstavnici Odbora u stvari podavanja Židova u vezi s predmetom «preuzimanje cesija potraživanja u inozemstvu, temeljem odluke Državne riznice br. 8963» od 20. ožujka 1942. godine. Radi se o članovima obitelji Maceljski te Rudolfu Rodaniću (Hrašćina kod Novoga Marofa, 1882. – Zagreb, 1955.).³⁴³ U ovom je fondu i Zapisnik Zemaljske komisije sa saslušanja

³⁴¹ HR-HDA-306; ZKRZ-GUZ broj 1872/47 od 20. srpnja 1947. ili ZKRZ-GUZ 2235/2-45, kutija 10. vidi i JIM, reg. br. 57/I., kutija 34, od 15. travnja 1947.

³⁴² Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Slavko Rosenberg/Radej» (Vojakovac kod Križevaca, 1900. – Jeruzalem, Izrael, 1976.). Poduzetnik, židovski aktivist i javni radnik. Od mladih dana cionist i član svih židovskih društava u Zagrebu. Godine 1940. promijenio prezime Rosenberg u Radej, a po uspostavi NDH se pokrstio, ali je potom morao ponovo uzeti staro prezime. Drugi svjetski rat preživio pod vlašću NDH i uspio spasiti dio članova Židovske općine. Sudjelovao u preseljenju Doma staraca. Nakon rata, kao potpredsjednik Židovske općine surađivao s izaslanicima ilegalne *alijá bet*, koje je često krio u svojem stanu. Okupio je preživjele članove zajednice i s njima došao u Izrael 1948. godine. Nastanio se u Jeruzalemu i pridružio se djelatnostima *Hitaħduta*.

³⁴³ Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Rudolf Rodanić». Pravnik, promoviran 1906, a 1909. upisan u Imenik odvjetnika u Zagrebu. Između dva svjetska rata u Zagrebu imao jednu od vodećih odvjetničkih kancelarija (zajedno s dr. Josipom Pliverićem, a nekoliko godina zajedno s dr. Marijanom Dujmovićem), zastupao velike strane tvrtke, bio jedan od najbogatijih i najviđenijih u svojoj struci i među zagrebačkim Židovima uopće. Promijenio prezime u Rodanić, ali se u dokumentima NDH ponovno spominje kao Rosenfeld. Prihodi su mu među najvišima među odvjetnicima i u zagrebačkom židovstvu uopće. Dvadesetih godina aktivan u Društvu asimilanata *Narodni rad*, ali i u JVOZ, od 1929. na čelu Upravnog odbora *Židovske bolnice* u Zagrebu. Tridesetih godina član «Lože Zagreb 1090» nezavisnog židovskog reda *B'nei B'rit*. Po uspostavi NDH, 27. travnja 1941. uhapšen u grupi

dr. Rudolfa Rodanića, o pljački i uhićenju, kao i Zapisnik ZKRZ-a sa saslušanja Aleksandra Piliša, člana Komisije za skrb Jevreja, koji je u tom razdoblju također radio u Odboru za podavanja. U njemu se nazire malo više informacija o radu ovog odbora: uži je odbor zasjedao iza zatvorenih vrata, osjećala se atmosfera straha, a do konca svibnja, odnosno početka lipnja, kada je glavna posla oko kontribucija odrađena, cijeli je uži odbor nestao – neki su deportirani u različite logore dok su drugi pobjegli u inozemstvo. O odnosima i međusobnim sumnjičenjima, pa i optužbama prema i unutar samog Odbora i ratnog vodstva zajednice, već sam pisala u prethodnom poglavlju.

Ovoj skupini dokumenata vjerojatno pripada i dopis Jevrejske sefardske općine u Sarajevu Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu od 24. kolovoza 1944. u vezi s imovinom. Povjerenik sefardske Jevrejske općine Srećko Bujas je 25. srpnja 1944. godine pisao Rizničkom upraviteljstvu – Uredu za podržavljene imetak Sarajevo u vezi s njegovom dotadašnjom upravom zgrada u bivšem vlasništvu sefardske i aškenaske jevrejske općine, *Ħevre Kadiše*, Pogrebnog fonda Jevreja, *Bet Tefila* i *La Humanidada*. U njemu se na 12 stranica iščitava vrlo detaljan opis situacije u Sarajevu, pregled zakona, pljački, neodgovornog upravljanja imovinom sa strane povjerenika i najmoprimaca, kao i niz drugih zlouporaba oduzete židovske imovine.³⁴⁴

zagrebačkih odvjetnika-Židova, odveden najprije u zatvor u Petrinjskoj ulici, pa zatim u Kerestinec. Pušten zajedno s ostalima zahvaljujući intervenciji dr. Ive Politea, predsjednika Odvjetničke komore. Zatražio arijevisko pravo i predao molbu za oslobođenje od nošenja židovskog znaka, no odbijen. U srpnju 1941. se pokrstio, ali unatoč tome, kao i činjenici da mu je žena bila *arijevka* bio prisiljen odreći se odvjetništva, te naknadno brisan iz Odvjetničkog imenika, a izbačen je iz vile u ulici Mošinskoga 46, iako u vlasništvu supruge, a u njihov stan je uselila njemačka vojska. Odboru za podavanja Židova stavio je na raspolaganje svoj sef u banci Banque Vodoise cantonal u Lausannei, Švicarska. Također prijavio tekuće račune u švicarskim bankama (bojeći se da bi ih nacističke službe mogle ionako otkriti). Posjedovao kuće i gradilišta u Zagrebu. Prema vlastitim riječima izbjegao drugo hapšenje i pobjegao nakon što je platio «milijunsko mito». Poslije Drugog svjetskog rata, Odlukom delegata Odvjetničke komore stavljena je van snage odluka o njegovu ispisu iz Odvjetničkog imenika, i priznat mu je kontinuitet članstva. Radio kao referent Zemaljske komisije za istraživanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača te istraživao poslovanje nekih poduzeća za vrijeme Drugoga svjetskoga rata, odnosno njihovu suradnju s okupatorom.

³⁴⁴ HR-HDA-306: ZKRZ-GUZ 2235/2-45. S obzirom da sam, u okviru priprema pisanja ovo grada, prešla cjelokupni arhiv ŽOZ-a, koji pokriva razdoblje od 1941. do 1945. godine, iz nekoliko je dokumenata vidljivo da su i Srećko Bujas, ali i Branko Milaković, povjerenik aškenaske općine u Sarajevu pokazali brigu ne samo za imovinu, koja im je bila povjerena za vrijeme NDH, nego i za živote članova tih zajednica, što se vidi iz intenzivne korespondencije s

4.2. Odnosi Jugoslavije i Sohnuta³⁴⁵

Sohnut (odnosno njegov odsjek *Mahleket medina* – Državno tajništvo) već tijekom rata lobira po svijetu za potporu osnivanju židovske države.³⁴⁶ U tom lobiranju, *Sohnut* Jugoslaviju nije doživljavao kao bitnu: član *Mahleket medina* Eliahu Epstein imao je neke povremene veze s jugoslavenskim predstavnicima na Bliskom istoku, ali smatrao je to sporednim.³⁴⁷ Nekoliko se puta susreo s časnikom za vezu sa stranim vojnim misijama Vladimirom Velebitom (Zadar, 1907. – Zagreb, 2004.)³⁴⁸ i ministrom u kraljevskoj vladi Milanom Martinovićem, koji je, pak, imao veze s Leom Hermanom iz *Sohnuta* i jugoslavenskim veleposlanstvom u Bejrutu. Jugoslaveni su prenosili važne informacije, ali ih nitko nije slušao.³⁴⁹ Tako je u rujnu 1944. godine kraljevskom ministru Martinoviću, član sovjetske delegacije u Kairu signalizirao da je, nakon posjeta sovjetskog veleposlanika Majskog Mandatnoj Palestini, došlo do preokreta u stavu Moskve prema cionizmu. Nakon šest mjeseci Eliahu Epstein sastao se s A. G.-om, predstavnikom

rabinom Freiburgerom i predsjednikom ŽBOZ Hugom Konom oko zbrinjavanja deportiraca iz Sarajeva prema ustaškim koncentracijskim logorima u prolasku kroz Zagreb.

³⁴⁵ Ovo poglavlje temeljim uglavnom na Menaḥem Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi: Jugoslavia ve-‘alija bet 1938-1948*, (Tel Aviv: Am oved, 1994.). Knjiga pruža neke nove informacije i daje drugačiji kut gledanja o tom razdoblju jugoslavenske politike prema Izraelu. Poteškoće knjige su neprecizno navedena imena (nekada i samo prezime) i neprecizne titule, odnosno dužnosti pojedinih osoba, uglavnom s jugoslavenske strane.

³⁴⁶ Menaḥem Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 137.

³⁴⁷ אליהו אילת (Eliahu Eilat), rođen kao Eliahu Epstein (1903.–1990.) je 1924. iz Sovjetskog saveza emigrirao u Palestinu i deset godina radio kao student i novinar u Bejrutu. Od 1934. do 1945. radio je kao informator *Sohnuta*, koji je kasnije postao izraelska vlada. (<http://lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=10696>; pregledano 22. ožujka 2015.).

³⁴⁸ U koalicijskoj vladi Tito-Šubašić, ožujka 1945., postavljen za ministra inozemnih poslova.

³⁴⁹ Leo Herman bio je do početka 1944. na vodećoj poziciji u קרן היסוד (*Keren hajesod*), a krajem siječnja *Sohnut* ga postavlja za predstavnika židovskih interesa u *the Middle-East Relief Administration*, koja je osnovana u Kairu, sa zadatkom da šalje pomoć i medicinsku pomoć stanovništvu balkanskih zemalja odmah nakon oslobođenja od strane savezničkih snaga. Ubrzo su organizirane dobrovoljačke jedinice, koje su se obučavale u Kairu i Mandatnoj Palestini. Prva grupa od 60 židovskih dobrovoljaca završila je šestotjedni tečaj krajem siječnja: govorili su jedan ili više jezika zemalja gdje će pomoć najvjerojatnije biti najhitnija. Mnogi od njih rođeni su u Grčkoj i Jugoslaviji. Obuka je uključivala informacije o stanovništvu oslobođenih teritorija, mjere za suzbijanje epidemija, brigu za djecu, distribuciju hrane i odjeće i metode pomoći ponovne uspostave života u lokalnim zajednicama. Leo Herman na putu je za Kairo. Točan status i funkcije *the Middle-East Relief Administration* nisu još poznate pa se ne zna da li će nastaviti s radom kao samostalna agencija, ili će se spojiti s *the United Nations Relief and Rehabilitation Administration* (UNRRA) pod vodstvom Herberta H. Lehmana. (*Jewish Telegraphical Agency, Jewish Agency Establishes Committee to Plan Reparations for Jews in Europe*, 1. veljače 1944.).

Jugoslavije u Bejrutu. U izvješću Davidu ben Gurionu, Epstein navodi da je A. G. «prijatelj Židova i cionizma» te mu je prenio da je u razgovorima s predstavnicima vlade SSSR-a shvatio da postoji pozitivan odnos i potpora cionizmu u ideji židovske države u Palestini. Taj stav proizlazio je iz potpore svakom nacionalnom pokretu, koji želi doći do nacionalne države, a što predstavlja prvi korak u borbi malih naroda za oslobođenje od okova imperijalizma. Sovjeti navodno smatraju da je tako i na Bliskom istoku te da će židovska država biti slobodno društvo za razliku od reakcionarnih i feudalnih režima, koji je okružuju. A. G. nadalje prenosi da se Staljin neće obazirati na arapsko protivljenje ako dođe do zaključka da će židovska država biti korisna za Sovjetski Savez i njegovu sigurnost.³⁵⁰

U lipnju 1945. član *Mahleket medina* L. Jafe putovao je iz New Yorka u Casablancu s Ivanom Šubašićem (Vukova Gorica, 1892. – Zagreb, 1955.). Tijekom leta Šubašić rekao mu je da su Jugoslaveni uvjereni kako je jedino rješenje židovskoga problema židovska država. No kada ga je Jafe zamolio da razgovara s Titom, rekao je da će pokušati jer da Tito sad ima važnijih poslova. U kolovozu iste godine Epstein pokušava obnoviti prijateljstvo iz kairskih vremena s Vladimirom Velebitom, sada zamjenikom ministra vanjskih poslova. U odgovoru iz listopada te godine, Velebit se podsjetio na pomoć *Sohnuta* oko El-Šata i nada se da će se ta suradnja nastaviti i pojačati. U Epsteinovu razgovoru sa savjetnikom/glavnim tajnikom u jugoslavenskom veleposlanstvu u Washingtonu Slavkom Zoreom, na dnevni red došla je potpora židovske zajednice u Americi Titovoj vladi i obećanje o jugoslavenskoj javnoj potpori cionističkom rješenju u Mandatnoj Palestini, što bi se dogodilo nakon konzultacija s vladom u Beogradu. Savjetnik jugoslavenskoga veleposlanika g. Rabinović rekao je Epsteinu da je glavni tajnik veleposlanstva Slavko Zore (1910.–1977.) javno govorio o patnji židovskih izbjeglica u Njemačkoj, ali da nema dozvolu u tu izjavu uključiti i židovsku zajednicu u Palestini (*jišuv* u *Erec Israelu*) te je dao nazreti da se Sovjetima neće svidjeti ako Jugoslavija javno podrži *jišuv*.

³⁵⁰ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 137.

Eliahu Epstein odgovorio je da potpora izbjeglicama bez Izraela nema smisla i da Židovi traže stvarnu potporu, pa je Rabinović obećao razgovarati s nadređenima.³⁵¹

Uoči predstojećih odluka u UN-u u vezi s podjelom Mandatne Palestine, 1947. godine, Jugoslaveni su u svim tim razgovorima podupirali cionizam, ali se nisu željeli obvezivati na potporu podjeli zemlje. Podupirali su rješenje zbrinjavanja židovskih izbjeglica izvan Europe, u prvom redu u *jišuvu*. U tim je lobiranjima ministar vanjskih poslova Vladimir Velebit važan izvor u odnosu Sovjeta prema cionizmu i njihovu stavu u kontekstu Gromikove izjave u Ujedinjenim narodima. Velebit je tvrdio da je sovjetski stav pragmatičan, a ne ideološki (samo će Mandatna Palestina uspješno moći primiti židovske izbjeglice), a taj su stav stvorili na osnovi dubinskog razmišljanja i analize. Zato Velebit smatra da cionisti ne bi trebali upasti u zamku da cinično analiziraju sovjetsku politiku, jer sa strane Sovjeta to nije bio cinični trik, nego dobro promišljen potez. U istom razgovoru Velebit je opširno govorio o socijalističkoj politici židovske države, koja bi se mogla dići u Palestini i budućim odnosima između Jugoslavije i Izraela.³⁵² Jedna zanimljivost na marginama *velike povijesti* vezana je za 29. studenoga 1947. godine, kada je Golda Me'ir, kao direktorica političkog odsjeka u *Soħnutu* svratila na primanje koje se u čast jugoslavenske neovisnosti održavalo u jugoslavenskom konzulatu u Jeruzalemu. Ondje je bila gotovo cijela jeruzalemska elita: dr. Husein Haldi, tajnik Arapskog visokog predstavništva, Richard Graves, predsjedavajući komiteta, inače odgovoran za jeruzalemske općinske poslove, kao i članovi svih nacionalnih zajednica u gradu. Uoči početka glasovanja u UN-u o podjeli Palestine, Golda Me'ir je otišla, a za njom i Husein Haldi: oko dva sata ujutro ona je bila u zgradi *Soħnuta* u Ulici kralja Georgea.³⁵³

U *Soħnutu* su se čudili jugoslavenskoj potpori binacionalnoj državi. Bilo im je čudno da predstavnik inače monolitnog istočnog bloka u pitanjima vanjske politike ima drukčiji stav od Moskve. Je li razlog zaista bio strah od teritorijalnih rješenja etničkih pitanja, kako navodi Šelaħ?

³⁵¹ Šelaħ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 137-138. Uz sav trud, nisam uspjela identificirati jedan broj osoba, koje Šelaħ navodi, npr. gospodina Rabinovića, kojem nisam uspjela pronaći ni osobno ime.

³⁵² Šelaħ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 192.

³⁵³ Uri Milstein, *History of the War of Independence: A Nation Girds for War*, Vol. I. (Lanham: University Press of America, 1996.), 454.

Eliahu Epstein smatrao je da su se Jugoslaveni držali ideje binacionalne države jer je i sama Jugoslavija bila nacionalno i vjerski pluralna pa bi pristajanje uz podjelu moglo ostaviti dojam na jugoslavenske narode tako da bi svaka od nacionalnih grupa mogla imati svoje nacionalne ambicije i zahtjeve, a muslimani i vjerske. U *Soħnutu* su pretpostavljali da se Jugoslavija boji reakcije svoje muslimanske manjine (oko 1.5 milijuna pripadnika) ako Jugoslavija preotvoreno podupre podjelu. U rujnu 1947. godine Hadžibegović je zamijenio Krstića na mjestu jugoslavenskoga konzula u Jeruzalemu, što je u *Soħnutu* doživljeno kao pokušaj vlade u Beogradu da udovolji muslimanskoj manjini. Jugoslavenska politika, po dotad poznatim podacima, nije imala muslimanski problem.³⁵⁴ Predstavnici Jugoslavije u UNSCOP-u³⁵⁵ bili su Stanoje Simić (1893.–1970.) i dr. Jože (Bolko) Brilej (1910.–1981.), politički komesar tijekom rata. *Soħnut* ih je izložio intenzivnim kontaktima s jugoslavenskim iseljenicima, osobito iz *jugoslavenskih* kibuca Ša'ar Ha-makim i Gat te rukovodiocima *Soħnuta*.³⁵⁶ Jugoslavija je i dalje podupirala binacionalnu državu, a moguć je razlog, prema Šelaħu, bio približavanje Jugoslavije i Britanaca tijekom 1947. godine, u pozadini čega je bilo razilaženje s SSSR-om, što je utjecalo i na promjenu stava prema *alijá bet* (više u poglavlju o *alijá bet*). To je primijetio i američki

³⁵⁴ Šelaħ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 192.

³⁵⁵ *United Nations Special Committee on Palestine* (UNSCOP) osnovala je 15. rujna 1947. godine Opća skupština UN-a. Ovo je tijelo imalo široke ovlasti ustanoviti i prikupiti podatke te istraživati sva pitanja vezana za problem Palestine, kao i u davanju savjeta. U sastav UNSCOP-a trebale su ući *neutralne* države, a isključeno iz članstva bilo je pet stalnih članica Vijeća sigurnosti i mandatna vlast.

³⁵⁶ Ženi Lebl, *Juče, danas, sutra: doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije Izraelu* (Tel Aviv: Hitahdut olei Jugoslavija, 1999.), 129: Jedan od njih je bio i Cvi Loker (1915.–2014.) Cvi Loker je rođen kao Tibor u Novom Sadu, a bio je povjesničar i diplomat. Kao član cionističkog pokreta, 1939. godine, napravio je alijá i otišao u kibuc. U Beogradu je počeo, a poslije *alijá* na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu nastavio i završio studij francuske kulture i političkih znanosti, te magistrirao iz povijesti židovskog naroda. Poslije kapitulacije Jugoslavije javio se predstavništvu kraljevske vlade za Bliski istok i služio kao časnik te vojske do 1944. godine. Od 1944. do 1947. godine bio je službenik britanskog Ministarstva informacija u Kairu. Uoči proglašenja Države Izrael, 1947. godine, kao predstavnik Političkog odjela *Soħnuta* održavao je veze s jugoslavenskim i čehoslovačkim članovima UNSCOP-a. Nakon proglašenja Države Izrael bio je izraelski diplomat u Rumunjskoj, Jugoslaviji, Italiji, Francuskoj, na Madagaskaru, Mauricijusu, Haitiju, u Ministarstvu vanjskih poslova Izraela, a bio je i šef ureda izraelskih predsjednika Zalmana Šazara i Efraima Kacira. Radio je i u Nacionalnoj knjižnici u Jeruzalemu, kao i u Memorijalnom kompleksu Jad vašem. Bio je autor i urednik publikacija koje su se bavile poviješću jugoslavenskih Židova, kao i Židova s Iberskog poluotoka, Francuske, Njemačke i Danske. Znanstvene članke objavljivao je u bivšoj Jugoslaviji, u SAD, Engleskoj i Francuskoj. Na dopunama zahvaljujem Aleksandru Leblu.

veleposlanik u studenome 1947. godine. No prema tumačenju profesora Jakova Roija, jugoslavenski stav bio je odraz prešutnoga dogovora SSSR-a i *narodnih demokracija* na istoku Europe, koji su imali slobodu manevriranja u stvarima u kojima još nije postojao stav međunarodne zajednice, pa je SSSR mogao *sjediti na dvije stolice*. Prema tom je tumačenju jugoslavenska uloga u bloku bila čuvanje prijateljstva s Arapima.³⁵⁷

No, takvo mišljenje Šelaḥu se ne čini najuvjerljivijim u kontekstu odnosa između Jugoslavije i Mađarske još u proljeće 1947. Naime, u travnju 1947. (na drugi dan Pesaha) Efraim Šilo sjedio je s osobom iz mađarskog Ministarstva unutarnjih poslova *Imrom Goreom*, koji mu je rekao da iseljavanje može ići bilo kojom rutom, osim preko Jugoslavije.³⁵⁸ Šilo je tek nakon posjeta Beogradu shvatio razmjere jugoslavensko-sovjetskog razdvajanja. *Soḥnut* je molio Gromika da utječe na jugoslavensku delegaciju u UN-u, no Sovjeti su odbili i uputili ih na izravne pregovore. Jugoslavija je izbjegavala bilo kakve javne izjave u vezi s *palestinskim pitanjem*. Jedan od rijetkih javnih istupa bio je članak u *Borbi* od 24. svibnja 1947., koji je napisao glasnogovornik UNSCOP-a Dušan Timotijević. «Bio je to dugačak članak pun komunističkih fraza i šablona o imperijalizmu i kolonijalizmu, koji je pokušavao razjasniti različita mišljenja Britanaca i Amerikanaca, u pozadini čega je njihov navodni sukob za sirovine i izvore energije na tom području. Navodi poznato Gromikovo izlaganje, gdje je on ponudio dvije alternative: ako se Židovi i Arapi ne mogu dogovoriti, onda neka se država podijeli, ako se dogovore, neka bude država dva naroda. Jugoslavija je prije glasovanja o podjeli odlučila biti protiv, ali nakon ustrajnog nagovaranja na kraju je bila suzdržana.»³⁵⁹

I druge su međunarodne židovske organizacije kontaktirale nove jugoslavenske vlasti u vezi s teškim položajem jugoslavenskih Židova. Savez ortodoksnih rabina Sjedinjenih Američkih

³⁵⁷ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 194. Profesor Jakov Roi je profesor sa Sveučilišta u Tel Avivu, koji je specijalizirao sovjetsku politiku na Bliskom istoku (<http://www.tau.ac.il/~russia/cvs/Faculty/roi.html>, pregledano 9. ožujka 2015. godine).

³⁵⁸ Mađarski ministar unutarnjih poslova od ožujka 1946. do kolovoza 1948. bio je László Rajk (1909.-1949.).

³⁵⁹ Menaḥem Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 196.

Država i Kanade kod jugoslavenskog se Generalnog konzulata u New Yorku zanimao za Židove u Jugoslaviji nudeći pomoć. Jugoslavenski konzulat tražio je instrukcije vlade u Beogradu.³⁶⁰

Svjetski židovski kongres (WJC) još 1945. godine razmatrao je mogućnosti pomorskog prijevoza izbjeglica preko crnomorskih luka. Kako su one, zbog prijevoza vojnika Crvene armije u SSSR bile blokirane i zatvorene za civilni promet, predstavnici WJC-a službeno su se, 2. srpnja 1945. godine, obratili Predstavništvu Demokratske Federativne Jugoslavije u Bukureštu da otvore luku Split za oko 2.500 židovskih izbjeglica, koji su se već nalazili u Rumunjskoj. Prema toj molbi, sve troškove prijevoza, smještaja i prehrane snosio bi WJC, izbjeglice bi se do Splita prevozile organiziranim željezničkim transportom, a Jugoslavija bi im izdala pojedinačne *transportne* vize, organizirala bi proputovanje i ukrcaj na brodove. Jugoslavija je odgovorila da je nemoguće ovoj molbi odgovoriti «jer je promet do Splita prekinut i željeznica ne radi te je predložena alternativna luka – Trst, ali bi transport morao ići preko Mađarske i Austrije.»³⁶¹

U travnju 1946. godine *The Anglo-American Committee of Inquiry* (Anglo-američka ekspertna komisija) preporučila je useljavanje 100.000 Židova, žrtava Šoa u Mandatnu Palestinu, kao i poništavanje regulacija koje su priječile kupnju zemlje za Židove na teritoriju Mandata, no na terenu se ništa nije promijenilo. Istodobno se u punom opsegu realizirala ilegalna *alijá*, odnosno *alijá bet*, o čemu će biti više riječi u poglavlju posvećenom *alijá bet*.

³⁶⁰ Mladenka Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica - žrtava Holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorije Jugoslavije 1946.-1947.», *Tokovi istorije*, 3 (2006.), 144. Autorica se poziva na dokument iz Arhiva Saveznog ministarstva inostranih poslova (ASMIP), fond Politička arhiva (PA), fascikla 21, od 29. svibnja 1945.

³⁶¹ Mladenka Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica...», 144. Autorica se poziva na arhivsku građu Arhiva Saveznog ministarstva inostranih poslova (ASMIP), fond Politička arhiva (PA), fascikla 21, za 1945. i Arhiva Saveznog ministarstva inostranih poslova (ASMIP), fond Politička arhiva (PA), fascikla 89. za 1946. godinu. Međutim, iako je preporuka *The Anglo-American Committee of Inquiry* (Anglo-američke ekspertne komisije) o primanju 100.000 židovskih izbjeglica iz Europe i poništavanje regulacija koje su priječile kupovinu zemlje za Židove jest donesena u travnju 1946., lobiranje WJC-a, s obzirom da se događa u ljeto 1945. godine, ipak bih dovela u vezu s lobiranjem WJC-a u Sjedinjenim Američkim Državama, posljedica čega je bilo i pismo američkog predsjednika Harryja S. Trumana od 31. kolovoza 1945. godine o prijemu 100.000 židovskih izbjeglica iz Europe u mandatnu Palestinu.

4.3. Vlasnički odnosi: legislativa³⁶²

Niz zakona od 1944. do 1949. godine reguliraju vlasničke odnose u novoj Jugoslaviji. Njih u početku donosi Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i njegovo predsjedništvo te Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) i njegovo predsjedništvo, a nakon proglašenja Ustava zakoni se usvajaju u Privremenoj narodnoj skupštini Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), odnosno u Narodnoj skupštini nakon proglašenja Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ).³⁶³ Osim zakona koji su se konkretno bavili imovinskim odnosima, postojao je i niz zakona prema kojima je osuđujuću presudu pratila konfiskacija imovine, od optužbi za kolaboraciju, onih zakona koji su se bavili *zločinima protiv nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj*, zakona koji pogađaju njemačke i austrijske državljane, kao i jugoslavenske državljane njemačke nacionalnosti itd. Osvrnut ću se samo na one koji su najviše pogađali pripadnike židovske zajednice.

³⁶² Marijan Maticka, «Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944.–1948.)», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25 (1992.), 123-148. Autor u članku daje širi kontekst problematike vlasničkih odnosa u neposrednom poraću, a na taj se članak u prvom redu ovdje oslanjam. Ovdje ne navodim sve zakone koji se tiču teme vlasničkih odnosa, već one koji su neposredno relevantni za temu ovog rada. O vlasničkim odnosima izašao je i zbornik *Konfiskacija, nacionalizacija, ratna dobit, agrarna reforma, kolonizacija i drugi oblici prisilnoga prestanka vlasništva; Zakon o pretvorbi društvenog poduzeća*, koji je pripremio Jadranko Crnić uz suradnju Ane-Marije Končić (Zagreb: Narodne novine, 1991.). Vidi i *Zakonodavni rad Pretsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Pretsedništva Privremene narodne skupštine (19. novembra 1944 – 27. oktobra 1945.) po stenografskim beleškama i drugim izvorima*, ur. Slobodan Nešović (Beograd: 1951.). Za sadržaje pojmova *sekvistar* (privremeno oduzimanje uprave nad cijelom imovinom, ili nad jednim njenim dijelom do konačnog rješenja spora), *eksproprijacija* (oduzimanje određene imovine uz naknadu), *konfiskacija* (oduzimanje privatne imovine u korist države bez naknade), *nacionalizacija* (podržavljenje raznih vrsta privatnog vlasništva) vidi Tomislav Anić, «Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.-1946.», *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, (2008.), 819-832. Zakoni o oduzimanju imovine donošeni su i kasnije, no u manjem obimu i u ogdinama koje prelaze opseg ovog rada (npr. *Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta*, *Službeni list FNRJ*, 52/58).

³⁶³ Maticka, «Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji», 125.

4.3.1. Oduzimanje židovske imovine u NDH od 1941. do 1945.³⁶⁴

Oduzimanje židovske imovine u Zagrebu počelo je odmah nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, koja će ubrzo u vezi s tim izdati cijeli niz zakonskih odredbi o kojima je bilo riječi u dijelu doktorata koji se bavi razdobljem *Šoa*. U početku je to oduzimanje imalo sva obilježja pljačke, kada su pojedinci ili skupine ulazile u stanove ili poslovne prostore Židova te ih pljačkali ili prisvajali imovinu.³⁶⁵ Potrebno je ovdje razlikovati osobnu imovinu (onu koju je osoba stekla vlastitim poslovima) od imovine židovskih općina i raznih židovskih organizacija.

Zakonskom odredbom od 3. svibnja 1941. godine pri Ministarstvu narodnoga gospodarstva ustanovljen je Ured za obnovu privrede. Ured je obavljao nadzor i upravu nad privrednim poduzećima čiji su vlasnici bili nepoznatog boravišta i koja su prešla u vlasništvo države. Iako nije u skladu s kronologijom oduzimanja židovske imovine, ovdje ću se osvrnuti na evoluciju ove ustanove, odnosno na osnivanje novih ureda za ponovu, od kojih su neki preuzeli ovlasti ovoga Ureda ili su se bavili isključivo pitanjem židovske imovine. Tako se Zakonskom odredbom o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske od 24. lipnja 1941. ukida Ured za obnovu privrede, a osnivaju se Državno ravnateljstvo za ponovu (sa zadatkom obavljanja poslova useljavanja, iseljavanja i smještaja pučanstva i preuzimanja posjeda i drugih dobara iseljenih te vršilo privremenu upravu na takvim imanjima) i Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu, na koje se prenose svi poslovi Ureda za obnovu privrede. Jedino je ovo Ravnateljstvo bilo ovlašteno kupovati imovinu Židova. U svakom slučaju, kad je ustanovljeno da postoji nekretnina ili pokretnina osobe koja je napustila NDH ili je iseljena s njezina teritorija, Ravnateljstvo je bilo obvezno početi postupak kojim će se odlučiti o toj imovini. Ako se radilo o nekretninama koje su po naravi namijenjene poljoprivredi, ustupalo ih je u posjed i vlasništvo Zavoda za kolonizaciju. Ostale nekretnine ostajale su u njegovoj ovlasti. *Zakonskom odredbom od 15. rujna 1941. godine* Državno ravnateljstvo za ponovu i Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu spajaju se u jedno ravnateljstvo pod imenom Državno ravnateljstvo za ponovu. *Zakonskom odredbom od 31.*

³⁶⁴ Ovom prilikom neću ulaziti u zakonski okvir tretiranja židovske imovine u područjima anektiranim od Italije, odnosno Mađarske.

³⁶⁵ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 105-117.

prosina 1941. ukida se Državno ravnateljstvo za ponovu. Dio njegovih poslova, koji se odnosi isključivo na *arijevce* i njihove tvrtke, prelazi pod ovlast Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu. Svi ostali poslovi prelaze u ovlast Ministarstva Državne riznice. *Naredbom o podjeli poslova ukinutog Državnog ravnateljstva za ponovu*, od 14. siječnja 1942., osniva se posebni Ured za podržavljene imetak koji nastavlja i obavlja poslove ukinutoga ravnateljstva koji su prešli u ovlast Državne riznice.³⁶⁶

Židovska se imovina u NDH oduzimala u nekoliko faza. Identifikacija židovske imovine obavljala se primjenom *Zakonske odredbe o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća* od 5. lipnja 1941. godine. Imovina se prijavljivala Uredu za obnovu privrede. Cilj ove odredbe bio je sprečavanje otuđivanja židovske imovine,³⁶⁷ a osim obveze prijave imovine u roku od 20 dana, Židovi su morali popisati imovinu otuđenu od 10. travnja do 5. lipnja 1941. te se svako buduće otuđivanje židovske imovine koja je prelazila *redovnu kućnu potrebu* moglo napraviti samo uz prethodno odobrenje Ministarstva narodnoga gospodarstva. Židovsko poduzeće definiralo se kao tvrtka koja je u cijelosti ili djelomično pripadala Židovima ili tvrtka sa židovskim članovima uprave ili ravnateljstva.³⁶⁸

Dana 7. kolovoza 1941. godine donesena je *Zakonska odredba o imovini osoba iseljenih s područja NDH*, koja se odnosila i na židovsku imovinu. Državno ravnateljstvo za ponovu bilo je dužno odmah početi postupak u kojem se pokretna i nepokretna imovina iseljenih osoba proglašava imovinom NDH.³⁶⁹

³⁶⁶ HR-HDA-215: Ministarstvo državne riznice NDH, opis fonda. O Državnom gospodarskom povjerenstvu, još jednoj instituciji koja je imala značajne ovlasti u upravljanju podržavljenom imovinom vidi Kisić Kolanović, «Podržavljenje imovine Židova u NDH», 440.

³⁶⁷ Misli se na otuđivanja izvan institucionaliziranog oduzimanja židovske imovine, što je naknadno objašnjeno i u tekstu.

³⁶⁸ Nada Kisić Kolanović «Podržavljenje imovine Židova u NDH», 438.

³⁶⁹ Isto. Dio imovine mogao je, prema odluci vlasti, biti ostavljen na uživanje nužnim nasljednicima, bračnom drugu ili po zakonu uzdržavanim osobama. U opisu fonda HR-HDA-215: Ministarstvo državne riznice NDH navodi se da sui Državno ravnateljstvo za ponovu i Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu osnovani temeljem iste *Zakonske odredbe od 24. lipnja 1941. godine*, dok Kisić Kolanović navodi da je Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu osnovano 1. srpnja te da je preuzelo poslove gospodarske obnove, kada je prodaja židovskog imetka, naročito veleobrtnih poduzeća, prenesena u isključivu nadležnost tog ravnateljstva.

Dvije osnovne zakonske odredbe o podržavljenju židovske imovine bile su *Zakonska naredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća* od 10. listopada 1941. i *Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine* od 30. listopada 1942. godine. *Zakonska naredba* ovlastila je Državno ravnateljstvo za ponovu da «u svrhu obnove privrede (...) podržavi imetak svakoga Židova, kao i svako židovsko poduzeće, uz naknadu ili bez naknade, u korist Nezavisne Države Hrvatske.» Odluke o podržavljenju i eventualnoj naknadi donosilo je Državno ravnateljstvo za ponovu, a odluka o podržavljenju postizala je pravomoćnost časom njezina izricanja. Prema *drugoj Zakonskoj odredbi o podržavljenju imovine* od 30. listopada 1942. godine vlasništvom NDH postaje sva imovina, kao i prava koja proizlaze iz imovine svih osoba koje se smatraju Židovima u smislu točke 3 *Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti* od 30. travnja 1941., kao i nasljedstvo takvih osoba umrlih poslije 10. veljače 1941. godine, koja tim danom postaje vlasništvo NDH. Sve osobe koje su nezakonito došle u posjed takve imovine pozvane su da do kraja studenoga vrate imovinu bez kažnjavanja. Nakon toga je svako posjedovanje podržavljene imovine bilo proglašeno kaznenim djelom. Izuzeti su bili oni Židovi kojima je poglavnik priznao *arijevsko pravo*.³⁷⁰

4.3.2. Pitanje židovske imovine nakon 1945.

Predsjedništvo AVNOJ-a je 21. studenoga 1944. godine donijelo *Odluku o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvstru nad imovinom koju su neprijateljske vlasti prisilno otuđile*.³⁷¹ U članku 1. navodi se da danom stupanja na snagu ove «Odluke prelazi u državnu svojinu sva imovina Nemačkog Rajha i njegovih državljana koja se nalazi na teritoriji Jugoslavije; sva imovina lica nemačke narodnosti, izuzev Nemaca koji su se borili u redovima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ili su podanici neutralnih država, a nisu se držali neprijateljski za vreme okupacije;

³⁷⁰ Nada Kisić Kolanović «Podržavljenje imovine Židova u NDH», 438-439. Odredba se odnosila i na Židove koji su bili dužni državi predati sve ono što je vrednije, «i što ne služi za skromne potrebe života», a to do tada nisu učinili.

³⁷¹ *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (dalje *Službeni list DFJ*), 2/45, od 6. veljače 1945. godine.

sva imovina ratnih zločinaca i njihovih pomagača, bez obzira na njihovo državljanstvo, i bez obzira na državljanstvo, imovina svakog lica koje je presudom građanskih ili vojnih sudova osuđeno na gubitak imovine u korist države. Imovina jugoslovenskih državljana pada u tom slučaju pod udar ove Odluke, bez obzira da li se nalazi u zemlji ili inostranstvu.»

U kontekstu ovoga rada važan je članak 2. prema kojemu «Imovina odsutnih lica koja su u toku okupacije nasilno odvedena od strane neprijatelja ili su sama izbegla, prelaze u Državnu upravu narodnih dobara i njome će se upravljati kao sa poverenim dobrom do konačnog rešenja o svojini.³⁷² Imovina koja je pod pritiskom okupacionih vlasti prešla u svojinu trećih lica pada do daljeg rešenja pod sekvistar države.» Dalje se u *Odluci* precizno definiira pojam imovine (članak 3. *Odluke*),³⁷³ a člankom 4. takva se imovina stavlja pod upravu i nadzor Državne uprave narodnih dobara (DUND) pri Povjerenstvu za trgovinu i industriju.³⁷⁴

Člankom 6. *Odluke* proglašavaju se ništavnim svi pravni poslovi osoba i tvrtki iz članka 1 zaključeni od 6. travnja 1941. do donošenja ove *Odluke*, kao i oni zaključeni nakon ove *Odluke* u smislu izbjegavanja posljedica iste, a *Odluka* se poziva i na sankcije predviđene Moskovskom i Teheranskom konferencijom.

³⁷² DUND je Državna uprava narodnih dobara. Na republičkoj razini to je ZUND (Zemaljska uprava narodnih dobara), a na gradskom GUND (Gradska uprava narodnih dobara).

³⁷³ *Službeni listu DFJ*, 2/45: «Pod imovinom u smislu ove Odluke imaju se smatrati nepokretna dobra, pokretna dobra i prava, kao zemljišni posedi, kuće, nameštaji, šume, rudarska prava, preduzeća sa svima postrojenjima i zaliha, hartije od vrednosti, dragocenosti, udeli, akcije, društva, udruženja svake vrste, fondovi, prava uživanja, svakovrsna platežna sredstva, potraživanja, učestvovanja u radnjama i preduzećima, autorska prava, prava industrijske svojine, kao i sva prava na napred pomenute predmete.»

³⁷⁴ *Službeni listu DFJ*, 2/45: «Svaka imovina koja potpada pod član 1 i 2 ove Odluke, i za koju već postoji presuda građanskih ili vojnih sudova, ili je već pre donošenja ove Odluke prešla u državnu svojinu ili pod državnu upravu, ili sekvistar u pojedinim federalnim jedinicama demokratske federativne Jugoslavije, stavlja se pod upravu i nadzor Državne uprave narodnih dobara pri Povereništvu za trgovinu i industriju. Ovo se odnosi na imovinu koju Povjereništvo za trgovinu i industriju oglasi za imovinu od opšteg državnog značaja.

U slučaju da presuda još ne postoji ili još nije pokrenut postupak protiv sopstvenika, predložiće privremeni prelaz imovine pod upravu i nadzor Državne uprave narodnih dobara Državna ili Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora ili njihovih pomagača. Ove komisije dužne su da istovremeno pokrenu postupak kod građanskih ili vojnih sudova. Na isti način postupaće se sa imovinom lica protiv kojih je kod sudova pokrenut postupak zbog krivičnog dela koje povlači gubitak imovine, a po izveštaju suda.» (Članak 4 *Odluke o prijelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su neprijateljske vlasti prisilno otuđile*).

Još jedan od zakona i zakonskih akata, kojima su u djelokrugu imovinski odnosi, a važan je za temu ovog rada, donijelo je, na prijedlog Ministarskog savjeta Demokratske Federativne Jugoslavije, Predsjedništvo AVNOJ-a 24. svibnja 1945. godine. To je *Zakon o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*.³⁷⁵ Po tom Zakonu, «sva imovina fizičkih i pravnih osoba na području Jugoslavije, koju su vlasnici odnosno uživaoci morali napustiti u toku okupacije zemlje, kao i imovina koja im je protiv njihove volje, uz naknadu ili bez, oduzeta kojim bilo načinom po okupatoru ili njegovim pomagačima, iz rasističkih, vjerskih, nacionalističkih ili političkih razloga, bilo da je napuštena ili da je pod pritiskom okupatorskih vlasti prešla u vlasništvo trećih osoba» (članak 2. *Zakona*) vraća se odmah vlasnicima bez obzira na eventualna potraživanja držaoca imovine protiv vlasnika u vezi s ovom imovinom. Ovo je ključni zakon na koji se najčešće pozivaju preživjeli iz židovske općine i što im pomaže u povratku vlasništva nad imovinom. Konkretni primjeri slijede u tekstu. I ovaj bi se zakon mogao dovesti u vezu s međunarodnim obvezama Jugoslavije jer je Jugoslavija bila jedna od potpisnica *Londonske deklaracije* od 5. siječnja 1943., kojom se poništavaju svi prijenosi vlasništva na teritoriju pod kontrolom neprijatelja, čak i oni koji izgledaju kao da su legalni, a potpisalo je nekoliko članova Ujedinjenih naroda. Upozorenja protiv takvih transakcija osobito su upućivana ljudima u neutralnim zemljama.³⁷⁶

Vlasnik oduzete imovine obraćao se nadležnom sudu. *Zakonom* je pomno određen pojam imovine.³⁷⁷ U slučaju uništenja ili nestanka imovine i slično, vlasnik ima pravo zatražiti naknadu

³⁷⁵ *Službeni list DFJ*, 36/1945, 68/1945 *Službeni list FNRJ*, 64/1946, 105/1946, 88/1947, 99/1948.

³⁷⁶ Tzv. The Inter-Allied Declaration Against Acts of Dispossession Committed in Territories Under Enemy Occupation or Control ili Londonska deklaracija: United States Treaties and International Agreements: 1776-1949, vol. 3 (1931-1945) <http://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000003-0754.pdf> (pregledano 29. ožujka 2015.). Ostali potpisnici bili su Južnoafrička Unija, SAD, Australija, Belgija, Kanada, Kina, Čehoslovačka, Ujedinjeno Kraljevstvo, SSSR, Grčka, Indija, Luksemburg, Nizozemska, Novi Zeland, Norveška, Poljska, Jugoslavija i Francuski nacionalni komitet.

³⁷⁷ «Pod imovinom se u smislu ovoga Zakona imaju smatrati nepokretna dobra, pokretna dobra i prava, kao zemljišni posjedi, kuće, namještaji, šume, poduzeća sa svim postrojenjima, zaliham, papiri od vrijednosti, dragocjenosti, udjeli, dionice, društva, udruženja svake vrste, fondovi, prava uživanja učestvovanja u radnjama i poduzećima, autorska prava, prava industrijske svojine kao i sva prava na naprijed spomenute predmete, osim rudarskih prava.»

štete od odgovornih osoba putem građanske parnice, odnosno korištenje propisa o naknadi ratne štete (članak 1. *Zakona o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti tijekom okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*). U slučaju suradnje s okupatorom, vlasnik nema pravo na povrat. Do trenutka predaje dobara vlasniku, imovinom upravlja DUND. *Zakonom* se pomno određuje što se događa s eventualnim teretima na imovinu, stvorenima od trenutka kad je imovina oduzeta vlasniku, kao i način povrata sredstava držaocu imovine ako je isti uspio s nje skinuti terete s kojima je imovinu dobio. *Zakonom* se određuje i pravo nasljedstva nad ovakvom imovinom. Nasljednici zahtjev za nasljedstvom mogu predati godinu dana nakon završetka rata. U tom je kontekstu indikativan članak 6. u kojem, među ostalim, stoji da se prilikom donošenja odluke o predaji imovine na upravu bliskim srodnicima sud «rukovodi razlozima pravičnosti prema obitelji, ali i interesima narodnoga gospodarstva, pa se u slučajevima velike imovine uprava nasljednicima ustupa samo na jednom njezinom dijelu kako ne bi došlo do nezasluženoga gomilanja bogatstva u rukama osoba kojima se ta imovina predaje na upravu.»³⁷⁸ Nadležni sud također ima pravo odlučiti koji će dio imovine dati na upravu i koji dio prihoda dati upravitelju na uživanje, dok višak ostaje pod izravnom upravom DUND-a za račun vlasnika. *Zakonom* se ograničava i vrsta imovine, koju srodnici mogu dobiti na upravu.³⁷⁹

(Članak 1. *Zakona o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*).

³⁷⁸ «Kod donošenja odluke o predaji imovine na upravu bliskim srodnicima, sud će se rukovoditi razlozima pravičnosti prema postradaloj porodici kao i interesima narodne privrede, u duhu člana 5. *Odluke Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 21. studena 1944. godine*, te će u slučaju da je imovina velika, ustupiti na upravu samo jedan dio imovine kako ne bi došlo do nezasluženog gomilanja bogatstva u rukama osoba - kojima se imovina predaje na upravu.

U odluci o ustupanju imanja srodnicima na upravu, nadležni narodni sud označit će koji dio imovine daje na upravu, kao i koji dio prihoda daje upravitelju na uživanje. Višak preko predatog dijela imovine ostaje i dalje pod direktnom upravom Državne uprave narodnih dobara, a višak preko odobrenog dijela prihoda predaje se Državnoj upravi narodnih dobara za račun vlasnika.» (Iz članka 6 *Zakona o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*.)

³⁷⁹ «Gotovina, papiri od vrijednosti i dragocjenosti, predavat će se srodnicima samo ukoliko je to potrebno za dobro upravljanje imovinom, otpremljanje poduzeća ili radnje, odnosno za njihovo izdržavanje ukoliko je vlasnik po zakonu na to bio obavezan. Sve ostale pokretnosti imaju se predati srodnicima kojima je povjerena uprava imovine, na čuvanje i upravu odmah.» (Članak 7 *Zakona o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*).

Židovi iz cijele Hrvatske relativno su brzo počeli postavljati pitanja i tražiti savjete i pravnu pomoć od Židovske bogoštovne općine u Zagrebu. Zato u njezinu arhivu postoji obilje arhivske građe, koja sadržava općenita raspitivanja o imovini, o imovini rođaka, općim upitima o proceduri mogućega povratka do već složenih podnesaka za povrat, koji je, barem u teoriji, obećavao sadržaj *Zakona o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima* od 25. svibnja 1945. Prema predviđenoj proceduri vlasnici moraju predati podnesak Zemaljskoj upravi narodnih dobara (ZUND-u). Članovi su ŽBOZ-u često davali punomoć da ih zastupa pred sudom. Ono što je iz ovih podnesaka vidljivo jest da je na nekretnine kao vlasnik bila upisana Nezavisna Država Hrvatska.

Još prije donošenja ovog *Zakona*, Židovi koji su u procesu povratka svojim kućama pišu onima koji su već stigli da se pobrinu za njihovu imovinu. Ilsa/Elsa Wollner, supruga Huga Wollnera, o kojem više biografskih podataka postoji u već spominjanoj knjizi Ze'eva Miloa, ali i u jednom od kasnijih suđenja za *privredni kriminal* (tzv. *slučaj Na-Ma*, o čemu će biti više riječi u poglavlju «Židovi u širem društvu»), pisala je Oskaru Kišickom da se pobrine za njezinu imovinu jer ni ona ni suprug još nisu mogli doći u Zagreb. Radilo se o dućanu u Nikolićevoj 14 (današnja Teslina), Tvornici čarapa *Tigar* na Zavrtnici i dvama stanovima u Samostanskoj ulici.³⁸⁰

Ora Heršković, udovica Adolfa Herškovića, poslala je podnesak Kotarskom narodnom sudu za grad Zagreb, u kojem je, temeljem spomenutog zakona, tražila uspostavu prvobitnog gruntovnog stanja i povrat imovine (*Prijedlog za povrat imovine uspostavom ispravnog gruntovnog stanja odnosno uknjižbom pravo vlasništva*), vlasništva kuće u Babonićevoj 36. U istoj ulici, na broju 10, svoju imovinu potraživala je i Irena Neuman. Ruža Hoffman, r. Hibsche, ud. Srećka, preko istog je suda tražila povrat svoje imovine, knjižaru i papirnicu u Zagrebu, Masarykova 3, koja je njezinu suprugu oduzeta 1941. i od strane *Ponove* prodana Petru

³⁸⁰ JIM, arhiv ŽOZ, K.63-3-3/1-136 od 17. svibnja 1945. Dućan *Hugo Wollner i drug* 1945. se zove *Ivan Frankić*, a stanove su, za vrijeme rata, koristili prokurist Generali osiguranja (Talijan) i talijanski časnik.

Frölichu.³⁸¹ Irma Kraljević, smještena u domu *Lavoslav Schwarz*, zanimala se za mogućnost povratka stana i kuće. Ovaj je primjer dobar kao ilustracija načina na koji se provodio *Zakon*, koji je trebao jamčiti povrat imovine: u odgovoru je navedeno da je stan koji su uzele ustaše, moguće dobiti natrag, «...no za povratak kuće procedura je duža, pa za sada nema izgleda za ubiranje stanarine.» Katarina Präger je preko Općine u kolovozu dobila odluku Zemaljske uprave narodnih dobara (ZUND), kojom joj je predana uprava kuće u Plivskoj 12 i uputu da preko suda traži i uživanje iste kako bi mogla ubirati najamninu, kao i odluku suda u rujnu iste godine da ona i Irma Kraljević, tada u staračkom domu u Brezovici, dobivaju kuću na uživanje te molbu da se za uređenje najamnine same pobrinu.³⁸²

Prijedlog za povrat imovine uspostavom ispravnoga gruntovnog stanja, odnosno uknjižbom prava vlasništva podnijeli su i Armin i Etelka Lövenstein iz Filipovićeve prilaza 10/A. «Prema gruntovnim podacima, mi smo vlasnici nekretnina upisanih u Z.K. ul. br. 6266 k.o. grad Zagreb. U svrhu uspostave ispravnoga gruntovnog stanja i povraćaja imovine, predlažem temeljem čl. 1 zakona od 24. svibnja 1945. da se na z.k. ul. br. 6266 k.o. grad Zagreb odredi brisanje upisa vlasništva NDH i uknjiži vlasništvo moje i moje supruge Etelke... SF-SN.» Ista obitelj podnijela je i *Prijedlog za povrat imovine u pokretninama* u bivšoj proizvodnji kravata i popis stvari u poduzeću u vlasništvu Armina Lövensteina: «*Armin Lövenstein proizvodnja kravata* u Zagrebu, Ilica 17, sve oduzeto od strane Državnog ravnateljstva za ponovu. Te je stvari pohranio sadašnji vlasnik lokala ing. Dragutim Mesić» te Armin Lövenstein predlaže da mu se vrate u posjed. Etelka Lövenstein je potraživala (i djelomično primila natrag) zlatne predmete (postoji popis nakita), koji su bili na pohrani kod g. Borisa Ljubičića. Kod iste osobe bile su spremljene i slike (popis sedam slika) po Hinku Mannu, o čemu je on dao izvještaj ŽBOZ-u 2. kolovoza 1945., a bile su vlasništvo raznih židovskih obitelji.³⁸³

³⁸¹ JIM, arhiv ŽOZ, Kutija 63, F1 K.1 (Ora Heršković); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1 od 9. srpnja 1945. (Irena Neuman); JIM, arhiv ŽOZ, Kutija 63, F1 K.1, od 24. srpnja 1945. (iz dopisa doznajemo i da su se Ruža i Srećko Hoffman spasili bijegom u Mađarsku, ali je suprug 1942. kod Novog Sada nestao i ubijen od ustaša.).

³⁸² JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1, razni datumi, 1945.

³⁸³ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1 od 5. srpnja 1945. Između slika, koje su skupno navedene u ovom popisu, poimence je navedena samo jedna R. Rodina.

Margita Farber potraživala je imovinu svoga brata. F. Kern (nisam uspjela ustanoviti njezino osobno ime) na Sušaku dala je ŽBOZ-u svoju punomoć za provjeru gruntovnice, koja joj javlja da je 1942. NDH njezine nekretnine prepisala na svoje ime i poslala joj napisanu molbu u njezino ime za Narodni kotarski sud za grad Zagreb na potpis, kako bi Općina mogla pokrenuti postupak. Ovakvih primjera je još mnogo.³⁸⁴ Piroška Löwy, rođ. Hiršl, iz Murske Sobote, tražila je dozvolu stanovanja u stanu na prvom katu, u kući s pet stanova, u ulici Horvatovac 4 u Zagrebu, koja je (bila) vlasništvo njezine majke Ane. Na temelju ustaških odredbi morala se iseliti 1941., a nakon što je u kolovozu suprug njezine kćeri interniran, ona je sa kćeri pobjegla u Prekmurje k rođacima. Njih dvije su 1945. godine čekale povratak jednog stana da se mogu vratiti u Zagreb. Židovska bogoštovna općina Zagreb molila je da se povratnici Štefaniji Neumann, koja tada privremeno spava u zajedničkoj spavaonici u Palmotićevoj, omogući povratak u njezinu kuću jer su bivši logoraši stalno pristizali u Zagreb i trebalo im je organizirati nužan smještaj, što ŽBOZ može samo u svojim prostorima. Općini su pisali i nasljednici Ilke (Rifke) Levi, u potrazi za njezinom kućom, nepoznate adrese i broja gruntovnog uloška. Židovska bogoštovna općina molila je Mirka Levija iz Novske za uslugu slanja gruntovnog izvatka nekretnina *Parne ciglane* Müller i Weinberger, Novska, u vlasništvu Emila Müllera i Gizele Weinberger.³⁸⁵

Uz cijeli niz molbi, napisanih za Kotarski narodni sud u Zagrebu u vezi s povratom imovine, od kojih sam neke konkretno navela, postoji i ostala korespondencija Židovske bogoštovne općine Zagreb, kroz koju se može pratiti način na koji se Općina aktivno uključila u pomoć Židovima diljem Hrvatske, Jugoslavije i svijeta, u njihovim nastojanjima da se izbore za povrat svoje imovine. Posebnu skupinu čine vlasnici ili njihovi nasljednici, koji tada nisu bili u Jugoslaviji. Izrael Hirsch, koji se nalazio u New Yorku, poslao je upit o članovima obitelji i stanju imovine, a Općina ga je obavijestila da je obitelj ubijena u logorima te da je imovina (stan u Novoj Vesi 36) stavljena pod upravu Gradske uprave narodnih dobara (GUND). Nadalje stoji

³⁸⁴ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1-22 do 26 od 1. kolovoza 1945.; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-162 od 15. rujna 1945.

³⁸⁵ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)III-1A/1 od 28. rujna 1945. (slučaj Š. Neumann).

da vlasnik ili njegov nasljednik nemaju pravo na povrat ako nisu u zemlji: «Uprava za napuštenu imovinu postavlja privremenog upravitelja, koji ubire stanarinu, plaća porez i vrši najnužnije popravke.» ŽBOZ je predložila Izraelu Hirschu da Općini izda bjanko-punomoć, kako bi se oni o njegovu slučaju brinuli do njegova povratka. Anica Hana Flesch iz Jeruzalema poslala je Općini punomoć za brigu o njezinu ostavljenom imetku u Jugoslaviji. U odgovoru Općina je obavijestila posrednika Dragutina Franka iz Broda na Savi da je Okružni narodni sud u Zagrebu zauzeo stajalište da se imovina ima vratiti samo onima koji se nalaze u Jugoslaviji. «U svim kasnijim predmetima ulaže Javno tužilaštvo u Zagrebu nadzornu žalbu tražeći da se ponište sve sudske odluke u kojima se vraćaju stvari pojedincima izvan zemlje; nije poznato stajalište Vrhovnog suda. Prema tome, mišljenje je Općine, valja računati s neuspjehom na prvoj, a problematičnim ishodom na drugoj instanci.»³⁸⁶

Na mnogo su mjesta u arhivu ŽOZ-a pohranjene potvrde Općine, izdane tijekom 1945. godine na temelju općinske evidencije, na kojima se vidi da je određena osoba, koja se još nije vratila, najvjerojatnije stradala (ponekad postoje i točni podaci, a ponekad se navode i svjedoci koji potvrđuju određenu ili opću informaciju). Postoji i cijeli niz potvrda kojima se potvrđuje da je određena osoba u određenoj obiteljskoj vezi sa stradalom osobom, što navodi da je, u ovom drugom slučaju, najvjerojatnije riječ o povezivanju obiteljskih veza kako bi se zatražio povrat imovine. Tako npr. Općina u prosincu 1945. potvrđuje da je Klara Winter, rođ. Goldberger, snaha Gizele Winter, rođ. Kolman, koja je umrla 23. studenoga 1941. Hubert Prister, sin Eduarda i Jelene, rođen 1885. s adresom u Kovačićevoj 5, molio je ŽBOZ da potvrde njegov identitet, židovstvo i srodstvo s njegovom sestrom, kako bi mogao podnijeti molbu Zemaljskoj upravi narodnih dobara Federalne Države Hrvatske u Zagrebu da mu podijeli upravu kuće u Krešićevoj 27 u Zagrebu, koja je pripadala njegovoj sestri, odvedenoj svibnja 1943.³⁸⁷

Povratnici, ili ŽBOZ kao njihov opunomoćenik, vodili su i sudske sporove zbog povrata imovine, a povratnici su predlagali i nagodbe (npr. Zlata Maričić, legat R. Deutscha, nudi polovicu Općini ako joj odmah isplate ostatak), obitelji su se dogovarale oko podjele nasljedstva

³⁸⁶ JIM, arhiv ŽOZ, Kutija 63, F1 K.1 (Izrael Hirsch); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1-61 i K.63-1-1/1-63 od 18. prosinca 1945. (Anica Hana Flesch).

³⁸⁷ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-105 iz prosinca 1945. i JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-1-1/1 od 26. lipnja 1945.

itd. Tražio se i povrat niza pokretnina, vrijednosnih papira. Općina je tražila od Hrvatskog radiše povrat namještaja iz ortodoksnog hrama, a Hrvatski radiša odgovorio je da o tome ništa ne znaju te da su oni prodavali samo trgovačka i obrtna poduzeća za koja su dobili posebnu punomoć bivšega Ministarstva državne riznice – Ureda za podržavljani imetak, dok je privatne pokretnine, koliko im je poznato, prodavalo Gradsko poglavarstvo u Zagrebu. Niz je molbi za povrat, lociranje i preuzimanje različitih pokretnina: namještaja, tepiha, slika, nakita, uporabnih stvari za stanovanje, odjeće itd.³⁸⁸

Zakon o postupanju sa imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača je 1946. godine izmijenjen i dopunjen. Prema tim izmjenama i dopunama, državljani FNRJ koji borave u inozemstvu, a nisu registrirani kod predstavništva FNRJ u državi u kojoj borave niti su se odazvali pozivu da se vrate u domovinu, ne mogu preko opunomoćenika tražiti povrat imovine.³⁸⁹

Dana 9. lipnja 1945. Predsjedništvo AVNOJ-a usvojilo je *Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije*.³⁹⁰ Tim se zakonom htjelo riješiti probleme konfiskacije imovine koja se provodila tijekom rata i neposredno poslije završetka rata, ali prema različitim kriterijima i postupcima, zbog čega je bilo samovolje i grešaka.³⁹¹

Konfiskacija (djelomična ili potpuna) bila je predviđena kao popratna kaznena mjera u ovim zakonima: *Zakon o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže, Zakon o oduzimanju ratne dobiti, stečene za vrijeme neprijateljske okupacije, Zakon o potvrđi i izmjenama i dopunama Zakona o oduzimanju ratne dobiti, stečene za vrijeme neprijateljske okupacije*.³⁹² Tako je, *de facto*, konfiskacija postala načinom nove vlasti da

³⁸⁸ JIM, arhiv ŽOZ, K.63-1-1/1, razno, 1945.

³⁸⁹ Verzija *Službeni list FNRJ* 64-454/1946 od 2. kolovoza 1946.

³⁹⁰ *Službeni list DFJ* br. 40/1945 i 70/45.

³⁹¹ Maticka, «Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji», 133.

³⁹² *Zakon o oduzimanju ratne dobiti, stečene za vrijeme neprijateljske okupacije* (*Službeni list DFJ*, 36/45.); *Zakon o potvrđi i izmjenama i dopunama Zakona o oduzimanju ratne dobiti, stečene za vrijeme neprijateljske okupacije*

promijeni vlasničku strukturu u državi. U arhivu ŽOZ-a nalazi se nekoliko predmeta s dokumentacijom u kojima Židovi traže asistenciju ŽBOZ-a u slučajevima gdje su bili optuživani za kolaboraciju ili im je imovina konfiscirana slijedom njihova proglašavanja Nijemcima i Austrijancima.³⁹³ Izvori ilustriraju proizvoljnost ovakvih osuda, no temeljit prikaz poslijeratnog zakonodavstva oko imovinskih odnosa trebao bi biti tema zasebnoga rada. Čini se da se za ovim zakonom posezalo i u suđenju pojedincima, vlasnicima određenih poduzeća ili namještenicima u državnim poduzećima da bi se opravdalo njihovo nestručno i loše vođenje istih. O takvim će slučajevima, koji uključuju Židove, biti riječi u poglavlju «Židovi u širem društvu.»

Osim konfiskacije, donesen je i zakon koji je regulirao pitanje eksproprijacije, *Osnovni zakon o eksproprijaciji*.³⁹⁴

Zakoni koji su bitno utjecali na pauperizaciju dijela židovske zajednice u Hrvatskoj bili su i *Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća*,³⁹⁵ koji se donosio u dva navrata, tako da su 1946. godine podržavljena velika i važnija poduzeća, a 1948. su nacionalizirana ostala. Tu spada i *Zakon o otkupu privatnih apoteka*,³⁹⁶ iz 1949. te niz drugih slijedom kojih se ona imovina, koja je od 1945. godine vraćena, uglavnom ponovno oduzimala. Brisanje ili nacionalizacija raznih srednjih i malih tvrtki, a što se može pratiti putem upisa iz trgovačkih registara po različitim gradskim arhivima u Hrvatskoj u prvoj polovici 1948. godine, sigurno je prevagnula u odluci određenog broja Židova da se isele u Izrael.³⁹⁷

(*Službeni list FNRJ*, 52/46); *Zakon o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže* (*Službeni list FNRJ*, 56/46).

³⁹³ JIM, arhiv ŽOZ, razna mjesta.

³⁹⁴ *Službeni list FNRJ*, 28/47.

³⁹⁵ *Službeni list FNRJ* 98/46 i 35/48. Godine 1958. podržavljene su i stanovi, poslovni prostori, zgrade i građevinska zemljišta (*Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta*, *Službeni list FNRJ*, 52/58), međutim taj je dio zakonodavstva van okvira ovog rada.

³⁹⁶ *Službeni list FNRJ*, 50/1949.

³⁹⁷ Ovaj se proces, unatoč nedostatku sustavnosti na primjeru Zagreba može pratiti u Trgovačkom registru za ino-kosne tvrtke u Zagrebu u Državnom arhivu u Zagrebu.

Imovina se oduzimala i slijedom *Zakona o regulaciji rada privatnih kreditnih poduzeća*, odnosno *Pravilnika o postupku likvidacije privatnih kreditnih poduzeća*³⁹⁸ te niza zakona koji su se bavili eksproprijacijom poljoprivrednih ili šumskih zemljišta te građevinskih zemljišta po gradovima, kao što su *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* i *Zakon o provođenju agrarne reforme i kolonizacije na području Narodne Republike Hrvatske* ili *Osnovni zakon o postupanju sa ekspropiranim i konfisciranim šumskim posjedima*.³⁹⁹

Posebnu skupinu zakona i uredbi čine oni kojima se pokušavalo urediti nove pravne odnose i do kraja u pravni okvir staviti dotadašnje odluke, kao što je primjerice *Uredba o upisu prava vlasništva na državnoj nepokretnoj imovini*. Ta je uredba donesena 11. srpnja 1947. godine i njome se definira način upisa u zemljišne knjige one imovine koja je na različite načine oduzimana prema prethodnim zakonima koji su to propisivali. U članku 4. tako stoji: «uknjiženje prava vlasništva obaviti će se na temelju isprave kojom se nesumnjivo utvrđuje svojstvo nepokretnosti kao državne imovine i isprave kojom nadležni državni organ određuje organ upravljanja.»⁴⁰⁰

Zakon o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije zabranjivao je stranim državljanima posjedovanje imovine u Jugoslaviji tako da su svi, koji se nisu repatriirali, ostali bez državljanstva, a time i imovine. Na taj su način i Židovi, koji su od 1948. godine optirali za odlazak u Izrael, izgubili svoju imovinu jer su se na odlasku morali odreći jugoslavenskog državljanstva (Jugoslavija nije priznavala dvojno državljanstvo). Godine 1950. stupio je na snagu i hrvatski ekvivalent ovoga zakona – *Zakon o državljanstvu Narodne Republike Hrvatske*.⁴⁰¹

³⁹⁸ *Službeni list FNRJ* 57/46.

³⁹⁹ *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* (*Službeni list DFJ*, 64/45, *Službeni list FNRJ*, 24/46, 101/47, 105/48, 21/56. i 55/57. i *Službeni list SFRJ*, 10/65); *Zakon o provođenju agrarne reforme i kolonizacije na području Narodne Republike Hrvatske* (*Narodne novine*, 111/47, 25/58, 58/57, 62/57, 32/62); *Osnovni zakon o postupanju sa ekspropiranim i konfisciranim šumskim posjedima* (*Službeni list FNRJ*, 61/46.),

⁴⁰⁰ *Službeni list FNRJ*, 12/65.

⁴⁰¹ *Zakon o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije* (*Službeni list DFJ*, 64/45, 54/46 i 105/48); *Zakon o državljanstvu Narodne Republike Hrvatske* (*Narodne novine*, 18/50.).

4.3.3. Imovinski odnosi – slovački slučaj

Zanimljiva je usporedba sa situacijom u Čehoslovačkoj, a tiče se restitucije židovske imovine nakon Drugog svjetskog rata u Slovačkoj.⁴⁰² Slovački je parlament 14. ožujka 1939. proglasio neovisnost i jednoglasno izabrao Jozefa Tisoa za predsjednika. Slovačka je kao njemački saveznik imala određenu autonomiju u unutrašnjim poslovima, uključujući i *rješavanje židovskoga pitanja*. U rujnu 1941. godine u Slovačkoj je proglašen *Židovský kódex* (Židovski zakon), oblikovan prema nürnberškim zakonima, koji je oduzimao Židovima sva građanska i politička prava, uključujući i pravo na posjedovanje imovine. Početkom 1942. osnovana su tri radna logora (Sered, Nováky i Vyhne), a 25. ožujka iste godine počele su deportacije u Auschwitz. Do listopada je slovačka vlada deportirala oko 57.000 Židova, što je bilo oko 60 posto ukupne predratne židovske populacije. Slovačka je vlada nakon toga prekinula deportacije i one su počele ponovno nakon njemačke okupacije Slovačke u jesen 1944. godine, kada je 12.600 Židova deportirano u Auschwitz, Theresienstadt i druge logore. U *Šoa* je ubijeno 69.000 ili 77% predratne slovačke židovske populacije. Oko 11.000 Židova preživjelo je rat na teritoriju Slovačke i oko 9.000 se repatriiralo iz Mađarske, Njemačke i drugih zemalja. Oko 10.000 slovačkih Židova preživjelo je u dijelovima zemlje koje je okupirala Mađarska. Tako je, potkraj 1945. godine, u Slovačkoj živjelo oko 33.000 Židova.⁴⁰³ Preživjeli su se vratili iz raznih skrovišta, koncentracijskih logora, iz drugih zemalja kamo su izbjegli, iz partizana i raznih savezničkih vojski i čehoslovačkih brigada, i to uglavnom u veće urbane centre.⁴⁰⁴ I način organiziranja općina nakon rata sličan je kao i u Hrvatskoj, što proizlazi iz iste logike shvaćanja svrhe židovske zajednice: organiziraju se menze, smještaj za starce i siročad, prenoćišta, bolnice, uključujući sanatorij za tuberkulozne bolesnike (u Slovačkoj je svaki treći preživjeli imao

⁴⁰² Anna Cichopek-Gajraj, «Limits to *Jewish power*: how Slovak Jewish leaders negotiated restitution of property after the Second World War», *East European Jewish Affairs*, 44:1 (2014.), 51-69. Arhiv dr. Vojtecha Wintersteina dostupan je u *The Strochlitz Institute of Holocaust Studies* Na Sveučilištu u Haifi. O organizaciji čehoslovačke židovske zajednice vidi i Petr Brod, Kateřina Čapková i Michal Frankl, «Czechoslovakia», *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press, 2008.).

⁴⁰³ Cichopek-Gajraj, «Limits to *Jewish power*», 52.

⁴⁰⁴ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 46.

tuberkulozu). Prve zajednice obnovljene su u Košicama i Bratislavi, a lokalni odbori za samopomoć osnivani su diljem zemlje.

U kontekstu relativne mogućnosti pluralizma, u poratnoj Slovačkoj su, kako je već spomenuto, osnovane tri židovske organizacije: *Ústredný zväz židovských náboženských obcí, na Slovensku* – ÚSŽNO (Središnji savez židovskih religijskih zajednica u Slovačkoj), *Sdruženje fašistickým režimom rasovo prenasledovaných v Bratislave* – SRP (Organizacija žrtava rasnih progona fašističkog režima u Bratislavi) i *Ustredny zväz cionisticky* – USC (Središnji cionistički savez).

Obnavljanje zajednica potaknulo je i pitanje službenoga židovskog statusa unutar obnovljene države. Odluka čehoslovačke vlade u egzilu da manjinski problem riješi ukidanjem nacionalnih manjina, i to tako da protjerivanjem Nijemaca i Mađara Čehoslovačku pretvori u nacionalnu državu Čeha i Slovaka, morala se odraziti i na status čeških, odnosno slovačkih Židova. Jedina priznata manjina bili su Ukrajinci na istoku zemlje pa su vlasti negativno odgovorile na zahtjev slovačkih Židova za predstavništvom u *Slovenská národná rada* (Slovačkom narodnom vijeću) u Bratislavi. Posljedica ovakve situacije bilo je odustajanje od nacionalnog statusa, koji je Židovima bio zajamčen tijekom Prve republike. Tek nakon dugih pregovora, njemačkim i mađarskim govornicima među Židovima dopušteno je ostati u Čehoslovačkoj, a mađarskima je poslije bilo dopušteno aplicirati za restituciju imovine.⁴⁰⁵

Do 1948. godine glavnina djelatnosti židovskih zajednica bila je socijalna, kao i rješavanje pitanja restitucije. U ovim se pitanjima osobito istaknuo SRP, koji se pokušao izboriti za formalno, ali i stvarno izjednačavanje Židova s ostalim građanima, u smislu da su Židovi tijekom rata bili subjekt diskriminirajuće legislative u pravnoj, društvenoj, ekonomskoj i moralnoj sferi i kako nije dovoljno samo ukinuti diskriminirajuću legislativu, već je postojala potreba da novi zakoni stave težište na dobrobit žrtava, osobito njihovu materijalnu situaciju. Borba za vraćanjem imovine izvornim vlasnicima tekla je sporo i teško. *Ariizacijom* otete nekretnine, ukinute su dozvole za obavljanje različitih djelatnosti, oduzete dionice, uštede, imovine,

⁴⁰⁵ Ibidem.

vrijednosni papiri i pokretne – sve je to bilo predmet pokušaja restitucije, kao i novac, koji su Židovi morali plaćati u sklopu različitih specijalnih poreza, a još se nalazio u bankama.⁴⁰⁶

U Čehoslovačkoj komunisti preuzimaju vlast tek pučem u veljači 1948. godine, iako su postupno preuzimali sve više vlasti još od 1946., kada premijerom postaje komunist Klement Gottwald. Sama čehoslovačka federacija bila je u neposrednom poraću labava. Zakoni doneseni u Pragu nisu obvezivali Slovačku, ako nisu prihvaćeni od Slovačkog narodnog vijeća i njihova izvršnog organa Odbora povjerenika. Slovačka u svojoj borbi za ravnopravan status u pravilu nije priznavala one zakone koji nisu prošli ovu proceduru.

Proces restitucije imovine u Čehoslovačkoj počeo je *Predsjedničkom naredbom broj 5/1945.*, kojom je ukinuta *arijanizacija* i propisana restitucija imovine.⁴⁰⁷ No u okviru procesa restitucije, osim što su poništene sve transakcije nakon Münchenskoga sporazuma (1938.), tzv. Benešovim naredbama (dekretima), iz procesa restitucije bile su isključene i osobe i institucije, koje su bile *nacionalno nepouzdanе*. Prema njima je izvršena eksproprijacija imovine čehoslovačkih državljana pripadnika njemačkog i mađarskog naroda (5/1945.), kao i oduzimanje državljanstva (33/1945.), čime je bilo obuhvaćeno oko 3.000.000 Nijemaca i Mađara. Kategorija *nacionalno nepouzdanih* uključivala je i Židove, koji su se u popisu iz 1930. izjasnili kao Nijemci ili Mađari. Vlada je nakon *Predsjedničke naredbe broj 5/1945.* osnovala narodnu upravu (*národná správa*) nad imovinom oduzetom *politički nepouzdanima*.⁴⁰⁸

Predsjednička naredba broj 5/1945. nije prošla proceduru kroz Slovačko narodno vijeće, pa je posljedica ovakva stanja u Slovačkoj bila da u njoj nisu bile poništene transakcije nakon Münchenskoga sporazuma, dakle, ni *arijanizacija* židovske imovine. Slovačka je usvojila sustav narodne uprave, također nazvan *národná správa*, za svu napuštenu ili konfisciranu imovinu, osim za banke, rudnike, krupnu industriju i veleposjede. Narodni upravitelji morali su biti «narodno i politički pouzdani, s određenim stručnim i praktičnim znanjem.» Slovačka vlada ignorirala je i članak XXIV. predsjedničkoga dekreta, prema kojem se imovina pod narodnom upravom, koja je

⁴⁰⁶ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 48.

⁴⁰⁷ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 48.

⁴⁰⁸ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 53-54.

pripadala radnicima, zemljoradnicima, malim i srednjim poduzetnicima, činovnicima, pripadnicima *slobodnih zanimanja* i ljudi sličnog socijalnog statusa, a bila je oduzeta zbog nacionalnih, političkih i rasnih progona, vrati prijašnjim vlasnicima ili njihovim nasljednicima. I ovdje je, kao u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji, narodna uprava upravljala ne samo konfisciranom njemačkom, mađarskom i imovinom *politički nepouzdanih*, već se protezala i na napuštenu imovinu deportiranih Židova. Narodne upravitelje imenovali su *Národné výbory* (Narodni odbori), prema još jednoj od Benešovih naredbi (dekreta) iz prosinca 1944. godine, koji su trebali biti suverena tijela na oslobođenom dijelu Čehoslovačke dok središnja vlast ne preuzme vlast. Tako su ovi odbori zamijenili komunalna vijeća, (grado)načelnike, bilježnike i gradska vijeća, a činile su ih *politički pouzdane* osobe slavenskoga podrijetla, često nestručne za posao koji su obavljale.⁴⁰⁹ Ponekad su ovi narodni odbori u Slovačkoj za upravitelje imovine postavljali i bivše židovske vlasnike, suvlasnike ili članove njihovih obitelji.⁴¹⁰

U lipnju 1945. predsjednik Beneš autorizirao je konfiskaciju zemlje za agrarnu reformu, kada su Nijemci i Mađari (neovisno o njihovu državljanstvu) ostali odmah bez svoje zemlje, i to bez kompenzacije. Izuzeti su bili samo oni koji su «aktivno sudjelovali u borbi za oslobođenje Čehoslovačke Republike.» Slovačka je ratificirala ovu naredbu izostavljajući *lojalne Mađare*, a njih je definirala prema «jeziku, koji se upotrebljavao u obitelji», što je izjednačilo Mađare i govornike mađarskoga, dakle i mnoge Židove, koji su posjedovali zemlju u južnoj Slovačkoj. Kad su južnu Slovačku okupirali Mađari, oni su im, kao Židovima izvršili eksproprijaciju, a sad je Čehoslovačka krenula u smjeru eksproprijacije istih ljudi kao *mađarskih izdajica*. Unutrašnja kolonizacija koja je uslijedila isprepletena s agrarnom reformom imala je cilj naseliti čistu slavensku populaciju. Tako su i slovački Židovi, koji su se vraćali iz koncentracijskih logora ili čehoslovačke vojske, na svojim posjedima našli useljene koloniste. Do 1946. godine bilo je

⁴⁰⁹ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 53-54. Vidi i Gregor Thum, «Ethnic Cleansing in Eastern Europe after 1945», *Contemporary European History*, 19:1 (2010.), 75-81, i Eagle Glassheim, «National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945», *Central European History*, 33:4 (2000.), 463-486.

⁴¹⁰ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 54-55.

najmanje 25 slučajeva konfiskacije židovske imovine u južnoj Slovačkoj.⁴¹¹ *Predsjednička naredba 33/1945.* iz kolovoza 1945. godine, kojom je predsjednik Edvard Beneš oduzeo državljanstvo Nijemcima i Mađarima, imala je kao posljedicu progone i eksproprijaciju imovine. Narodni odbori u južnoj Slovačkoj identificirali su Židove koji su govorili mađarski kao Mađare, što je u sebi nosilo znak nacionalne i političke izdaje, osobito u kontekstu u kojem se Židove u Slovačkoj promatralo kao agente *mađarizacije*.⁴¹²

U listopadu 1945. godine predsjednik Beneš izdao je još jednu naredbu (dekret) o konfiskaciji neprijateljske imovine, u kojem se navodilo da oni Nijemci i Mađari koji su ostali lojalni Čehoslovačkoj Republici, koji nikada nisu izdali češki i slovački narod i koji su ili aktivno sudjelovali u borbi za slobodu ili su patili pod nacističkim i fašističkim režimom, neće biti izloženi konfiskaciji imovine. Izuzeti od konfiskacije ovom su naredbom bili i oni koji su izgubili imovinu radi nacionalnih, rasnih i političkih progona nakon Münchenskoga sporazuma. Istodobno je ova naredba navodila da će imovinu izgubiti oni koji su podupirali germanizaciju ili mađarizaciju Čehoslovačke Republike. *Naredba* je i regulirala distribuciju konfiscirane imovine. Kao i prethodne naredbe, i ova je favorizirala one koji su sudjelovali u borbi za slobodu i njihove obitelji, one koji su bili izloženi ratu, nacionalnim, rasnim ili političkim progonima, one koji su bili prisiljeni napustiti zemlju i sad su se vratili, kao i one koji su se morali seliti radi pomicanja granica.⁴¹³ Od listopada 1945. godine izdane su četiri naredbe o nacionalizaciji, koje su se odnosile na sve rudnike, energetske tvrtke, željezare, kemijske tvornice i čeličane. Velike tvrtke s više od 150 ili 800 radnika (ovisno o vrsti djelatnosti) također su nacionalizirane, što je uključivalo i neke temeljne djelatnosti u prehrambenoj industriji. Banke i privatne osiguravajuće kuće nacionalizirane su neovisno o veličini. Zakoni o nacionalizaciji preporučivali su kompenzaciju koja bi odgovarala tadašnjoj vrijednosti imovine, osim u slučaju tvrtki u vlasništvu Nijemaca i Mađara, koji su svi promatrani kao *politički nepouzdan*.⁴¹⁴

⁴¹¹ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 55.

⁴¹² Ibidem.

⁴¹³ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 56.

⁴¹⁴ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 60. Radi se o naredbama 100/1945., 101/1945., 102/1945., 103/1945. i 104/1945.

Sudski procesi oko restitucije išli su jako sporo, a nakon komunističkoga preuzimanja vlasti sasvim su prestali. U nekim slučajevima restitucije malih tvornica bile su poništene nakon radničkih demonstracija, koje su organizirali komunisti. Tijekom 1946. i 1947. godine obje su se slovačke židovske organizacije, ÚSŽNO i SRP, žalile na konfiskaciju i kolonizaciju na štetu židovskih vlasnika. Svakih mjesec-dva, ove su organizacije pisale u Bratislavu i Prag, podsjećajući ih na ovaj problem. Njihove primjedbe odnosile su se na jezik kao kriterij određivanja narodnosti i na pohlepu narodnih odbora za zemljom. U Slovačkoj je, za razliku od Češke i Moravske, svaka sumnja u nacionalnost vlasnika vodila njegovu proglašavanju izdajicom i, usred toga, konfiskaciji njegove imovine. Čini se da su nezanemariv broj Mađara, Nijemaca, kolaboranata i izdajica u južnoj Slovačkoj činili zapravo Židovi, uključujući i židovske partizane ili one koji uopće nisu znali njemački, kako sarkastično primjećuju slovački židovski vođe. Neke su konfiskacije provođene i bez formalne odluke.⁴¹⁵

Slično kao i u Hrvatskoj, ni u Slovačkoj se povrat nije proveo u cjelini, već u omjeru koji je omogućavao *primerané existenčné zaistenie*, odnosno onoliko koliko je dovoljno za normalan život (kao članak 6. *Zakona* od 24. svibnja 1945. godine). Slovački židovski vođe zbog ovakve odluke prosvjeduju u prosincu 1945. i u Bratislavi i u Pragu. Zanimljiv je izbor riječi u ovom dopisu gdje se potpisnici pitaju «na kojim to moralnim i pravnim temeljima vlasnik može dobiti manje od onoga što (mu je pripadalo) je zaslužio svojim «marom i poštenim radom» dok su drugi *paraziti* smjeli zadržati ono što su preuzeli.»⁴¹⁶ I rječnik ovdje upotrijebljen podsjeća na rječnik koji su, tijekom rata i neposrednoga poraća, upotrebljavale i židovske zajednice u Hrvatskoj, ali i šira javnost.⁴¹⁷ U pismu Slovačkom narodnom vijeću od 19. ožujka 1946. godine SRP tvrdi da je povjerenik za financije spreman vratiti mrvicu židovske imovine, no eventualnog zakona o restituciji nema na vidiku. SRP piše predsjedavajućem Slovačkog narodnog vijeća pitajući zašto

⁴¹⁵ Cichopek-Gajraj, «Limits to *Jewish power*», 56.

⁴¹⁶ S obzirom da se služim člankom, koji iznosi engleski prijevod originala, moguće je da se neće uvijek raditi o vjernom prijevodu.

⁴¹⁷ Cichopek-Gajraj, «Limits to *Jewish power*», 57. Autorica se poziva na već spomenuti arhivski fond Winterstein i pismo koje ÚSŽNO i SRP šalju prezidijumu Slovačkog narodnog vijeća u Bratislavi o restituciji od 7. prosinca 1945. godine.

Vijeće nije odobrilo predsjednički dekret o poništavanju svih transakcija nakon Münchenskoga sporazuma, koji se trebao primjenjivati na teritoriju cijele Čehoslovačke Republike, a primijenjen je u Češkoj i Moravskoj, s obzirom na to da je ratna slovačka država oduzimala Židovima imovinu, a poratna slovačka država, kao njezin nasljednik, ima obvezu ispraviti nepravdu i vratiti imovinu njezinim vlasnicima. Ova organizacija također smatra da je nužno imati odvojene zakone o konfiskaciji za nežidove i Židove, kako bi se spriječila konfiskacija imovine Židova govornika mađarskog u južnoj Slovačkoj. SRP na kraju podsjeća Slovačko narodno vijeće na lojalnost slovačkih Židova (misleći na velik udio slovačkih Židova u ustanku od kolovoza do listopada 1944., iz kojeg je Vijeće i izvlačilo svoj legitimitet) i njihovu aktivnu međunarodnu potporu *slovačkoj stvari*.⁴¹⁸ Ovdje treba napomenuti i da je južnu Slovačku, prema tzv. *Bečkoj odluci*, okupirala Mađarska i tamošnji su Židovi zakonodavno imali nešto drukčiju sudbinu, no na kraju jednak rezultat – uništenje većine, patnju i osiromašenje preživjelih.⁴¹⁹

Sličnosti je puno, no postoji jedna bitna razlika: nakon *Šoa*, Židova je u Češkoj i Moravskoj bilo 24.395 (uključujući 8.500 od oko 15.000 preživjelih subkarpatskih Židova, koji su nakon sovjetske okupacije toga područja optirali za čehoslovačko državljanstvo), odnosno 19.123 Židova prema religijskoj pripadnosti; u Slovačkoj je, kako je već spomenuto, taj broj iznosio oko 33.000, odnosno oko 24.000 Židova prema religijskoj pripadnosti. I u Čehoslovačkoj je bilo slučajeva zatvaranja Židova njemačkih govornika, koji su internirani u logorima za Nijemce, ili su protjerani iz zemlje, s pripadnicima njemačke manjine. U nekim su slučajevima preživjeli bili suočeni s neprijateljstvom: u ljeto 1945. zabilježen je pogrom u Presovu, a u rujnu iste godine u Topolčanyima.⁴²⁰ Zanimljivo je da je čehoslovačka vlada židovske zemlje oko Nitre, Hlohovca i Topolčanyja dala zemljoradnicima koji su iz Orave prognani nakon što je Poljska anektirala to područje. Židovski vođe smatrali su da bi vraćanje ove zemlje Židovima vodilo daljnjem jačanju antisemitizma, koji se osjećao, uz preporuku da država kompenzira bivše

⁴¹⁸ Ibidem. Radi se o pismu iz arhivskog fonda Winterstein, koju SRP šalje Slovačkom narodnom vijeću od 19. ožujka 1946.

⁴¹⁹ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 49.

⁴²⁰ Petr Brod, Kateřina Čapková i Michal Frankl, «Czechoslovakia», *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press, 2008.).

židovske vlasnike.⁴²¹ Osim ovih pogroma, potkraj 1945. godine bande ukrajinskog nacionalista Bandere ubijale su Židove u selima Ulic i Kalbasy, a napadali ih po drugim selima istočne Slovačke.⁴²² U sjeveroistočnoj Slovačkoj i ukrajinske trupe počinile su niz antisemitskih zločina, a iz svjedočanstva Georga Keletija, vidljivo je da se mali broj Židova poslije rata vraćao u sela istočne Slovačke, gdje su posjedovali male mlinove, pilane, trgovine i gostionice.⁴²³

Prozatímní národní shromáždění republiky Československé (Privremena narodna skupština Čehoslovačke Republike) 16. svibnja 1946. Donijela je zakon o restituciji, tzv. *Naredbu 128/1946.*, koja se «odnosila na anuliranje određenih imovinskih transakcija u razdoblju restrikcije sloboda i ostalih interferencija s imovinom.» Taj je zakon bio na tragu već spomenutoga predsjedničkog dekreta iz 1945. godine i proglasio je ništavnim sve imovinske transfere nakon 29. rujna 1938. (Münchenski sporazum) «pod okupacijom, nacionalnim i religijskim progonom.» Isključeni su bili jedino imovinski transferi prema *politički pouzdanima* uz pristanak vlasnika, koji je dobio adekvatnu kompenzaciju. Zakon o restituciji nije se odnosio na *politički nepouzdanu* Nijemce, Mađare i izdajice. Prema ovom zakonu jezik nije bio kriterij za određivanje nacionalnosti, no «potpora germanizaciji i mađarizaciji» predstavljala je zapreku prema restituciji. Oni koji su se u prošlosti izjašnjavali kao Nijemci i Mađari, ali «nikada nisu izdali češki i slovački narod, sudjelovali u oslobodilačkom ratu ili patili pod nacističkim režimom», mogli su tražiti restituciju. Ako povrat imovine slučajno nije bio moguć, bivši je vlasnik imao pravo na kompenzaciju u *sadašnjoj* vrijednosti. Ako bi ministar pravde u Pragu ili povjerenik pravde u Bratislavi potvrdili da je povrat u suprotnosti s *važnim javnim interesom*, takva bi se restitucija zaustavila. Okružni sudovi imali su pravo poticati restituciju, a u Slovačkoj su to mogli i u slučaju kad je lokalna vlast (narodni odbori) odbila anulirati status imovine *pod narodnom upravom*.⁴²⁴ Otpori ovom zakonu u Slovačkoj bili su jaki i službenici su bojkotirali provođenje zakona ili ga birokratski rastezali, osobito oni vezani uz sudove i oni povjerenika za

⁴²¹ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 56-57.

⁴²² Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 50.

⁴²³ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 61. Svjedočenje Gerga Keletija čuva se u United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) u Washingtonu.

⁴²⁴ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 57. i Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 49.

pravdu.⁴²⁵ Ured Povjerenika za pravdu i sudove poslao je naputak okružnim sudovima da budu *osobito oprezni* prilikom primjene zakona o restituciji, posebno u slučajevima gdje se imovina vraća Židovima. Povjerenik za pravdu Židovima nije vratio ni dragocjenosti pohranjene u Riznici, a Povjerenik za zemljoradnju nije vratio zemlju. Povjerenik za trgovinu i industriju obećao je pozivanje na *javni interes* kako bi zaštitio tvrtke od prisilne restitucije, a mala poduzetništva i radionice mogli su biti vraćeni samo pod specifičnim okolnostima.⁴²⁶

Ilustrativan je primjer Leopolda Reissa, koji se u Slovačku vratio 1946. godine, nakon što je 1940. otišao u Sjedinjene Američke Države. Roditelji i tri brata ubijeni su u Šoa i Reiss je u listopadu 1946. pokušao, u procesu restitucije, kao *narodni upravitelj* dobiti roditeljsku kuću i trgovinu vezanu uz kuću. U međuvremenu su upravljanje trgovinom preuzele tri osobe, od kojih su dvojica bili partizani, a u kući je živio jedan od upravitelja trgovine i časnik lokalne žandarmerije. Dokument za narodnu upravu nad kućom dobio je jednostavno, ali u kuću nije mogao ući, no upravu trgovinom nije dobio, pa se pozvao na *Zakon o restituciji* iz svibnja 1946. godine. Rečeno mu je da je zakon samo komad papira (*restitučný zákon je iba kus papieru*). U odgovoru Povjerenika za industriju i unutarnje poslove u listopadu navedeno je da zakon još nije donesen, (isti onaj koji je donesen u svibnju), da je otišao u Ameriku i nema dokaza da je sudjelovao u antifašističkoj borbi, da je postao američkim državljaninom i kao stranac ne može postati narodnim upraviteljem, da mu supruga nije Slovakinja te da su upravitelji zaslužni partizani, koji trgovinu uzorno vode.⁴²⁷

Upravitelji židovske imovine nisu bili zadovoljni provođenjem restitucije. Među njima je bilo dosta partizana, sudionika slovačkoga narodnog ustanka, koji su takvu imovinu dobili kao oblik nagrade za svoju službu, a postojalo je shvaćanje da su oni, koji su žrtvovali svoj život, zaslužili nešto od države u nadi da će imovinu kojom su upravljali dobiti u vlasništvo. U

⁴²⁵ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 49.

⁴²⁶ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 58. Autorica kao izvor navodi izvješće SRP-a i ÚSŽNO od 11. rujna 1946. godine, kao i piso Vojtecha Wintersteina, koji se osvrtao na članak u *Budovateľ-u*, «Nebue sa novelizovat' reštitučný zákon?» nepoznatog datuma.

⁴²⁷ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 58. Autorica se poziva na arhivske izvore iz Povjerenstva za unutarnje poslove, Povjerenstva za trgovinu i industriju te Povjerenstva za unutarnje poslove u Bratislavi, u slučaju povrata imovine Leopolda Reissa.

Bratslavi su od 1. do 6. kolovoza 1946. godine sudionici *Partizanskoga kongresa* opljačkali židovske stanove, ozlijedili 19 osoba (od toga 4 teško) i demolirali kuhinju za židovske povratnike. U četverodnevnom nasilju i pljački židovskoga stanovništva stradali su i Židovi izvan grada, a tjedan dana prije samog Kongresa gradom su se proširili plakati: «Židove, pazi, partizan dolazi prebiti Židove»; «Čehoslovačka je za Slovake i Čehe, Palestina je za Židove»; «Židovi u Palestinu!»; «Židovi van!» ili «Objestie Židove!»⁴²⁸ Nakon ovih incidenata restitucija židovske imovine u Slovačkoj gotovo je prestala: prije kolovoza nije bila rijetkost da je dolazilo do dogovora između narodnih upravitelja i bivših židovskih vlasnika, a Povjerenik za trgovinu i industriju ovakve je dogovore u pravilu odobravao. Nakon izgređa, Povjerenik je *eksplicitno zabranio* ovakve dogovore, a, što je još važnije, Odbor povjerenika suspendirao je zakon o restituciji uz obrazloženje da mu je potreban izvršni nalog. Suspendacija je ubrzo ipak bila opozvana.

U rujnu su SRP i ÚSŽNO sastavili izvješće o restituciji iz kojeg je vidljivo da zemlja gotovo uopće nije vraćana, male tvrtke su uglavnom likvidirane tijekom slovačke kolaboracionističke države pa se nije imalo što vraćati. Srednje tvrtke i kuće nisu se mogle vratiti radi *javnog interesa*, a velika su poduzeća nacionalizirana. Pokretnine se nisu vratile jer su *nestale*. U izvješću se spominje da su mnogi slovački Židovi «zatvoreni u radne logore, kao crnoburzijanci ili lijenčine, jer su vjerovali u pravdu i čekali restituciju svoje imovine i zanimanja, umjesto da su se počeli baviti manualnim radom, u kojem je za njih bilo mjesta, bez obzira na njihovo zdravlje, godine i stupanj obrazovanja.» Slovački židovski vođe pozivali su se na moralnu obvezu države da *ispravi zlo* i u izvješće su, da bi naglasili ovu ideju, uključili zamišljen Tisin monolog: «Sudite mi jer sam uzeo imovinu za sebe. Ali ja sam djelovao u suglasju sa željom naroda i sadašnjim režimom, s obzirom na to da ni vi niste vratili imovinu. Vi ste samo nas zbacili sa sedla i sada vi dajete židovsku imovinu državi, partizanima i ostalima, vi ponovno *arijanizirate*, samo mijenjajući primatelje.»⁴²⁹ Anna Cichopek-Gajraj smatra da za

⁴²⁸ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 59. Vidi i Anna Cichopek-Gajraj, *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48* (Cambridge University Press, 2014.). Autorica citira izvješće SRP-a o nasilju.

⁴²⁹ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 59.

slovačke Židove restitucija nije bilo samo pitanje materijalnog opstanka, već je nosila u sebi simboličko značenje, pitanje pravde, odnosno *ispravljanja nepravdi* i kompenzacije za preživljene patnje. Slovačka politička elita nije se pak osvrnula na ratnu prošlost slovačke države, usredotočila se na izgradnju političke ravnoteže u Slovačkoj i prema Pragu, a unutarnji odnosi u Slovačkoj podrazumijevali su nagrađivanje onih koji su se borili protiv fašizma, bez strogih kazni onima koji su mu služili, pa u ovakvoj konstelaciji za židovske zahtjeve nije bilo ni sluha ni mjesta.⁴³⁰

Do svibnja 1947. godine bilo je još uvijek dvadesetak tvrtki gdje je narodna uprava odbila odstupiti, iako ih je sud anulirao. Slovački židovski vođe u pismu čehoslovačkom premijeru, komunistu Klementu Gottwaldu, okrivljuju Povjerenika za trgovinu i industriju u Bratislavi kako odbija prisiliti narodne upravitelje da napuste sporne tvrtke. Ilustrativan je primjer, jer je dobro dokumentiran, pokušaj restitucije tvrtke *Weltson*, koja se bavila proizvodnjom kožnih remenja i pojaseva zapošljavajući 76 radnika. Tvrtka je *arijanizirana* 1940. godine, a njezini su vlasnici Armin i Alžbeta Brüll ubijeni u *Šoa*. Nakon rata tvrtka je dobila narodnu upravu, a kada su nasljednici tražili restituciju, 60 od 76 zaposlenika poduprla je taj zahtjev, uključujući i samog upravitelja, smatrajući da je to najbolji način za održavanje proizvodnje i prekid problema, koji su postojali pod narodnom upravom. Povjerenik za trgovinu i industriju zavlačio je proces, a tajnik sindikata tvrtke Jašik upozoravao je na opasnost «pada tvrtke u kapitalističke ruke» i zahtijevao nastavak narodne uprave nad tvrtkom do predstojeće nacionalizacije. Održano je niz glasovanja dok nije došlo do povoljnog rezultata za ostanak narodne uprave (glasovanja su bila javna). Jašik je u svom agitiranju pitao radnike hoće li odlučivati oni ili će im Klinger, Wolfovi (imena prijašnjih vlasnika), Schwarzovi ili Baruchi govoriti što će raditi.⁴³¹ U srpnju iste godine direktor JDC-a za Čehoslovačku, Israel Jacobson izvijestio je JDC da su mnoge male tvrtke vraćene, no ne odmah. U većini slučajeva vlasnici su bili imenovani narodnim upraviteljima, a često su bivši *arijevski* upravitelji bili partneri. U mnogim slučajevima povrata kuća vlasnicima

⁴³⁰ Ibidem.

⁴³¹ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 59-60. Veličina ovih tvrtki, rasutih po cijeloj Slovačkoj, varirala je od 5 do 135 radnika, a tvrtke su bile iz različitih polja djelatnosti, od proizvodnje kožnih remena, namještaja, drva itd.

ili njihovim nasljednicima, bilo je gotovo nemoguće ući u njihov posjed i, dok su dobivali stanarinu, rijetko su sami u njima mogli živjeti. Nehemiah Robinson, predsjedavajući u *WJC Department of Compensations* (Odsjeku za kompenzacije Svjetskoga židovskog kongresa) raspolagao je podatkom o nekih dvije tisuće zahtjeva za restituciju do početka 1947. godine. Oni su često tražili financijsku pomoć JDC-a, kako bi mogli pokrenuti postupak za restituciju. Do kraja 1947. godine kuće i mali zemljoposjedi bili su restituirani, dok se s velikim zemljoposjedima i nekim drugim vrstama imovine procedura komplicirala i rastezala.⁴³²

Komunisti su, unatoč velikom broju ljudi s pronacističkom prošlošću, zbog svoje uloge u slovačkom ustanku, privukli velik broj Židova u svoje redove. Vodstvo i stožerno članstvo Demokratske stranke također su bili protivnici ratnog režima, ali su, kao jedina alternativa komunistima, u svoje redove privlačili i ljude sumnjive ratne prošlosti. No i demokrati i komunisti koketirali su s antisemitizmom i protivili se restituciji, komunisti i na ideološkoj razini, optužujući Židove da nisu uvijek djelovali u skladu s interesima slovačkoga naroda. Njihova je intencija bila oduzeti *arijevskim* preuzimateljima židovske imovine i ratnim profiterima njihovo nelegalno stečeno bogatstvo, no imovina bogatih Židova, prema njihovu mišljenju, trebala je postati vlasništvom države, u prvoj fazi socijalizacije slovačke ekonomije. S druge strane, demokrati su osuđivali restituciju kao «miješanje u svetost privatnog vlasništva i prejudiciranje principa pravnog sustava.» Prema njihovu mišljenju, židovska je imovina dijeljena prema važećem pravnom poretku u slovačkoj državi, a za to okrivljuju zakonodavce, ne one koji su imovinu dobili. Javnost je Židove proglasila iznuđivačima jer su željeli natrag svoju imovinu, a optuživani su i da nisu sudjelovali u protunacističkom otporu.⁴³³

⁴³² Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 60-61. Israel Jacobson, director JDC-a za Čehoslovačku, slao je tromjesečna izvješća za Čehoslovačku, od 1. prosinca 1946. do 31. ožujka 1947. godine. Ovi podaci potječu iz izvješća od 7. srpnja 1947. godine, a nalaze se u Arhivima JDC-a u New Yorku. Nehemiah Robinson, predsjedavajući Odsjeka za kompenzacije WJC-a, autor je izvješća o ukradenoj židovskoj imovini. Ono se nalazi u *Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego – AŻIH* (Arhivu Židovskog povijesnog muzeja u Varšavi), u fondu *Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP)*. Jacobson je u pismu Jointa iz Praga JDC-u u Parizu u travnju 1947. godine naveo oko 1.500 slučajeva, koji trebaju financijsku pomoć kako bi započeli zahtjeve za kompenzaciju. Prosječni trošak bio je oko 5.000 kruna.

⁴³³ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 51.

Poseban problem u cijeloj Čehoslovačkoj predstavljala je tzv. *heirless property*, odnosno imovina bez nasljednika. Do 1947. velik dio židovske imovine bio je bez nasljednika i pripao je državnoj riznici. I češki i slovački židovski vođe smatrali su da se ova sredstva moraju upotrijebiti u procesu revitalizacije židovske zajednice. Još tijekom 1946. godine čehoslovačko Ministarstvo socijalne skrbi namjeravalo je s takvom imovinom osnovati fond, namijenjen „rehabilitaciji žrtava nacizma i socijalnim službama, naročito za žrtve rasnoga progona.” Židovske su zajednice također stvarale pritisak državi da se drži međunarodnih ugovora o reparaciji. Međutim, u srpnju 1947. godine čehoslovački je parlament, umjesto planirane rehabilitacije, uz prosvjede židovskih organizacija, imovinu bez nasljednika rasporedio u *Fond za reformu valute*, koji je obeštećivao one čiji su bankovni računi bili blokirani neposredno nakon oslobođenja. Parlamentarni odbor za proračune, koji je donio ovakvu odluku, branio se da bi uspostava posebnog fonda za preživjele Židove mogla stvoriti dojam da se židovski dio populacije tretira po preferencijalnom kriteriju, što bi potaklo antisemitizam, te da Savjet židovskih zajednica (tijela koja objedinjuju Židove u Češkoj i Moravskoj i u Slovačkoj) nema ni legalno ni moralno pravo na tu imovinu.⁴³⁴ Svjetski židovski kongres intervenirao je protiv eksproprijacije židovske imovine bez nasljednika sa strane čehoslovačke države. Ova intervencija bila je usmjerena ne samo prema čehoslovačkim Židovima, već je trebala spriječiti slična rješenja u drugim europskim državama.⁴³⁵

Nakon komunističkoga državnog udara situacija se s čehoslovačkim Židovima dodatno zakomplicirala i nove su vlasti počele reorganizaciju židovskih institucija, postupno iz njih isključujući cioniste. U ljeto 1948. godine ponovno je zabilježen pogrom u Bratislavi. Ujeden su sigurnosne službe uhitile nekoliko židovskih aktivista zbog navodnih finansijskih makinacija. Postupno su sve židovske institucije, osim religijskih organizacija, zabranjene ili su zbog manjka članova nestale. Čehoslovačke su vlasti poticale odlazak, kako Židova, tako i ostalih manjina, no predstavniku *Sohnuta* u Pragu, Rafaelu Friedlu, vlasti su nagovijestile da ne žele emigraciju protezati godinama. Na zadnjoj cionističkoj konferenciji u Čehoslovačkoj, u siječnju 1949.

⁴³⁴ Cichopek-Gajraj, «Limits to Jewish power», 61. Fond za likvidaciju valute na engleskom se u članku navodi *Currency Liquidation Fund for currency reform*.

⁴³⁵ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 50.

godine, izraelski veleposlanik Eħud Avrieli objavio je da će vlasti dopustiti emigraciju 20.000 Židova, što je zapravo značilo da će svima zainteresiranima omogućiti odlazak, dok će se, od onih koji odluče ostati, očekivati da se bezuvjetno asimiliraju. Slovački Židovi masovno su emigrirali u Izrael 1949. godine. Pod pritiskom vlade, ÚSŽNO se spojio s praškim Savjetom židovskih religijskih zajednica i stavljen je pod partijsku kontrolu, a organizirani židovski život je time u Slovačkoj prestao postojati.⁴³⁶

4.4. Židovi u partijskoj nomenklaturi

U međuratnom razdoblju nemali je broj Židova pristupio KPJ-u, a i određeni broj mladih ljudi bio je član SKOJ-a. Komunističkoj opciji nisu pristupali samo pripadnici radničkog sloja, već i srednjeg, a opcija članstva u komunističkoj omladini bila je privlačna, kako je pisala Zdenka Novak, i djeci viših društvenih slojeva među Židovima u Hrvatskoj. Tridesetih je godina dio članstva *Ha-šomer ha-caira* također prešao u članstvo SKOJ-a. Najveći priljev židovskih članova SKOJ i KPJ imali su za vrijeme i neposredno nakon rata. Međutim, čini se da je nevelik broj Židova u Hrvatskoj zauzimao važnije položaje u partijskoj nomenklaturi, a time i na javnim položajima.⁴³⁷ Imala sam metodološki problem oko toga koga bih trebala uvrstiti u uzorak Židova, koji su bili članovi KP-a, ili su zauimali relativno važna mjesta u društvu, s obzirom na to da se određeni broj njih, pristupajući komunističkom pokretu, odricao svog posebnog narodnog, odnosno religijskog identiteta. Najpoznatiji je u Jugoslaviji svakako bio Moša Pijade. No, s obzirom da je ovaj rad svojevrsna borba u shvaćanju različitih višeslojnosti židovskih identiteta, odlučila sam se uključiti sve Židove, ili osobe židovskog podrijetla, koje sam po neobjavljenoj i objavljenoj arhivskoj građi mogla pronaći. Ovaj odlomak ne bi bio moguć bez korištenja baze podataka za *Židovski biografski leksikon*.

⁴³⁶ Jelinek, «The Jews in Slovakia, 1945–1949», 45; 53–54.

⁴³⁷ Vidi Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.–1941.*; Zdenka Novak, *When Heaven's Vault Cracked*; Ivo Goldstein, «Restoring Jewish Life in Communist Yugoslavia, 1945–1967», *East European Jewish Affairs*, 34:1 (2004.), 58–71.

Jedan od najistaknutijih hrvatskih Židova u partijskoj nomenklaturi bio je Leon Geršković (Bučje kraj Požege, 1910. – Zagreb, 1992.), predratni komunist. Potjecao je iz trgovačke obitelji, a završio je studij prava s doktoratom u Zagrebu. Potkraj dvadesetih godina uključio se u cionistički pokret i surađivao u *Hanoaru*, reviji židovske omladine Jugoslavije, a oko 1931. posta je potpredsjednikom Radnog Odbora Saveza židovskih omladinskih udruženja. Bio je, poput većine mladih cionista, lijevo orijentiran te je tridesetih godina pristupio komunističkom pokretu i 1935. godine postao član KPJ-a. Do 1941. bio je privatni namještenik, odvjetnički pripravnik i odvjetnik u Zagrebu te je sudjelovao u radu Saveza bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOTIČ-u), a od 1939. je i u njegovu rukovodstvu za Kraljevinu Jugoslaviju. Godinu dana poslije otvorio je i vlastitu odvjetničku kancelariju. Nakon kapitulacije Jugoslavije KPJ ga šalje u Split, gdje je vodio SKOJ-evske tečajeve i uređivao ilegalni list *Naš izvještaj*. Početkom 1942. postao je sekretarom Mjesnoga komiteta KPH Split, a zatim sekretar Agitpropa PK KPH-a za srednju Dalmaciju. Od rujna 1943. je u partizanima. Bio je prvi urednik lista *Slobodna Dalmacija*, a vodio je i agitacijsko-propagandni odjel Pokrajinskog komiteta KPH-a za Dalmaciju. Početkom 1944. godine imenovan je voditeljem Odsjeka za upravu ZAVNOH-a i od tada se ponovno bavi pravom. Nakon rata radio je na izgradnji pravnog i društvenog sustava FNRJ-a. Bio je načelnik u Ministarstvu za konstituantu, sekretar za zakonodavstvo i organizaciju Ministarstva vanjskih poslova, zastupnik u Saveznoj skupštini u više saziva i zatim u Saboru SRH-a. Surađivao je u izradi ustava FNRJ-a od 1946., ustavnog zakona od 1953., zakona o NOO-ima, o nacionalizaciji, o komunalnom sustavu i poslije o udruženom radu. Godine 1946. utemeljio je i predavao predmet «Historija narodne vlasti» na beogradskom Pravnom fakultetu te za nastavne potrebe tiskao prvi izbor dokumenata (1946.) i napisao prvi udžbenik za taj predmet (1950.). Neko je vrijeme kao redoviti profesor predavao ustavno pravo i komunalni sustav na istom fakultetu.⁴³⁸

⁴³⁸ Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.–1941.*, 86, 231, 292; Goldstein ur., *Hrvatski biografski leksikon* (rukopis), «Leon Geršković». Osnivač je Fakulteta političkih nauka u Zagrebu 1963. i njegov prvi dekan do 1965., pri kojem je pokrenuo časopis *Politička misao*. Dok je predavao o političkom sustavu Jugoslavije razvijao je teoriju samoupravnog socijalizma. Kao član ustavne komisije Savezne skupštine radio na ustavnim amandmanima 1968. i 1971. i na ustavu SFRJ od 1974. Autor je nekoliko stotina radova i članaka u znanstvenim i stručnim časopisima te dnevnom tisku. Bio je predsjednik Društva politologa Hrvatske, član SAZU i 1979. dobitnik Nagrade AVNOJ-a za društvene znanosti. Najvažnija djela Leona Gerškovića su: *Dokumenti o razvoju narodne vlasti* (Beograd, 1946., 1948., 1983.),

Milan Pollak (Bjelovar, 1902. – Zagreb, 1976.) bio je također predratni komunist, član KPJ-a od 1936. godine. Rođen je u Bjelovaru i podrijetlom je iz trgovačke obitelji. Gimnaziju je pohađao u Bjelovaru, a pravo studirao u Zagrebu, Beču i Parizu te ga završio doktoratom. Bio je aktivan u bjelovarskoj cionističkoj organizaciji. Kao odvjetnik, u međuratnom razdoblju branio je komuniste pred Sudom za zaštitu države. Nakon uspostave NDH-a odveden je u logor Danica, no nakon dva mjeseca pušten je i sa suprugom bježi u Crikvenicu, odakle ljeti 1943. odlaze u partizane. Bio je vijećnik ZAVNOH-a. U veljači 1944. godine u dolini Gacke zarobljuju ga Čerkezi i odvođe u zatvor u Graz, a u prosincu te godine zamijenjen je za visokog esesovskog časnika. Poslije rata živi u Zagrebu, a bio je član Komisije za istraživanje ratnih zločina (među ostalima ispitivao je njemačkog veleposlanika Siegfrieda Kaschea) te dugo godina, sve do umirovljenja, zamjenik javnog tužioca SR Hrvatske. Bio je i dugogodišnji potpredsjednik Židovske općine u Zagrebu.⁴³⁹

Lavoslav Kadelburg (Vinkovci, 1910. – Beograd, 1994.) još je jedan istaknuti židovski aktivist iz međuratnog razdoblja koji se profilirao u novoj državi, ali prije rata nije bio komunist, a čini se ni nakon rata. Rođen je u Vinkovcima, gdje je završio gimnaziju i bio predsjednik Židovskog omladinskog udruženja *Herut* (1925.–1929.). U dvadesetima i tridesetima bio je član Radnog odbora Saveza židovskih omladinskih udruženja i predsjednik Židovskog akademskog potpornog društva te član Upravnog odbora Židovskog akademskog udruženja *Judeja*. Pravni je fakultet završio u Zagrebu 1935. doktoratom. Nakon toga radio je u Vršcu kao sudski pripravnik do 1941. godine. Odmah po dolasku u Vršac postaje predsjednikom *Mesne cionističke organizacije* u Vršcu i ostaje na tome mjestu do 1939. godine. On je jedan od skupine obnavljača SJVOJ-a, koji je rat proveo u njemačkom zarobljeništvu kao kapetan jugoslavenske vojske. Od 1942. do svibnja 1945. godine bio je u Stalagu Osnabrück, kao povjerenik barake. Odmah nakon

Historija narodne vlasti, 1-2, (Beograd, 1950., 1955.), *O socijalističkoj demokraciji* (Beograd, 1953.), *Državna uprava Jugoslavije* (Beograd, 1956.), *Društveno upravljanje u Jugoslaviji* (Beograd, 1957., 1959.), *Komuna kao društveno-ekonomska zajednica i političko-teritorijalna jedinica* (Beograd, 1959.), *Društveno-politički sistem Jugoslavije* (Zagreb, 1964.), *Polazne osnove pravnog sistema u udruženom radu* (Zagreb, 1972.), *Ustavne teme* (Zagreb, 1976.), *Komentar Zakona o udruženom radu* (Beograd, 1978.), *Suvremeni ustavni problemi* (Beograd, 1981.).

⁴³⁹ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Milan Pollak».

svršetka rata se vraća u zemlju i zauzima niz društvenih funkcija: član je Štaba za repatrijaciju, Sekretar Sreskog NOO-a Vršac (1945.), sudac Okružnog suda u Pančevu (1945.-1946.); zamjenik javnog tužioca AP Vojvodine (1946.-1947.); zamjenik javnog tužioca NR Srbije (1947.-1949.); pomoćnik ministra za uvoz i izvoz Srbije (1949.-1950.) i sudac Vrhovnog suda Srbije (1950.-1957). Istodobno je u židovskoj organizaciji predsjednik Autonomnog odbora za pomoć SJVOJ-a (1945.-1952.); član izvršnog odbora (1945.-1969.); potpredsjednik SJ(V)OJ-a (1950.-1965.).⁴⁴⁰

Velimir Drechsler / Marko Perić (Đakovo, 1914. – Pariz, 2000.) bio je komunistički aktivist, novinar i publicist. Otac mu je stradao u Prvom svjetskom ratu. U Osijeku ili Zagrebu izučio je električarski zanat. Bio je aktivan u židovskim omladinskim organizacijama, posebno u pokretu *Ha-šomer ha-cairu*. Dolaskom u Zagreb (1929.) uključio se u revolucionarni radnički pokret. Bio je istaknuti član sindikata metalaca (u URSS-u), Pučkog teatra (1931.), legalne ljevičarske organizacije i surađuje u časopisu *Pregled*. Nakon što je postao član KPJ-a posvetio se isključivo partijskom radu. Potkraj 1935. pred jugoslavenskom se policijom sklonio u Beč, a od 1936. po direktivi Partije seli se u Prag, gdje se uključuje u rad lijevo orijentiranih jugoslavenskih studenata. Tu je radio i u stanici za slanje partijskih kadrova iz europskih zemalja u Moskvu. Kad je počeo Španjolski građanski rat, zadatak mu je bio raditi na prebacivanju dobrovoljaca u Španjolsku. S jednom grupom krenuo je i on, po odobrenju CK-a, s čehoslovačkom putovnicom (1937.-1939.), gdje je radio kao telefonist. Poslije povlačenja Internacionalnih snaga iz Španjolske, bio je zadržan u francuskim logorima. Početkom Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a), KPJ je organizirala bijeg veće skupine zarobljenih jugoslavenskih boraca. Od kolovoza 1941. organizira ustanak u Lici i član je Agitpropa u VI.

⁴⁴⁰ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Lavoslav/Laci Kadelburg». Nakon godina kojima se bavi ovaj rad, i dalje je bio na važnim društvenim funkcijama: pomoćnik Saveznog sekretara za opću upravu i budžet (1957.-1965.); direktor Saveznog zavoda za javnu upravu (1959.-1965.); pomoćnik generalnog direktora Saveznog zavoda za socijalno osiguranje (1965.-1966.); član Zakonodavno-pravne komisije Skupštine Srbije (1962.-1969.) i arbitar Savezne državne arbitraže u međunarodnim sporovima. U tom je razdoblju u židovskoj zajednici bio predsjednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (1965.-1991.) i njegov počasni predsjednik (1991.-1994.). Bio je član Svjetske i Europske egzekutive Svjetskog židovskog kongresa (1964.-1968.); potpredsjednik Europskog židovskog kongresa i potpredsjednik uprave Europskog savjeta za židovske općinske službe (1964.-1969.), kao i član Memorijalne fundacije za židovsku kulturu. Na Svjetskom židovskom kongresu u Jeruzalemu izabran u predsjedništvo Kongresa. Za svoj rad dobio je brojna priznanja. Jedna šuma i gaj u Izraelu nazvana su njegovim imenom, a upisan je i u Zlatnu knjigu Keren Kajemeta. Objavio oko 150 priloga u raznim židovskim publikacijama, uglavnom u *Jevrejskom pregledu* i *Jevrejskom almanahu*.

ličkoj proleterskoj diviziji, a od listopada 1944. član je Agitpropa grada Valjeva. Nekoliko je puta teško ranjavan, u Španjolskoj i u NOB-u, a posljedice je trpio do kraja života. Nakon završetka rata postao je glavnim urednikom lista *Borba* (1944.–1948.). Višu partijsku školu završio je u Beogradu (1949.–1951.). Organizirao je *Radio Jugoslaviju*, zatim je radio u Ministarstvu informacija, Institutu za međunarodnu politiku i privredu (od 1954.) i u Saveznom zavodu za statistiku, odakle je 1968. otišao u mirovinu. Bio je aktivan u SJOJ-u, posebno u radu Jevrejskog historijskog muzeja.⁴⁴¹

Jedan od aktivnih predratnih komunista, bez cionističke prošlosti, bio je Leo Mates (Osijek, 1911. – Beograd, 1991.). Studirao na Tehničkom fakultetu u Zagrebu. Od 1932. jedan od najaktivnijih SKOJ-evaca među zagrebačkim studentima. Angažirao se oko obnavljanja sindikalne organizacije u Zagrebačkom tramvaju. Bio je određen za predstavnika KPJ-a u uredništvu lista *Student*. Godine 1933. izabran za člana sveučilišnog rukovodstva komunističke studentske organizacije, kao i za člana u Sekretarijatu centralnog vijeća, čija je dužnost bila objedinjavanje rada partijskih organizacija svih fakulteta Sveučilišta. Uhićen je 1933., no pušten zbog nedostatka dokaza. Sljedeće je godine izabran za člana Mjesnog komiteta KPH-a Zagreb, no prilikom partijske provale ponovno ga uhićuju i Sud za zaštitu države osuđuje ga na robiju. Izlaskom iz zatvora poslan je u Beč, pa u Prag, gdje je neko vrijeme radio u tehnici CK-a KPJ-a, a 1937. vraća se u Zagreb i sudjeluje u obnavljanju partijske organizacije na Sveučilištu koja je nakon provale bila rasformirana. Godine 1939. treći ga put uhićuju i opet puštaju. U NOV-u je od samog početka, sudjelovao je u pripremama za organizaciju ustanka. Tijekom rata bio je na različitim vojnim i političkim dužnostima, član Agitpropa pri CK-a KPH-a. Nakon 1945. godine postaje glavnim urednikom *Tanjuga*, zatim u diplomatskoj službi (ataše za tisak u veleposlanstvu

⁴⁴¹ Aleksandar Gaon, ur., *Znameniti jevreji Srbije: biografski leksikon*, «Marko Perić/Velimir Dreksler» (Beograd: Savez Jevrejskih Opština Srbije, 2011.). U Goldstein, ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Marko Perić/Velimir Dreksler» nalaze se ponešto drugačiji podaci o predratnom razdoblju njegovog života. Marko Perić bio je i član Uprave *Udruženja novinara Srbije*, sekretar *Opštinskog odbora SSRNJ*, općinski odbornik, član Uprave sekcije SUBNOR-a Prve ličke brigade, 2. proleterske divizije *Nikola Tesla*. Dobio je i niz odlikovanja: Partizansku spomenicu 1941., Orden za hrabrost, Orden zasluge za narod II reda, Orden bratstva-jedinstva II reda. Napisao je nekoliko članaka i jednu ili dvije knjižice o svojim iskustvima iz španjolskog građanskog rata. Jedna se zvala *Naši Španci*, a druga *Pustolovine jednog Španca*. U Zborniku od 5 svezaka *Španija* ima nekoliko priloga, jednu o Robertu Domanyju koji mu je bio bratić. Od 1990. živio u Parizu.

u Londonu, od 1946., zatim načelnik Odeljenja za međunarodne organizacije u Ministarstvu vanjskih poslova), a od 1948. do 1952. i pomoćnik ministra vanjskih poslova.⁴⁴²

Rudolf Legradić (Sarajevo, 1901. – Beograd, 1989.) također pripada skupini Židova, koji su se u KPJ-u uključili u međuratnom razdoblju, bez cionističke prošlosti. Legradić je bio član KPJ-a od 1929. godine. Rođen je u Sarajevu, a završio pravo doktoratom u Beču 1923. Nakon toga bio je sudac u Imotskom, Splitu i Dubrovniku. U partizanima je od 1944. godine, a od 1945. živi u Beogradu, gdje je od 1945. do 1955. zamjenik saveznog državnog tužitelja.⁴⁴³

Lav Singer (?, 1901. – Zagreb, 1979.) bio je u međuratnom razdoblju vrlo aktivan u raznim židovskim društvima i jedan od osnivača Židovskog akademskog potpornog društva (ŽAPD). Tridesetih je bio odvjetnik u Zagrebu. Uspostavom NDH, zatražio je *arijska prava*, bio oslobođen nošenja židovskog znaka te je pobjegao u Dubrovnik. Nakon Kupara interniran je na Rabu, gdje je bio član NOO-a te se priključio NOB-u i bio član Komisije za evakuaciju židovskih zatočenika na Rabu. Radio je u Odjelu za pravosuđe pri ZAVNOH-u, a nakon 1945. postaje načelnikom Zemaljske komisije za ispitivanje zločina protiv okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ). Bio je i predsjednik Vrhovnog suda SR Hrvatske te jedan od dugogodišnjih predsjednika Židovske općine u Zagrebu, od 1951. do 1978. godine.⁴⁴⁴

Zanimljiv je životni put imala njegova supruga, Valerija/Vali Singer, rođena Reiss (Strašnica, Moravska, 1903. – Zagreb, 2003.), kojoj je on bio treći suprug. Odrasla u Beču, od mladosti je bila socijalist. U krugu internacionalne socijalističke omladine upoznala je Pavla Markovca te se 1928. godine udala za njega i došla u Zagreb. U drugom je braku s dr. Benom Steinom, kojemu je deset godina pomagala u ordinaciji. Nakon uspostave NDH bježi iz Zagreba

⁴⁴² Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Leon Mates». Bio je i jugoslavenski veleposlanik u SAD-u te direktor Instituta za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu, poznati stručnjak za međunarodne odnose i autor više knjiga, od koji su najznačajnije bile *Nesvrstanost* (1970.) i *Politika supersila i oružje* (1988.).

⁴⁴³ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Rudolf Legradić». Od 1955. do 1960. bio je profesor na Pravnom fakultetu u Skopju, a od 1960. do 1963. profesor prava na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i od 1960. do 1961. dekan Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Od 1963. do 1980. profesor prava na Ekonomskom fakultetu u Beogradu i Ekonomskom fakultetu u Osijeku. Važnija djela: *Građansko pravo*, *Privredno pravo*, *Socioteorija*.

⁴⁴⁴ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Leo/Lav Singer».

u Dubrovnik, a zatim je internirana na Rabu, odakle se, nakon kapitulacije Italije pridružuje NOB-u i radi kao član komisije za evakuaciju logoraša s Raba na oslobođeni teritorij. Radila je u ZAVNOH-u u Topuskom, u Odjelu za socijalnu skrb. Poslije Drugog svjetskog rata je istaknuti socijalni radnik u Zagrebu, jedan od osnivača i poslije do mirovine direktorica Škole za socijalne radnike. Godine 1954. bila je član odbora za vođenje poslova oko gradnje novog Doma Zaklade Lavoslava Schwarza u Bukovačkoj 55, pa je unutrašnje uređenje zgrade izvedeno velikim dijelom prema njezinim prijedlozima i sugestijama.⁴⁴⁵

Oto Radan (Beč, 1904. – Zagreb, nakon 1986.) u Zagrebu je završio klasičnu gimnaziju i pravni fakultet doktoratom. Bio je član Saveza bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOTIČ-a), te su ga ustaše, uz ostale članove SBOTIČ-a uhitile 21. lipnja 1941. godine te odvele u Gospić, pa preko Velebita u Karlobag i logor Slana, odakle su ga prebacili u Gospić i natrag u Zagreb. Pušten je zbog tzv. *mješovitog braka s arijevkom* te s obitelji potkraj godine bježi u Split. Tijekom internacije u Italiji povezo se s talijanskim partizanima pa misijom NOV-a i 1944. godine se na Visu priključuje NOP-u radeći kao pravnik na vojnim sudovima Splita, Šibenika i Neretve. Već 12. svibnja sa ZAVNOH-om stiže u Zagreb. Njegova prva poslijeratna dužnost bila je sekretar Sudskoga vijeća Vojnog suda komande grada Zagreba 1945. godine.⁴⁴⁶

Ivo Kraus (Zagreb, 1912. – Zagreb, 1987.) postao je članom KPJ-a 1949. godine. U Zagrebu je završio realnu gimnaziju, tri semestra Ekonomsko-komercijalne škole, a potom prešao na Pravni fakultet, studirao tri semestra u Beogradu (1933.–1935.) te završio studij u Zagrebu 1940. godine. Kao student uključio se u akcije ljevičarske omladine u Beogradu i Zagrebu i rad sindikata SBOTIČ-a, zbog čega je više puta bio uhićen. Od 1935. do 1940. radio je kao privatni činovnik u odvjetničkim kancelarijama Pavla Neubergera, Ede Neufelda, Željka Lederera i Ive

⁴⁴⁵ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Valerija/Vali Singer».

⁴⁴⁶ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Oto Radan». U svojstvu sekretara Vojnog suda Komande grada Zagreba, kao zapisničar je spomenut kod suđenja «u krivičnom predmetu protiv okriv. Budak dr. Mile, Rukavina Jurja, Vidnjević Ivana, Mandić dr. Nikole, Makanec dr. Julija, Steinfel Nikole, Canki dr. Pavla, Mešić Ademage, Milić Lavoslava i Nardelli dr. Bruna optuženih radi krivičnih djela iz čl. 13. i 14. *Uredbe o vojnim sudovima...*» koji su osuđeni 6. lipnja 1945. godine.

Kuna, a poslije diplome kao odvjetnički pripravnik kod Miroslava Selakovića i Leona Gerškovića. Uspostavom NDH pobjegao je na Sušak, gdje je djelovao kao ilegalni aktivist. Početkom 1942. interniran je Italiju, a poslije njezine kapitulacije bježi u Švicarsku. Ondje je postao odbornikom i povjerenikom za štampu Komiteta Narodnog oslobođenja Jugoslavije za Ženevu, a legalizacijom Komiteta postaje delegatom tamošnje Antifašističke omladine Jugoslavije. U ljeto 1945. sa suprugom se prvim transportom civila vratio u Zagreb. Postao je pravni referent u Ministarstvu trgovine NR Hrvatske, a od 1947. radi u Okružnom javnom tužilaštvu za grad Zagreb kao pomoćnik i od 1955. kao zamjenik javnog tužioca. Za društveni, politički i kulturni rad dobio je tri visoka odlikovanja. Od 1945. godine aktivan je u tadašnjoj Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu i član je vijeća zajednice tridesetak godina.⁴⁴⁷

Nikola Rot rođen je 1910. u Korošu, u Mađarskoj. Odrastao je u Valpovu, dok je klasičnu gimnaziju završio u Osijeku, a Filozofski fakultet u Zagrebu (germanistiku, filozofiju, logiku i psihologiju) 1933. godine. Kao student bio je član Židovsko akademskog potpornog društva. Nije bio cionist, no iako je bio ljevičarski orijentiran, zbog staljinističkih procesa tada je odbio ući u Komunističku partiju. Bio je profesor gimnazije u Cetinju, a 1939. premješten za profesora realne gimnazije u Osijeku. Ljeti 1941. uspio je iz Osijeka preko Zagreba pobjeći na Sušak gdje ga Talijani hapse i vraćaju u Ogulin, ali uspijeva pobjeći i 1942. pristupa partizanima. Sudjeluje u bitkama za Beograd 1944. godine. Poslije rata odbija Rankovićevu ponudu da uđe u Oznu i postaje načelnikom odjeljenja u Korpusu Narodne Obrane Jugoslavije (KNOJ-u). Od 1946. jedan od trojice šefova katedre Vojno-političke škole u Banjici (uz Milana Bastu i Mirka Goršića).⁴⁴⁸

Još jedan pripadnik KNOJ-a, politički komesar u činu majora bio je Božo Schwarz, rođen 1920. godine u Zagrebu, gdje je završio osnovnu židovsku školu i gimnaziju. U tridesetima je bio

⁴⁴⁷ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Ivo Kraus». Bio je član Savjeta Umjetničkog paviljona, od 1956. predsjednik Savjeta Galerija grada Zagreba (tri mandata). Neposredno poslije rata, prekapajući po ostacima razorene sinagoge u Praškoj ulici, pronašao je kapitel stupa iz predvorja, koji se kao jedan od rijetkih ostataka sinagoge danas čuva u općinskoj zgradi u Palmotićevoj 16.

⁴⁴⁸ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Nikola Rot». Krajem 1950-ih doktorira na temi *Utjecaj strukture suda na stupanj uvjerenosti pri suđenju*, te prelazi na fakultet. Bio je redovni profesor Beogradskog univerziteta, šef katedre za socijalnu psihologiju Filozofskog fakulteta, osnivač i direktor Instituta za psihologiju i predsjednik Društva psihologa Srbije i Saveza psihologa Jugoslavije. Umirovljen je 1979. godine.

aktivni član *Makabija*, skijaš i lakoatletičar. Počeo je studij Tehničkog fakulteta u Zagrebu, odjel elektrotehnike te završio prva četiri semestra. Članom SKOJ-a postao je 1939. godine, zatim kandidatom za člana KPJ-a. Uhićen je 27. svibnja u skupini od 165 omladinaca, uglavnom članova zagrebačkog *Makabija*. Otpremljeni su u logor Danica, otamo u Gospić i Jadovno, odakle je vraćen u grupi s deseticom drugih u Gospić, potom preko logora u Jastrebarskom u kolovozu ili rujnu 1941. za Jasenovac. U prosincu iste godine prebačen je u Staru Gradišku, pa u logorsku depandansu u Feričance, a potom na ispašu u selo Obradovce pokraj Feričanaca. Odande je i pobjegao 12. rujna 1942. te se priključio partizanima. Bio je pripadnik Prvoga kalničkog odreda, a poslije u slavonskim jedinicama. Rat je završio kao politički komesar brigade KNOJ-a u činu majora. Jedan je od nekolicine preživjelih iz logora Jadovno i jedini preživjeli iz grupe od 165 omladinaca koji su uhićeni u svibnju 1941. godine u Zagrebu. Nakon oslobođenja živio je u Beogradu i ostao u aktivnoj službi u JA/JNA sve do umirovljenja 1980. u činu pukovnika. Posljednje mu je radno mjesto u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, kao načelnik arhiva.⁴⁴⁹

Pavao/Pavle Kovač rođen je 1909. u Čakovcu. Ondje je u međuratnom razdoblju radio kao odvjetnik i bio je član KPJ-a. Nastavio je s komunističkom aktivnošću i nakon mađarske okupacije Međimurja, ali su ga vlasti 1941./1942. godine otkrile, osudile i uputile u radnu jedinicu na istočni front, u Ukrajinu. Preko zaleđenog Dona prebjegao je na sovjetsku stranu i stupio u redove Crvene armije. Poslije je postavljen za zamjenika komandanta (načelnik za kulturno-prosvjetni rad) I. brigade NOVJ-a, formirane 1943. u SSSR-u i 1944. godine upućene na front u Srbiju. Nakon rata živio je u Beogradu i radio u Saveznoj upravi - Zavodu za organizaciju uprave. Tu je bio osumnjičen da je strani agent te je počinio samoubojstvo skočivši iz svoga stana s četvrtog kata zgrade.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Božo Schwarz». Jedan od osnivača Sportskog društva *Partizan* 1945. i kasnije nekih klubova unutar društva, dugogodišnji član Predsjedništva društva, dugogodišnji predsjednik više *Partizanovih* klubova (hokejaškog i plivačkog).

⁴⁵⁰ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Pavao/Pavle Kovač».

Mirko Mirković (Zagreb, 1913. – Zagreb, 2012.) rođen je kao Herman Friedmann. Nije dio ni partijske ni društvene nomenklature, no imao je pomalo karakterističan put Židova, koji su se na prvi pogled dobro uklopili u poratno društvo, ali su relativno rano zapali u probleme s istim. Kao mladić, koji je studirao građevinarstvo i surađivao u ljevičarskom studentskom društvu *Svjetlost*, iako nije bio komunist, zatvoren je još 1939. godine. Diplomirao je na Tehničkom fakultetu u Zagrebu 1940. i bio predratni istaknuti sportaš, mačevalac i atletičar, sudionik više Makabijada. Tijekom rata zarobljenik u Stalagu III B. Od 1947. godine bio je urednik kulturne rubrike *Vjesnika*, no 1949. zbog kritike vlasti izgubio je posao i šest mjeseci bio zatočenik Golog otoka, a nakon toga je pola godine *dobrovoljno* gradio Jadransku magistralu. Četiri je godine bezuspješno tražio posao i za to vrijeme diplomirao filozofiju. Nakon preporuke jednog prijatelja Miroslavu Krleži, Mirković od 1954. radni vijek provodi u Jugoslavenskom leksikografskom zavodu.⁴⁵¹

Leo Sinberger (Osijek, 1908. – Izrael, 1980.) farmaciju je diplomirao na Njemačkom sveučilištu u Pragu i 1938. godine kupio ljekarnu u Vinkovcima. U srpnju 1941. zaveden je u popis nužnih stručnjaka, ali je već tad uspio pobjeći u Hrvatsko primorje. Radio je kao ljekarnik u Čapljini pa u Dubrovniku, a 1943. priključio se NOB-u te bio referent za apotekarstvo pri Oblasnom Narodnooslobodilačkom odboru za Dalmaciju. Poslije Drugoga svjetskog rata imenovan je rukovoditeljem opskrbe vojnih sanitetskih skladišta u Hrvatskoj, ali je, nakon što se prijavio u prvoj skupini iseljenika za Izrael 1948. godine, a vojne su mu vlasti molbu odbile,

⁴⁵¹ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Mirko/Hermann Mirković/Friedmann». Godine 1954. diplomirao je anglistiku i romanistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Veći dio radnoga vijeka proveo je u Krležinu Jugoslavenskom leksikografskom zavodu (1954.-1975.). Ondje je kao urednik za kulturnu povijest napisao mnoštvo članaka s tog područja. Od 1980. do 1991. bio je glavni tajnik Hrvatskog centra P.E.N-a. U tom je svojstvu bio i član odbora koji se brinuo za proganjane pisce. Erudit i poznavalac stranih jezika, Mirković se istaknuo mnogim esejima i satiričkim tekstovima u domaćim i stranim publikacijama, u kojima se zalaže za kulturu razuma i prosvjetiteljstva, u časopisima *Republika*, *Forum*, *Erasmus* i dr. Često se, neposredno ili posredno, bavi židovskim temama: *J'accuse... - sto godina poslije* (*Europski glasnik*), *Doprinos Židova duhovnoj i materijalnoj kulturi Zagreba* (u memorijalnoj publikaciji zagrebačke Židovske općine 1986.), *Holokaust - najgnusniji zločin u povijesti ljudskog roda* (*Studia Judaico-Croatica*). Zapaženi su prilozi na engleskom i na njemačkom jeziku. Među priznanjima je nagrada BBC-a za kratku definiciju engleskog jezika te za esej o Williamu Shakespeareu. Dugogodišnji aktivist u Židovskoj općini, predratni istaknuti sportaš, mačevalac i atletičar, sudionik više Makabijada. U više navrata član Vijeća ŽOZ-a, član Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger*.

premješten na nižu službu u Sloveniju. Dozvolu za iseljenje dobio je 1951. godine i s obitelji je otišao u Izrael.⁴⁵²

Jedan od najekstremnijih primjera ružnih sudbina Židova u partijskoj nomenklaturi, odnosno njihovih obitelji, jest primjer stradavanja Olge Hebrang (Pakrac, 1914. – Zagreb, 1997.), nakon što se nije htjela odreći svoga supruga Andrije Hebranga. Olga Strauss rođena je u trgovačkoj obitelji. Tridesetih godina udala se za mladog komunista Marka Kohna, a 1940. godine i sama se učlanila u KPJ. U jesen 1941. godine, kao komunistkinja, uhićena je i zatočena u zatvoru u Staroj Gradiški. U rujnu 1942. kao komunistkinja zajedno s nekim drugim uglednicima (Mladen Iveković, Andrija Hebrang) razmijenjena je iz jasenovačkoga kompleksa logora u prvoj razmjeni zatočenika uopće, ali su u Jasenovcu ubijeni njezin suprug i sin te velik broj članova obitelji. Nakon razmjene udala se za Andriju Hebranga, koji je već tada preuzeo dužnost političkog sekretara CK-a KPH-a. S njim je provela u braku idućih šest godina, pa je živjela na oslobođenom području Hrvatske do ljeta 1944. godine, kada se sele u Beograd. Nakon uhićenja Andrije Hebranga, u svibnju 1948., i sama je bila uhićena te je provela devet godina u zatvoru. Godine 1951. osuđena je u montiranom procesu (suradnja s ustašama) na kaznu zatvora u trajanju od dvanaest godina, gubitak građanskih prava u trajanju od četiri godine i konfiskaciju kuće u Pakracu. Tri je godine provela u samici. Nakon izlaska iz zatvora sugerirano joj je da promijeni prezime, kao uvjet da dobije stalan posao i da joj se reguliraju ostala građanska prava. Stoga se preimenovala u Markovac, po ocu. Tijekom teškog životnog razdoblja, obitelji je pomagala Židovska općina u Zagrebu.⁴⁵³

⁴⁵² Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Leo Sinberger». U Izraelu je počeo je raditi kao ljekarnik u provincijskoj bolnici, ali ubrzo postao zamjenik šefa ljekarničke službe Izraela; bio član komisije za uvoz lijekova, odgovoran za narkotike, te kao stručnjak pozivan u Svjetsku zdravstvenu organizaciju. Suradivao s ministarstvima zdravstva Njemačke, Danske i Švedske. Da bi se održao u vrhu struke studirao je još tri semestra na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu. Izraelsko Ministarstvo zdravstva objavilo je 1974. njegovu brošuru, koja sadrži upute za postupanje s opasnim drogama, narkoticima i psihotropicima u farmaceutskim poduzećima.

⁴⁵³ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Olga Hebrang».

4.5. Židovi i djelatnost Ozne, Židovi kao nacionalni i klasni neprijatelji, Židovi u njemačkim logorima

Židovi se u neposrednom poraću zakonski ne tretiraju kao izdvojena skupina, za koju vrijede posebna pravila. No često se na njih gleda sa sumnjom ili postoji određen stupanj zaziranja nove vlasti prema njima, i to ne samo prema Židovima koje se percipira kao pripadnike građanstva ili pripadnike neslavenske manjine (Židovi su pravno još uvijek definirani kao religijska zajednica, no praksa je drukčija), već baš kao na Židove *per se*. Primjer takva stava nove vlasti je slučaj Riše Rehnicera iz Osijeka, koji je «likvidiran» jer je «održavao sastanke sa židovima (malim slovom) u Kometniku i bilježio zaključke sa sastanka. Imao je veze sa dijeljenjem novca židovima (malim slovom) koje su davali Englezi. Sumnja se da je agent I.S.-a.» (*Intelligence Service*).⁴⁵⁴ Ladislav Heller, trgovački pomoćnik iz Humljana, također je «likvidiran» pod sumnjom da je agent I.S-a. Navodi se da je bio partizan u Zagorju, gdje je zarobljen i prebačen u Mađarsku. Nakon povratka u Hrvatsku ponovno je tražio od komandanta korpusa da ide u Mađarsku jer je ondje navodno imao vezu i mogao bi biti korisniji.⁴⁵⁵ U izvješću Ozne za okrug Banija upućenom Ozni za Hrvatsku od 6. lipnja 1945. godine načelnik, major Purnik, navodi: «...Rad I.S-a, koliko smo Vam do sada slali izveštaje, mogli ste vidjeti da su nosioci uglavnom Jevreji, koji su bili nastanjeni u Glini, Topuskom, te u pojedinim našim ustanovama. Skoro svi Jevreji napustili su naš okrug, što možete vidjeti i iz priloženog popisa u kojim su pravcima otišli...»⁴⁵⁶

Ovaj se lajtmotiv, Židovi kao agenti britanske tajne službe, provlači nizom dokumenata, uglavnom Ozne i obiteljskim povijestima. Jedan od poznatijih takvih slučajeva bili su liječnici iz

⁴⁵⁴ HR-HDA-1491, 12.2.1: dopis Odsjeka za oblast VI. korpusa Ozne III. odsjeku Ozne za Hrvatsku s popisom domobranskih časnika i ostalih, koje su njeni pripadnici te postrojbe VI. korpusa NOV i PO Jugoslavije streljali od sredine rujna 1944. do 1. siječnja 1945 u *Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944-1946: dokumenti*, ur. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić (Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, 2009.), 86. O tim i drugim slučajevima vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 523-527.

⁴⁵⁵ Ibidem.

⁴⁵⁶ HR-HDA-1491, 7.0.2 u *Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944.-1946.*, 158; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 523-527.

neposredne Titove blizine, koji su strijeljani ili 1944. u Drvaru ili u zatvoru Glavnjača u Beogradu 1945., gdje su dovedeni nakon uhićenja, a o njima piše Ivo Goldstein u monografiji *Holokaust u Zagrebu*. Radilo se o bračnom paru Ireni i Leu Wilfu. Irena je bila prevoditeljica, a Leo stomatolog. Ona je zajedno s njim otišla u Bosnu u okviru programa liječenja endemskog sifilisa te su, nakon što su prebjegli partizanima, oboje bili pri Glavnom štabu V. korpusa NOV-a. Irena Wilf ondje je radila kao prevoditeljica britanskim časnicima, a Leo Wilf popravljao je zube cijelom Vrhovnom štabu. U slobodno vrijeme Wilfovi su kartali s Britancima te su Britanci prenosili i donosili pisma koja je Irena slala u Bari svojim roditeljima i sestri. «Po svemu sudeći, odluka o likvidaciji, prema nečijoj denuncijaciji, donesena je u vrhovima partizanskog pokreta. Vjerojatno je o tome odlučivao Aleksandar Ranković, a on, prema svjedočenjima poznavatelja odnosa u Vrhovnom štabu Gojka Nikoliša, Milovana Đilasa i Koče Popovića, u svim je osjetljivim situacijama tražio suglasnost Josipa Broza Tita.»⁴⁵⁷

Još je jedan poznatiji slučaj knjižara Pavla Breyera (Križevci, 1904. – Vis?, 1944.), koji je strijeljan vjerojatno na Visu 1944. godine, pretpostavlja se pod sumnjom da je britanski špijun. Zanimljiva je i njegova predratna biografija. Bio je vlasnik knjižare u Masarykovej, posebno specijalizirane za nabavu knjiga iz inozemstva, primjerice, «njemačke emigrantske literature» koja se velikim dijelom ticala Židova. Kao komunist, bio je među optuženicima u procesu Josipu Brozu Titu 1928., ali je tad oslobođen. Nastavio je ilegalnu komunističku djelatnost, bio je više puta uhićen i početkom 1936. osuđen na godinu dana robije. Tito je 1938. u izvještaju Kominterni tvrdio da se Breyer godinama «dobro držao», ali da sada «prodaje u knjižari djela Ante Cilige i druge trockističke spise», što je bila karakteristika za krajnje nepovjerenje prema Breyeru u komunističkim krugovima. Početkom rata pobjegao je u Italiju, a 1943. se vratio u Hrvatsku i priključio partizanima.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 524.

⁴⁵⁸ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 526; Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Pavao Breyer». U knjizi depeša Ozne za Šibenik dana 9. siječnja 1945. postoji dopis: «Knjižar Brajer nije stigao ovamo». (HR-DAST-428: Glavni obavještajni centar 2. Odsjeka za Dalmaciju OB-SL kutija 60, 944).

Na Visu je, kao agent I.S.-a saslušavan i Adolf Švarc. U pet saslušanja, od kojih je zadnje bilo 17. siječnja 1945. godine, od negiranja bilo kakve veze s I.S-om, postupno priznaje suradnju, a onda imenuje svoje suradnike. Rođen je 1907. u Jajcu, živio je u Sarajevu gdje je završio Trgovačku akademiju i u dvadesetoj godini otišao u Beograd, gdje je živio do rata radeći za *Shell*. Govorio je njemački, talijanski, engleski i *naški*. Iz dokumenata sa saslušanja doznajemo da je bio oženjen i imao jedno dijete, a roditelji su mu se, s jednim bratom, tada nalazili u zbjegu u Tarantu. Sudbina ostale dvojice braće bila mu je nepoznata, a sestra je ostala u Beogradu, u braku s Hrvatom. On sam bio je bivši jugoslavenski artiljerijski poručnik, a poslije pada Jugoslavije otišao je iz vojske i preko Sarajeva u Dubrovnik, Split i Zadar. Nakon talijanske kapitulacije Adolf Švarc skrivao se na Pašmanu pa na Visu te se u srpnju 1944. na Visu javio u partizane. S druge strane, Ozna ga je karakterizirala kao pripadnika jugonacionalističke stranke, koja se zalagala za povratak kralja Petra. Već nakon dolaska na Vis bio je pod nadzorom jer se u početku izbjegavao javiti u partizane. Dana 8. srpnja raspoređen je u tehnički odsjek Komande mjesta Komiže uz prateći dopis Štaba XXVI. divizije NOVJ-a Komandi područja da Švarca upućuju na raspored za pozadinsku službu i kako bi mogao *poslužiti* kao nastavnik. Potpisani načelnik dodao je: «Mišljenja smo da bi bilo potrebno da se druga preda Opunomoćstvu Ozne na ispit da bi se provjerio njegov rad od ulaska Jugoslavije u rat do danas.» Za Švarca su već istog mjeseca stigla izvješća da se od njega čuju parole štetne po NOP, o dolasku kralja Petra, te da se stalno nalazi u društvu Engleza. U listopadu je bio razriješen dužnosti i poslan na raspored Štabu XXVI. divizije NOV-a. Njegova se daljnja sudbina iz ovog arhiva ne može iščitati.⁴⁵⁹

I u arhivu ŽOZ-a nalaze se fragmenti, koji svjedoče o poslijeratnoj djelatnosti Ozne. Iz nje se može djelomično pratiti sudbina pojedinih Židova, koje je uhitila Ozna, a Općina je djelovala u svojstvu njihova zastupnika. U dopisu ŽBOZ-a Ozni od 14. rujna 1945. godine, Općina se zalagala za dvojicu svojih članova, Grgu Mautnera i Julija Šterna, koji su uhićeni 6. rujna 1945., prilikom povratka transporta povratnika iz emigracije u Italiji, objašnjavajući njihovu situaciju (mala djeca, obitelj bez sredstava za život, potraga za oduzetom imovinom za vrijeme rata itd.). Članovi koriste Općinu kao posrednika u korespondenciji s Oznom, u vezi s

⁴⁵⁹ HR-DAST-409: Sekretarijat unutrašnjih poslova za Dalmaciju, dosje br. 43631, Švarc, Adolf. Podaci o njegovim saslušavanjima nalaze se i u depešama Ozne (depeše Ozne Dubrovnik, rujan 1944. – srpanj 1945.).

upitima o nestalima tijekom okupacije, ali i u neposrednom poraću. U dopisu Ozni od 30. kolovoza Općina navodi da je doznala da je Juliusa Sternscheina, njegovu drugaricu Editu i Kurta Pollaka navodno prije nekoliko mjeseci uhitila Ozna u Glini, a Gerharda i Elzu Zeilinger, Mirka Horvatića (veterinara) i mladoga Bresslauera uhitila je Ozna u Topuskom. Nažalost, kako se radi samo o dijelovima korespondencije, nije poznato kako su ovi slučajevi završili.⁴⁶⁰

Iz dostupnih je dokumenata u arhivu ŽOZ-a nejasno u čemu se sastojala optužba za kolaboraciju protiv Oskara Rosenheima. U arhivu su tri njegove molbe, koje je iz zatvora Ozne u Đorđićevoj i zatvora u Savskoj pisao Općini, osobito njezinu predsjedniku Robertu Glücksthalu, koji ga je, kako je naveo Rosenheim, godinama poznao. Molio ga je da se zauzme za njega jer ga nisu amnestirali, a ne zna ni gdje mu je sedmogodišnja kći. Optužen je da je «ženu otpremio u logor.» Optužen je i da je imao veze s Budakom te da je radio za NDH. Rosenheim je u svoju obranu naveo da mu je supruga odvedena u Staru Gradišku 1941. godine, a da je sina dao u partizane 1941. te da je i sam pomagao partizane, a «predbacuje mu se zašto nije išao u partizane i ondje se dao ubiti poput žene i sina.» Nije poznato što se na kraju dogodilo s Oskarom Rosenheimom.⁴⁶¹

U *depešama* Ozne za Dubrovnik (60/29) za razdoblje od studenoga 1944. do studenoga 1945. vidljivo je da Ozna istražuje niz osoba u Dubrovniku, kako živih, tako i onih koji su tada već bili mrtvi. U tom je kontekstu *Sekulić* iz Ozne 19. siječnja 1945. poslao depešu s ovim upitom: «Josip Mandlj, član T.T. banke i mjenjačnice Šutić i Kardol i predsjednik jevrejske crkvene općine u Dubrovniku, gdje se sada nalazi, kako je politički raspoložen i kako se držao za vrijeme okupatora.» Depeša od 22. siječnja vjerojatno je odgovor na ovaj upit: «Mandel Josip, uživao zaštitu ustaša i Talijana jer ih je pomagao. Dolaskom Nijemaca odveden od istih sa ženom i navodno ubijen. Šef Gestapoa nosio njegove košulje. Petrović.»⁴⁶²

⁴⁶⁰ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-1-1/1, razno, 1945.

⁴⁶¹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-III-1A/1, više dopisa, ljeto 1945. godine; jedna je njegova molba datirana 9. srpnja 1945.

⁴⁶² HR-DAST-GOC.

Pitanje poratnog povrata imovine ponekad je neraskidivo vezano uz optužbe vlasti o kolaboraciji s neprijateljem, povredom *nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* ili sličnim navodnim zločinima. Naime, kako je već spomenuto, komunističke su vlasti, u težnji da promijene vlasničku strukturu, pokretale sudske postupke ne samo protiv ratnih zločinaca, kolaboranata, ratnih profitera i ostalih, već i pojedinaca čija je imovina trebala prijeći u vlasništvo države, čak i kada je zakon nalagao povrat iste. Zbog toga je konfiskacija bila ugrađena u toliki broj zakona, o čemu je već bilo riječi. U svojim je memoarima, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zeev Milo iznio slučaj o pokušaju povrata obiteljskog mlina u Virovitici nakon Drugog svjetskog rata, na temelju zakona, koji je povrat u teoriji omogućavao. Ovaj je slučaj dobra polazna točka u proučavanju poratnog zakonodavstva vezanog za imovinu. Mlin, u vlasništvu njegova djeda Adolfa Pajtaša, dobio je na početku rata povjerenika Franju Kovačevića. Franjo Kovačević je poslije rata uhićen, kao aktivni ustaša i kolaboracionist, no zalaganjem Egona, rođaka Zeeva Mila, koji je neko vrijeme radio za OZNU, na nagovaranje Egonove supruge, pušten je. U međuvremenu je mlin dobio novoga povjerenika, ovaj put od komunističke vlasti, i to nekadašnjeg mjesnog vođu hrvatskog (ustaškog) radničkog udruženja, koji se za vrijeme rata bunio da se Milova obitelj sačuva kao nužna za proizvodnju. Poslije je prešao partizanima i u ratu izgubio ruku.⁴⁶³ Otac je pokrenuo postupak za povrat mlina, prema *Zakonu o postupanju s imovinom, koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom, koja im je oduzeta od strane okupatora i njihovih pomagača* (*Službeni list DFJ*, 36/45.). Slučaj se razvlačio i na kraju je Zeev otputovao u Viroviticu energičnije tražiti povrat. Sastao se Narodni sud, sastavljen od profesionalnog suca i dvojice narodnih sudaca. Odluka je bila da se mlin privremeno preda nasljednicima dok se pitanje nasljedstva formalno ne riješi, a njegov otac, kao stručnjak, imenovan je upraviteljem. No, u Okružnom narodnom sudu u Daruvaru 20. studenoga 1945. održano je suđenje «u kaznenom predmetu protiv Pajtaš Adolfa, Roze i Andrije iz Virovitice, sada nepoznatog boravišta, radi zločina iz čl. 10 Zak. o kriv. djelima protiv države, a povodom optužnice podnešene po javnom tužiocu okruga Daruvar od 8. 11. 1945. br. k. 1276/45 provedene usmene javne rasprave dana 20. 11. 1945. u prisuću pomoćnika javnog tužitelja Momčilović Katarine i branitelja ureda radi okrivljenih Antuna Volenik.» Sud je «u ime naroda» presudio da

⁴⁶³ Milo, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 237-240.

su okrivljeni Adolf, Roza i Andrija Pajtaš, rođeni u Mađarskoj, «izrajske vjere», pismeni, «ostala generalija nepoznata, sada nepoznata boravišta, krivi da su svoje privredno poduzeće paromlin *Gizela* u Virovitici odmah nakon osnutka NDH predali povjereniku postavljenom od ustaških vlasti i tako stavili to poduzeće u službu okupatora i njihovih pomagača, te da su suradjivali u tome mlinu zajedno sa tim povjerenikom sve do jeseni 1942. te su sklapali ugovore sa pogodnom dispozicijom *Zempru* prema čemu su za vrijeme rata privredno suradjivali sa neprijateljem odn. okupatorom i time jačali ekonomsku snagu neprijatelja i njegov ratni potencijal pa su time počinili krivično djelo ozn. u čl. 10 zak. o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj a pozivom čl. 18 gore citiranog zakona na kaznu konfiskacije cjelokupnog paromlina *Gizela* u Virovitici za nekretninama na kojima se to poduzeće nalazi kao i sa cjelokupnim inventarom i tvorničkim uređajem toga poduzeća.» U objašnjenju razloga ovakve presude vidi se da je okrivljenima postavljen branitelj po službenoj dužnosti jer su nepoznatog boravišta. On ih je branio da su kao «židovi» (malim slovom) bili prisiljeni predati poduzeće ustaškim vlastima, ali je kao dokaz protiv obitelji Pajtaš iskorištena njegova izjava da je poduzeće radilo za državne ustanove i da je meljavu predavalo isključivo *Zempru*, a takvu izjavu dao je i Franjo Kovačević, inače povjerenik postavljen od NDH, što je uzeto kao još jedan dokaz kolaboracije obitelji Pajtaš. Dodatna krivnja bila im je što su u mlinu zaposlili Nijemca i pripadnika *Kulturbunda* kao nadmlinara. Dovedeni su i drugi svjedoci, koji su posvjedočili da je mlin radio isključivo sa *Zemprom* i pogod(b)om, a nađena je i odgovarajuća dokumentacija, koja je te navode svjedoka potvrdila. Jedan je svjedok posvjedočio, sukladno izjavi bivšeg ustaškog povjerenika Kovačevića, da su vlasnici otkidali radnicima novac od plaća, što se, kod donošenja presude pokazalo kao činjenica koja je vrlo ozbiljno uzeta u obzir. Osobito je cinična rečenica iz presude da su okrivljeni svoju stručnu spremu kroz godinu i pol stavili na raspolaganje okupatoru i njihovim pomagačima te da «odbrana okrivljenih da su to morali činiti pod tadašnjim okolnostima kao židovi, nijesu mogli uvažiti jer je nedvojbeno da su baš oni mogli sprečiti da to poduzeće radi, i to svojim radom i na način takav da bi se bio ukočio rad u tom poduzeću. Kako su to propustili, to je njihova krivnja jača.» Sud je osjećao da je na kraju postupio «odmjereno» jer su počinjena krivična djela sukladna kazni prema zakonu o krivičnim djelima protiv države,

no kako je djelo počinjeno prije stupanja na kaznu ovog zakona, to se okrivljene osuđuje prema čl. *Odluke o zaštiti nacionalne časti*, s obzirom da je taj zakon blaži. Kao olakotna okolnost uzeta je činjenica što su «okrivljeni kao židovi odvedeni u židovski logor odakle im se zameo svaki trag pa se ne zna za njihovu sudbinu. No otežavajuća je okolnost bila što su zlo postupali s narodom u svom poduzeću» te je sud smatrao odmjerenu kaznu konfiskacije odmjerenom.⁴⁶⁴ Zeev Milo je u svojoj knjizi naveo da je ovaj proces održan bez znanja nasljednika i uz svjedočenje Franje Kovačevića, nekadašnjeg ustaškog povjerenika, koji je bio odgovoran za odvođenje obitelji Müller u Auschwitz. Milo je na kraju uspio doći do zamjenika glavnog tužitelja u Beogradu. Na zatraženo objašnjenje o svom slučaju, od zamjenika glavnog tužitelja dobio je odgovor: «Sam si kriv. Nisi trebao tražiti povratak mlina. Tako nam nije preostalo drugo, nego da primijenimo jednu od naših metoda. Ne uzimaj to lično.»⁴⁶⁵ Ovaj je slučaj dobra ilustracija da je konfiskacija, kao prateća kazna mnogih poratnih zakona, bila zapravo razlog pokretanja mnogih sudskih postupaka. Iz poglavlja koje se bavi aktivnostima zagrebačke židovske općine nakon rata vidljivo je da je i država bila svjesna sudbine većine onih koji se još nisu vratili – da su ubijeni ili umrli u nekom od logora pod upravom nacista ili lokalnih kolaboranata.

Čini se da se u ovome kontekstu može promatrati i sudbina baruna Viktora Gutmanna (1891.-1945.?), veleposjednika i industrijalca, suvlasnika tvrtke *S.H. Gutmann d.d. Belišće*. Osnutkom Belišća 1884. godine, obitelj Gutmann presudno je utjecala na razvoj i napredak slavonske drvne proizvodnje. Te su godine kupili dio velikoga šumskog posjeda obitelji Prandau nedaleko od Valpova i ondje smjesta počeli s izgradnjom pilana pokraj kojih, nakon nekoliko godina, podižu i tvornicu tanina te bačava uz neka druga manja poduzeća. Početkom XX. stoljeća ova je tvrtka bila jedan od najvećih veleposjednika (42.525 jutara šume), a ubrajala se u šumska gospodarstva koja su imala uređene šume po tada modernim metodama, s izgrađenim prometnicama (uskotračna, tzv. *Gutmannova željeznica*). Viktor Gutmann bio je jedan od optuženih za korupciju u glasovitoj aferi *Našička d.d.* 1935. godine (glavnootpuženi je bio

⁴⁶⁴ Presuda Okružnog narodnog suda u Daruvaru, broj kz. 298/1945, od 20. studenog 1945. godine. Zahvaljujem gospodinu Zeevu Milu, koji mi je dao fotokopiju originalne presude na korištenje u ovom radu.

⁴⁶⁵ Milo, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 242-243.

Aleksandar Sohr, generalni direktor *Našičke d.d.*, a drugooptuženi Adolf Schlesinger, generalni direktor *Podravine d.d.*, poduzeća za parcelizaciju i kolonizaciju u Donjem Miholjcu), u kojoj je nepravomoćno osuđen na godinu i četiri mjeseca zatvora da bi poslije presudu poništili. To je bio jedan od najdužih sudskih procesa u Jugoslaviji, a radilo se o optužbi za davanje mita kako bi se izbjegao postojeći agrarni zakon. Ovaj je slučaj dijelom bio usmjeren i protiv Židova i židovskoga kapitala. Nakon rata u Belišću je bio optužen za veleizdaju i ubijen.⁴⁶⁶

4.5.1. Židovi podrijetlom iz nekadašnjeg Trećeg Reicha: Židovi ili Nijemci?

U neposrednom poraću našli su se internirani u njemačke logore i s mjerom konfiskacije imovine i Židovi, državljani Njemačke ili Austrije, uglavnom izbjeglice iz Trećeg Reicha. Židovska bogoštovna općina Zagreb pisala je javnom tužitelju Federalne Hrvatske da bi ishodila njihovo puštanje, kao i njihovih nežidovskih bračnih partnera iz takvih logora, jer su i njihovi nežidovski bračni partneri u Trećem Reichu ostali bez državljanstva, a sada završavaju u logorima kao Nijemci. U dopisu se navodi da su Židovi u tzv. *mješovitim brakovima* načelno bili izuzeti od deportacija, a u pravilu su bježali na tada oslobođeni teritorij. Na temelju jugoslavenskog zakona donesenog protiv Nijemaca, pripadnika *Reicha*, odnosno protiv pripadnika neprijateljskih država, provode se mjere njihove internacije i konfiskacije imovine, no u provođenju tih mjera nema razlike između Nijemaca i Židova.⁴⁶⁷ U dopisu se iznosi činjenica

⁴⁶⁶ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Viktor Gutmann»; «Aleksandar Sohr» (Sil, Mađarska, 1883. – Geneva, Švicarska, o. 1965.); «Adolf Schlesinger» (Beč, 1884. –poslije Drugog svjetskog rata); «Filip Schlesinger» (Biel, Švicarska, 1894 – ?). Afera *Našička* iz 1935. godine, bila je jedna od najvećih korupcionaških afera u Kraljevini Jugoslaviji, u kojoj su od 48 glavnooptuženih čak petnaestorica bili Židovi. Navodno htijući omesiti eksproprijaciju velikih industrijskih šumskih posjeda, skupina velikih šumskih privatnih posjednika podmitili su, između ostalih, i narodnog poslanika u Skupštini Kraljevine Jugoslavije dr. Nikolu Nikića. Vidi i Hrvoje Volner, «Poduzeće *S. H. Gutmann d.d.* u vrijeme velike gospodarske krize (1929.-1934.)», *Scrinia Slavonica* 7 (2007.), 328-341; Hrvoje Volner, «Drvena industrija Slavonije s posebnim osvrtom na obitelj Gutmann do kraja 1918. godine», *Historijski zbornik* LXV:2 (2012.), 453-476; Hrvoje Volner, «Odnos poduzeća *S. H. Gutmann d. d.* prema sindikatima», *Studia lexicographica* 2:2(3) (2008.), 101-126.

⁴⁶⁷ Vjerojatno se misli na *Odluku o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile* (Službeni list DFJ 2/1945 od 6. veljače 1945.).

da su i Židovi i njihovi nežidovski bračni partneri u *Reichu* ostali bez državljanstva, a Židovi su bili isključeni i iz njemačkih organizacija, koje su provodile nasilje (*Kulturbund* i *Volksgruppe*). Tražilo se puštanje Židova i njihovih eventualnih nežidovskih bračnih partnera iz ovih logora. Kod konfiskacije imovine, ako jugoslavenski zakon ne predviđa izuzeće Židova iz njemačke imovine, ŽBOZ se poziva na konvenciju sklopljenu između SSSR-a i Mađarske, prema kojoj su državljani neprijateljske države, ako su bili žrtve fašizma, izuzeti od konfiskacije.⁴⁶⁸

Povod prethodnom dopisu bila je, između ostalog, i konkretna sudbina bračnog para Weitzenblum, Hermana i Dore, koji su se našli zatočeni u Sabirnom logoru Prečko. Nastavljajući se na prethodni dopis, ŽBOZ šalje predstavku u vezi s bračnim parom Weitzenblum javnom tužitelju Federalne Republike Hrvatske. Iz ovog se slučaja može iščitati kompleksna situacija u kojoj su se našli Židovi podrijetlom s teritorija bivšeg njemačkog *Reicha*. Tridesetih godina, ovakve su imigrante slijedile i brojne izbjeglice s teritorija *Reicha* te su određen broj njih, nakon rata, vlasti tretirale kao njemačke državljane internirajući ih u logore i konfiscirajući im imovinu. U dopisu Općina naglašava razliku između Nijemaca i Austrijanaca, a osobito židovstvo optuženih. Prilažu i prijepis predstavke bračnog para nakon internacije, u kojem se iznosi kronologija slučaja, od njihova dolaska u Hrvatsku do kraja Drugoga svjetskog rata.⁴⁶⁹ Bračni par Weitzenblum iz Beča je došao u Zagreb još 1927. godine, a *Anschlussom* su, kao bečki zavičajnici, postali *pripadnicima njemačkog Reicha*, no kao Židovi, ne i njegovim državljanima. Iz konteksta cijelog slučaja čini se da im je Ernest Jugo, koji je tijekom rata bio povjerenik u njihovoj *Trgovini apotekarskim i farmaceutskim priborom* u Vlaškoj 60 (*Trgovina apotekarskim i sanitarnim potrepštinama Jugo Ernest*), nabavio propusnice u zamjenu za njihovu trgovinu. Herman Weitzenblum vodio je parnicu protiv Ernesta Juga za povrat radnje apotekarskim i farmaceutskim priborom, Vlaška 60 (br. 74/45 Gr) i primopredaja po GUND-u bila je u tijeku, kad je 10. studenoga 1945. zaustavljena, a on i supruga uhićeni i odvedeni u logor Prečko, gdje je protiv njih kao *njemačkih državljana*, pokrenut postupak kod Upravnog odjela Gradskog narodnog odbora i Ministarstva unutarnjih poslova. Molba za oslobođenje odbijena im je 21.

⁴⁶⁸ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-88, dopis od 30. studenog 1945.

⁴⁶⁹ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-89 nepoznatog datuma; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-2-1/1-80 od 13. studenog 1945. (prijepis predstavke bračnog para nakon internacije, u kojem se iznosi kronologija slučaja).

studenoga 1945. godine, a u arhivu Općine sačuvan je i prijepis negativnog rješenja MUP-a od 27. studenoga 1945. godine, u čijem se obrazloženju, osim što se navodi da su Herman i Dora Weitzenblum njemački državljani te da su kao takvi prijavljeni kod vlasti Kraljevine Jugoslavije i kod vlasti za njihova boravka u Italiji, navodi i to da ih do 1942. nisu uznemiravali ustaše kao njemačke državljane i da su živjeli u Zagrebu te po raznim vezama s ustaškim višim časnicima dobili uredne dozvole za odlazak u Italiju. Obrazloženje završava konstatacijom da, kako su imenovani njemački državljani, a njihov se prilog NOP-u ne može smatrati aktivnom suradnjom, molba za otpust se odbija.⁴⁷⁰ Herman i Dora Weitzenblum optuženi su zbog *neometanja od ustaških vlasti*, vjerojatno kako bi se, i po ovoj osnovi, provela konfiskacija imovine jer je ovakva optužba dovoljna da njemački državljani ostanu bez imovine (samo oni njemački državljani, koji su bili aktivni u borbi protiv okupatora mogli su računati da će izbjeći konfiskaciju). U Državnom arhivu u Zagrebu, sačuvana je poslijeratna dokumentacija vezana uz poslovanje ove tvrtke, tada pod imenom Ernesta Juga, s upraviteljicom koju je postavila nova vlast. Iz nje se može iščitati konkretna borba za vlasništvo između predratnih vlasnika i Ernesta Juga, ali i širi kontekst postupanja prema imovini njemačkih državljana u Jugoslaviji. Nejasan je status dokumenta, u kojem se navodi da je Herman Weitzenblum ovu radnju prodao Ernestu Jugu 1942. godine.⁴⁷¹ Iz dokumenata u JIM-u, arhivi ŽOZ-a, nije vidljivo kako je završio ovaj slučaj, a isto je i u Državnom arhivu u Zagrebu.

Iz općinske korespondencije s Oznom u vezi s uhićenim Židovima, gdje se nalaze i što je s njima, vidljiva je sudbina još nekih Židova, izbjeglica iz Trećeg Reicha. Tako doznajemo i da su Richard i Dagmar Löwenherz došli kao izbjeglice iz Njemačke 1935. i dobili dozvolu boravka u zemlji. Richardu Löwenherzu je putovnica (sa slovom J i imenom Israel) bila produžavana samo do kraja 1941. jer su od 1942. godine svi Židovi, koji su emigrirali, izgubili njemačko državljanstvo. Državljanstvo je izgubila i njegova supruga nežidovka jer se od njega nije razvela.

⁴⁷⁰ O ovom slučaju sačuvan je niz dokumenata: JIM, arhiv ŽOZ, reg. br. K.63-2-1/1-80 od 13. studenog 1945.; JIM, arhiv ŽOZ, bez reg.br. sign. K63-3-3/1-90 od 25. studenog 1945.; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K63-3-3/1-98. od 27. studenog 1945.; postupci GNO-a, Matičina 3 pod br. 44236 i kod MUP-a pod br. 11554/45. Odbijenica pod br. 11554/45 od 21. studenog 1945. godine.

⁴⁷¹ HR-DAZG-372: Trgovina apotekarskim i sanitarnim potrepštinama Jugo Ernest.

Općina navodi i da su ovi zakoni bili reproducirani i u novinama u NDH, što je vjerojatno trebalo značiti da je bračni par Löwenherz svjesno odbio produžiti državljanstvo *Reicha* i kao olakotna okolnost za puštanje iz logora. Iz pisama od 12. lipnja, 18. listopada i 20. studenoga 1945., koje Dagmar piše Ozni vidljivo je da se Richard, bolestan i u 64. godini, od 11. svibnja 1945., kad je uhićen, nalazio u logoru na Kanalu. Dagmar opisuje njihov bijeg iz *Reicha* samo s pokretnom imovinom te kako je Richard preživio rat zahvaljujući mješovitom braku.⁴⁷²

Još jedan slučaj internacije u njemački logor jest onaj Hilde Weiss-Kukulić, koja je bila internirana u logoru Krndija. Ona je u Zagreb prije Drugoga svjetskog rata došla iz Beča i udala se za Hinka Weissa. Njezin suprug je s većinom obitelji odveden u logor i ubijen. Općina joj je još u kolovozu poslala potvrdu da je «Hilda Esriel Hirš iz Beča kao Židovka vjenčana s Hinkom Weissom 3. veljače 1941.» Ona, pak, u svojem pismu navodi da su supruga ustaše potkraj 1941. strijeljali jer je bio komunist, a da je ona radi progona Židova 1942. pobjegla na Sušak i bila internirana u Kraljevici i Rabu te da se ondje udala za gostioničara Franu Kukulića. Općina je urgirala da je puste jer je Židovka iz Austrije, a da se austrijski državljani i tako ne interniraju, osobito ne Židovi. Općina joj je u logor slala i pakete, a ona je još potkraj 1945. bila u logoru.⁴⁷³ U ovom je slučaju zanimljivo što u arhivi Općine postoji i *Zapisnik o predaji rasmusnog pisma između supruga Hinka i Hilde Weiss (rođ. Hirsch) iz Zagreba*, na dan 17. srpnja 1941. godine⁴⁷⁴

⁴⁷² JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63(73)-1-1/1, razno, 1945.

⁴⁷³ JIM, arhiv ŽOZ, sign. 63-3-3/1-116 od 22. kolovoza 1945. (izvod matice vjenčanih ŽBOZ K IV. br 8/1941.); K.63-3-3/1-64-69 od 9. studenog 1945. godine (pismo Hilde Weiss-Kukulić iz logora) i K.63-3-3/1-66 (o ustanovljavanju njezinog identiteta); K.63-3-3/1-68 od 13. studenog (dopis Općine upravi logora Krndija kod Đakova); K.63-1-1/1-104 i 105 od 15. studenog 1945.; K.63-3-3/1-71-73 (paketi i dopisnice Općine na njemačkom).

⁴⁷⁴ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.60-5-1/1-149 od 17. srpnja 1941. (Rabinski sud): S obzirom da se u ovom dokumentu vidi cjelovita procedura oko razvoda braka, u bilješci je donosim u cjelosti: (K.60-5-1/1-149): «Pristupa Hinko Weiss, te na temelju gore citirane presude izjavljuje da je spreman od slobodne volje predati rasmusno pismo svojoj supruzi, Hildi Weiss, rođ. Hirsch. U tu svrhu imenuje g. Josipa Bascha pisarom, a gg. M. Freibergera i Isaka Baruha svjedocima za pisanje i potpisivanje rasmusnog pisma. Nakon što je rasmusno pismo napisano i potpisano, pristupa Hilda Weiss, rođ. Hirsch te izjavljuje da je spremna primiti rasmusno pismo u svrhu razvoda braka. Konačno Hinko Weiss predaje, a Hilda rođ. Hirsch prima rasmusno pismo. Time je definitivno razriješen njihov brak, sklopljen u Zgb, 3. veljače 1941.» (potpisani on i ona, pisar i svjedoci te, sa strane, rabin). Ovom dokumentu prethodi presuda Kotarskog suda u Zagrebu od 15. srpnja 1941. («u ime države»), K.60-5-1/1-150 u kojem se dopušta razvod, nakon što se par prvo javio svom rabinu te nakon što su svi njegovi pokušaji za ponovno sjedinjenje bračnih drugova ostali uzaludni. «Na osnovu toga, te budući da su obje stranke na istom ročištu opetovano očitovale pred sudom, da su

Možda su s ovim problemom u vezi i potvrde koje je Općina izdavala kao potvrdu da je određena osoba došla iz Njemačke, odnosno došla «kao njemački izbjeglica», ili «došla iz Austrije» (uglavnom nakon 1938.), no ovakve potvrde mogle bi biti i osnova za repatrijaciju, odnosno odlazak u treće zemlje.⁴⁷⁵

4.5.2. Slučaj Na-Ma ili tzv. *Proces protiv Židova*⁴⁷⁶

Jedan od poslijeratnih sudskih procesa, koji je pogodio pojedince iz židovske zajednice bio je *Slučaj Na-Ma*. Radilo se o suđenju za *privredni kriminal*, a optuženi su bili, koliko sam do sada uspjela ustanoviti, Rudolf Klein, Dezider Abraham, Hugo Wollner, Viktor Kohn i Levin Stein. U rukopisu *Židovskoga biografskog leksikona* naišla sam na razne podatke o broju optuženih: od trinaestorice, od kojih su dvanaestorica bili Židovi, do dvanaestorice optuženih, od kojih su petorica bili Židovi.⁴⁷⁷ U Državnom arhivu u Zagrebu nije sačuvan ni jedan sudski spis vezan uz ovaj slučaj. Sačuvani su upisnici u Kotarskom sudu u Zagrebu (HR-DAZG-1184) te u Okružnom narodnom sud za grad Zagreb (HR-DAZG-1218) za pojedine okrivljenike, kao i podaci o konfiskaciji imovine Rudolfa Kleina i Dezidera Abrahama. U postupku konfiskacije imovine Dezidera Abrahama, koja je vrlo nemilosrdna u popisivanju imovine, do najsitnijih predmeta, od koje su mnogi očito ženski i vrlo osobni, mogu se iščitati detalji iz privatnog života Dezidera i njegove obitelji.

Prvooptuženi u ovom procesu bio je zamjenik direktora mreže državnih robnih kuća Na-Ma, Rudolf Klein (Marija Bistrica, 1902. – Zagreb, 1946/1947?), koji je u travnju 1947. godine

odlučile rasmusno pismo slobodnim privoljenjem dati i prihvatiti, valjalo je dopustiti predaju rasmusnog pisma i brak danom pravovaljane predaje toga pisma raspustiti.»

⁴⁷⁵ JIM, arhiv ŽOZ, reg. broja ili bez signature, a nalaze se u raznim kutijama ovog arhiva, s raznim datumima unutar 1945. godine.

⁴⁷⁶ Naziv ovog procesa prema Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis).

⁴⁷⁷ Do predaje ovog rada nisam imala vremena do kraja pogledati cijelu građu sudskih upisnika, s obzirom da u Državno arhivu u Zagrebu, radi dislociranosti poratne građe, treba jakouložiti izuzetno mnogo vremena, da bi se određenoj građi ušlo u trag, no svakako ću pokušati detektirati o čemu se, u ovom slučaju, zapravo radi.

optužen je da je «nemarno ispunjavao svoju dužnost i poduzeću prouzrokovao teške gubitke.» Kao prvookrivljeni, osuđen je na smrt i strijeljan, a imovina mu je konfiscirana.⁴⁷⁸

Osim samog upisnika, jedini podaci koje sam pronašla u Državnom arhivu su dva rješenja – jedno o konfiskaciji i drugo o sekvestru nad imovinom Rudolfa Kleina. «Rješenje Kf. 60/47-2 za obavljanje popisa i procjene imovine Klein Rudolfa, bivšeg zamjenika direktora Na-Ma iz Zagreba, Šulekova 7, koja je stavljena pod privremenu upravu GNO – Odjel za narodnu imovinu u Zagrebu, u smislu odluke Okružnog suda za grad Zagreb, pod brojem R.135/947 od 7. veljače 1947. godine.»⁴⁷⁹ Nakon donošenja presude o konfiskaciji, prijelaz cjelokupne imovine osuđenoga na području FNRJ dolazi pod privremenu upravu i nadzor (sekvestar) Gradskog NO – Odjela za narodnu imovinu.

Rješenje o sekvestru došlo je nešto poslije, očito iz drugog izvora, a već nakon konfiskacije, s datumom 24. ožujka 1947. «Rješenje GNO u Zagrebu, Odjel za komunalno gospodarstvo, Imovinski odsjek: sekvestracija K60/47. Pod Kotarskim sudom II. i III. Rajona grada Zagreba, Križanićeva 3, ...GNO u Zagrebu, Odjel za komunalno gospodarstvo, imovinski odsjek po predmetu sekvestracije 583 Imov-1947/F. 1187.» Ta je sekvestracija zaustavljena jer je protiv Rudolfa Kleina proveden konfiskacijski postupak I-234/47.⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis), «Rudolf Klein», trgovac. U međuratnom razdoblju završio Trgovačku akademiju, potom radio kao službenik u Zagrebu. Po uspostavi NDH zajedno sa suprugom Zdenkom r. Rendeli, preuzeo židovski znak, no naknadno oslobođen njegova nošenja. Pokrstio se, potom prebjegao u Hrvatsko primorje gdje ga Talijani zajedno sa suprugom najprije interniraju u logor u Kraljevici, a zatim u Kampor na Rabu. Nakon kapitulacije Italije i oslobođenja logora kao borac Židovskog rapskog bataljuna priključuje se NOV-u, a zatim radi u Kotarskom narodnom sudu u Glini. Po oslobođenju se vraća u Zagreb, gdje radi kao pomoćnik direktora Na-Me.

⁴⁷⁹ HR-DAZG-1218: «Provedbu sekvestracije obaviti će prema potrebi s procjenjiteljem sudski izaslanik. Imovinu sekvestrata sačinjavaju: nekretnine sekvestrata Klein Rudolfa iz Zagreba, koje se sastoje od jedne četvrtine dijela kuće – trokatnice u Zagrebu u Šulekovoju ul. br. 7 i od jedne četvrtine dijela kuće trokatnice u Zagrebu, u Ilici br. 148/a... Određuje se zabilježba sekvestracije u gruntov. knjigama na nekretninama sekvestrata, Klein Rudolfa, Šulekova 7 upisanima u gr.ul.br.1397 p.o. grada Zagreba, kat. čest.br.486/kuća, dvorište i vrt u Ilici br. 148/a i u gr.ul.13387 p.o. grada Zagreba kat.čest.br.1957/41 kuća sa dvorištem u Šulekovoju 7. Za provedbu zabilježbe umoljava se Kotarski sud za I. i IV. rajon grada Zagreba, kao zemljišno-knjižni sud.»

⁴⁸⁰ HR-DAZG-1218: «...nekretnine upisane u z.k.ul.br.13.387 k.o. grad Zagreb, koje se sastoje od kčbr.1957/40 sa 108.4 čhv sa kućom u Šulekovoju ulici 7 te nekretnine upisane u z.k.ul.br. 139 k.o. grad Zagreb i to kčbr. 486 sa 197.4 čhv u Ilici broj 148 na ime Rudolf Kleina u ¼ suvlasničkog dijela uzimaju se pod privremenu državnu upravu i nad-

Dezider Abraham (Stari Sivac kod Sombora, Srbija, 1892. – ?) bio je šef nabave u Na-Mi.⁴⁸¹ Ni njegov sudski spis nije sačuvan, već samo upis u upisnik suda iz 1946. godine i podeblji spis o samoj konfiskaciji, s oznakom *Konf. 385/47*. Na-Ma je prijavu podnijela 21. prosinca 1946. za kazneno djelo da je «odredio prodaju loših odijela, odnosno špekulaciju.» U opisu piše da je «presuđen po okružnom sudu za grad Zagreb i broj 23/10-47.»⁴⁸² Dana 7. veljače donesena je Odluka kojom se dopušta prijelaz cjelokupne imovine Dezidera Abrahama, koja se nalazi na teritoriju FNRJ, pod privremenu upravu i nadzor Gradskog narodnog odbora – Odjel za narodnu imovinu u Zagrebu.⁴⁸³ Dana 27. veljače provedena je sekvestracija, a čuvarom imenovana supruga Zlata Abraham (*Konf. 85/47*). Slijedi vrlo detaljan popis pokretnina nađenih u stanu, odnosno dvije sobe, od pijanina, kauča i ormara do najsitnijih dijelova odjeće ili predmeta osobne uporabe. Redni broj ispred predmeta koji odlaze u sekvestar su nakon toga zaokruženi crvenom bojom.⁴⁸⁴ Pravomoćna presuda Okružnog suda za grad Zagreb donesena je 9. travnja 1947. godine pod brojem K.143/47. U okviru spisa o konfiskaciji, u dopisu od 5. lipnja 1947. godine, pisanim rukom, navodi se da je «pravomoćnom presudom Okružnog suda za grad Zagreb od 9. travnja 1947. K-153/47. presuđen je Dezider Abraham pored ostaloga i na konfiskaciju imovine. Kazna konfiskacije izriče se sa djelovanjem od 1. kolovoza 1945. Vidi presude u *Konf. 78/47* odnosno *384/47*. (spojeni) ref I (drug Herlinger).» Rješenje o konfiskaciji datirano je na 24. lipnja 1947. godine, s oznakom *Konf. 385/1947.*, pod nadležnosti Kotarskog suda za I. i IV. Rajon grada Zagreba, Amruševa 2. Radi se o pokretninama u stanu u Haulikovoj 1/I, dvije sobe s

zor u ¼ suvlasničkog dijela obiju nekretnina R.K. (sekvestracija). Gradska uprava državnih stambenih zgrada u Zagrebu poziva se da odmah preuzme spomenute nekretnine u upravu. Ponajprije se imaju ustanoviti eventualna dugovanja na najamnini odnosno zakupnini...»

⁴⁸¹ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Dezider Abraham». Po uspostavi NDH zaposlen u ŽBO u Zagrebu, gdje u srpnju 1941. godine vodi Odsjek za Skrb za logore. U nepoznato vrijeme napustio Zagreb. Po oslobođenju se vratio i u Na-Mi se zaposlio kao šef nabave, gdje ga je dočekao sudski process, na kojem je bio osuđen na smrt.

⁴⁸² HR-DAZG-1184, Kotarski sud za grad Zagreb (1945.-1946.), sign. 68. Sačuvan je upis u upisnik suda iz 1946. godine pod rednim brojem 2813 od 21. prosinca 1946. godine.

⁴⁸³ HR-DAZG-763, spis Općinskog suda I. o konfiskaciji imovine Dezidera Abrahama. Odluka se donosi na Predlog Javnog tužioca za Grad Zagreb broj I. 79/47 od 6. veljače 1947. za sekvestraciju imovine Abrahama Dezidera, bivšeg šefa nabavnog odsjeka Na-Me iz Zagreba, Haulikova ul. 1. Sekvestraciju obavlja Kotarski sud za I. i IV. rajon.

⁴⁸⁴ HR-DAZG-763, spis Općinskog suda I. o konfiskaciji imovine Dezidera Abrahama.

upotrebom kuhinje i kupaonice. Sekvestrirana, pa konfiscirana imovina, bila je procijenjena na 51.680 dinara, dok je Na-Ma potraživala 153.558,50 dinara.⁴⁸⁵

Supruga Zlata Abraham uložila je žalbu na to rješenje 1. srpnja 1947. godine preko odvjetnika Tome Jančikovića. U žalbi pokušava spasiti što više pokretne imovine, koja je obuhvaćena konfiskacijom, vezujući njezino podrijetlo na svoju predbračnu imovinu. Iz žalbe tako doznajemo da se 1934. godine udala za Huga Abrahama i s njim imala dijete, Teu Abraham. Njezin je otac za njih dao izraditi namještaj pa je pozvana i osoba, koja je namještaj izradila, da posvjedoči što u stanu zaista pripada toj imovini. Suprug je ubijen u Jadovnu, a ona je svoje stvari skrila kod raznih karlovačkih prijatelja i pobjegla. S Deziderom se upoznala nakon rata, kad se on vratio iz njemačkih logora (ovdje je nejasno radi li se o koncentracijskim ili njemačkim logorima za ratne zarobljenike) i vjenčali su se 15. ožujka 1946. godine. Njegova je imovina u ratu bila raznesena. Ilustrativan je primjer s pijaninom za koji je Zlata Abraham pokušavala dokazati da ga je njezin suprug kupio kćeri Tei, koja je na njemu svirala, no pijanino je izgubila.

Iako je, čini se, osuđen na smrt, ravno iz zatvora dopremljen je u Rijeku na brod *Radnik* u prosincu 1948. godine i iselio se u Izrael. Daljnja mu je sudbina meni nepoznata.⁴⁸⁶

Hugo Wollner (?, 1894. – Zagreb, 1945.) je po jednoj verziji osuđen na smrt strijeljanjem, a po drugoj na zatvorsku kaznu u trajanju od deset godina pa je, izravno s odsluženja kazne, ukrcan na brod za Izrael, 1948. godine.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ Ibidem.

⁴⁸⁶ Njegovo sam ime našla na popisu emigranata u okviru prve *alijà*, 1948. zajedno sa suprugom i njezinom kćeri (JIM, popisi *olim* za Izrael).

⁴⁸⁷ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Hugo Wollner», trgovac manufakturom, prije Drugog svjetskog rata vlasnik veletrgovine galanterijskom kratkom i pletenom robom u Zagrebu u Nikolićevoj ulici, zapošljavao 50-tak namještenika. Najveći mecena Židovske štedne kreditne Zagreba prije Drugog svjetskoga rata. Predsjednik Kuratorija Doma za naučnike, osnovanog 1933. gdje se dobivala poduka iz staklarskog, krojačkog i još nekih zanata. Nakon uspostave NDH tražio arijevska prava, a odbijen je zahtjev državnog povjerenika da zajedno s partnerom Gustavom Wollnerom nastavi raditi u svojoj bivšoj tvrki. Prebjegao na Hrvatsko primorje, zatočen od Talijana u logoru u Kraljevici, zatim u lipnju 1943. odveden u logor Kampor na Rabu. Nakon kapitulacije Italije i oslobođenja logora u rujnu 1943. priključio se NOP-u, te bio član komisije za zbrinjavanje židovskih izbjeglica s Raba na oslobođenom teritoriju Like, Korduna i Banije. Po oslobođenju se vraća u Zagreb te počinje raditi u *Na-Mi*. Zeev Milo u svojoj biografiji tvrdi da je Hugo Wollner bio optužen za špekulaciju i osuđen na deset godina zatvora.

U procesu su bili optuženi i Viktor Kohn, direktor restauracije *Ivo* i drugih ekspres-restorana u okviru Na-Me,⁴⁸⁸ kao i Levin Stein «sin Jakoba, Jevrej, namještenik Na-Me, nema (imovine), rođen 1. III. 1908. u Zagrebu, oženjen – 2 djece.» Dan primanja predmeta (br. J 2981-46) bio je 8. srpnja 1946., a dan premetačine i donošenja presude 3. listopada 1946. godine. Levin Stein osuđen je, zbog špekulacije, na mjesec dana prisilnog rada i uvjetno na jednu godinu.⁴⁸⁹

U poslijeratnoj Europi Židovi nerijetko mijenjaju imena, bilo iz straha ili proživljenih trauma, bilo iz uvjerenja da je asimilacija jedini način normalnog preživljavanja. U Francuskoj su takvi slučajevi relativno dobro dokumentirani. U JIM-u, arhivu ŽOZ-a, do 1946. godine našla sam samo jedan takav primjer (nakon 1946. godine evidencije takvih promjena vodila je država jer je ona preuzela vođenje matičnih knjiga). Tako Andrija Reich, zavičajan u Bjelovaru, mijenja ime u Antun Gudelj, što se vidi iz obavijesti, koju Upravni odjel Gradskog narodnog odbora u Zagrebu šalje Nadrabinatu *izraelitske* vjeroispovjedne općine o promjeni imena i prezimena Andrije Reicha, zavičajnog u Bjelovaru, u Antun Gudelj, kako bi Nadrabinat uveo promjenu u matičnim knjigama rođenih.⁴⁹⁰

Nekoliko je puta pokušao samoubojstvo, a pušten je tek 1948. iz zatvora na brod za Izrael. (Milo, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 243).

⁴⁸⁸ Goldstein ur., *Židovski biografski leksikon* (rukopis): «Viktor Kohn» (Sikirevci, 1900. – Naharija, 1978.). Od 1935. do 1941. upravitelj popularne restauracije *Ivo*, prve ekspres restauracije u Hrvatskoj i pojam u zagrebačkom ugostiteljstvu. Po uspostavi NDH u srpnju 1941. nabavljač i glavni kuhar Pučke kuhinje Židovske bogoštovne općine u Zagrebu. Zajedno sa suprugom i sinovima preuzeo židovski znak, dva puta hapšeni i oba puta su ih izvukli namještenici restauracije *Ivo*. Posredstvom prijatelja dobivaju propusnice za odlazak u Karlovac, gdje nekoliko mjeseci radi u gostionici Pave Horvata, potom u Crikvenici, u logoru u Kraljevici te u Kamporu na Rabu. Po kapitulaciji Italije priključuje se NOB-u te postaje glavni ekonom ZAVNOH-a i Vlade NR Hrvatske, na kojem položaju ostaje sve do kraja rata. Po oslobođenju se vraća u Zagreb, postaje opet direktor restauracije *Ivo* i drugih ekspres restorana, u Na-Me. Uhićen u proljeće 1946. i osuđen na dva mjeseca zatvora. Nakon toga bio je direktor židovskog staračkog doma *Lavoslav Schwarz*, a 1948. s obitelji odlazi u Izrael. Otvorio je prvi restoran na aerodromu u Lodu (kasnije aerodrom *Ben Gurion*), potom imao restoran u Haifi te u Nahariji.

⁴⁸⁹ HR-DAZG-1184, Kotarski sud za grad Zagreb (1945.–1946.), sign. 68. Sačuvan je samo upis u upisnik suda iz 1946. godine.

⁴⁹⁰ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.60-5-1/1-133. *The Jews are Coming Back*, 56

4.6. *Alijá bet*, uloga Jugoslavije i jugoslavenski Židovi u *Alijá bet*⁴⁹¹

U *jišuvu* (židovskoj zajednici u Mandatnoj Palestini, odnosno *Erec Israelu*) razmatrano je na koji način dovesti שארית הפליטה («preživjele ostatke židovskog naroda», vidi *Mali rječnik pojmova*) u *Erec Israel*, jer su strahote i razmjeri *Šoa* već bili prilično poznati. U svjetlu britanskih restrikcija i rasta napetosti na relaciji Istok-Zapad, bilo je očito da će se morati nastaviti s ilegalnom, odnosno *alijá bet* (1934.–1948.), koju su organizirale uglavnom omladinske organizacije raznih struja cionističkog pokreta i organizacija, od kojih je najaktivnija bila *He-ḥaluc*. Vodstvo *Sohmuta* poduprlo je *alijá bet* tek 1938./1939., nakon razočaranja britanskim držanjem oko arapskog ustanka 1936.–1939. godine.⁴⁹² Organizacija, koja je tada osnovana, bila je המוסד לעלייה ב (Organizacija za alijá bet), koju u daljnjem tekstu navodim samo kao *Mosad*, jer se tako u izvorima naziva. Njezini izaslanici u različitim europskim zemljama predstavljali su se uglavnom kao novinari ili djelatnici nevladinih udruga.

U rujnu 1944. godine Vania Pomeranc (Vanya Pomerantz, Vania Hadari, dr. Ze'ev Hadari), izaslanik *Mosada*, otišao je u Bugarsku izvidjeti mogućnosti organizacije *alijá bet* iz Bugarske. Bugarska je vlada bila naklonjena pomaganju ilegalne emigracije u Mandatnu Palestinu i o tome se, u to vrijeme, govorilo i na Radio Sofiji, a u siječnju 1945. David ben Gurion posjetio je Bugarsku. U prosincu 1944. godine Vania Pomeranc dolazi u Beograd kako bi obnovio prijeratne veze s lokalnom židovskom zajednicom i provjerio odnos novog režima prema cionizmu. S obzirom na geografski položaj i obalu punu zaklonjenih luka, njegova je ideja bila

⁴⁹¹ Faza ilegalne imigracije Židova u Palestinu, poznata pod nazivom *alijá bet* relativno je slabo poznata u hrvatskoj historiografiji. Zato se ovaj odlomak oslanja gotovo isključivo na rad Menaḥema Šelaḥa, *Ha-kešer ha-jugoslavi: Jugoslavia ve- 'alija bet 1938–1948* (Tel Aviv: Am oved, 1994.), 135–201, kao i na arhivskom fondu HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, gdje se može naslutiti dio prelazaka Židova različitih nacionalnosti preko Jugoslavije u Italiju i potvrditi tzv. *repatrijacije Palestinaca*, o čemu će u ovom poglavlju biti više riječi. Zato fusnote stavljam samo kod izravnih citata iz knjige Menaḥema Šelaḥa, njegovih zaključaka, ili kod navođenja određenih dokumenata iz arhivskoga fonda. U fusnotama se nalaze i dodatni biografski podaci za one sudionike ovog pothvata za koje su mi isti bili dostupni. Za kut gledanja jugoslavenskih državnih tijela na ovu problematiku, koristim i članak Mladenke Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica - žrtava Holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorije Jugoslavije 1946.-1947.», *Tokovi istorije*, 3 (2006.), 141–152.

⁴⁹² Do tada su ove *alijot* organizirale razne cionističke skupine ההלוי (He-ḥaluc, omladinski pokreti socijalističko-cionističkih pokreta), kao i cionisti revizionisti i neke druge skupine i pojedinci. Više o *alijá bet* vidi u *Malom rječniku pojmova* na kraju rada.

podići bazu za isplovljavanje u jugoslavenskoj luci, odakle bi brodovi isplovljavali za *Erec Israel*. U četiri dana, kao anonimni novinar, uspio se sastati s Josipom Brozom Titom i Mošom Pijadom.⁴⁹³ Pomeranc je na sastanku Tita pitao o okolnostima smrti židovskih padobranaca, koji su se spustili u Jugoslaviju 1944. i dobio je obećanje da će se to provjeriti.⁴⁹⁴ No najviše ga je zanimalo hoće li jugoslavenska vlada dopustiti plovidbu židovskih emigranata iz jugoslavenskih luka, na što ga je Tito uputio na Mošu Pijadu. Pijade je u židovskom svijetu bio poznat iz međuratnog razdoblja, i to kao veliki neprijatelj cionističkog pokreta, koji je članove omladinskih organizacija cionističkog pokreta nastojao privući SKOJ-u. S njim je Pomeranc razgovarao oko sat i pol i opet idući dan. U ideološkoj i političkoj raspravi Pijade mu je rekao da se protivi cionizmu na ideološkoj bazi jer, po njemu, cionizam ne pridonosi rješenju židovskog problema, ali da, kao komunist, nalazi interesa u protubritanskoj borbi *jišuva*. Pomeranc u svom izvješću kaže da ima dojam kako je Pijade živio i osjećao *Šoa* te da je možda i to utjecalo na njegov stav. Zaključak ovih razgovora bio je da se plovidba odgodi za nekoliko mjeseci (radi podvodnih mina u priobalju te vanjske i unutarnje *situacije*), a da će se u budućnosti time baviti profesionalci (vjerojatno vojska i policija).⁴⁹⁵

U studenome 1945. godine u Jugoslaviju je ispred *Mosada* došao i Arie Abramovski, a *Mosad* se ekipira i u Rumunjskoj, Italiji i Mađarskoj, i u prosincu se obnavljaju aktivnosti oko organizacije *alijá bet*. U međuvremenu, u Jugoslaviju je stigla i *Briha*, no bez znanja *Mosada*.

⁴⁹³ Pitanje, koje se Šelaĥu nameće je, kako je anonimni novinar došao do njih: da li je u pitanju bilo jugoslavensko međunarodno neiskustvo, naivnost, kriva procjena, ili solidarnost s malim nepriznatim entitetom?

⁴⁹⁴ *Holocaust Encyclopedia*, Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum. Između 1943. i 1945. Židovi iz *jišuva* volontirali su u Britanskoj vojsci, s misijom da se spuste u okupiranu Europu i organiziraju protunacistički otpor i pomognu u spašavanju savezničkog osoblja. Od 250 volontera za obuku je izabrano njih 110. Trideset i dvoje se padobranima spustilo u Europu, a petoro ih je ubačeno drugim putevima. Većina izabranih volontera bili su izbjeglice iz Europe, koji su posjedovali znanja o zemljama u koje su bili poslani. Troje padobranaca je ušlo u Mađarsku, petoro ih je sudjelovalo u slovačkom narodnom ustanku u listopadu 1944, a šestoro ih je operiralo u sjevernoj Italiji. Desetoro ih je sudjelovalo u misijama britanske veze s jugoslavenskim partizanima, devetoro je operiralo u Rumunjskoj, dvoje u Bugarskoj i po jedan u Francuskoj i Austriji. Nijemci su ulovili njih dvanaestoro i pogubili sedmero (troje u Slovačkoj, dvoje u Mađarskoj i jednog u sjevernoj Italiji). Nakon sedam misija, padobranac iz Francuske je bio uhvaćen i ubijen. Najpoznatija od tih padobranaca bila je Hana Seneš (mađ. Chana Szenes), Palestinka podrijetlom iz Mađarske, koja se s grupom spustila u Jugoslaviju i bila uhvaćena u Mađarskoj.

⁴⁹⁵ Šelaĥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 134.

Briha je bila organizacija iz Litve, koja je okupljala bivše partizane iz istočne Europe, povratnike iz Sibira na čelu s Aba Kovnerom i koja je pomagala Židovima iz istočne Europe doći do američke okupacijske zone i sredozemnih luka. Poljski i istočnoeuropski židovski komunisti pokušavali su uvjeriti svoju braću da pomognu izgradnju društva u kojem neće biti antisemitizma, no većina ih se odlučila na bijeg. Ni danas se ne zna tko je taj pothvat financirao, iako se pretpostavlja da je bila riječ o JDC-u. Svoju djelatnost *Briha* je počela u Vilni potkraj 1944. godine, a u ožujku 1945. došla je do Rumunjske. S vremenom je *Briha* počela surađivati s *Mosad alijá bet* i uskoro su se s njima stopili. Odigrali su veliku ulogu u početku poratne ilegalne *alijá* jer *Mosad* uspijeva doći do Poljske tek za godinu dana.

Ljudi iz *Briha* su se u travnju 1945. pokušali povezati sa Židovskom brigadom, koja je tada bila u Italiji.⁴⁹⁶ Došli su u Rumunjsku s namjerom da kroz Jugoslaviju dođu do Italije. U Jugoslaviju su ušli zajedno s jugoslavenskim ratnim zarobljenicima, koji su se repatrirali, i to preko Velike Kikinde te su stigli do Beograda. Pinhas Zeitag (Crveni Pini, *Dindi* - hebrejski izraz za crvenokosu osobu), član te ekspedicije, stigao je do Splita sredinom svibnja 1945. i otamo došao u vezu sa Židovskom brigadom koja se tada nalazila kod Trevisa. Mula ben Haim, također iz *Briha*, dobio je nalog organizirati izbjeglicama dvije rute: prvu prema Grčkoj i drugu prema jugu Italije, dok je baza trebala biti u Temišvaru. Prva grupa izbjeglica, u organizaciji *Briha*, došla je u Beograd 20. travnja 1945. i Mula ben Haim je, došavši do obnovljena Saveza jevrejskih veroispovednih opština ondje sreo Davida Alkalaja, jednog od središnjih osoba povezanih s organizacijom *alijá bet* u Jugoslaviji.⁴⁹⁷ Suradnja je krenula tako da je židovski mladić došao Alkalaju s papirićem na hebrejskom, na kojem je pisalo da se tom čovjeku pomogne. David Alkalaj je razmislio i ponudio pomoć, a «u tvrdoj i sumnjičavoj stvarnosti novog režima bila je velika opasnost onoga što je napravio» jer Alkalaj u to vrijeme nije znao za

⁴⁹⁶ Židovska brigada je bila vojna formacija Britanske armije, koja je osnovana 20. rujna 1944. godine i borila se u Italiji protiv Nijemaca do kraja Drugog svjetskog rata. Nakon rata, dio je pomagao preživjelima iz Šoa da ilegalno imigriraju u mandatnu Palestinu (*alijá bet*). Neposredno prije i odmah nakon njemačke predaje, članovi Židovske brigade opskrbljivali su židovske civile, koji su radili na ilegalnoj emigraciji Židova, koji su preživjeli Šoa s britanskim vojnim uniformama i dokumentima, koji su organizirali/pomagali ilegalno useljavanje preživjelih Šoa u Mandatnu Palestinu.

⁴⁹⁷ David Alkalaj rat je preživio u njemačkom vojnom zarobljeništvu. Nakon rata se aktivirao i pomagao židovskim izbjeglicama, koji su se kroz Beograd kretali prema obali. Iako nije bio komunist, bio je priznat od novog režima.

Pomerancove sastanke s Titom i Pijadom.⁴⁹⁸ *Mosad* pokušava uspostaviti kontrolu nad *Briha*, a organizacija u Italiji počela je razmišljati i o uključivanju jugoslavenskih Židova u *alijá bet*, neovisno o tome radi li se o cionistima ili ne, što pokazuje neinformiranost *Mosada* u Italiji o situaciji u Jugoslaviji, u kojoj je postojala izričita zabrana iseljavanja za jugoslavenske Židove.⁴⁹⁹

Potkraj 1944. u Rumunjsku je iz Poljske stigla prva izbjeglička skupina. Naime, prvobitni plan *Mosada* bio je prijevoz izbjeglica brodovima iz Rumunjske u *Erec Israel*, no zbog odbijanja rumunjske vlade da otvori rumunjske luke za izbjeglice (s obzirom da traje vojna repatrijacija), oni se, iz baza u Rumunjskoj i Mađarskoj, prebacuju u Grčku, Austriju i Italiju. Do tada je u Rumunjsku stigla i skupina aktivista iz *Briha* i odlučila da je, zbog nemogućnosti korištenja crnomorskih luka, Jugoslavija najpovoljnija točka izlaska. U svibnju 1945. osnovan je logor u Temišvaru. Nakon što su platili mito rumunjskoj tajnoj službi, prešli su granicu s Jugoslavijom. Izbjeglice su imale papire repatriiraca Crvenog križa, koje su pribavljali ili krivotvorili aktivisti *Briha*, a jugoslavenski časnik preuzimao ih je na granici i prebacivao u Veliku Kikindu. Neko vrijeme nisu bili sumnjivi, jer je to razdoblje velikih pokreta u sklopu europskih repatrijacija. O logoru u Velikoj Kikindi brinuli su se članovi male lokalne židovske zajednice. U jednom od izvješća Muli Ben Haimu od 22. kolovoza 1945., navodi se da je, u razdoblju od 1. do 19. kolovoza, granicu prešla 361 osoba.⁵⁰⁰

Za to se vrijeme u Beogradu iskristalizirao neformalni odbor za pomoć *alijá bet*: David Alkalaj, David Rubinger i Bata Gedalja, koji su prihvaćali izbjeglice, među ostalim i u Alkalajevu privatnom stanu, i brinuli se za njihove potrebe (hranu, odjeću i dr.). Ove je aktivnosti financirao JDC u sklopu pomoći SJVOJ-u, a problemi financiranja dodatno su smanjeni kada je

⁴⁹⁸ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 141.

⁴⁹⁹ U izvorima do sad nisam naišla na objašnjenje zašto jugosavenski Židovi nisu smjeli iseljavati u Izrael. U literaturi ima različitih interpretacija, od načelnog stave Jugoslavije u kojem je dosta stroga po pitanju repatrijacije, uslijed nedostatka kvalificiranog stanovništva (čemu bi išla u prilog kasnija zabrana kvalificiranom osoblju da se iseli u prvim valovima iseljavanja jugoslavenskih Židova u Izrael 1948.–1949.), do onih da je to bila taktika izbjegavanja dubljeg sukoba s Britancima, s obzirom da je puštala tako veliki broj židovskih izbjeglica preko svog teritorija (Mladenka Ivanković).

⁵⁰⁰ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 138-141.

Alkalaj postao šef JDC-a u Jugoslaviji. Kako su izbjeglice imale isprave Crvenog križa, Savez se obratio vlastima za dozvolu njihova daljnjeg puta prema Grčkoj, Italiji i Austriji (većina dokumenata odnosi se na one koji su išli na jug, u Grčku). Jedan dio izbjeglica imao je krivotvorene dokumente, koje je izrađivala *Briha*: njezini grafičari mijenjali su imena i mjesta rođenja izbjeglica kako bi se ovi lakše *repatrijali* u svoje *domovine*, i to u Alkalajevu stanu, a nakon toga u stanu lokalne židovske slikarice (ni u izvorima, ni u literaturi, nisam uspjela naći njezino ime).⁵⁰¹

Većina isprava Crvenoga križa izdana je u Bratislavi, a krajnji cilj najčešće je bio Solun. U ispravama je pisalo da se radi o Grcima, Talijanima, Austrijancima ili Rumunjima, a čehoslovačke su ih vlasti, i onda kad su vidjele da se radi o krivotvorinama, propuštale. U to su se vrijeme pojavili i *palestinski* repatrirci, o čemu će biti riječi malo poslije. Najilustrativnija je svakako priča o *grčkim* repatrircima: krivotvoritelji su ljudima davali neobična imena – *grčka* – i navodili Solun ili Atenu kao mjesto rođenja. U početku su se brinuli kako će se predstavljati kao Grci, koji ne govore grčki, ali u općem neredu nitko nije puno vremena posvetiti se židovskim izbjeglicama. Jedan od časnika počeo je sumnjati, pa je pristupio Alkalaju, koji mu je objasnio da su to Židovi, koji žele pobjeći i pridružiti se «protuimperijalističkoj borbi u Palestini», pa mu je ovaj još i obećao pomoć. No nakon nekoliko dana, jedan je lokalni Židov prijavio Davida Alkalaja vlastima te je Alkalaj pozvan na razgovor k Slobodanu Krcunu Peneziću, načelniku Ozne za Srbiju (poslije ministru unutarnjih poslova Srbije). Slobodan Penezić htio je znati tko su izbjeglice i tko im pomaže, a posebno radi li se o jugoslavenskim Židovima. Alkalaj mu je garantirao da među njima nema jugoslavenskih Židova i ponovio protuimperijalistički karakter borbe u *jišuvu*.⁵⁰²

Kako je već spomenuto, u Beograd je u studenome 1945. stigao Eħud Avriel iz pokreta *He-ħaluc*, prijavio se kao novinar i tražio veze prema vladi, jer je ona, po njegovu mišljenju, imala simpatije za njihov rad, a Jugoslavija je imala dosta mogućnosti za tranzit izbjeglica zbog

⁵⁰¹ Ibidem.

⁵⁰² Ibidem.

geografskog položaja i zaštićenih luka.⁵⁰³ U Beogradu je u to vrijeme ispred *Mosada* već bio Lejbel Abramovski, koji je došao zamijeniti Mulu ben Ħaima iz *Briĥa*, koji je napustio Jugoslaviju. Ovdje se vidi potpuni nedostatak veze između ove tri organizacije: ben Ħaim (*Briĥa*) je napustio Jugoslaviju prije nego što je došao Abramovski (*Mosad*), Avriel (*He-ĥaluc*) je, pak, došao bez znanja da je ondje već Abramovski, a u *jišuvu* nisu znali kamo će Avriel.⁵⁰⁴ Očito je da su postojale i konkretne akcije *na terenu*, jer se u arhivu Židovske bogoštovne općine u Zagrebu nalazi općinska potvrda da su Cvi Vjernik (rođen 21. rujna 1919. u Rišonu) i Naĥama Vjernik (rođena 21. rujna 1919. u Aku), u procesu repatrijacije u prolazu u Zagrebu te su privremeno smješteni u općinskom prihvatilištu na Trgu kralja Tomislava 4/II, dok ne pribave potrebne papire da bi se mogli priključiti grupi repatriraca; do toga trenutka bave se prihvaćanjem repatriraca, koji prolaze kroz Zagreb. U studenom je ŽBOZ ovlastila Cvija Vjernika da u ime Općine posreduje kod Društva Crvenog križa i kod Glavnog štaba za repatrijaciju u Ljubljani u predmetu transporta Židova – prolaznika, koji se vraćaju iz koncentracijskih logora, a idu svojim kućama. U arhivu nalazimo i potvrdu da je Općina Cviju Vjerniku predala razne živežne namirnice (suhu hranu) radi opskrbe repatriraca, koji iz Zagreba preko Ljubljane putuju na svoja odredišta te molbu da se dotičnomu ne čini nikakvih neprilika. S obzirom na njihova imena, kao i neobično podudarne datume rođenja te mjesta rođenja u Mandatnoj Palestini, ali najviše radi rute,

⁵⁰³ Šelaĥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 149-150: Eĥud Avriel iz pokreta *He-ĥaluc* (krovna organizacija pionirskoga pokreta cionističke židovske omladine), koji je prije Drugog svjetskog rata (kao Georg Überall), bio predstavnik *Mosada* u Beču i glavni tajnih austrijskog *He-ĥaluca*, 1945. godine djeluje kao izaslanik u Ateni; u studenom su Britanci zaustavili brod, koji je krenuo iz Grčke, pred palestinskom obalom i na temelju istrage uhitili Avriela. U SIS-u se na ispitivanju susreo s agentom, *starim ratnim drugom*, kojeg je znao iz Istanbula, a koji ga je obavijestio da ga čeka uhitbeni nalog u Palestini i izdao mu vojnu propusnicu za Europu. Avriel je odletio u Bari i prešao u Jugoslaviju, jer je htio doći na lokaciju odakle je mogao nešto napraviti. U svojim memoarima kaže da nije dobio naputke, već je odlučio samostalno, a geografski položaj, putovi, razvedena obala skrivena od očiju Britanaca učinili su mu se kao dobra osnova za uspješnu operaciju. Nije znao tko je u to vrijeme i ispred kojih židovskih organizacija već radio u Jugoslaviji.

⁵⁰⁴ Šelaĥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 151: Lejbel Abramovski (u dokumentima se nazivao Jehiel) je član *Mosada*, s iskustvom organizacije *alijá bet*, koji želi doći u Jugoslaviju, jer je ona na dobrom mjestu s niz mogućnosti za rad. U rujnu 1945. izlazi iz Palestine u britanskoj uniformi (što je bio najuobičajeniji način ilegalnog izlaska) te je došao do Milana, odakle je, kao izbjeglica bez papira, vlakom preko Trsta ušao u Jugoslaviju. Na jugoslavenskoj granici su ga uhitili i preko Ljubljane doveli logor za repatirce u Zagrebu. Vodstvo u ŽBOZ-u nije uspio uvjeriti da je izaslanik iz *Erec Israela* dobivši odgovor da svatko tko dođe kaže da je iz *Erec Israela*. Jednog dana čuo da je pravi izaslanik u Jugoslaviji, prošvercao se u Beograd i tamo konačno našao Avriela.

koje je koristila *alijá bet* na putu prema Italiji, može se, s priličnom dozom sigurnosti, zaključiti da su Cvi i Naĥama Vjernik operativci jedne od organizacija, koja organizira *alijá bet* preko jugoslavenskog teritorija.⁵⁰⁵

Eĥud Avriel susreo se s Davidom Alkalajem, koji mu je tada savjetovao sastanak s Mošom Pijadom. S njim su se sastali u njegovoj privatnoj rezidenciji i, prema Avrielovim memoarima, Moša Pijade pokazao je zanimanje za cionističke aktivnosti u Palestini, osobito za kibuce. Tom je prilikom naglasio da je njegovo židovsko podrijetlo sporedno u odnosu na njegovu vjernost komunizmu i Jugoslaviji. Eĥud Avriel napustio je sastanak uvjeren da je Moša Pijade pozitivno orijentiran prema projektu *alijá bet* i da će molba za brodove iz Jugoslavije biti riješena pozitivno. Eĥud Avriel se s Mošom Pijadom susreo još nekoliko puta za svojih dolazaka u Jugoslaviju tijekom 1946. i 1947. Avriel piše kako je imao «fenomenalne razgovore» s Pijadom, «koji je bio jedan od ljudi koji su nam tada stvarno pomogli i bio je naš predstavnik u cijeloj priči. Imali smo vrlo otvorene razgovore i rekao mi je *nemoj misliti da imam neki židovski sentiment, ali ja podržavam vašu stvar s revolucionarne i nacionalne točke gledišta i ja vas razumijem kao Srbin.*»⁵⁰⁶

U tom je razdoblju bilo kakav projekt bio izvediv samo u punoj suradnji s jugoslavenskim vlastima. Avrielu je bilo jasno da Pijade predstavlja stavove Josipa Broza Tita i jugoslavenskog vodstva, a osobito važna je, prema Šelaĥu, bila potpora Aleksandra Rankovića. Lejbel Abramovski bio je osoba koja je vodila političke pregovore s jugoslavenskom vladom te pregledavao teren ilegalno preko Vojvodine do Budipmešte (ilegalni ulazak u Mađarsku sovjetskim je vojnicima platio bocom votke), gdje se našao s bazom *Mosada*. Situacija se s vlastima zakomplicirala kada su se ustaše uspjele uvući u kolonu židovskih izbjeglica na putu iz Hrvatske u Italiju. Kad su uhićeni, izjavili su da su iskaznice dobili od organizacije *Briĥa*, što je pokrenulo OZNA-inu istragu i nalog da se uhiti Abramovski. Alkalaj ga je skrio u stanu rabina Altaraca te otišao vlastima objasniti što se dogodilo. Obratio se Moši Pijadi, koji se obratio

⁵⁰⁵ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-113; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-122 od 9. studenog 1945.; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-121 od 9. prosinca 1945.; JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.63-3-3/1-120 od 14. prosinca 1945.

⁵⁰⁶ Šelaĥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 150.

generalu Svetislavu Stefanoviću – Čeći (Kučevo, Srbija, 1910. – Beograd, Srbija, 1980.),⁵⁰⁷ dobivši odgovor da *tajna policija* već dugo prati *Mosad* i da bi bilo dobro da počnu surađivati otvoreno jer dok otvoreno surađuju s jugoslavenskim sigurnosnim službama, vlada nema problema s aktivnostima *Mosada*.⁵⁰⁸ Abramovski je tada dobio slobodan pristup tijelima jugoslavenske vlasti, a u njegovim papirima pisalo je da je odgovoran za židovske izbjeglice, koji kroz Jugoslaviju prolaze u «njihovu domovinu Palestinu». Avrielovom kontakt-osobom postao je pukovnik Brajnik, koji mu je objasnio da vlada ilegalno useljavanje u Palestinu podupire iz humanitarnih razloga, no da postoji nekoliko preduvjeta da bi operacija prošla glatko: a) ne uključivati lokalne Židove; b) izvještavati ga o svim planiranim radnjama koje se moraju provesti tek nakon dopuštenja sigurnosnih službi; i c) da sve ostane konspirativno prema van. I pukovnik Brajnik posebno se zanimao za kibuce, a Šelaḥ primjećuje da se, s obzirom na to da nije bio Židov usudio donositi smjelije odluke: u razrušenoj gladnoj zemlji i diktaturi bez suradnje vlasti ništa ne bi uspjelo. Većina hrane dolazila je izvana (UNRRA), sve je dolazilo preko vlasti. Najveći je problem bio dotok stranog novca (Jugoslavija je bila pod finansijskim bojkotom sa strane *Zapada*) i država je vodila strogi nadzor nad njim te provodila teške kazne za šverc novcem. Kako su jugoslavenske vlasti bile zainteresirane za uvoz stranog novca, a JDC financirao ne samo *Mosad*, nego i gotovo cjelokupnu židovsku aktivnost u Jugoslaviji, vlast je našla interes u nabavi novca od JDC-a i time određivala tečaj valuta.⁵⁰⁹ Sigurnosne službe Hrvatske dale su *Mosadu* na korištenje nekoliko zgrada u blizini Zagreba i u srpnju 1947. godine počele su plovidbe iz Jugoslavije.

Izraelski povjesničari različito su interpretirali razloge ove suradnje.⁵¹⁰ U izjavama jugoslavenskih vlasti najčešće su se navodile potpora protuimperijalističkoj borbi i solidarnost s

⁵⁰⁷ On će 1946. postati pomoćnik ministra unutrašnjih poslova FNRJ in a toj funkciji ostati do 1953.

⁵⁰⁸ Šelaḥ navodi da se tajnik Svetislava Stefanovića zvao Levi i na njega se poziva kao onoga tko je Alkalaju objasnio situaciju i opcije, koje se pred njima nalaze.

⁵⁰⁹ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 153-154: *Mosad* je tako jednom prilikom je nabavio talijanske lire, koje su jugoslavenske vlasti trebale za financiranje protubritanskih aktivnosti u okolici Trsta.

⁵¹⁰ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 154-155: navodi četiri razloga za jugoslavensku potporu: 1) finansijske: strani novac koji je zaobilazio bojkot; 2) politika: kupovanje simpatija svjetskog židovstva, naročito američkog, i preko njih američke vlade; jačanje legitimiteta Titove vlasti; pritisak na britanske vlasti kao argument prilikom pregovora

narodom, koji je, kao i oni, strašno stradao od Nijemaca i njihovih pomagača. Pijade je navodio nacionalne (srpske) i revolucionarne razloge, a Brajnik humanitarne. Vladimir Velebit pisao je da su Josip Broz Tito i njegova vlast, između 1944. i 1948. godine, bili duboko potreseni strašnom sudbinom židovskog naroda i pomagali iz humanitarnih razloga. Tito je imao i protuimperijalističke razloge.⁵¹¹ Židovski izaslanici (Avriel, Abramovski i Dan) izvukli su slične zaključke: Jugoslaveni su pomogli spontano, postojao je osjećaj prema ratu za neovisnost, tek su završili svoj partizanski rat i znali su što je gerila te dobro razumjeli njihovu borbu. Potpora i suradnja vlasti ovisile su i o britanskom pritisku, uključivanju Jugoslavije u UNSCOP i jugoslavenskoj suradnji sa SSSR-om. Dvije su stvari mogle otežati suradnju: približno dvomilijunska muslimanska manjina, koja se mogla poistovjetiti sa svojom braćom, i multinacionalna priroda Jugoslavije. U stvarnosti, jugoslavenski se muslimani nisu poistovjetili s palestinskim Arapima, bar ne javno: možda je *pomogla* činjenica da se jeruzalemski muftija tijekom Drugoga svjetskog rata bavio regrutacijom jugoslavenskih muslimana u SS jedinice te su nove vlasti u njemu i njegovim sljedbenicima vidjele neprijateljski element. Jugoslavenski muslimani su toga bili svjesni i pazili su da otvoreno ne izražavaju proarapske stavove. Multinacionalni i multivjerski karakter Jugoslavije mogao je utjecati na uskraćivanje potpore svakom rješenju, koje bi uključivalo teritorijalno-etničku podjelu.⁵¹²

Početkom 1946. južni put, prema Grčkoj (izbjeglice su u Skopju i Bitoli dočekivali i pomagali članovi lokalnih zajednica) zatvoren je za negrčke Židove. Naime, iz britanskih je izvješća ujesen 1945. bilo vidljivo da su u Grčkoj otkrili razne tajne skupine, gdje je bilo i Židova iz Mandatne Palestine, koji su u Europu dolazili kao novinari i članovi raznih humanitarnih organizacija i koristili razne ovlasti UNRRA-e za prebacivanje Židova. Jedno od izvješća

oko podjele trsta i u grčkoj; 3) ideologija: u suprotnosti sa sovjetima, koji su ideologiju koristili u pragmatične svrhe, jugoslavenske vlasti su bile vođene ideologijom iz čega slijedi da je rat protiv britanskih vlasti je rat protiv imperijalizma, koju istovremeno vode u Trstu i Grčkoj; 4) humanitarni razlozi, nakon svega što se dogodilo sa Židovima u Šoa.

⁵¹¹ Menaḥem Šelaḥ referira na knjigu Vladimira Velebita, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu* (Beograd: Jugoslovenska revija, 1987.).

⁵¹² Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*; više o odnosu jeruzalemskog muftije i nacista vidi Ženi Lebl, *Hadž-Amin i Berlin* (Beograd: Čigoja štampa, 2003.) i Boris Havel, «Haj Amin al-Husseini: Herald of Religious Anti-Judaism in the Contemporary Islamic World», *The Journal of the Middle East and Africa*, 5:3 (2014.), 221-243.

britanskoga veleposlanstva navodi da je poljskim Židovima, koji su bili na putu za Mandatnu Palestinu preko Grčke, rečeno da govore jidiš jer da će zvučati kao grčki. Grci tada, pod pritiskom Britanaca, otvaraju predstavništvo u Beogradu, koje je počelo izdavati dokumente za repatrijaciju u Grčku (predstavnici UNRRA-e više nemaju ovlasti *Grcima* izdavati dokumente), a situaciju je dodatno zakompliciralo povećavanje napetosti između rojalista i komunista pred izbore u Grčkoj, koji su se trebali održati u ožujku 1946. godine. Lejbel Abramovski svjedočio je da su Britanci širili glasine kako su židovske izbjeglice zapravo komunisti poslani iz Moskve (jer samo takvima komunističke države dopuštaju izlazak) da dovedu grčke partizane pa su onda seljaci napadali Židove. Prema ovim glasinama, plan o ilegalnom useljavanju Židova bio je dio sovjetskoga plana za prodiranje na Bliski istok i zbog toga su Sovjeti podržavali podjelu Mandatne Palestine.⁵¹³

Nakon zatvaranja južnoga puta prema Grčkoj, glavnina ruta pomakla se prema Italiji (rumunjski, mađarski i poljski Židovi ulazili su u Austriju i preko Alpi prelazili u Italiju), a izaslanici *Mosada* i ostalih organizacija koje su sudjelovale u *alijá bet* pregovarali su s Francuskom, Rumunjskom i Jugoslavijom o otvaranju luka. Drugi put preko Jugoslavije u Italiju, kako je spomenuto, bio je otvoren preko Trsta već potkraj 1945. godine, uz potpuno znanje i potporu jugoslavenskih vlasti. *Briha* (Mula ben Haim) je vidjela prednosti situacije u Trstu. Naime, Jugoslavija je naseljavala svoje stanovništvo u Trst, u očekivanju referenduma, i čini se da im je odgovaralo da se i Židovi umiješaju među Jugoslavena prilikom ubacivanja u Italiju. Element koji je dodatno olakšao prebacivanje Židova preko granica bio je i progon *Volksdeutschera* iz Jugoslavije. Talijanska vlada djelovala je protiv ulaska židovskih izbjeglica u Italiju ako nisu imali talijansko državljanstvo ili jasan krajnji cilj. *Briha* je imala dogovor s vlastima u Ljubljani. Koristili su se tajni putovi i prijelazi. Joške Avraham bio je zadužen za prebacivanje izbjeglica iz Zagreba na sjever u Italiju. Nisu sve jugoslavenske organizacije znale za dogovor između *Briha* i Udbe, što ilustrira incident s graničarom u Ljubljani, koji je uhitio grupu u prolazu, pa se poslije ispričavao (navodno je i sam bio Židov) – o tome postoji jako malo izvješća i materijala. Prva ovakva prebacivanja počela su u jesen 1945. godine. Prvi dokument

⁵¹³ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 154.

potječe iz prosinca 1945., a prebacivanja je trajalo najmanje do početka 1947., s time da se ritam smanjio polovicom 1946., kada su počele plovidbe iz Jugoslavije. Britanci osnivaju *Prohibited Zones*. Svi pozivi jugoslavenskim vlastima da prestanu s transferom nepoželjnih nisu urodili plodom. Američki *Secretary of State* (ministar vanjskih poslova) James Francis Byrnes 21. ožujka 1946. predložio je da se pojača čuvanje granice. Nove uredbe bile su važeće od 7. travnja 1946. U početku je ova mjera usmjerena k sprečavanju protjerivanja Nijemaca i Talijana, no od kraja ožujka i početkom travnja Britanci su shvatili da se na taj način krijumčare i Židovi.

U travnju 1946. logori u Italiji bili su prepuni, pa su iz Italije počeli vraćati izbjeglice u Rumunjsku. Tada je vraćeno nekoliko stotina izbjeglica, što se može pratiti i arhivu Zemaljske komisije za repatrijaciju Hrvatske, pod brojnim repatrijacijama Rumunja, Mađara i manje Poljaka preko Slovenije.⁵¹⁴ Lejbel Abramovski traži da se izbjeglice zaustave u Rumunjskoj jer nema mjesta u logorima u Italiji, no iz logora u Rumunjskoj traže nastavak zbog atmosfere u samim logorima, a i Rumunji žele da izbjeglice napuste Rumunjsku.⁵¹⁵

Britanci su se žalili i američkom *Department of State* zbog uloge JDC-a, organizacije sa sjedištem u SAD-u. U međuvremenu su uspjeli zatvoriti i put kroz Austriju i Italiju stvarajući pritisak na UNRRA-u. Zbog ovakva razvoja događaja svi izaslanici *Mosada* 27. siječnja 1946. godine našli su se u Foggiji. U takvim se okolnostima, u okviru *Briha*, rodila kreativna ideja o krivotvorenju dokumenata s palestinskim državljanstvom. Na to ih je potaklo iskustvo kanadskog Židova, ratnog zarobljenika, koji se potkraj rata našao u Beogradu i obratio britanskom veleposlanstvu tražeći pomoć pri repatrijaciji. Britanci su mu pomogli i poslali ga UNRRA-inim zrakoplovom u Italiju. Potaknuti tim iskustvom i vođeni logikom da, ako Britanci pomažu članicama *Commonwealtha*, tada će pomoći i državljanima mandatnog područja, *Eduard krivotvoritelj* počeo je proizvoditi palestinske papire. U britanskom su ih veleposlanstvu, bez ikakvih dodatnih provjera primali, te su izbjeglice zrakoplovima UNRRA-e slali u Bari. Britanski veleposlanik u Beogradu, Ralph Stevenson, tražio je od londonskog *Foreign Officea* pomoć za *palestinske* Židove bez dokumenata, koji su u Jugoslaviji i traže britansku pomoć iz Jugoslavije –

⁵¹⁴ HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske.

⁵¹⁵ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 161.

rečeno mu je da se skrivaju u židovskoj zajednici u Beogradu i da će ih UNRRA zrakoplovima poslati u Italiju i zatim u Mandatnu Palestinu. Druga manja skupina navela je da su izbjeglice iz Italije pa su dobili dozvolu za put u Italiju.⁵¹⁶ Mula ben Ħaim poslao je naputke da im se u Budimpešti izdaju papiri Crvenog križa, kao državljanima Mandatne Palestine ili kao Talijanima iz Trsta, Gorice, Trevisa, Monfalconea i ostalih talijanskih pograničnih mjesta. S obzirom na političku situaciju u i oko Trsta, odlučeno je da glavna točka prijelaza bude Trst: tako su se iz Graza izbjeglice preko Ljubljane prebacivale u Trst. «Cipele koje je on poslao bez problema su prešle granicu», no da bi pothvat uspio masovno, prvo treba imati dozvolu jugoslavenskih vlasti.⁵¹⁷

U Hrvatskom državnom arhivu, u fondu Zemaljske komisije za repatrijaciju Hrvatske, u građi vezanoj za repatrijacije iz 1946. godine, postoje dokumenti vezani za *repatrijaciju Palestinaca*.⁵¹⁸ Najčešća izlazna točka tih *repatriiraca* je Divača. Od 28. siječnja do 28. veljače bilo je 19 organiziranih *palestinskih skupina*, od 32 do 78 članova, koji prelaze preko Divače u Italiju. U ožujku ih je bilo 18, u travnju 17, no neke su od tih skupina vraćene. U svibnju ima manje prelazaka (3. svibnja, «40 repatriiraca i 4 djece»; 13. svibnja, «33—oje repatriiraca i 3 djece»; 14. svibnja, «30 repatriiraca i 7 djece»; 22. svibnja, «30 repatriiraca»), u lipnju ih gotovo i nema. Ovakva se repatrijacija nastavila 3. studenoga, ovaj put radilo se o 219 osoba u jednoj skupini, u Bakru.⁵¹⁹

Ono što je vidljivo iz arhiva Ministarstva vanjskih poslova jest prosvjedna nota britanskoga veleposlanstva jugoslavenskim vlastima iz travnja 1946. godine: «Britanska ambasada skreće pažnju na ozbiljnu situaciju koja je nastala kao posledica nedavnih kretanja jevrejskih izbeglica kroz Jugoslaviju u Zonu A Julijske krajine. U toku meseca aprila 10 grupa ovakvih lica u ukupnom broju od 582, pristiglo je vozom do pogranične stanice u Divači u Zoni A bez prethodnog odobravanja Savezničkih vojnih vlasti. Sve grupe imale su organizovano

⁵¹⁶ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 147.

⁵¹⁷ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 148.

⁵¹⁸ HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske.

⁵¹⁹ HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, Urudžbeni 498/430.

rukovodstvo koje je izjavljivalo da su članovi tih grupa dolazili u Jugoslaviju iz Austrije, Čehoslovačke, Rumunjske, Poljske i Nemačke i da se nalaze na proputovanju u Italiju. Docnije su pristizale i druge grupe u okolnostima koje pokazuju da je to kretanje deo organizovanog plana u cilju omogućavanja nedozvoljenog ulaska u Italiju... pošto ovo predstavlja veliku neprijatnost savezničkim vojnim vlastima, britanska vlada bila bi... zahvalna kada bi se izdala naređenja odnosnim jugoslovenskim vlastima u Zoni B da u potpunosti sarađuju sa vlastima Zone A u sprečavanju daljih pokušaja prelaza Morganove linije bez prethodnog odobrenja Savezničkih vojnih vlasti.»

Dokument Ministarstva vanjskih poslova prosljeđivao je sadržaj britanske note Upravi državne bezbednosti (Udbi) i na sebi nosi datum 8. kolovoza 1946., što može značiti da je britanska nota nekoliko mjeseci ostala bez odjeka i da su se, u tom razdoblju, izbjeglice i dalje prebacivale preko jugoslavenskoga teritorija.⁵²⁰ Britanski veleposlanik u Beogradu Sir Charles Brinsley Pemberton Peake u kolovozu 1946. uputio je još dvije depeše jugoslavenskoj vladi u kojima ih moli da pomognu u zaustavljanju ilegalne emigracije, a koje jugoslavensko Ministarstvo vanjskih poslova ignorira.⁵²¹ U noti od 20. kolovoza britanska vlada podsjetila je na ozbiljnost situacije i na mjesečnu kvotu od 1.500 ljudi, koji su se mogli useliti u Mandatnu Palestinu. Britanski pritisak nije se smanjivao ni u razdoblju između kolovoza i studenoga 1946. godine. Prebacivanja preko teritorija Zone B su prestala, no određeni broj židovskih izbjeglica prešao je iz Mađarske (preko Subotice) u Jugoslaviju te do Sušaka, gdje su se ukrcavali na brodove.⁵²² Dana 16. studenoga 1946. Sir Peake se susreo s Vladimirom Velebitom, pomoćnikom ministra vanjskih poslova, pokušavajući utjecati na jugoslavenske vlasti argumentacijom da su židovske skupine dobra krinka za neprijatelje, koji, prurušeni u Židove, bježe iz zemlje.⁵²³ Velebit

⁵²⁰ Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica...», 146.

⁵²¹ U Jugoslaviji su od 1943. do 1946. posebni izaslanik u Kraljevini Jugoslaviji bio je Ralph Stevenson. a od 1946. do 1951. veleposlanik je sir Charles Brinsley Pemberton Peake.

⁵²² Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica...», 145-146, prema ASMIP, PA, fascikla broj 60 za 1946. godinu.

⁵²³ Šelađ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 181; Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica...», 146. piše da je pomoćnik ministra vanjskih poslova, Vladimir Velebit, nakon što su spomenute dvije note ostale bez odgovora, zatražio zvaničan prijem kod veleposlanika i tom prilikom izjavio da jugoslavenska vlada poklanja najozbiljniju pažnju svim informacijama i ozivima na suradnju od strane Britanaca, da je kretanje spornih granica protiv jugoslavenskih interesa i da vlada čini sve kako bi ih zaustavila.

je bio javno spreman reći da su vlasti protiv takvih slučajeva, ali sumnje je morao predati na više instance jer za njih nije bilo dokaza i nije mu bio poznat nijedan takav slučaj. Također je naveo da su se «ova židovska kretanja» kretala po cijeloj Europi, da je sigurno postojao dobro uvježban središnji ured koji ih je organizirao i smatrao je da će se tomu teško stati na kraj. Vladimir Velebit je, nakon sastanka s britanskim veleposlanikom, uputio pismo ministru unutarnjih poslova FNRJ-a, kojim je tražio detaljnije informacije o organiziranim grupama židovskih izbjeglica, koji je službeno bio dostavljen sa zakašnjenjem.⁵²⁴

Nakon nesreće broda *Athinai* potkraj studenoga 1946., britansko veleposlanstvo službenom notom obavještava Josipa Broza Tita o očitom neskladu između uvjeravanja, kako Ministarstva vanjskih poslova, tako i Titovih, kad je rekao da se izjava generala Velebita može smatrati njegovom vlastitom. Britanci su imali i konkretne dokaze o židovskim izbjeglicama u Jugoslaviji i 13. prosinca 1946. veleposlanik Sir Peake susreo se s Titom, koji mu je rekao da će Jugoslavija ispuniti ono što je obećala, a da se u konkretnim slučajevima radi o tome da je «iz izvesnih razloga bilo potrebno zadržati u logorima Jevreje koji su ilegalno prodrli u Jugoslaviju i da je od vremena do vremena nekoliko njih i pobjeglo...». Na uporno britansko inzistiranje da ovdje postoji «...stalno, sistematsko i obilno prebacivanje ilegalnih imigranata iz Jugoslavije» i kada mu je bilo obećano da će mu biti podneseni dokazi, Tito je obećao «...da će sprovesti temeljitu istragu po tom pitanju.» Dana 31. prosinca 1946. Britanci su poslali službeni dopis o provedenoj istrazi i o jugoslavenskoj ulozi u *alijá bet*, kao i o umiješanosti UNRRA-e, gdje su bar židovski zaposlenici pomagali *Mosadu*. Vladimir Velebit je Britance obavijestio da se zaustavljaju sve aktivnosti. Tako je, tada, i bilo.⁵²⁵

Saveznici su u tom razdoblju predložili zajednički ured u Ljubljani, koji bi izdavao vize za Trst. Britanci su istodobno nastojali pritisnuti talijansku vladu da protjera sve one koji su u Italiju došli ilegalno. Problem je bio kako provesti protjerivanje samo Židova, a ne i nežidova, koji su bježali pred komunizmom i tražili politički azil. Ironija cijele situacije bila je u tome što

⁵²⁴ Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica...», 146.

⁵²⁵ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 185-186; Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica...», 148 prema ASMIP, PA fascikla 60 za 1946. godinu.

se među *političkim izbjeglicama* našao nemali broj ustaša, četnika te Litvanaca, Latvijaca, Estonaca, Ukrajinaca i drugih, koji su kolaborirali s nacistima, pa su Britanci tražili način zaštite nacističkih suradnika kako bi protjerali Židove.⁵²⁶ Od kraja 1946. počeo je teški pritisak Britanaca na jugoslavensku vladu i u proljeće 1947. godine ovi su pokreti prestali. Bilo je nekoliko vjerojatnih razloga za takav razvoj situacije: nastojanje Jugoslavije da smiri situaciju prije potpisa završnog dogovora o podjeli teritorija Trsta, a nakon što su jugoslavenski predstavnici priključeni USNCOP-u, Jugoslavija je htjela pokazati svoj neutralni stav. Možda je na promjenu politike utjecalo i pogoršanje odnosa između Jugoslavije i SSSR-a pa se Josip Broz Tito na ovaj način htio približiti Zapadu.⁵²⁷

Paralelno s prebacivanjem u Italiju, izaslanici za *alijá bet* radili su na izlasku izbjeglica preko jedne jugoslavenske luke. Već potkraj 1945. godine britanski obavještajci u Italiji predviđali su da bi u Jugoslaviji mogla biti dobra polazna luka za ilegalno useljavanje u Mandatnu Palestinu i da bi Jugoslavija mogla surađivati s *alijá bet*. Britanci su imali svoje agente na jugu Italije – Židove, koji su bili spremni da, u zamjenu za dozvolu za *alijá* ili emigraciju negdje drugdje špijuniraju, kao i nežidove, koji su služili u savezničkim vojskama (tzv. *Andersova vojska*, francuska slobodna vojska i Jugoslaveni, koji su se za mito prerađivali u Židove).⁵²⁸ Britanci su već početkom veljače 1946. pratili potencijalna isplovljavanja brodova iz Šibenika za Anconu, međutim, nisu primijetili nikakvu aktivnost. Izvještavali su da SSSR i Jugoslavija ne pružaju izravnu pomoć Židovima, ali to rade na sofisticiran način. Prve ozbiljne pripreme počele su potkraj proljeća, odnosno početkom ljeta 1946. David Alkalaj je pitanje takve operacije pokrenuo s Mošom Pijadom, a on ga je uputio na generala Stefanovića, pomoćnika ministra unutrašnjih poslova, koji je pak naredio hrvatskoj vladi da pomogne Lejblu Abramovskom. Abramovski je tražio opću uputu «na papiru». MUP u Zagrebu dao mu je čovjeka za vezu, kojeg je Abramovski nazvao «prijatelj». Pomagale su mu Udba i vojska.

⁵²⁶ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 163.

⁵²⁷ Ibidem.

⁵²⁸ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 181.

U početku je trebalo odabrati i urediti logor za prihvata izbjeglica. Izabran je vojni logor u Zelengaju. S tim u vezi je dopis MUP-a Zemaljskoj komisiji za repatrijaciju od 25. svibnja 1946. da tih dana dolazi u Zagreb oko 600 repatiraca, «po narodnosti Jevreja» i da je potrebna baraka za njihov smještaj, predlažući baraku u Maksimiru. Isti dan Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske pisala je Komandi pozadine II. Jugoslavenske armije, Baze I. reda u Zagrebu da joj je Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne Republike Hrvatske naložilo da pronade «u najkraćem roku baraku za smještaj oko 600 repatiraca, koji stižu ovih dana u Zagreb», pa Vilko Polak za Zemaljsku komisiju izvješćuje da «U Zagrebu, na Bukovačkoj cesti tik Maksimira, nalazi se nekoliko baraka, koje stoje pod Vašim nadzorom, a kojima vi raspolazete. Kako smo doznali većina tih baraka stoje prazne, te Vas molimo da nam najhitnije izdate dozvolu da možemo spomenute repatirce smjestiti, koji bi odprilike mjesec dana ostali u Zagrebu.» U dopisu je navedeno i da će se za sigurnost, hranu i higijenu brinuti Zemaljska komisija za repatrijaciju i Ministarstvo unutarnjih poslova: izbjeglice su već bile na putu. Šef stambenog odsjeka Baze I. reda već je 27. svibnja odgovorio i, umjesto baraka na Bukovačkoj cesti, Zemaljskoj komisiji je dodijelio pet baraka i jednu kuhinju na Zelengaju, jer su bile puno bolje i urednije.⁵²⁹ Vojska je iz hangara UNRRA-e posudila kuhinje, deke, krevete, a hranu je organizirao grad Zagreb u zamjenu za stranu valutu od JDC-a. Abramovski je dobro surađivao s *lokalcima*, kao i s vojskom i policijom.⁵³⁰

Početkom lipnja 1946. godine prihvatni je logor bio spreman i krenule su pripreme za dovođenje prvoga broda. Lejbel Abramovski je s vojskom otišao na jadransku obalu izabrati luku. S obzirom na preduvjete – mali zaštićen zaljev, sklonjen, a blizu željeznice, za brodove srednje veličine, no sklonjen od pogleda, osobito Britanaca – izbor je pao na Bakar. U Zelengaju je to

⁵²⁹ HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske: dopis MUP-a Komandi za repatrijaciju od 25. svibnja 1946; dopis Zemaljske komisije Komandi Pozadine II. Jugoslavenske armije od 25. svibnja 1946. (262/46 odnosno 330/46); odgovor Komande Pozadine II. Jugoslavenske armije od 27. svibnja 1946. godine.

⁵³⁰ Šelaš, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 171: Lejbl Abramovski je u svojim sjećanjima navodio kako su dijelili solidarnost prema ljudima, koji su se borili za slobodu svog naroda, jednostavnost i nedostatak birokracije i u više navrata ponavlja kako nije trebao plaćati mito i korupciju.

ljetu bilo već oko 2.500 ljudi, većinom iz Rumunjske.⁵³¹ Napokon je 23. srpnja 1946. iz Zagreba krenulo 2.680 izbjeglica u dvije kompozicije vlaka, ukupno s 86 vagona. Putovi za Bakar bili su blokirani, a sam Bakar proglašen je zatvorenim vojnom zonom. Jugoslavija im je davala hranu za brodove za četiri dana (*K-Ration*) iz magazina za hitne slučajeve Jugoslavenske Armije.

Sljedeće jutro u Bakru je na ukrcaj čekalo 2.690 osoba, oko 800 iznad dopuštenoga broja. Riječ je bila o duboko istraumatiziranim ljudima, uglavnom onima koji su preživjeli koncentracijske logore i suvremeni izvori u *jišuvu* često govore o dolasku izbjeglica, koji su preživjeli *Šoa*, koji su na sebi često imali nekoliko pari hlača, majica, jakni... jer se nisu mogli ponovno odvojiti od svojih osobnih stvari. I Šelaḥ navodi kako je, kod ukrcaja osobnih stvari izbjeglica u poseban dio broda, bilo putnicima traumatično odvajanje od stvari. Ovaj brod (*Hagana*) Britanci su presreli pred obalom i putnike smjestili u logor u Atlitu: to je bila zadnja grupa koja je ostala u Mandatnoj Palestini. Sve kasnije odvedene su na Cipar.

Nakon uspješno izvedene plovidbe (Jugoslavene je osobito impresioniralo čuvanje konspiracije), David Alkalaj tražio je od jugoslavenske vlade još isplovljavanja i dobio je pozitivan odgovor. Međutim, zbog nedostatka brodova tri će se broda naći u Bakru tek na jesen 1946. *Mosad* je nabavio brodove, koji su bili u jako lošem stanju, pa su od vlasti dobili pomoć: njemački ratni zarobljenici pomagali su osposobljavati brodove te su očistili vodene tankove «kako to samo Nijemci znaju.»⁵³² Vlasti su tada tražile da *Mosad* isprazni Zelengaj i prijeđe u veterinarsku školu u Maksimiru, no ona je bila u vrlo lošem stanju. Brodovi su bili spremni tek u studenom 1946. Jugoslavija je počela odgađati isplovljavanje radi britanskoga pritiska, no u Maksimiru je zavládala loša situacija zbog uvjeta u logoru i napetosti među izbjeglicama oko odgode polaska. *Mosad* je u Jugoslaviju iz Rumunjske poslao sposobnog Ješajahu Trahtenberga (Šajke Dana) i konvoj iz Zagreba krenuo je 8. studenoga. Pripremljena su dva broda: na prvom je trebalo biti 3.400–3.500 putnika, a na drugom 400–500. Dana 26. studenoga bio je spreman brod s 850 putnika. Promjene u stavu jugoslavenskih vlasti prema *alijá bet* ubrzavaju ovaj brod, nespreman za plovidbu, koji je trebao biti zadnji brod, da pokupi preostale izbjeglice iz Zagreba.

⁵³¹ Na rumunjsko-jugoslavenskoj granici ih je čekao šef *Mosada* i oficir za vezu Crvene armije iz Bukurešta, koji je pomagao prelazak.

⁵³² Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 176.

On se nasukao, a plovidba je do daljnjega zaustavljena.⁵³³ U travnju 1947. godine predstavnici *Mosada* našli su se s Mošom Pijadom i s Josipom Brozom Titom kako bi pokušali obnoviti isplavljanje, no oni su ih odbili.

Zanimljivo je vidjeti istu ovu epizodu iz jugoslavenskih izvora. U dokumentu koji se čuva u Arhivu Muzeja istorije Jugoslavije, kojemu na vrhu stoji rukom pisana napomena da podaci «mogu poslužiti u razgovoru s engl. ambasadorom ili za odgovor na njegovu najnoviju notu, potpisanu s Marko» (Aleksandar Ranković) stoji: «Jula meseca 1946. god. došao je u Jugoslaviju palestinski novinar Jakub Diwecki sa zadatkom da preko Jugoslavije organizuje prebacivanje jevrejskih izbeglica za Palestinu. Pre njega prošao je kroz Jugoslaviju isto u vidu novinara jedan od rukovodilaca reemigracije u Evropi Uberall (Ehud Avriel). Na njegovu inicijativu Savez Jevrejskih Opština tražio je dozvolu od Ministarstva Unutrašnjih poslova FNRJ da se dozvoli prebacivanje Jevreja preko Jugoslavije. Odlukom Ministarstva Unutrašnjih Poslova FNRJ to im je bilo dozvoljeno. Oni su odmah pristupili organizaciji toga i prebacivanje organizovali na sledeći način: Organizovali su u Zagrebu prihvatnu stanicu, koja je mogla da primi cca 4 hiljade Jevreja. Jevreji su dolazili u Jugoslaviju kao repatrirci sa repatricionim dokumentima za razne zemlje na pr. za Italiju, Francusku, Juž. Ameriku itd. Preko svoje organizacije razgranate po čitavoj Evropi organizovali su da su dolazili u Jugoslaviju brodovi, specijalno pripremljeni za prebacivanje ljudi (...) Ti brodovi imaju jevrejske posade, a vlasništvo su organizacije HA-GANA (...) Takav brod približi se palestinskoj obali, gdje ga Englezi zaustave. Posada broda presvuče se u civilna odjela tako da na brodu nema ni jednog mornara i Englezi su prinudjeni vuku u neku palestinsku luku, gdje Jevreje iskrcavaju i logorišu. Ovi Jevreji onda beže iz logora, a po neki put ih spašavaju udarne formacije HAGANA, a dešavalo se da su formacije HA-GANA zauzele luku u koju je stigao takav brod i spasli sve Jevreje. Do aprila meseca prebacivanje se uglavnom vršilo iz Italije, Grčke i Francuske... (a posle su se) ...počele

⁵³³ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 180. Ovo je vjerojatno onaj brod (službenog imena *Athinai*), kojeg su Britanci presreli uslijed oštećenja, doznali da je nedavno prodan jednom panamskom parobrodarskom društvu za prijevoz ilegalnih imigranata te da je isplovio iz Jugoslavije, a izbjeglice su imale certifikate izdane od jugoslavenskih vlasti u Bakru nakon što su stigli vlakom iz Zagreba. Plovili su pod *cionističkom zastavom*, što je po Britancima bilo samo po sebi ilegalni akt. Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica...», 148 prema ASMIP, PA, fascikla 60 za 1946. godinu.

upotrebljavati crnomorske i jugoslavenske luke. Tako je 24. jula otišao iz luke Bakar brod sa 2 400 Jevreja. Taj brod je stigao u Palestinu 4. novembra iz luke Bakar otišla su dva broda, od kojih je jedan nosio 3.300, a drugi 520 lica. Manji brod se nasukao kod Rogoznice, te su svi Jevreji bili prebačeni na veći brod koji je stigao do palestinske obale, ali su ga Englezi odvukli na Ciprus. Treći brod je otišao iz Jugoslavije 26. novembra i isto je zaglavio na Ciprusa. Na njemu je bilo više od 774 Jevreja. Svega je preko Jugoslavije (u ovoj godini) prebačeno 7.294 Jevreja. Jevreji koji su se prebacivali preko Jugoslavije dolazili su iz Njemačke (...) Pored toga prebacivali su se iz Mađarske, Rumunije, Čehoslovačke i manjim delom iz Poljske.»⁵³⁴

U veljači 1947. vodio se razgovor između činovnika Ministarstva unutarnjih poslova M. Lj. Nešića i Eħuda Avriela (tada još Georgea Überalla), u kojem je Avriel upoznao sugovornika s cionističkim pokretom i njegovom namjerom useljavanja židovskih izbjeglica u Palestinu. Izrazio je zahvalnost na dosadašnjoj pomoći oko tranzita židovskih izbjeglica i zamolio za daljnju suradnju. Nešić je odgovorio da vlada FNRJ duboko suosjeća s patnjama židovskog naroda i da će razmotriti sve zahtjeve za izdavanje ulaznih i tranzitnih viza za sve Židove, koji bi željeli proći kroz Jugoslaviju na putu u neku zemlju u kojoj bi se željeli nastaniti, naglasivši da bi to mogla biti neka južnoamerička zemlja: «...Pošto je Iberal (Überall) otvoreno rekao da Jevreji... očekuju da ćemo im mi pomoći za prebacivanje u Palestinu... (on mu je odgovorio da će jugoslovenska vlada) ...sa simpatijama ispitati molbe svih Jevreja koji u tranzitu žele da prođu kroz Jugoslaviju na putu za neku zemlju u kojoj bi želeli da se nastane na primer neka zemlja Latinske Amerike. Uberal je razumeo što sam želeo da kažem i nije više insistirao navodeći da su i sa Francuzima tako organizovali celu stvar. On je ipak izjavio želju da vidi Generala Velebita. Rekao sam mu da će drug Velebit o tome biti izvešten, ali da poseta nije potrebna.»⁵³⁵

Prema sredini 1947. godine izgledalo je da je poglavlje *alijá bet* iz Jugoslavije završeno i da se Jugoslaveni više ne ponašaju prijateljski. Naime, u travnju 1947. održan je službeni

⁵³⁴ Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica...», 150. Autorica citira dokument kojis e čuva u Arhivu Muzeja istorije Jugoslavije, u fondu Kabinet Maršala Jugoslavije, I-3-b/486. Nažalost, sačuvana je samo prva stranica ovog dokumenta.

⁵³⁵ Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbeglica...», 147. Eħuda Avriela identificira kao predstavnika WJC-a. Autorica se poziva na ASMIP, PA, fasickla 60 za 1946. godinu.

sastanak načelnika Odeljenja za repatrijaciju Komiteta za socijalno staranje Branka Popovića i predstavnika *Soħnuta* Froima Szulca o mogućnosti organiziranog prebacivanja preostalih židovskih izbjeglica iz Njemačke i Rumunjske preko teritorija Jugoslavije i neke jadranske luke u Mandatnu Palestinu. Radilo se o otprilike 250.000 ljudi u Njemačkoj i 350.000 u Rumunjskoj. Izbjeglice bi u Jugoslaviju dolazile postupno, po oko 4.500 ljudi (kapacitet broda), vlakom do neke jadranske luke (Bratislava – Nagykanisza – Kotoriba – Bakar iz Njemačke i Velika Kikinda – Novi Sad – Bakar iz Rumunjske) i dalje brodom. Židovi iz Njemačke imali su dokumente američkih okupacijskih vlasti, a oni iz Rumunjske putne dokumente s kolektivnom rumunjskom vizom. Potencijalni putnici već su imali i kolektivnu vizu kubanskoga konzula u Belgiji te njegovo pismo, kojim se moli sve usputne vlasti da izađu ususret transportu na njegovu putu prema Kubi i pismo južnoameričke kompanije, koja je imala brod u vlasništvu, da će brod doći u Jadransko more po izbjeglice. *Soħnut* je već osigurao smještaj izbjeglicama u hotelima u okolici Zagreba i Sušaka. Predstavnik *Soħnuta* imao je sastanak u Ministarstvu unutrašnjih poslova Hrvatske. Predstavnici WJC-a su se u New Yorku u vezi s ovim transportom obratili Vladimiru Velebitu, međutim *Soħnutova* molba je odbijena.⁵³⁶ Prema Šelaħu, za ovaj zaokret postoji više razloga. Prvi je ulazak Jugoslavije u UNSCOP, osnovan 15. svibnja 1947., što je predstavljalo vanjsko priznanje Jugoslavije. To je, za ovu državu, na koju je Zapad sumnjičavo gledao, a koja je i dalje rasla zbog agresivne vanjske politike i brutalnih obračuna s *unutrašnjim neprijateljem* (suđenje kardinalu Alojziju Stepincu i Draži Mihailoviću), bilo važno. Kad su se priključili UNSCOP-u, nisu mogli dopustiti nastavak ilegalnog iseljavanja i zato su izaslanicima *Mosada* savjetovali da će obnoviti kontakte u rujnu iste godine.⁵³⁷ Drugi mogući razlog bio je britanski pritisak i izgledno rješenje tršćanske krize, a treći, počeci udaljavanja od SSSR-a i zapadna potpora u vezi s time.

Nakon glasovanja o podjeli Palestine na židovsku i arapsku državu (Rezolucija 181 Opće skupštine Ujedinjenih naroda od 29. studenoga 1947.) promijenio se jugoslavenski stav, pa se obnovila plovidba iz Bakra, a Jugoslavija pomaže i pri kupnji oružja i aviona za Izrael. Bugarska

⁵³⁶ Ivanković, «Odlazak jevrejskih izbjeglica...», 148-150 prema ASMIP, PA, fascikla 60 za 1946. godinu.

⁵³⁷ Izviješće Ehuda Avriela središnici MAPAI-a iz svibnja 1947, Šelaħ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 191.

također nije dopuštala izlazak svojim Židovima i nije dopustila izlaske brodova jer još nisu bili s Britancima potpisali mirovni ugovor.⁵³⁸ Nakon neuspješnih pokušaja u Bugarskoj i Rumunjskoj, Sohnut se ponovno obratio jugoslavenskim vlastima. Ovaj su put Jugoslaveni odgovorili pozitivno. Početkom veljače 1948. u Bakar je iz Bugarske stigao brod *Rondina* i 1.002 osobe, većinom članovi תנועת נוער (*Tnu'at noar*), židovskih omladinskih pokreta, pa su 18. veljače 1948. krenuli prema Izraelu. Brod su presreli Britanci, što je uzrokovalo krizu i međusobne optužbe. To je bilo i posljednje poglavlje u ilegalnim putovanjima iz Jugoslavije. Isplovljavanja su se nastavila nakon proglašenja Države Izrael, 14. svibnja 1948., ali otvoreno i bez skrivanja, na jugoslavenskim putničkim brodovima.⁵³⁹

⁵³⁸ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 196.

⁵³⁹ Šelaḥ, *Ha-kešer ha-jugoslavi*, 200.

5. ODLAZAK ILI OSTANAK

5.1. Emigracije prije 1948. godine

Jugoslavija u pravilu nije dopuštala iseljavanje odmah nakon rata. No ta su se iseljavanja događala, i to ne samo Židova. Najjednostavnije je bilo odbiti repatrijaciju, postati *osobom bez državljanstva* i u nekom od logora za raseljene osobe čekati mogućnost odlaska u neku od zemalja koje su primale takve izbjeglice. U JDC-jevim arhivima postoje kartoni pojedinih osoba, koje se nisu repatrirale u Jugoslaviju i najčešće čekaju ulazak u Sjedinjene Američke Države. U logorima za raseljene osobe preseljenje čekaju i osobe iz Jugoslavije još 1949. i 1950. godine. Drugi važan smjer kretanja bio je iz Italije u Mandatnu Palestinu.⁵⁴⁰

Postojali su i načini iz same države, najčešće *kupnjom izlazne vize*, koja se uglavnom sastojala od odricanja od imovine, a postojala je i mogućnost ilegalnog izlaska, odnosno bijega, što je sa sobom nosilo vrlo realne opasnosti. Ni od 1948. godine Izrael za Židove nije bio jedina emigrantska destinacija, što najbolje pokazuje slučaj obitelji Alexander.

Obitelj Alexander bila je gotovo školski primjer asimilirane židovske obitelji jer je većina obitelji konvertirala na kršćanstvo još prije 1938. godine i ulazili su u brakove većinom s kršćanima, odnosno Hrvatima. Potječu iz Gradišća. Već oko 1918. godine, a osobito od 1938. gotovo svi su katolici, a u obitelji je bilo i protestanata. Većina se nakon Drugoga svjetskog rata nije vratila na židovstvo i bili su uglavnom u braku s Hrvatima. Od prve generacije trgovaca, ubrzo su prešli u liječnike, pravnike, inženjere, profesore i često stupali u državnu službu. Bili su i gradski zastupnici, vijećnici Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu, strukovnih organizacija industrijalaca te u ravnateljstvima Hrvatske pučke banke, Hrvatske štedionice itd., a bili su aktivni i u židovskim društvima, poglavito *Ħevri kadiši*. Kao i njegov otac Jonas te brat Šandor, tako je i Samuel David (1862.–1943.), *nestor hrvatskih industrijalaca*, vlasnik, između ostalog nekih od strateških industrijskih postrojenja: Zagrebačke dioničke pivovare i tvornice slada, utemeljitelj *Prve hrvatske tvornice ulja*, cementare u Podsusedu itd., a bio je i jedan od osnivača

⁵⁴⁰ JDC archives online.

Zagrebačkog zbora, kao i Zagrebačke burze te veliki dobrotvor. Šandor je, po tome, kao osnivač *Prehrane* svakako bio najpoznatiji. Četiri brata iz obitelji Samuela Davida i Emme Alexander (1866.–1952.): Božidar, Branko, Dragutin Toma i Ivo emigrirali su neposredno prije, ili su pobjegli tijekom rata, no nakon rata ne vraćaju se u Jugoslaviju.⁵⁴¹ Božidar (1900.–1976.), koji se pokrstio 1920. zajedno sa suprugom, uspostavom NDH uspio je dobiti izlazne vize za sebe i suprugu te je izbjegao iz zemlje. Živio je u SAD-u i Švicarskoj. Branko (1902.–1972.) je emigrirao u London. Troje ih je emigriralo u Južnu Afriku: Dragutin Toma (1904.–1968.) je sa suprugom prebjegao u Italiju, Ivo (1898.–1972.) je rat preživio u njemačkom vojnom logoru Osnabrück, a od 1948. obojica su u Južnoafričkoj Republici. Mira (1902.–1968.) je također otišla u Južnu Afriku. Gizela (1897.–1978.), u braku s Francuzom Mauriceom Roubeixom, preselila se 1941. sa suprugom u Nicu. Svima je, tijekom ustaške vlasti, imovina rekvirirana. Gizela je jedina, kao francuska državljanka, uspjela poslije rata sačuvati stan u Gundulićevoj 40, a od države je, kao jedini član obitelji, dobila odštetu i za oduzetu vilu na Gornjem Prekrižju 12.

5.2. Odlazak u Izrael (*Alija* 1948. – 1952.)

Dana 14. svibnja 1948. godine proglašena je Država Izrael i započela je faza masovne židovske imigracije u Izrael.

Još od 1944. godine preživjeli europski Židovi počeli su se iseljavati prema Americi ili Australiji i Mandatnoj Palestini, suočeni s odbijanjem mogućnosti njihova povratka u prijeratna prebivališta.⁵⁴² Jedan broj preživjelih hrvatskih Židova iselio se odmah nakon rata, uglavnom

⁵⁴¹ Ivan Mirnik, «Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisanog vremena», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28:1 (1996.), 96-127.

⁵⁴² Podatke vezane za temu za ovaj članak temeljim na zborniku radova David Bankier ed, *The Jews are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII* (Jerusalem: Yad Vashem – Berghahn Books, 2005.).

prema američkom kontinentu i Australiji, a manji broj i prema mandatnoj Palestini; dio njih se nikada nije ni repatrirao.⁵⁴³

S obzirom na to da su Britanci ograničavali židovsko useljavanje u tadašnju Mandatnu Palestinu, *Soñnut* je organizirao već spomenuto ilegalno useljavanje, odnosno *alijá bet*, koje je, iz smjera istočne Europe, dijelom prolazilo preko teritorija Jugoslavije. No u tom razdoblju, Jugoslavija svojim židovskim državljanima nije dopuštala odlazak. Jugoslavija je i kod glasovanja u Općoj skupštini Ujedinjenih naroda ostala suzdržana kod izglasavanja rezolucije o podjeli Mandatne Palestine na arapsku i židovsku državu, za razliku od ostalih istočnoeuropskih zemalja.⁵⁴⁴ Osim anticionističke orijentacije jugoslavenskih komunista, i najjača cionistička struja, vezana uz marksističko-cionistički omladinski pokret *Ha-šomer ha-cair* zalagala se za binacionalnu državu u Palestini.⁵⁴⁵

Međutim, 1948. godine, nakon proglašenja Države Izrael te nakon dobivene dozvole vlasti, Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije počinje s intenzivnim pripremama za iseljavanje (*alijá*). Razlozi za odlazak variraju od slučaja do slučaja: jedan je dio iseljenika (heb. naziv za useljenike je *olim*) odlazio radi pristajanja uz cionizam, no takvi su bili u manjini. Veći broj odlučio se na odlazak zbog socijalne i pravne nesigurnosti, u kojem je *obračun s buržoazijom* igrao važnu ulogu. Kako sam već navela u dijelu koji se bavi zakonodavstvom od 1944. godine, razni zakoni kojima su nacionalizirana poduzeća, obrti i nekretnine, ostavili su velik broj preživjelih bez osnovnih sredstava za normalan život. Slična je situacija bila i u drugim europskim zemljama u kojima su komunisti preuzeli vlast pa sam, u odlomku koji se tiče

⁵⁴³ Različite su procjene njihovog broja: o tome su, između ostalih, pisali Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Ivo Goldstein, «Genocid nad Židovima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj», *Povijest u nastavi*, 2:1, Zagreb (2004.), 40-50; Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941.-1945.* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.).

⁵⁴⁴ Rezolucija 181 Opće skupštine Ujedinjenih naroda od 29. studenog 1947. godine. Tekst rezolucije: *The Israel-Arab Reader: A Documentary History of the Middle East Conflict (Sixth Revised Edition)* ur. Walter Laqueur, Barry Rubin (New York: Penguin Books, 2001.).

⁵⁴⁵ Stephan E. C. Wendehorst, «Between Promised Land and Land of Promise: The Radical Socialist Zionism of Hashomer Hatzair», *Jewish Culture and History*, 2:1 (1999.), 44-57.

imovinskih odnosa, detaljnije opisala situaciju u Slovačkoj, koja je završila masovnim iseljavanjima tamošnjih Židova 1949. godine.

Jedan od razloga za iseljavanje sigurno je bio i strah od antisemitizma, koji u Europi nije ni počeo ni završio početkom i krajem Trećega Reicha. Komparativne studije položaja Židova u poslijeratnoj Europi pokazuju da se stanovništvo nije uvijek lako mirilo s povratkom Židova u njihova prijeratna prebivališta, dijelom zbog antisemitizma, koji je dosegno vrhunac u ratnom razdoblju, a dijelom zbog činjenice da su živjeli u židovskim nekretninama ili vodili židovska poduzeća. Situaciju je u istočnoj Europi dodatno kompliciralo nestabilno prijelazno razdoblje, koje je rezultiralo i poslijeratnim pogromima.⁵⁴⁶ U Sovjetskom Savezu situacija je bila još gora nego u istočnoj Europi, a državni antisemitizam Sovjetskog Saveza prelio se i na jugoslavenske izbjeglice u SSSR-u nakon 1948. godine. Tako su u kominformovskim izvorima, «implicitno sugerirali da je Titova politika protusrpska i tuđinska», gdje su tuđinci, zapravo, gotovo isključivo svi Židovi: umjetnost Titova doba usmjeravaju «takvi neprijatelji jugoslovenskoga naroda kao što su – Oskar Davičo, Oto Bihalji-Merin, Eli Finci, Oskar Danon, Aleksandar Vučo, Vilko Vinterhalter, pokorni Titov sluga – Branko Ćopić.»⁵⁴⁷

Fond *Alija* 1948.–1952. u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, iako nesređen, daje dobar uvid u ovo razdoblje židovske povijesti u Hrvatskoj. On sadržava cirkularna pisma koja je SJVOJ upućivao pojedinim židovskim vjeroispovjednim općinama, obrasce za dobivanje putovnice (emigranti na kraju procesa nisu dobivali osobne putovnice), koje su popunjavali potencijalni emigranti za sebe i članove svojih obitelji te razne prateće dokumente. Ovom se temom iscrpno bavila Mladenka Ivanković u svojoj monografiji *Jevreji u Jugoslaviji (1944.–1952.): Kraj ili novi početak*, a o ovoj temi obranjen je doktorski rad u Beogradu, 2015., no do zaključenja ovoga rada nisam ga uspjela konzultirati.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ *The Jews are Coming Back*, 28- 29, 47-52, 53-57.

⁵⁴⁷ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita* (Zagreb: Globus, 1990.), 172.

⁵⁴⁸ Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944.–1952.): Kraj ili novi početak* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.); Milan R. Radovanović, *Iseljavanje Jevreja iz Jugoslavije u Izrael* (neobjavljen doktorski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015.).

Cirkularna pisma iz SJVOJ-a upućivana su u sve židovske općine na teritoriju Jugoslavije, a u njima su se davale upute općinama u vezi s organiziranjem iseljenja.⁵⁴⁹ Uz osnovne upute za način prijave pojedinaca i obitelji, davale su se upute o imovini koja se smije iznositi, onoj koja se iznosi uz plaćanje carina, kao i onoj za koju treba posebna dozvola. Navedena je organizacijska struktura komisije koja je iz središta trebala rukovoditi iseljavanjem jugoslavenskih Židova u Izrael, kao i posebnih okružnih komisija, koje će se formirati pri većim židovskim općinama (Beograd, Zagreb, Sarajevo, Novi Sad, Osijek i Skopje). Kako su napredovale pripreme za iseljavanje, Savez je slao precizne upute o načinu pakiranja i slanja pokretne imovine potencijalnih *olim*, kao i način izvoza novca.

Na obrascu za putovnicu podnositelja zahtjeva nalazili su se i podaci supruge i djece, iako je u samim uputama iznesenim u cirkularnom pismu stajalo da se svaka osoba starija od 18 godina prijavljuje na posebnom obrascu. Iz njih može se iščitati djelomična obiteljska genealogija tražitelja iseljenja, zanimanje i godinu rođenja, adresa stanovanja, što su radili tijekom rata (*ratni put*), te okolnosti u kojima su preživljavali rat. Mogu se pratiti i promjene koje donosi rat i neposredno poraće: u određenom broju obrazaca za dobivanje putovnice vidljivo je da su to bračnim partnerima drugi brakovi jer su prve supružnike izgubili u ratu itd.

Uz neke se obrasce nalaze i različiti prateći dokumenti, iz kojih se iščitava dosta informacija i o samim podnositeljima zahtjeva, ali i o širem kontekstu ondašnje situacije. Određeni broj aplikacija za iseljenje došao je iz zatvora: radilo se o Židovima iz Udbinih ili regularnih zatvora, osumnjičenima za špijunažu, špekulacije i drugih kaznena djela, a od 1948. vjerojatno i o određenom broju osumnjičenih IB-ovaca. Oni koji su bili na *popravnom radu*, mogli su aplicirati i za uvjetni otpust. S vremenom su se uvjeti za takav otpust mijenjali.⁵⁵⁰ Jevrejska veroispovedna općina u Murskoj Soboti 4. travnja 1949. godine poslala je aplikacije za iseljenje studenta Ludvika Heimera i njegove sestre Šarike SJVOJ-u (preko Jevrejske vjeroispovjedne općine u Zagrebu), s napomenom da je Ludvika u međuvremenu uhitila Udba i

⁵⁴⁹ JIM, fond *Alija* 1948.-1952. i JIM, tzv. Pererin arhiv, uglavnom bez inventarnog broja.

⁵⁵⁰ JIM, fond *Alija* 1948.-1952., niz dopisa bez inv. br, koji svjedoče o različitim slučajevima ljudi koji su aplicirali za iseljenje, a bili su na «popravnom radu sa slobode».

odvela u Ljubljanu. U odgovoru od 8. travnja tajnik zagrebačke općine naveo je da je općina primila aplikacije te da će ih proslijediti Glavnoj komisiji za iseljenje pri Savezu.⁵⁵¹ Židovska bogoštovna općina u Osijeku 9. travnja 1949. poslala je Savezu dokumentaciju za iseljenje Aleksandra Šifera, koji se nalazi na izvršenju kazne.⁵⁵²

Iseljenje se nije podrazumijevalo samom prijavom. Dozvolu nisu dobili pojedinci s deficitarnim zanimanjima, kao ni nežidovski supruzi u mješovitim brakovima, dok se iseljenje u obrnutoj situaciji dopušta (državni zakon ovdje je u opreci sa židovskim zakonom, koji židovstvo gleda prema majci). Najintenzivnije je iseljavanje iz Hrvatske bilo 1948. godine, kada se iselilo 2.229 osoba, a 1949. iselilo se njih 949. Godine 1950. bilo je 411 iseljenika, 1950. iselilo je 207, a 1952. desetero iseljenika.⁵⁵³

U jednom popratnom dopisu iz 1948. godine možemo vidjeti sudbinu Viktora i Ruže Kohn iz Zagreba, koji su posvojili 14-godišnju djevojčicu bez roditelja, tada 17-godišnju Vandu, koja je imala baku od 84 godine na Silbi. Nakon što su se odlučili za *alijá*, obitelj Kohn dobila je bakinu žalbu. Ishod ovog slučaja nije vidljiv u dostupnoj dokumentaciji.⁵⁵⁴

Zanimljivi su brojni slučajevi u kojima se partnerima iz mješovitih brakova, suprugama Židova i supruge nežidovke, dopušta *alijá*, dok se u obrnutom slučaju to ne dopušta. Postoje i oni koji nisu tako lako donosili odluku, a katkad bi se dio obitelji ili cijela obitelj i predomislili. Tako je Ervin Šlezinger iz Zagreba molio Ministarstvo unutarnjih poslova da, osim već izdanih dozvola za njega i njegova jedanaestogodišnjega sina, dozvolu za iseljenje izda i njegovoj ženi Katici i šestogodišnjoj kćeri Neti, navodeći da je u *mješovitom braku* (njegova je žena na židovstvo prešla 1938.). Kao razlog kašnjenja ove molbe, Ervin Šlezinger naveo je suprugino

⁵⁵¹ JIM, fond *Alijá* 1948.–1952., bez inv. br. i sign.

⁵⁵² JIM, fond *Alijá* 1948.–1952., bez inv. br. i sign. Iz ovog popratnog dopisa vidi se da je Općina Savezu poslala aplikaciju Aleksandra Šifera, molbu za uvjetni otpust. Iz ovog je telegrama također vidljivo da Jevrejska vjeroispovjedna općina u Zagrebu šalje telegram Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku, primjer na kojem se vidi neusklađenost nazivlja i terminologije četiri godine nakon završetka rata.

⁵⁵³ JIM, fond *Alijá* 1948.–1952. Broj emigranata utvrđuje se po listama putnika brodova, a ne po formularima za putovnice, budući da se određeni broj ljudi prijavio, no do vremena odlaska u Izrael je od toga odustao.

⁵⁵⁴ JIM, fond *Alijá* 1948.–1952., bez inv. br. i sign.

premišljanje. Ovdje se vjerojatno radi o Ervinu Schlesingeru (1904.–1965.), baritonu zagrebačke opere, čiju je karijeru prekinuo Drugi svjetski rat. U Izrael je emigrirao 1949. i ondje osnovao glazbeni konzervatorij.⁵⁵⁵

U izvješću Jevrejske vjeroispovjedne općine iz Nove Gradiške, iz 1949., navodi se da se sedam osoba prijavilo za *alijá* (u četiri molbe), od toga pet Židova, a Općina je izdvojila slučaj Ksenije Lee, kojoj je majka Židovka (Elvira Ljubica Ljubičić), a otac nežidov (Ljubičić pok. Jovana). Lea je rođena 1933. u Bosanskoj Gradiški. Zanimljiv je detalj podatak o njezinu *prelasku na jevrejsku vjeru* od 28. veljače 1949. kod Nadrabinata u Zagrebu, iako je ona, prema židovskom zakonu, Židovka, jer joj je majka Židovka (židovski zakon također ne priznaje istupe iz židovstva). Vjerojatno se radilo o tome da je njezina majka prije Drugoga svjetskog rata prešla na religiju svoga supruga, pa je i Ksenija Lea bila zavedena u matične knjige druge vjerske zajednice, a ovo je bio birokratski način rješavanja tog pitanja.⁵⁵⁶ Sedma osoba bio je Josip Gattin, *nejevrejskog podrijetla*, suprug Luise, rođ. Bloch Bauer, rođen 1899., a na židovstvo prešao 1949. kod Nadrabinata u Zagrebu, što je vjerojatno način da suprug koji je nežidov dobije dozvolu za *alijá*.⁵⁵⁷

U skupini dokumenata iz arhiva ŽOZ-a zanimljivi su oni koji se tiču prelaska na židovstvo. Oni dobro ocrtavaju nesustavnost u vjerskim pitanjima u neposrednom poraću, vrlo otvoreno iznošenje razloga o prelasku radi braka (što je suprotno židovskom zakonu), a često upravo radi iseljavanja, gdje je također vidljivo nejedinstveno stajalište i sekularnih i vjerskih općinskih službenika. Svaki dokument donosi određenu ljudsku sudbinu, često tešku i kompleksnu. Jedan primjer je molba majke i kćeri da im se oprostí plaćanje vjerskog prinosa jer kći zarađuje malo, majka je bolesna, otac, koji je Židov, već se iselio i zbog iseljenja ona i majka

⁵⁵⁵ JIM, fond *Alijá* 1948.–1952., bez inv. br. i sign.

⁵⁵⁶ Međutim, kako u ovom arhivu ima i dokumenata u kojima se navodi da djeca iz *nejevrejskih brakova* ne mogu dobiti dozvolu za iseljenje u Izrael, možda se ovdje upravo radi o jednom takvom slučaju (u do sad pregledanoj arhivskoj građi još nisam pronašla definiciju *jevrejskog braka*), u kojem slučaju onda djevojčica može aplicirati za iseljenje takvim *prelaskom* na židovstvo, iako se definicija *nejevrejskog braka* može odnositi i na djecu iz prvog braka nežidovskog bračnog partnera.

⁵⁵⁷ JIM, fond *Alijá* 1948.–1952., bez inv. br. i sign.

prešle su na židovstvo. Kaže da je, iako je bila krštena, odgajana kao Židovka. Navodi i da je bila u istražnom postupku i zatvoru šest mjeseci, a u međuvremenu u bolnici. Odlukom Vrhovnog suda kazna joj se povećala na dvije godine, a nju tek treba odslužiti. Ana Kerkaj i njezine dvije kćeri, Lidija i Marija, poslale su molbu za prelazak na židovstvo i stavljanje na listu za *alijá*. Anin je židovski suprug emigrirao u Izrael u doba bračne krize, a kako su se pokušali pomiriti, ostatak obitelji bi mu se pridružio jer on, sa svojim iskustvom tijekom Drugoga svjetskog rata, želi ostati u Izraelu (Palestini). Suprug je poslao garantno pismo. Prema dopisu Miroslava Killera, on je želio prijeći na židovstvo jer je njegova supruga Nelly, rođ. Gutmann, bila Židovka i željeli su legalizirati brak. No u to vrijeme već je postojao i građanski brak, a kako ovakav mješoviti brak, u kojem je suprug nežidovka nije mogao dobiti dozvolu za *alijá*, ova je molba vjerojatno vezana uz želju za iseljavanjem u Izrael. Mira Kleflin poslala je molbu za prelazak na židovstvo, kako bi se udala za Đuru Herzla, prije njegova odlaska u Izrael. Jelena Samogyi i njezina kći Marija Rzeczycki u svojoj molbi za prelazak navele su pretke koji su bili Židovi i činjenicu da je Marija pet godina zaručena za Židova te se željela s njim vjenčati. U arhivskoj građi o prijelazima nalazi se i potvrda u svrhu dobivanja vize za put i izlazak u Izrael, da je Mirjana Gross, rođ. Georgiević, prešla na židovstvo 26. rujna 1952. i sklopila brak s Alexandrom Grossom iz Izraela 15. listopada 1952.⁵⁵⁸

Dokument koji otkriva slojevitost prilika u kojoj su se nerijetko nalazili hrvatski Židovi, a na čijoj je poledini rukom napisano: «Levi, ovaj Krneta nije Jevrejin. Ne može se molbi udovoljiti», jest pismo Herte Wertheimer Krneta iz Zagreba. Ona moli dopuštenje za iseljavanje za svoga supruga Fedora. Još 1945. godine Hertin brat Wili Wertheimer moli dozvolu za iseljenje

⁵⁵⁸ JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-1a-2/2 do 2/6 u razdoblju od 1946. do 1949: JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-1a-2/2 (molba za prijelaz na židovstvo radi braka); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-1a-2/4 K.71-1a-2/5 i K.71-1a-2/6 (prelazak na židovstvo radi odlaska u Izrael, gdje se već nalazi otac, majčina potvrda o prelasku i molba za oslobođenje od vjerskog prinosa, radi loše materijalne situacije); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-4-15/6 od 21. siječnja i 4. veljače 1949. (Ana, Lidija i Marija Kerkaj); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-4-15/1 od 17. veljače 1949. (Miroslav Killer); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-4-15/8 od 10. ožujka 1949 (Mira Kreflin); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-4-15/? od 16. ožujka 1949. (Jelena Samogyi i Marija Rzeczycki); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-4-15/10 i K.71-4-15/11 (Mirjana Gross, rođ. Georgiević); JIM, arhiv ŽOZ, sign. K.71-4-15/12 i 13 od 9. veljače 1949. (Jedan od rijetkih slučajeva u prijelazima na židovstvo iz ovog razdoblja je onaj Božidara Poljaka. On želi prijeći jer je od 1928. godine u braku sa Židovkom Julijanom Baner. Nemaju djece, no za vrijeme rata su uzeli nećaka svoje žene, četverogodišnjeg Leona Bauera, kad su mu ustaše odvele roditelje. Njegovu je suprugu od deportacija spasio tzv. *mješoviti brak*. S njima od 1939. godine živi i otac njegove supruge).

za nju i njezina supruga jer su on i sestra Herta jedini preživjeli članovi svoje obitelji. Herta dalje navodi kako su teške ratne okolnosti u kojima je doživjela ubojstva svojih roditelja iskovale bračnu vezu između nje i supruga te kako je sada razdire čežnja prema bratu, ali i osjećaj dužnosti i drugarstva prema suprugu. Zanimljivo je njezino opažanje na kraju pisma kako njezin brat rukovodi kibucem koji su osnovali Rusi te kako je odlikovan kao heroj rada od SSSR-a, što bi valjda bila olakotna okolnost, koja, kako se čini prema bilješci, nije urodila plodom.⁵⁵⁹

Posebnu skupinu dokumenata u ovome fondu predstavljaju dopisi u svezi s iznošenjem stvari iz zemlje, posebice onih veće vrijednosti (uključujući filatelističke zbirke), u kojem slučaju iseljenici moraju zatražiti od Komiteta za vanjsku trgovinu i Konzervatorskog zavoda ili Odjeljenja za umjetnost i nauku dozvolu za izvoz, koju dobivaju ako navedeni predmeti nemaju povijesnu, umjetničku ili *muzealnu* vrijednost. U doba procvata tzv. *Provenance Research* danas, zanimljivo je vidjeti na koji su način potencijalni iseljenici bili ograničeni iznositi svoju privatnu imovinu, a što je također vidljivo iz pratećih dokumenata.⁵⁶⁰ Jevrejska vjeroispovjedna općina Zagreb u dopisu od 12. travnja 1949. daje objašnjenje Regini Milković iz Maribora u vezi s popisom stvari iseljenica Vilme i Sidonije Rosenberger, gdje stoji da se, prije slanja popisa Komitetu za vanjsku trgovinu u Ljubljani iseljenice moraju obratiti Konzervatorskom zavodu u Ljubljani ili muzeju u Mariboru, ako isti postoji, kako bi se utvrdilo da među njihovim stvarima nema predmeta od povijesne, umjetničke, ili *muzealne* vrijednosti, koje se nisu smjele izvoziti. U ovom fondu nalaze se i telegrami Jevrejske vjeroispovjedne općine Zagreb od 13. travnja 1949. židovskim općinama na teritoriju Hrvatske u kojem se potencijalne iseljenike obavještava o komisijskom pregledu filatelističkih zbirki u zgradi Općine.⁵⁶¹

U fondu Ministarstva pravosuđa u Arhivu Jugoslavije, u veljači 1950. godine, nalazi se dopis po predmetu *Nacionalizacija imovine Jevreja*, u kojem piše da Židovi koji se sele u Državu

⁵⁵⁹ JIM, fond *Alija* 1948.–1952., bez inv. br. i sign.

⁵⁶⁰ JIM, fond *Alija* 1948.–1952., razna mjesta. Radi se o cirkularnim pismima i dopisima Saveza židovskim općinama o obavezi donošenja umjetničkih predmeta, zbirki maraka i slično na procjenu koju će raditi konzervatorski odjeli ili odjeli za umjetnost i znanost pri Ministarstvima prosvjete.

⁵⁶¹ JIM, fond *Alija* 1948.–1952., bez inv. br. i sign.

Izrael uz molbu za putnu ispravu podnose i izjavu o odricanju državljanstva FNRJ-a. Po ovim izjavama MUP FNRJ donosio je rješenje o usvajanju izjave te se sve osobe, od dana izjave, smatraju stranim državljanima. U vezi s njihovom imovinom «nije napravljen nikakav izuzetak te oni podliježu nacionalizaciji u smislu općih propisa Zakona o nacionalizaciji.»⁵⁶²

Određeni broj *olim* se, nakon nekog vremena, vratio u Jugoslaviju, najčešće radi nesnalaženja u novoj domovini. Naime, u to je vrijeme Izrael nova država, u ratu je ili tek iz njega izlazi, ekonomska situacija je vrlo teška, kao i položaj imigranata u društvu, mentalitet u koji se pojedinci nisu mogli lako uklopiti, kao i klima, samo su neki od razloga, koji su pojedince potaknuli na povratak.⁵⁶³ No, iako su potpisivali dokument u kojem su razumjeli da bez imovine ostaju zato što je kao stranci u Jugoslaviji ne mogu posjedovati, nakon povratka imovinu nisu dobili.

5.3. Emigracija ostalih neslavenskih manjina

U razdoblju od kraja rata do 1952. godine nisu samo Židovi napuštali Hrvatsku, odnosno Jugoslaviju. Gledano apsolutnim brojevima, oni su zapravo bili jedna od malobrojnijih narodnih odnosno religijskih skupina, koji su napustili zemlju. Oni koji su napuštali zemlju, ili su iz nje bili protjerani, uglavnom su pripadnici neslavenskih manjina: Nijemci, Mađari, Talijani, Židovi i Turci. Taj se širi kontekst dobro vidi u Arhivu Jugoslavije.

Istodobno, Jugoslavija je nastojala privući svoje slavenske iseljenike, koji su uglavnom bili Hrvati, da se vrate u svoju *maticu*, baš kao što su istodobno iz Jugoslavije odlazili Poljaci, Česi i Slovaci, na mjesto protjeranih Nijemaca iz svoje *matice*. Zanimljivo je, iz perspektive židovske povijesti, da su brodovi *Partizanka* i *Radnik*, koji su prevozili židovske emigrante, kupljeni od Jugoslavije kako bi preveli nekadašnje jugoslavenske doseljenike, uglavnom s

⁵⁶² Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravosuđa, sign. 33-456 od 11. veljače 1950. godine.

⁵⁶³ Goldstein, ur, *Židovski biografski leksikon* (rukopis). Prema zapisima u leksikonu, može se detektirati određeni broj ljudi, koji se vratio iz Izraela: npr. Mento Altaras, Silvio Salamon Altaras, Oto Kerschner/Keršner, Hinko Lederer, Slavko Goldstein, Daniel Ivin, Dezider Stern.

američkog kontinenta i Australije. Baš u vrijeme sukoba sa Sovjetskim Savezom, kada te plovidbe jenjavaju jer većina jugoslavenskih emigrantskih organizacija pristaje uz Rezoluciju I. B.-a, počinju pripreme za iseljavanje u Izrael jugoslavenskih Židova pa su *Partizanka* i *Radnik* nastavili svoju plovidbu, ovaj put u suprotnome smjeru.⁵⁶⁴

Nijemci su počeli napuštati Jugoslaviju sa završnim vojnim operacijama 1944. i 1945. godine. «Do potkraj Drugoga svjetskog rata većina jugoslavenskih folksdojčera, zbog ratnih događanja, organizirano je izbjegla ili je, pak, prognana iz svojih domova, pretežito u Austriju i Njemačku gdje su i dočekali završetak rata. U zavičaju su ostali mahom oni Nijemci koji nisu bili izloženi neposrednoj ratnoj opasnosti.»⁵⁶⁵ Procjene govore da ih je bilo oko 245.000. Na Potsdamskoj konferenciji, u srpnju 1945. godine, odlučeno je da će se Nijemci iz Mađarske, Čehoslovačke i Poljske preseliti u Njemačku. Iako je preseljenje trebalo biti humano, to se uglavnom nije tako dogodilo i velik broj Nijemaca je, u ovim etničkim *ujednačavanjima* stradao, uključujući i žrtve protjerivanja iz drugih zemalja, na koje se nisu odnosile odluke Potsdamske konferencije, uključujući Jugoslaviju.⁵⁶⁶ Velik broj Nijemaca se nakon rata htio vratiti u Jugoslaviju, no njezine su vlasti pokušale povratak onemogućiti, a počeli su protjerivati i one Nijemce, koji su ostali, i to već potkraj 1944. i početkom 1945. godine.⁵⁶⁷ Kao pravni okvir poslužila im je *Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile* od 21. studenoga 1944., koju je donijelo Predsjedništvo AVNOJ-a. Izuzetak su bili oni, «koji su se borili u redovima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ili su

⁵⁶⁴ Vori Lalić, «Egzodus iz Australije u doba Hladnoga rata: Povratak hrvatskih iseljenika iz Australije u domovinu brodovima *Partizanka* i *Radnik* godine 1948.-1949.», *Gordogan*, 19-22 zima-jesen (2010.), 66-125.

⁵⁶⁵ Vladimir Geiger, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca u hrvatskoj i srpskoj književnosti* (Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2009.), 11. i *Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944.-1946.: dokumenti*, 51-52. i 90-91.

⁵⁶⁶ Oko 12 milijuna Nijemaca protjerano je iz raznih europskih država, a u tom procesu stradalo je njih oko 2 milijuna.

⁵⁶⁷ Vladimir Geiger, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca*, 11-12. Vidi i HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, razna mjesta, gdje se govori o potrebi da se spriječi povratak Nijemaca u Jugoslaviju i na to se skreće posebna pozornost onima koji sudjeluju u procesu repatrijacije. Vidi i *Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944.-1946.: dokumenti*, 179-182.

podanici neutralnih država, a nisu se držali neprijateljski za vreme okupacije.»⁵⁶⁸ Predsjedništvo Ministarskog savjeta DFJ-a donijelo je 11. lipnja 1945. godine izjavu da «Vlada Jugoslavije stoji na stanovištu da sve Nijemce, koji se nalaze u okviru granica Jugoslavije raseli i uputi u Njemačku, čim se za to stvore povoljni tehnički uslovi.»⁵⁶⁹ S druge strane, savezničke su vlasti pokušale spriječiti protjerivanje Nijemaca koji su ostali u Jugoslaviji, što je imalo posljedicu osnivanja logora za Nijemce, u koje su upućivane i cijele obitelji.⁵⁷⁰ Procjenjuje se da je u tim logorima, od 1944. do početka 1948. godine, od oko 195.000 preostalih Nijemaca u Jugoslaviji, internirano njih oko 170.000 i to cjelokupne obitelji, bez obzira na dob i spol. U logoru ih je umrlo oko 50.000 do 60.000 (prema najnižim, poimeničnim pokazateljima, stradalo e oko 26.000 Njemica i oko 6.000 djece mlađe od 14 godina, većinom od gladi i tifusa). Određeni broj Nijemaca likvidiran je i odmah nakon oslobođenja. Od početka 1948. godine puštani su prvo radno sposobni, uz prisilu trogodišnjeg (uglavnom fizičkog) rada, nije im bilo dopušteno udaljiti se iz mjesta boravka i rada bez dozvole, a neki su radili i bez ikakve novčane naknade.⁵⁷¹ «Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o državljanstvu FNRJ-a iz 1948. pripadnicima njemačke manjine koji se ne nalaze u Jugoslaviji, koji su do tada bili izbjegli ili protjerani, oduzeto je državljanstvo Jugoslavije, a time i mogućnost povratka u domovinu. Prvi je poslijeratni popis iz 1948. zabilježio u Jugoslaviji 55.337 pripadnika njemačke manjine.» Austrijanci su bili uključeni u rubriku *ostali*, a u sljedećim godinama Nijemci i Austrijanci i dalje se iseljavaju (ili asimiliraju) pa ih je do sredine stoljeća ostalo još nekoliko tisuća.⁵⁷² Pedesetih godina Nijemci su iseljavani zbog spajanja obitelji, a bilo je i pojedinačnih slučajeva vraćanja

⁵⁶⁸ Prema *Odluci* (ovdje je već analizirana u kontekstu odnosa prema židovskoj imovini) Nijemcima se oduzima cjelokupna imovina. Vidi i Vladimir Geiger, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca*, 11. Važno je naglasiti da su Nijemci imali gotovo 40 posto zemljišnih posjeda u Jugoslaviji, odnosno oko trećinu u Hrvatskoj pa je i ovo bio način promjene vlasničke structure u Jugoslaviji.

⁵⁶⁹ *Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944.–1946.: dokumenti*, 156.

⁵⁷⁰ Vladimir Geiger, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca*, 13: Nakon preuzimanja vlasti u pojedinim naseljima, prema uputama Odjeljenja za zaštitu naroda, jedinice Korpusa narodne obrane Jugoslavije uhićivale su Folksdojčere i odvodile ih u logore odakle su trebali biti protjerani iz Jugoslavije. Jedan dio jugoslavenskih Folksdojčera odmah je protjeran u Austriju. Budući da su savezničke okupacijske vlasti sredinom srpnja 1945, zatvorile granice prema Austriji, Italiji i Mađarskoj protjerivanje Folksdojčera bilo je onemogućeno, za većinu njih slijedi logor i prisilni rad.

⁵⁷¹ Vladimir Geiger, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca*, 13-14.

⁵⁷² Vladimir Geiger, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca*, 15.

Nijemaca u Jugoslaviju.⁵⁷³ Zanimljivo je da se Jugoslavija nije obazirala na upozorenja saveznika da se Nijemcima omogući povratak u njihovu prijeratnu domovinu (u siječnju 1946. Britanci su upozoravali Jugoslavensku vojnu misiju pri Savezničkoj misiji za Austriju da jugoslavenske vlasti prestanu prebacivati Nijemce u Austriju), a nisu prestali ni skidati Nijemce s transporta repatriraca, što znači da argument pogoršavanja odnosa kao razloga pristajanja Jugoslavije uz prestanak suradnje s *alijá bet* u određenim razdobljima ipak, do kraja, ne stoji. Naime, na upozorenja vezana uz Nijemce, Jugoslavija se nikada nije osvrnula.⁵⁷⁴

Mađari se, kao i Nijemci, iseljavaju tijekom rata, počevši od 1941. godine. U odnosima NDH-a i Mađarske postoje i dogovori o razmjeni stanovništva, no većina doseljavanja događa se radi partizanskih operacija. Od 1944. godine počinje i protjerivanje Mađara, onih koji nemaju člana obitelji u NOB-u. Nakon rata su se protjerivanja nastavila, a imovina pretežno ruralnih Mađara bila je konfiscirana. U početku su se, uz protjerivanje i konfiskaciju i muškarci trebali odvesti u logore. No odluka Državne komisije za repatrijaciju (svibanj, 1945.) dopušta repatrijaciju Mađara ako se u ratu nisu ogriješili «prema državi, čije su državljanstvo imali.»⁵⁷⁵

Prvi val talijanskih iseljavanja započeo je u razdoblju pred kapitulaciju Italije, u ljeto 1943. godine, a iseljavali su se pretežno oni Talijani koji su se doselili nakon 1922. godine ili oni koji su bili u talijanskoj administrativnoj ili vojnoj službi.⁵⁷⁶ No velika iseljavanja i protjerivanja započinju 1945. godine. Neke procjene govore o više od 100.000 etničkih Talijana koji su prisilno napustili Istru i Dalmaciju, a još je oko 100.000 Slovenaca i Hrvata s teritorija pripojenih Jugoslaviji godine 1945. emigriralo u Italiju i ostale zemlje. Druge procjene govore o oko

⁵⁷³ HR-HDA-1522: Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske, liste repatriraca.

⁵⁷⁴ Arhiv Jugoslavije, Vlada FNRJ, Pretsedništvo Vlade.

⁵⁷⁵ *Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944.–1946.: dokumenti*, 45-46. i 156-157.

⁵⁷⁶ O talijanskim iseljavanjima i progonima koristila sam uglavnom članak Darka Dukovskog, «Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.–1956.», *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: 33:3 (2001.), 633-667; Marica Karakaš Obradov, «Emigracija talijanskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća», *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 55, Zagreb-Zadar (2013.), 204-255; Heinz Fassmann, Rainer Münz, «Migracije Istok-Zapad u Europi od 1918.–92.», *Migracijske i etničke teme*, 11:1 (1995.), 53-87.

300.000 ljudi, jednako Talijana, Hrvata i Slovenaca.⁵⁷⁷ U lipnju 1945. granično područje Jugoslavije i Italije dijelila je *Morganova linija* na Zonu A, s Pulom i Trstom, pod angloameričkom vojnom upravom i Zonu B pod jugoslavenskom vojnom upravom, sa sjedištem u Opatiji. Ugovorom o miru Jugoslavija je u rujnu 1947. osim Zone B dobila i dio Zone A, Pulu s okolicom, a Slobodni teritorij Trsta (STT) bio je također podijeljen na saveznički i jugoslavenski. Tripartitna deklaracija (SAD-a, Velike Britanije i Francuske) u ožujku 1948. prepustila je ovo područje Italiji, a 1954. potpisan je u Londonu protokol o suglasnosti kojim je gotovo cijela zona A STT-a pripala Italiji.⁵⁷⁸ U kontekstu vojnih i političkih događanja od 1918. do kraja Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća, odigravale su se velike migracije stanovništva, ne nužno dobrovoljne. Na završetku rata Jugoslavija je namjeravala protjerati Talijane koji su se u Istru (i Dalmaciju) doselili nakon 1918. godine, uz izuzetke onih koji su bili jugoslavenski partizanski borci. Od ljeta 1945. do siječnja 1946. godine iseljavaju se Talijani Rijeke. Slijede Talijani iz Istre, osobito Pule, koji se iseljavaju najviše od prosinca 1946. do ožujka 1947. godine, kad ih se iselilo 25.000 do 30.000, pa je u gradu ostalo 3.600 stanovnika. Stanovništvo Pule napuštalo je grad zajedno s angloameričkim snagama. I iz Istre se iseljavanje provodilo pod nadzorom angloameričkih snaga.

Dio ovih iseljavanja bio je i dio borbe između Italije i Jugoslavije u povlačenju novih granica. Talijansko stanovništvo iz Rijeke, Zadra i Dalmacije odlazilo je u Italiju pod nadzorom Ozne i Narodne milicije i njihova su iskustva bila drukčija od Talijana iz Istre. Česte su i konfiskacije imovine, u interpretaciji Ozne tu se radi o Talijanima, koji su se *kompromitirali* u doba okupacije. U Rijeci je, u svibnju 1945. godine, unutar NOO-a u Rijeci ustrojen Ured za konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja. Bio je osnovan prije Gradske komisije za ratne zločine i Gradskog Narodnog suda te je pozvao građane da prijavljuju imovinu koja je pripadala «osobama njemačke nacionalnosti, ratnim zločincima, neprijateljima te posjede fašističkih / talijanskih zajednica.» Talijanima je ostavljena mogućnost da, ako nisu «krivi za zlodjela» i žele se preseliti u Italiju, nisu dužni ostati u vojsci niti na radnome mjestu. Uvjet je bio da je iseljenje

⁵⁷⁷ Fassmann-Münz, «Migracije Istok-Zapad u Europi od 1918.–92.», 62; Karakaš Obradov, «Emigracija talijanskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća», 204.

⁵⁷⁸ Karakaš Obradov, «Emigracija talijanskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća», 207.

u Italiju trajno i da ne «predstavlja pokušaj izbjegavanja vojne službe». Dana 24. svibnja 1945. NOO u Rijeci obznanio je pravila za izdavanje propusnica osobama koje žele otići u Italiju. Morali su podnijeti zahtjev u kojem su priložene izjave o pokretnoj i nepokretnoj imovini koju ostavljaju i komu je ta imovina povjerena na čuvanje, a zlato, novac, vrijednosni papiri i dionice morali su se pohraniti u Središnjoj banci. Mogli su ponijeti 50 kg prtljage i 20.000 lira («glava obitelji»). Drugi članovi obitelji mogli su ponijeti 5.000 lira. Ti su im iznosi na početku davani u bonovima koji nisu vrijedili na području Italije. Poslije su dvije države zakonski bolje uredile iseljavanje i po pitanju iznošenja novčanih iznosa jer su iseljenici mogli preko Narodne banke FNRJ-a kupiti lire, a na poseban dinarski račun otvoren na ime jedne talijanske banke uplaćivan je novac koji su iseljenici stjecali prodajom pokretne ili nepokretne imovine.⁵⁷⁹ U međuvremenu je više tisuća Talijana s područja Zone A bilo internirano kada se jugoslavenska vojska morala povući, a i suđenja Ozne i vojnih sudova stvorila su niz *isčezlih* osoba. Postoji i niz inkriminirajućih presuda Ozne zadarskim industrijalcima, čiji je osnovni cilj bila konfiskacija imovine. Jugoslavija je imala svoje logore za internaciju Talijana, koji su postojali do 1946. godine, a savezničko zapovjedništvo u Italiji, iako je istragu o njima sprovelo, nikada rezultate te istrage nije objavilo.⁵⁸⁰

Mirovni ugovor između Jugoslavije i Italije (Albanije, Etiopije, Grčke i Jugoslavije) sklopljen je u Parizu 10. veljače 1947. Njime je dopušteno da se te zemlje namire do iznosa reparacije talijanskom imovinom na svom državnom području. Nakon ratifikacije mirovnog ugovora (Ukaz o ratifikaciji ugovora od 29. kolovoza 1947.), uslijedio je *Pravilnik o opciji osoba s područja pripojenog FNRJ-a*, objavljen 24. prosinca 1947. Mirovni je ugovor predviđao da stanovnici na pripojenim krajevima postaju punopravnim državljanima Jugoslavije i gube talijansko državljanstvo, s time da je dogovorena mogućnost opcije za talijansko državljanstvo. Iako je na početku procesa optiranja broj optanata bio relativno malen, tijekom 1948. on se povećava, djelomično i zbog sukoba s Informbiroom. Da bi se ostvarilo pravo na opciju, prvo je bilo potrebno dati *Izjavu* pred predstavnicima kotarske vlasti o talijanskoj nacionalnosti, a kriterij

⁵⁷⁹ Karakaš Obradov, «Emigracija talijanskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća», 210-212.

⁵⁸⁰ Karakaš Obradov, «Emigracija talijanskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća», 213-214.

je bio govorni jezik, a ne materinski. Naputak saveznoga MUP-a bio je da se opcije odobravaju «samo pravim Talijanima po jeziku i porijeklu» i članovima njihove uže obitelji te da se opcije Jugoslavenima i drugim netalijanima, npr. Nijemcima, odbiju kao i «očitim neprijateljima», npr. svećenicima, koji ne mogu u potpunosti utvrditi talijansko podrijetlo. Nakon toga bi ministarstva unutarnjih poslova NR Hrvatske i NR Slovenije odobravali ili odbijali zahtjev. Nakon optiranja, imali su rok za iseljenje u trajanju od godinu dana. Jugoslavija je bila na stajalištu da optiranje treba olakšati pa ne treba npr. inzistirati na plaćanju taksi za legalizaciju potpisa za opciju. Ova su optiranja potrajala sve do 1956. godine, kada je završio zadnji masovni val iseljavanja iz Istre.⁵⁸¹

Tijekom 1950-ih oko 30.000 etničkih Turaka napustilo je Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i druge jugoistočne dijelove Jugoslavije i otišlo u Tursku.⁵⁸² Najveći broj Turaka iselio se iz Makedonije. U Arhivu Jugoslavije nalazi se korespondencija u vezi s turskim iseljenicima, odnosno pravnog reguliranja njihova osobnog i statusa njihove imovine. U lipnju 1949. godine jugoslavenski veleposlanik pita vladu je li voljna s Turskom zaključiti konvenciju o uzajamnom nasljeđivanju jugoslavenskih i turskih državljana i mogućnosti transfera vrijednosti naslijeđa. Jugoslavija je zainteresirana samo u slučaju da imovina, koju bi jugoslavenski državljani potraživali, bila veća od onih turskih državljana.⁵⁸³ Nakon Protokola o odšteti za tursku imovinu i imovinske interese u FNRJ, u 1950. godini i dalje ima nedoumica oko odšteta.⁵⁸⁴

Istodobno s iseljavanjima teče proces nacionalizacije nekretnina stranih državljana, što se vidi iz niza dokumenata u arhivskom fondu Ministarstva pravosuđa u Arhivu Jugoslavije.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ Karakaš Obradov, «Emigracija talijanskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća», 215-217. Vidi i Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravosuđa FNRJ, razno. Niz dokumenata bavi se pitanjem imovine optanata (sign. 33-411 od 27. svibnja 1948.; sign. 33-412, bez datuma; 33-419 od 30. rujna; 33-420 bez datuma i drugi).

⁵⁸² Fassmann-Münz, «Migracije Istok-Zapad u Europi od 1918.-92.», 74. Autori se pozivaju na istraživanja Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu: *Migracije stanovništva Jugoslavije* (Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, 1971.).

⁵⁸³ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravosuđa FNRJ, sign. 44-68 od 16. lipnja 1949. godine.

⁵⁸⁴ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravosuđa FNRJ, sign. 44-303 od 7. rujna 1950. i 44-305 iz 1950. godine.

⁵⁸⁵ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravosuđa FNRJ, razna mjesta.

6. ZAKLJUČAK

Židovska zajednica u Hrvatskoj (Jugoslaviji) jedva je preživjela Drugi svjetski rat. Malobrojni preživjeli nisu se nužno vratili u Jugoslaviju ili su se, u neposrednom poraću, iz nje iselili. Oni koji su se repatrirali, nisu to uvijek učinili u mjestima prijeratnoga prebivališta: jedan broj hrvatskih Židova pomaknuo se prema državnom centru (u Beograd), Židovi iz drugih dijelova Jugoslavije repatrirali su se u Hrvatsku, a oni koji su se repatrirali u Hrvatskoj, u više od pola slučajeva repatrirali su se u Zagreb. Jedan broj Židova odlučio se više ne identificirati tako, neki su odlučili promijeniti i imena, a što nije bio rijedak slučaj ni u ostatku Europe ni među onima koji su odlučili emigrirati na američki kontinent ili u Australiju. Mnoge se židovske zajednice poslije rata nisu obnovile, a neke od obnovljenih bile su minijaturne.

Preživjeli se suočavaju i s pravnom i socijalnom nesigurnošću, kao i ostalo stanovništvo, s time da je *obračun s buržoazijom* u prosjeku više pogađao Židove, kao pripadnike građanskog sloja. No, za razliku od većine stanovništva, Židovi se vraćaju u sredine u kojima su nerijetko prokazani, mjesta koja su ih podsjećala na traumu, koju su upravo, često jedini od obitelji preživjeli. Vraćaju se u situacije u kojima ih nekadašnji ustaški povjerenici, a sada ponovno na *pravoj strani* sprečavaju u povratu imovine. Naime, u želji države da promijeni imovinsku strukturu, konfiskacija, kao prateća kazna mnogih kaznenih djela, značila je i da je imovina mogla biti konfiscirana i osobi koja je uspjela preživjeti rat kao npr. *neophodni kadar* u određenoj tvrtki jer je to protumačeno kao suradnja s okupatorom. Jedan broj Židova novi je sustav sumnjičio i kao britanske špijune, a ova se sumnja produžila iz ratnog doba u neposredno poraće. Naposljetku, Židovi su i dalje ostali manjina u koju se sumnjalo kao u skupinu, odnosno kao u Židove *per se ipse*.

Nije previše opcija stajalo pred ovom traumatiziranom skupinom: pokušaji potpunog integriranja u novo društvo do asimilacije, sve otežano otporom vlasti prema ovom pretežno građanskom sloju, ali i sumnjičavošću prema Židovima, ili iseljavanje. Do 1948. godine nije bilo jednostavno izaći iz Jugoslavije, a ciljevi ovakvih emigracija bile su zapadne zemlje, kako europske, tako i američke te Australija. Nakon 1948. godine počinje nova faza iseljavanja, u kojoj režim odlučuje svojim Židovima dopustiti izlazak (osim onima u deficitarnim zanimanjima) i oko polovice onih koji su preživjeli, a do tada nisu iselili, iseljavaju se u Izrael. Židovi su bili i još jedna neslavenska manjina, što u neposrednom poraću u kontekstu preseljenja desetina milijuna ljudi preko različitih granica nije bila olakotna okolnost. Proces koji je počeo nakon

Prvoga svjetskog rata pomalo se završavao. Razdoblje neposrednog poraća u Jugoslaviji obilježeno je tako iseljavanjem Nijemaca, Mađara i Talijana, kao i Turaka (čehoslovački i poljski iseljenici uglavnom su odlazili na poziv svojih matičnih zemalja u kontekstu njihova poslijeratnog odnosa s njemačkom manjinom u Čehoslovačkoj, odnosno Poljskoj). Ovaj rad je u kontekstu ovakva promatranja židovskog iseljavanja, izuzetno koristan i za upoznavanje službenih stajališta u Jugoslaviji prema manjinama te prema židovskom pitanju u Europi i Mandatnoj Palestini.

Židovske zajednice u određenoj državi sudjeluju u povijesti država u kojima se nalaze, ali su i dio globalne židovske povijesti. Iako su u različitim državama različito strukturirane (kroz židovsku/izraelitsku općinu/židovsku kulturnu zajednicu... ili sinagogu), osim zajednica *per se*, na određenom prostoru postoji i niz židovskih društava. U poslijeratnoj Hrvatskoj ta društva nisu obnovljena, ili su ubrzo ugašena, s obzirom da je komunistička vlast smatrala da bilo kakva društvena, ili dobrotvorna djelatnost mora biti u rukama države. Na taj način židovska je zajednica izgubila neke od temeljnih društava, odnosno aktivnosti, koje su je stoljećima određivale.

U takvim okolnostima Židovi, koji su odlučili ostati u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji redefinirali su svoj židovski identitet; oni su se, uglavnom, isključili iz svjetskih židovskih trendova, ograničivši se na državne granice i pokušavši se što više prilagoditi novonastaloj realnosti poslijeratne Jugoslavije. To je uključivalo napuštanje religije (iako se odmak od religije počeo događati već od početka XX. stoljeća), koja je bila i ostala jedna od temeljnih komponenti židovstva, odmak od cionizma, ali i pristajanje uz jugoslavensku politiku, sukladnu politici zemalja tzv. *narodne demokracije*. Trend mješovitih brakova, koji je u međuratnom razdoblju bio relativna rijetkost (ondje gdje je sklapanje građanskog braka u prvoj Jugoslaviji bilo moguće) u ratno vrijeme bio je način preživljavanja, dok je poslije rata polako postalo pravilom, doduše tek pri kraju razdoblja kojim se ovaj rad bavi.

7. MALI RJEČNIK POJMOVA

Alijá: (עלייה) dolazi od hebrejske riječi za *uzdizanje*, a označava tjelesno i duhovno uzdizanje na Cion. U kontekstu ovog rada, radi se o izrazu za useljavanje u *Erec Israel*. Tridesetih godina XX. stoljeća, Židovska agencija, kao odgovor na britanske kvote za useljavanje u mandatnu Palestinu, organizira tzv. *alijá bet*. Ona nosi ime po drugom slovu hebrejskog alfabeta i kodno je ime za ilegalnu *alijá*, odnosno ilegalno useljavanje u Erec Israel, koja traje od 1934. do 1948. godine. Od proglašenja Države Izrael, useljavanje se naziva *alijá alef* (prema prvom slovu hebrejskog alfabeta). Useljenici u Izrael nazivaju se *olim*. Više u *Encyclopaedia Judaica*, «Aliyah».

Alijá bet: (עלייה ב') Naziva se još i ha-apala (ההעפלה), *uzdizanje*. U prvoj fazi, od 1934. do 1942. radilo se na izvlačenju Židova pred nacističkim progonima i uništenjem. Do kasne 1938. u organizaciji nije sudjelovalo političko vodstvo *Soĥnuta* jer je ono nade polagalo u ubrzano cjelovito rješenje palestinskog pitanja, osobito u svjetlu židovske potpore tijekom arapskog ustanka i Peelova izvješća, no nakon što Britanci napuštaju ideju osnivanja židovske države, političko vodstvo mijenja svoj stav prema Britancima. U toj prvoj fazi na ilegalnom useljavanju radi nekoliko neovisnih organizacija i pojedinaca, najviše *He-ĥaluc* (organizacija židovske omladine, koja je imala cilj obučavati svoje članove vještinama potrebnima za naseljavanje *Erec Israela*). S vremenom postaje krovnom organizacijom pionirskoga pokreta cionističke židovske omladine), kao i cionisti revizionisti: אף על פי כן (*Af-al-pi-ĥen* operacije, nazvane tako po jednom od brodova, kojim su se prevozili useljenici). Usprkos tomu što vodstvo *jišuva* nije sudjelovalo u ovoj fazi, aktivisti *Hagana* uzimali su udio u organiziranju ilegalnih useljavanja. Do početka Drugoga svjetskog rata oko 24.000 ljudi došli su u *Erec Israel* kao ilegalni imigranti. Od tog broja za dolazak oko 18.000 njih odgovorni su revizionisti. Neki od preostalih 6 000, došli su i na komercijalnim osnovama. Vidi i *Pal-jam*.

Potkraj 1938., odnosno početkom 1939., političko se vodstvo *Soĥnuta* uključuje u organizaciju i, kao dio *Hagane* (operativno pod *Soĥnutom* u Jeruzalemu), osnivaju המוסד לעלייה ב' (Instituciju za *alijá alef*). *Mosad* je tijekom rata u Istanbulu radio na izvlačenju (operativno pod *Soĥnutom* u Jeruzalemu) što većeg broja Židova iz okupiranih područja u Europi, kada su im Britanci i Turci obećali da će dati azil svakom Židovu koji stigne do turskih obala svojim snagama. Dok su emisari *Mosada* nalazili načine za tisuće Židova da stignu do turskih obala, Britanci su kontrolirali emisare i njihove financije, a neke od brodova su potopili Turci i Nijemci. Nakon Drugog svjetskog rata, oni preuzimaju glavnu ulogu u dovođenju ilegalnih imigranata. Osim njih,

od 1945. do 1948. djeluje i organizacija poznata pod imenom *briha* (vidi dalje u *Malom rječniku pojmova*).

Antisemitizam: u najopćenitijoj definiciji, neprijateljstvo prema Židovima na religijskoj, nacionalističkoj ili rasnoj osnovi, a dijeli se na antički, kršćanski i moderni antisemitizam.

Wilhelm Marr uvodi novi pojam u uporabu kako bi napravio razliku između starog antijudaizma i moderne, političke, etničke, ili rasne opozicije prema Židovima. Pojam je ubrzo ušao u uporabu i u druge jezike te postao sinonimom, ne samo za neprijateljstvo prema Židovima u modernom razdoblju, već se počeo retroaktivno primjenjivati i za svaku vrstu animoziteta prema Židovima u povijesti. Moderni antisemitizam temelji se na teoriji da su Židovi inferiorna rasa. Marr polazi od pretpostavke da su u suvremenim uvjetima rasa i nacionalnost glavni akteri političkog identiteta pa su, stoga, razlike između Židova i nežidova nepomirljive te da će te razlike kulminirati do pobjede jedne i poraza druge strane.

Sustavna ideologija, odnosno kampanja protiv Židova, počela je u Francuskoj nakon 1791. godine, kao odgovor na židovske pokušaje ulaska u šire društvo, a u istoj zemlji pojavljuje se i prva sustavna antisemitska literatura kao reakcija na uspon bankarskih kuća Rothschild, Pereire i Fould te njihovih bliskih veza s francuskom vladom. Antisemitska propaganda dolazila je od antirevolucionarnih katoličkih konzervativaca (npr. Vicomte de Bonald), ali još više od antikapitalističkih radikala, kao što su Pierre-Joseph Proudhon, Charles Fourier ili njegov učenik Alphonse Toussenel. Antisemitizam se širio prema istoku pa u njemačke zemlje dolazi s ondašnjim razvojem javne političke sfere. U Francuskoj je antisemitizam usmjeren protiv već provedene emancipacije, dok se u srednjoj i istočnoj Europi on usmjerava protiv emancipacije koja se tek očekuje. Kao i u Francuskoj, antisemitizam se i u njemačkim zemljama temelji na predrevolucionarnim stereotipima i strahu od ekonomske i političke moći do koje bi slobodni i jednakopravni Židovi mogli doći. Štoviše, ideja židovske emancipacije izazivala je kršćansko-germansku ideologiju kulturne i rasne isključivosti; emancipacija je postala omraženom svojom asocijacijom s francuskim revolucionarnim idejama jer su neki od najistaknutijih političkih radikala prve polovice XIX. stoljeća — npr. Karl Marx, Heinrich Heine i Ludwig Börne — bili židovskoga podrijetla.

Revolucijama 1848./1849. antisemitizam postaje paneuropskim fenomenom. Židovska emancipacija bila je jedan od ciljeva liberala i radikala, koji su predvodili ove revolucije. Mnogi od vodećih revolucionara bili su Židovi, što je dodatno pojačalo izjednačavanje Židova s

demokracijom i subverzijom. Velik broj židovskih novinara potaknuo je optužbu o tzv. *Judenpresse* (židovskom tisku). Nacionalni aspekt revolucija otvorio je još jedan potencijalni izvor ovoga konflikta, a to je bilo pitanje lojalnosti Židova u novoj Europi nacionalnih identiteta. Neki nacionalni pokreti, kao što je npr. bio mađarski, gorljivo su pokušavali regrutirati Židove za svoju *stvar*; slavenski pak pokreti zamjerali su tradicionalne židovske ekonomske uloge i promatrali ih kao agente njemačke, mađarske ili ruske moći. Kao jedna od posljedica ovih revolucija, tzv. *židovsko pitanje*, postalo je dijelom javne političke *agende*. Četiri su teme dominirale ovom debatom: židovski politički radikalizam, židovska kontrola medija, prijatnja židovske gospodarske dominacije i pitanje može li se politički i kulturni jaz između Židova i nežidova premostiti. *The Holocaust Encyclopedia*, ur. Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel (Yale University Press 2001.), «Antisemitism».

Aškenazi: (יהודי אשכנז) Pojam Aškenaz spomenut je u biblijskoj knjizi Berešit / Knjizi postanka 10:3 i Ljetopisi 1 Chronicles 1:6, kao prebivalište potoaka Noahovog sina Jafeta, pretka budućih Europljana. U Jeremijahuovoj / Jeremijinoj knjizi 51:27 čini se da je Aškenaz dio Azije, možda Male Azije, SZ od *Erec Israela*. Nije jasno na koji se način ovaj pojam proširio na židovska naselja u njemačkim zemljama (Rinus, odnosno Porajnje, ili Zemlja kneza Lotira, odnosno Lotara). Vremenom Aškenaz označava ne samo njemačke zemlje, već i sjevernu Francusku i Englesku, kao i Italiju i dijelove srednje Europe (npr. Češku). Kad su Židovi naselili Poljsku-Litvu, pojam Aškenaz se proširio i na istok Europe, kako bi obuhvatio i te Židove. Govorni jezik Aškenaza od X. stoljeća bio je jidiš. U Hrvatsku i Slavoniju dolaze aškenaski Židovi uglavnom iz Ugarske, dok Dubrovnik i Split od XVI. stoljeća naseljavaju sefardski Židovi. Više u *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* (New Haven: Yale University Press 2008.), «Ashkenaz».

Behelfer: vidi *melamed*

Briha: (בריחה) je hebrejska riječ za *bijeg*, a pojam se odnosi na poslijeratnu organiziranu emigraciju iz istočne Europe prema zonama pod kontrolom Zapadnih saveznika (DP logori u Njemačkoj, Austriji i Italiji) i dalje prema Mandatnoj Palestini, preko Sredozemnog ili Crnog mora (vidi i *alijá bet*). Prva faza počela je 1944. kada su se skupine židovskih partizana iz istočne Europe odlučili useliti u Palestinu. Oni su čuli da do Palestine mogu doći preko Rumunjske, ali kad im to nije uspjelo, našli su se u Lublinu. Ondje su im se priključili Židovi, koji su tijekom rata bili u Sovjetskom Savezu. U siječnju 1945. Priključili su im se i preživjeli iz varšavskoga

geta. Ubrzo se *Briha* strukturirala pod vodstvo Abe Kovnera i krenula na zapad, prema Italiji, gdje se tada nalazila *Židovska brigada*, koja je organizirala središnju agenciju za pomoć preživjelim. Do kolovoza 1945. oko 15.000 preživjelih stiglo je u Italiju, no samo je mali broj uspio stići preko Italije za Palestinu. Oni su upućeni prema jugu zemlje, odakle su ih prevozili ilegalno u Palestinu: velik broj njih je, britanskim preusmjeravanjem, završio na Cipru. Ostali su poslani u DP logore u Njemačkoj. Bijeg iz Poljske osobito se intenzivirao nakon *pogroma* u Kielcu, u srpnju 1946., kad je više od 70 Židova ubijeno, mnogi iznimno brutalno – sjekirama. Vidi Jan Tomasz Gross, *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz* (Princeton: Princeton University Press, 2006.).

Cionizam: (ציון). Pojam cionizam dolazi od Ciona, jednog od biblijskih imena za Jeruzalem. U definiciji židovskoga nacionalizma, pojam je u uporabu uveo austrijski publicist Nathan Birnbaum 1890. godine. Cionizam, kao težnja židovskog naroda za povratak u *Erec Israel*, star je koliko i *Dijaspóra*. Moderni politički cionizam definira se kao međunarodni politički pokret, koji podupire židovsku nacionalnu domovinu u Izraelu. Formalno se organizira potkraj XIX. stoljeća, iako su mu počeci nešto stariji. Opisivan je i kao nacionalizam u dijaspori, ali i kao nacionalni oslobodilački pokret, čiji je cilj samoodređenje židovskoga naroda. Cionizam se razlikuje od teritorijalizma, koji mu je u nastanku suvremenik. Teritorijalizam je također židovski nacionalni pokret, koji poziva na osnivanje židovske države, ali ne nužno na području *Erec Israela*. Njegov utemeljitelj je Israel Zangwill, a traje od 1905. do 1925. godine.

Moderni cionizam je, od svojih početaka, raznorodan pokret, često suprotstavljenih ideologija. Cionizam u sebi uključuje specifične ideologije: politički cionizam, duhovni cionizam, religijski cionizam, radnički cionizam i revizionistički cionizam. Za razliku od predmodernog cionizma, koji se temelji na religijskim tradicijama, koje židovski narod povezuju s *Erec Israelom*, moderni politički cionizam uglavnom je sekularni pokret, koji se javlja kao reakcija na moderni antisemitizam. Sam pojam antisemitizam skovao je njemački novinar Wilhelm Marr 1879. godine, kako bi definirao kako će izgledati sukob između Židova i njihovih susjeda u sekulariziranoj Europi. Za razliku od antičkog ili kršćanskog antijudaizma, koji se temelji na religijskim, moderni antisemitizam temelji se na rasnim premisama. Počeci modernog antisemitizma sežu u razdoblje prosvjetiteljstva, a svoj procvat doživljava u XIX. stoljeću, razvojem novih ideologija, kao što su nacionalizam, romantizam, socijalizam i socijalni darvinizam. Moderni antisemitizam svoj je put počeo na zapadu Europe, u Francuskoj, da bi se preko njemačkih zemalja proširio u srednju Europu, u kojoj su relativno male i već akulturirane

židovske zajednice napredovale mnogo dalje na svome putu prema asimilaciji i došao do Ruskog Carstva, gdje je prema kraju stoljeća postao dijelom službene državne politike. Više: *The Zionist Idea*, ur. Arthur Hertzberg (New York: Atheneum 1984.); Walter Laqueur, *A History of Zionism* (New York: Holt, Reinhart and Winston, 1972.).

Politički (liberalni, opći) cionizam naglašava potrebu za političkom akcijom i smatra da je ostvarivanje političkih prava u Palestini preduvjet za ispunjenje cionističkoga pothvata. Njegov najznačajniji predstavnik svakako je Theodor Herzl, koji je smatrao da je židovski problem politički i da se mora riješiti otvorenom akcijom na međunarodnoj političkoj sceni. Njegov cilj bio je dobiti povelju koju bi priznalo svjetsko političko vodstvo, a koja bi garantirala židovsku suverenost na teritoriju u židovskome vlasništvu. Baselski program, napisan prema ovim principima, tvrdi da je cilj cionizma stvoriti *sigurno utočište, pod vladavinom općeg prava, za židovski narod u Zemlji Izrael*. Kako bi se ovaj program ostvario, stvaraju se organizacijski i gospodarski mehanizmi: Cionistička organizacija, Židovski nacionalni fond (Keren Kajemet Le-Israel), banka The Jewish Colonial Trust (preteča Narodne banke Izraela) itd. Više: *The Zionist Idea*, ur. Arthur Hertzberg (New York: Atheneum 1984.); Walter Laqueur, *A History of Zionism* (New York: Holt, Reinhart and Winston, 1972.).

Kulturni cionizam vezuje se uz njegova utemeljitelja Ašera Cvija Ginsberga (1856.-1927.), poznatog i pod pseudonimom *Ahad ha-Am* (Jedan od naroda). Rođen je u Ruskom Carstvu, današnjoj Ukrajini, u jednoj od najpoznatijih hasidskih obitelji jakog religijskog obrazovanja, Talmudist, studirao je Rambama, racionalist, a dobio je i sekularno obrazovanje (u duhu *Haskale*), poznao je rusku i njemačku književnost i filozofiju te bio jedan od vođa *Ħibat Ciona*. Za razliku od teoretičara političkog cionizma, smatrao je da je srž židovskog problema u židovstvu, koje je, po njegovu mišljenju, izgubilo svoje duhovne prednosti – svoje izvore kreativne i narodne moći. Smatrao je da *Erec Israel* ne može primiti sve židovske doseljenike pa židovska država ne bi riješila problem židovskog društvenog i gospodarskog statusa. Zato se treba koncentrirati na uspostavu nacionalnog duhovnog centra visokokvalitetnog života u *Erec Israelu*, koji bi zračio prema svim zajednicama u Dijaspori. Pravi smjer akcije, prema *Ahad ha-Amu*, ekstenzivna je i kontinuirana edukacijska aktivnost među Židovima i umjereno naseljavanje *Erec Israela*. Više: *The Zionist Idea*, ur. Arthur Hertzberg (New York: Atheneum 1984.), 247-277; Walter Laqueur, *A History of Zionism* (New York: Holt, Reinhart and Winston, 1972.).

Religijski cionizam svoje korijene ima u organizaciji *Mevasrei Cion*, preteći *Ħibat Ciona* te učenjima rabina Jehude Ħaj Alkalaja (1798.-1878.), Zvi Hirscha Kalischera (1795.-1874.), Šmuela Mohilevera (1824.-1898.) i Naftalija Cvi Jehude Berlina, poznatog pod akronimom Neciv (1816.-1893.). Temelji se na fuziji židovske religije i nacionalnosti te mu je cilj obnoviti ne samo židovsku političku slobodu, nego i židovsku religiju u svjetlu Tore i njezinih zapovijedi. Za religiozne cioniste, židovstvo temeljeno na zapovijedima jest *conditio sine qua non* za židovski nacionalni život u domovini. Godine 1902., kao odgovor na odluku Petog cionističkog kongresa, da se kulturna aktivnost smatra dijelom cionističkoga programa, rabini Jichak Jakov Reines (1839.-1915.) i Ze'ev Yavetz (rođ. Wolf Jawitz, 1847.-1904.) osnovali su organizaciju *Mizrahi* (skraćenica iz hebrejskog *Merkaz ruĥani*, u značenju duhovni centar). Svoju su prvu svjetsku konvenciju održali 1904., na kojoj su sastavili platformu pokreta, koja se, bavila ponajprije držanjem zapovijedi i povratku na Cion (povratak na Cion / u Izrael predstavlja početak otkupljenja, prema rabinu Avrahamu Jichaku Kuku (הרב אברהם יצחק קוק), rabinu koji je ovom pokretu dao svoj pečat, kao glavni aškenaski rabin Britanskog mandata u Palestini). Više: *The Zionist Idea*, ur. Arthur Hertzberg (New York: Atheneum 1984.); Walter Laqueur, *A History of Zionism* (New York: Holt, Reinhart and Winston, 1972.).

Radnički (ili socijalistički) cionizam kombinirao je nacionalno i društveno iskupljenje ujedinjujući cionizam i socijalizam. Njegov je utemeljitelj Naĥman Sirkin (1868.-1924.), koji je svoj program objavio malo prije Trećeg cionističkog kongresa (1899.). Njegova filozofija temelji se na pretpostavci da će problem Židova u Dijaspori ostati neriješen čak i nakon socijalističke revolucije i da će rješenje anomalije židovske egzistencije biti njihova integracija i koncentracija u teritorijalnoj bazi. Prvi je propagirao kolektivna naselja u *Erec Israelu*. Drugi važan prvak ove grane cionizma je Dov Ber Boroĥov (1881.-1917.), za razliku od Sirkina marksist, no smatrao je da se nacionalizam ne može ignorirati kao čimbenik u povijesnom razvitku, da će razvitak kapitalizma neizbježno dovesti do toga da Židovi emigriraju u *Erec Israel* i da bi ondje židovski proletarijat preuzeo svoju ulogu u klasnoj borbi. Od oko 1914. Boroĥov počinje zastupati umjerenije ideje i do 1916. javno se deklarira kao socijaldemokrat. Radnički cionizam je od 1919. doživio niz podjela zbog neslaganja oko metoda koje bi za ostvarivanje svojih ciljeva trebali poduzeti u *Erec Israelu*, kao i oko odnosa sa socijalističkim organizacijama i strankama u drugim zemljama. Tako je nastalo niz stranaka/grupacija unutar ovoga pokreta, od kojih su neke izbjegavale marksističku terminologiju i izbjegavali su se definirati kao socijalisti, dok su druge sebe smatrale više socijalistima, a manje cionistima, u određenim trenucima prekidajući i veze s Cionističkom organizacijom. Ovu granu cionizma karakterizira i niz omladinskih pokreta, od

kojih su najpoznatiji *Ha-šomer ha-cair* i *He-ĥaluc*. Najpoznatiji predstavnici ove grane cionizma za vrijeme Mandata i Države Izrael su David ben Gurion, Jichak ben Cvi i Berl Kacnelson. Više: *The Zionist Idea*, ur. Arthur Hertzberg (New York: Atheneum 1984.); Walter Laqueur, *A History of Zionism* (New York: Holt, Reinhart and Winston, 1972.).

Revizionistički (nacionalni) cionizam (*Ĥerut ha-cohar*) izdanak je Herclova političkog cionizma proširenog idejama Vladimira Ze'eva Žabotinskog. On je 1925. godine osnovao Revizionistički cionistički savez, koji je zastupao potrebu za preispitivanjem, odnosno revizijom principa političkog cionizma. Glavni cilj ovoga saveza bio je promjena umjerene politike Chaima Weizmanna prema britanskoj politici u Mandatu. Željeli su upotrijebiti pritisak na Veliku Britaniju, uključujući peticije i masovne demonstracije, kako bi dobili državnost na obje strane rijeke Jordan, židovsku većinu u *Erec Israelu*, ponovnu uspostavu židovskih vojnih jedinica i vojnu obuku za omladinu. Nakon što u Cionističkoj organizaciji nisu uspjeli u trenutačnom i javnom određivanju ciljeva cionizma, izašli su iz Cionističke organizacije 1935. godine i osnovali Novu cionističku organizaciju. U Cionističku organizaciju vratili su se 1946. godine, nakon što je usvojen Biltmorski program, koji kao cilj cionizma proklamira uspostavu židovskog *Commonwealtha* (političke zajednice) u *Erec Israelu*. Više: *The Zionist Idea*, ur. Arthur Hertzberg (New York: Atheneum 1984.); Walter Laqueur, *A History of Zionism* (New York: Holt, Reinhart and Winston, 1972.).

Halaha: (הלכה) dolazi od hebrejskog korijena הלך (u značenju ići, hodati). Juridički, odnosno normativni dio usmenog nauka, hebrejske rabinske predaje sadržane u talmudskoj literaturi (vjerski obredi, građansko i krivično pravo). Uključuje biblijske zakone, odnosno tradicije eksplicitno spomenute u Tori ili one za koje židovska tradicija smatra da ih je Bog prenio Mošeu usmeno, talmudske i rabinske zakone, kao i običaje i tradiciju. Kroz sljedeća stoljeća, detaljne norme הלכה reguliraju gotovo svako područje života, uključujući osobni status, obiteljske odnose, ritual, kazneno pravo, zakone o ritualnoj čistoći, komunalne poslove itd. Ovaj sustav zakona daje bitnu strukturu u težnji za svetošću, što je ostao glavni cilj ovoga golemog pravnog okvira i, slijedom međusobne povezanosti moralnih, ritualnih i etičkih sfera, imalo je i važne društvene implikacije. Više u «Halakha», *Encyclopaedia Judaica*.

Ĥaluciuť (חלוציות): pionirski pristup prema *alijá*, gdje se *olim* pripremaju raditi u zemljoradnji.

Haredim: Jedna od ortodoksnih struja, stariji sinonimi za nju su ultraortodoksija ili stara ortodoksija. Javljaju se kao odgovor na reformi pokret. Rani ortodoksni odgovor reformi događa se u Hamburgu, kada ortodoksni *bet din* napada hamburški *Tempelverein* pamfletom tiskanim u Altoni, 1819., *Ele divrei ha-Brit* – Ovo su riječi Saveza (אלה דברי הברית), a nakon gradnje i posvećenja tog reformnog hrama 1818. i izdavanja reformnog sidura godinu dana kasnije. Pamfletom se zabranjuje uporaba ovog sidura. Moto Mosesa Schreiberera bio je *hodoš asur min haTora* – inovacija je zabranjena prema Tori (חדש אסור מן התורה). Međutim, postavlja se pitanje što je novo i tko određuje što je novo? Haredim postavljaju novi koncept, *Das Tojre* (דעת תורה), po kojem Židovi od rabina traže odgovore ne samo na pitanja o *halahi*, nego i na sva životna pitanja, a što predstavlja odmak od *שאלות ותשובות* funkcije rabina. Međutim, upotrebljavaju moderna sredstva komunikacije kako bi doprijeli do ciljane populacije. Više: *The Jew in the Modern World: A Documentary History*, ur. Paul Mendes-Flohr, Jehuda Reinharz (New York: Oxford University Press, 2010.); *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press 2008.).

Hasidizam (חסידות): pokret religijske obnove s izraženim socijalnim profilom. Počeci hasidizma datiraju u drugu četvrtinu XVIII. stoljeća. Ideološki i povijesni okviri hasidizma općenito se asociraju s osobom i originalnim učenjem Israela ben Eliezera (1698./1700.-1760.), poznatijeg pod imenom Ba'al Šem Tov («gospodar dobrog imena», akronim Bešt). Hasidizam se brzo širio, usprkos jakoj opoziciji, osobito u Litvi (Gaon iz Vilne) i postao jednim od središnjih fenomena moderne židovske povijesti. Pokret nastaje spontano, između grupa učenjaka Tore i kabalista u jugoistočnom dijelu Poljske-Litve, osobito Podolju. Generaciju nakon Beštove smrti njegovi sljedbenici počeli su nazivati *hasidima* (חסידים). Taj se pojam već koristio za pojedince (חסיד), koje je zajednica smatrala posebno *pobožnima* ili za kabaliste, koji su došli do stupnja da su imali dozvolu primjenjivati određene posebne rituale. Članovi Beštova kruga i njihovi učenici postali su karizmatični vođe brojnih zajednica na teritoriju Ukrajine, subkarpatske Rusije i Bjelorusije, privlačeći sljedbenike, osobito mlade učenjake Tore, koji su tražili ispunjenje svojih duhovnih potreba, a nisu ih uspjeli naći u tradicionalnim metodama učenja.

Na rast hasidizma utjecale i uvjetovale ga teške prilike i tenzije u židovskom društvu, koje su bile posljedica raspadanja Poljske-Litve i ostale dvije podjele Poljske, koje su nastupile. Hasidizam se pojavljuje kao posljedica slabljenja židovske samouprave, koja je počela kao posljedica dvaju pogroma poznatijih pod imenom Masakr Hmielnickog (1648.) i Hajdamak masakra, a dalje je dovedena u pitanje debaklom mesijanskih i kabalističkih pokreta Šabtaja Cvija i Jakova Franka,

čije su sjene poslije pratile i hasidizam. Hasidizam je pretrpio najveći udarac sa *Šoa*, no uspio se revitalizirati u SAD-u i Izraelu i danas je važan dio ultraortodoksnih židovskih zajednica (*haredim*). Više: «Hasidism», *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press 2008.).

Haskala: židovsko prosvjetiteljstvo, *haskala*, ili pokret za samousavršavanje traje od 1770-tih do 1881. godine, ovisno o užem političko-povijesnom kontekstu određene političke zajednice, čiji su dio Židovi. Počinje 1770-tih u Pruskoj, do 1810. se širi na Galiciju, od 1830. dolazi do Ruskog Carstva. Uglavnom, završava emancipacijom Židova, osim u Ruskom Carstvu, gdje je ovaj proces naprasno prekinut pogromima 1881. godine, koji opet, među ostalim, dovode do nastanka protocionizma. Više: *The Jew in the Modern World: A Documentary History* ur. Paul Mendes-Flohr, Jehuda Reinharz, (New York: Oxford University Press, 2010.); Lois C. Dubin, «Enlightenment and emancipation», *Modern Judaism: an Oxford Guide* ur. Nicolas de Lange, Miri Freud-Kandel (Oxford: Oxford University Press, 2005.), 29-42.

Ha-šomer ha-cair: (השומר הצעיר) marksističko-cionistički omladinski pokret.

Ħeder: (חדר) Originalno značenje riječi je soba. Tradicionalni oblik židovske edukacije za dječake od pete godine života. Dječaci počinju učiti hebrejski alefbet od svoje treće godine života, a u petoj, nakon dolaska u *heder*, počinju učiti čitati, nakon toga učiti Toru, ali s knjigom ויקרא (Vajikra - Levitskim zakonom). U sedmoj godini počinje se učiti Mišna, a nakon Mišne Talmud. Metodologija učenja je u *hevruți* (grupi, odnosno paru), gdje učenici jedan drugome čitaju i ponavljanjem memoriraju. U 13. godini dječak završava *heder* i ima *bar micvu*. Oni koji su željeli dalje učiti (biti *rabini* ili *soferi*) odlazili su u *ješive*. Krajem XVIII. stoljeća *heder* polako doživljava pad, uslijed kritike i ortodoksnog židovstva i *Haskale*. Više: «Heder», *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press 2008.).

Ħevra kadiša (aramijski קדישא חברה): *sveto društvo*. Jedno od najstarijih židovskih dobrotvornih društava (njezini tragovi datiraju u IV. stoljeće), koje se brine za posljednje potrebe osobe prije smrti, pripremu pokojnika za ukop i sam ukop, nabavu zemljišta za groblje itd. S vremenom postaje dobrotvornim društvom koje se brine za bolesnike ili sudjeluje u dobrotvornim akcijama.

Ješiva: (ישיבה) talmudska akademija, vjerska škola, odnosno središte studiranja. U nekim razdobljima, ješiva ima širu funkciju, koja uključuje i visoki sud te administrativne i parlamentarne funkcije.

Jidiš: (יידיש) jezik aškenaskih Židova s udjelom otprilike jedne četvrtine srednjevisoko njemačkog, desetine hebrejskog i aramejskog te slavenskih jezičnih elemenata (vremenom u njega ulaze i elementi engleskog jezika). Piše se hebrejskim pismom. Razdoblje najranijeg jidiša (950.-1250.) je razdoblje razvoja jezika prije kontakata sa slavenskim jezicima. U tom razdoblju su Židovi iz sjeverne Francuske i sjeverne Italije, a koji su govorili jezik koji su nazivali Laaz, uspostavili prve svoje ispostave na teritoriju njemačkog jezika, u Kraljevstvu Loter (Lotaringija). Pretpostavlja se da su ti Židovi istovremeno došli u kontakt s više njemačkih dijalekata, a također je vjerovatno da je njihov govor ostao, još generacijama, prepun fonetskih i leksičkim elemenata iz jezika Laaz, iako se broj preživjelih tragova stalno smanjivao. Također u ovom razdoblju, je vjerovatno prenesen obrazac stare dijasporae po kojem se posezalo u *sveti jezik* za dodatnim vokabularom, uz običaj pisanja narodnog/govornog jezika jeziku hebrejskim pismom, iz područja Laaz u područje Aškenaza. Iako nemamo tekstova iz ovog razdoblja, čini se vjerojatnim da je već u ovom trenutku uspostavljena fuzijska formula za korištenje višestrukih izvora.

U starojidiškom razdoblju (1250.-1500.) govornici jidiša došli su u kontakt sa Slavenima i Židovima koji su govorili slavenskim jezicima: prvo na području današnje NJ Njemačke (Bavarska) i Češke, a nakon toga na području današnje Poljske i istočnije. Veliki broj novih zajednica osnovan je u ovim područjima, na nekim mjestima između već postojećih židovskih zajednica, koje su govorile K'naanik (židovski jezik baziran na slavenskim elementima) te je na tim područjima sada raširen jidiš. U ovom je razdoblju, iako je to razdoblje prije razvoja tiskara, uspio se razviti relativno uniforman pisani jezik. Iako je mnogo više dokumenata uništeno, nego ih je ostalo sačuvano, jezik razdoblja svjedoči o mnogim stilskim oblicima: u poeziji, u *taytsh-khumes* (biblijskim prijevodima), i u službenim bilješkama pisara zajednica.

Srednji jidiš (1500.-1700.) karakterizira velika ekspanzija na istok (istočni Aškenaz), kao i povlačenje, s tim u vezi, velikog broja govornika jidiša ne samo s njemačkog teritorija, nego i iz gradova na istoku, u kojima je prevladavao njemački jezik. Privatna/osobna pisma, *verbatim* svjedočanstva svjedoka, i šaljivi stihovi, po prvi puta nude suvremenom znanstveniku uvid u govorni jezik, dok nam detaljne usporedbe varijacija u ponovljenim izdanjima određenih djela omogućavaju da rekonstruiramo neke od različitosti i promjena jezika u tom razdoblju. Međutim uniformnost pisanog jezika i nedostatak istočnoeuropskih tekstova (tekstova istočnoeuropskog

podrijetla) skrivaju od nas ključne procese dijalektizacije i slavizacije, koje su se morale dogoditi u tom razdoblju.

Razdoblje modernog jidiša, nakon 1700. godine, razdoblje je sporog, ali temeljitog propadanja jidiša na Zapadu. Stari književni standard, sve udaljeniji od živog jezika istočnoeuropske većine, konačno je propao, a novi standard, građen na istočnoj jidiš bazi, počeo se oblikovati oko 1820. godine. Nekoliko desetljeća bilo je nesigurnosti/nejasnoća oko dijalektalne baze i autoritativnosti njemačkih književnih modela; razvojem tiska i samosvjesne književnosti u šezdesetim godinama XIX. stoljeća, supra-dijalektalna formacija sa samo djelimičnim oslanjanjem na njemačke uzorke doživjela je nagli uzlet. Uporaba jezika u organiziranim socijalnim pokretima i ubrzana aktivnost oko opismenjavanja na suvremenom jidišu doživjele su vrhunac na Konferenciji jidiša u Czernowitzu 1908. godine. Uvođenje jidiša kao medija instrukcije u školama ili znanstvenom istraživanju, kao i u regionalnoj administraciji doprinjelo je njegovoj leksičkoj ekspanziji i stabilizaciji jezika. Modernistička poezija bila je posebno maštovita u istraživanju potencijala jidiša i obogaćivaju jezika iznutra. Više: Max Weinreich, *History of the Yiddish Language* 1-2 (New Haven: Yale University Press, 2008.).

Judeošpanjolski: jezik španjolskih Židova u kojem se kombiniraju kastiljanska jezična baza i hebrejski elementi; piše se hebrejskim pismom.

Keren hajesod: (היסוד קרן) je tijelo osnovano na Svjetskoj židovskoj konferenciji u Londonu 1920, koje je imalo svrhu prikupljati sredstva za izgradnju Erec Israela i koje se obraćalo *cijelom židovskom narodu*, dakle i cionistima i necionistima. Pod kišobranom *Keren hajesod*, židovske zajednice u cijelom svijetu održavale su lokalne akcije, često koristeći i različita lokalna imena. U doslovnom prijevodu, ime organizacije bilo bi *Osnivački fond*. Godine 1925. sjedište podružnice seli se u Beograd, navodno da privuče više potpore među Sefardima. O djelatnosti Keren hajesoda u međuratnoj Jugoslaviji vidi Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community* (Skokie: Varda Books, 2001.), 160.

Keren kajemet le-Israel: (לישראל קימת קרן), poznata i pod imenom Židovski nacionalni fond i kraticama KKL i JNF. Njezina glavna uloga bila je prikupljanje sredstava za kupnju i razvoj zemlje na području *Erec Israela*, a osnovana je na Prvom cionističkom kongresu u Baselu. Podružnica u Osijeku osnovana je već 1906. godine (1910. seli u Zagreb). Ona je tada pokrivala Hrvatsku, Slavoniju i Bosnu i Hercegovinu. Više o djelatnosti KKL-a u međuratnoj Jugoslaviji

vidi Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community* (Skokie: Varda Books, 2001.).

Konzervativno židovstvo: Pojavljuje se u drugoj polovini XIX. stoljeća kao reakcija na sve radikalniju reformu u Sjedinjenim Američkim Državama. Karakteriziraju ga naglasak na religiji kao funkciji narodnosti; vjerovanje u organsku evoluciju Zakona i vjerovanja; identifikacija s američkim liberalnim vrijednostima; naglasak na etičkoj dimenziji halahe; prihvaća/uključuje sve aspekte židovske kulture i civilizacije (uključujući književnost i umjetnost); konzistentna potpora židovskom nacionalnom pokretu, pravu/želji na državu; halahički pluralizam: *Committee on Law and Standards* dopušta i manjinske pozicije; autonomija sinagoga; mekši zakoni postaju rašireni. Za razvoj ovog pokreta važno je bilo osnivanje Jewish Theological Seminary Association (1886.), koje se osniva u svrhu očuvanja teorijskog znanja i prakse povijesnog židovstva (kao što je objavljeno u Mojsijevu zakonu i dalje razvijano u prorocima i učenjacima Izraela i Talmudu) u Americi. Tu dolazi do definitivnog razlaza s konzervativnim (istočnoeuropskim) ortodoksним židovstvom. Više: *The Jew in the Modern World: A Documentary History* ur. Paul Mendes-Flohr, Jehuda Reinharz, (New York: Oxford University Press, 2010.).

Landessprache: pokrajinski jezici u Habsburškoj Monarhiji. Jidiš nije bio ni *Landessprache*, ni *Umgangssprache* (svakodnevni jezik), već *Localsprache* (dijalekt) pa su Židovi, kod popisa stanovništva, morali birati jedan od službenih jezika. Postojalo je osam pokrajinskih jezika u austrijskom dijelu Monarhije: njemački, mađarski, talijanski, češki, slovenski, hrvatski, rumunjski, poljski i rutenski. Neki od pokrajinskih jezika bili su službeni u određenim dijelovima austrijskog dijela države nakon Ustava (*Staatsgrundgesetz*) iz 1867. godine: talijanski u Tirolu, Dalmaciji i Istri, poljski u Galiciji, ili hrvatski u Dalmaciji, tako da je svaka nacionalnost imala pravo na obrazovanje na svom jeziku. (*Staatsgrundgesetz*, čl. 19.). U ugarskom dijelu Monarhije situacija je bila nešto drukčija jer Mađari nisu bili spremni na kompromise sa svojim manjinama. Donekle je bio specifičan položaj Trojedne kraljevine, odnosno Hrvatske i Slavonije, zahvaljujući Ugarsko-hrvatskoj nagodbi. Iste je godine *Ugarski zakon o manjinama* omogućio ugarskim manjinama (Slovacima, Rumunjima, Srbima itd.) uporabu njihovih jezika na pojedinačnom, a ne komunalnom nivou i *de facto* samo u privatnim školama nacionalnih zajednica. Više: «Normalschulen» *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press 2008.).

Maskil (pl. Maskilim): židovski prosvjetitelji, sljedbenici haskale (vidi **Haskala**). Više *The Jew in the Modern World: A Documentary History* ur. Paul Mendes-Flohr, Jehuda Reinharz, (New York: Oxford University Press, 2010.).

Masoretski tekst: autoritativan tekst Tanaha / Biblije, odnosno Hebrejske Biblije. On definira tradicionalni židovski kanon Biblije. Masoretski tekst ujedno definira način izgovora i naglasak kod čitanja.

Melamed: (מלמד) učitelj. U biblijskim vremenima označava učitelja općenito i religijskog učitelja. U talmudskom razdoblju ovaj se izraz upotrebljava isključivo za učitelja djece. Melameda postavlja zajednica, a pravilima je određeno koje uvjete mora ispunjavati i koliko učenika smije podučavati. S vremenom su ova pravila modificirana i širena i počela se praviti razlika između seoskog melameda, koji je bio privatni tutor, kojega je zapošljavao Židov, koji živi na selu, da bi podučavao djecu u kući njihovih roditelja i gradski melamed, koji podučava u svom vlastitom domu, koji istodobno služi kao učionica (heder). Postojala je i razlika između *melamed dardeki* *melamed gemara*. *Melamed dardeki* podučavao je dječake i djevojčice čitati i pisati hebrejski te *parašat ha-šavua* (tjedni odlomak Tore) i imao je jednog ili više asistenata - *Behelfer* (na jidišu ili njemačkom). *Melamed gemara* podučavao je dječake Bibliju i Talmud, a kada su stariji i *Šulhan Aruh*. Više: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press 2008.).

Mišna: (משנה) (*ponavljanje*) prva redakcija Usmene Tore odnosno usmene tradicije / predaje. Ona je juridičko tijelo, koje je kodificirao Jehuda ha-Nasi oko 200./220. n.e. Nakon što je Mišna dobila konačan (kodificirani) oblik, taj su tekst pažljivo proučavale generacije rabina u Izraelu i Bavelu (Babilonu), a njihovi komentari zapisani su u nizu knjiga koje će biti ujedinjene u Gemaru. Mišna i Gemara zajedno, pak, tvore glavninu onoga što danas nazivamo Talmudom. Mišna je pisana uglavnom hebrejskim (mišnajskim hebrejskim), osim nekoliko ulomaka, koji su pisani aramejskim.

Moderne ortodoksija (neoortodoksija): jedna od ortodoksnih struja u židovstvu. S dubokom sumnjom gledaju na emancipaciju, u kontekstu da ista nije vrijedna cijene, koja se za nju plaća. Utemeljitelj ovog pravca je rabin Samson Raphael Hirsch. Imao je velik utjecaj na povjesničara Heinricha (Cvi Hirša) Graetza, koji je sebe nazivao Hirschovim učenikom i s njim proveo tri godine. Učenje moderne ortodoksije, kako ga je definirao Hirsch vrti se oko koncepta

Tora im dereh erec (תורה עם דרך ארץ), Mišna, traktat Avot, 2:2. («Prekrasno je učenje Tore *im dereh erec* jer involviranje i jednog i drugog pomažu nam da zaboravimo grijeh»). Doslovno ta fraza znači *način zemlje*, no rabinska je literatura prepuna njezinih različitih tumačenja: između ostalog *zarađivanje za život* ili *primjereno ponašanje*. Bit je u integraciji tradicionalnog židovstva sa sekularnim obrazovanjem (njemačka književnost i kultura). Hirsch je vjerovao da *stil* i vanjštinu mogu biti izmijenjeni, ali ne dozvoljava suštinske promjene u židovskom Zakonu i tradicionalnim vjerovanjima. Njegov ideal je *Israel-Mensch* – prosvijećena religiozna osoba, što će se postići modernizacijom tradicionalnog židovskog obrazovanja. Drugi je važan princip *Božansko podrijetlo Tore*, odnosno božanstvenost Tore i kad je ne možemo sasvim razumjeti. Hirsch je smatrao da židovski Zakon nije subjekt historijskog razvoja i promjene, u čemu se suprotstavlja historijskom modelu religijskog razvoja, kako ga zagovara npr. njegov učenik Heinrich Graetz (čovječanstvo zahtijeva historiju kako bi evolviralo prema identifikaciji *Istine*: ipak, Izraelu je istina dana od početka). Treći je princip *egzegetska metoda* – *spekulativna etimologija* kao sredstvo objašnjavanja razloga za biblijske principe (zapovijedi sadržavaju simbolička učenja).

Samson Raphael Hirsch bio je ambivalentan prema židovskom nacionalizmu, cionizmu (dok prepoznaje i priznaje religijske mesijanske težnje, ostaje potpuno lojalan njemačkoj državi). Tora je krajnji cilj židovske narodnosti pa je ohrabrivao očuvanje hebrejskog jezika kao osiguranja kontinuiteta i jedinstva Židova u različitim zemljama. Ideal dobrovoljnog članstva u židovskim zajednicama dovodi do promjene uloge rabina u procesu pravnih odluka (rabin govori za one, koji prihvataju njegov autoritet i tako zakon može biti interpretiran i provođen na zahtjevniji i stroži način). Više: *The Jew in the Modern World: A Documentary History* ur. Paul Mendes-Flohr, Jehuda Reinharz, (New York: Oxford University Press, 2010.); «Samson Raphael Hirsch» *Modern Judaism: An Oxford Guide*, ur. Nicolas de Lange, Miri Freud-Kandel (Oxford: Oxford University Press 2005.).

Neolozi: (mađ. neológ irányzat) pripadnici liberalnoga židovskog pokreta u Ugarskoj, koji svoja učenja zasnivaju na *pozitivnoj povijesnoj školi židovstva* Zechariasa Frankela. U današnjem kontekstu bliži su konzervativnom, nego reformnom židovstvu. Iako počivaju na promjenama u njemačkim zemljama, koje preferiraju kozmetičke promjene u bogoslužju, pazeći da ne prekrše židovski zakon, vođe neologa nisu intelektualni rabini, već laički članovi zajednice. Njihov raskol s tradicionalnim (kasnije ortodoksним) židovstvom institucionaliziran je nakon Ugarskog židovskoga kongresa iz 1868.-1869. i izlaska predstavnika ortodoksnog židovstva iz pokušaja stvaranja zajedničkog predstavničkog tijela, kada, *de facto*, postaju posebnom strujom unutar

židovstva. Neološko židovstvo prevladava u dijelovima Ugarske, gdje su kongregacije bile relativno nove, sastavljene od nedavnih pridošlica, uglavnom već akulturiranih. U sjevernoj Ugarskoj, gdje su zajednice bile starije, prevladalo je ortodoksno židovstvo. Više: Michael A. Meyer, «Reform, Religious», *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press 2008.), 1526-1527 i Netaniel Kacburg, «Hanhaga ha-merkazit šel ha-kehilot be-Hungaria 1870-1939», *Cion, sefer ha-jovel (1935-1985)*, Jerušalajim (1985.), 379-395.

Normalschulen: Izvorno, ovaj pojam označavao je osnovne škole s četiri razreda i učiteljskim seminarom, koje su se osnivale u svakom glavnom gradu pokrajinske zemlje Habsburške Monarhije 1770-tih, za razliku od manjih škola (s jednim do tri razreda) u gradovima i selima, koje su se nazivale *Hauptschulen* i *Trivialschulen*. Ubrzo je pojam *Normalschulen* postao sinonimom za sve javne škole koje su podučavale prema modernom *curriculumu*, s naglaskom na sekularne predmete, primjenjujući metodu koja se fokusirala na razumijevanje gradiva (*Normalmethode*), umjesto na mehaničko ponavljanje. Obvezno osnovno obrazovanje uvedeno je u Habsburšku Monarhiju 1774., ali u početku nije prihvaćeno među stanovništvom. U višim slojevima, ove su se škole morale natjecati s privatnim školama, a u nižim je njihova školarina bila previsoka. Jedno istraživanje iz 1781. pokazalo je da ni jedna trećina djece nije pohađala škole. Zato je Josip II. uveo sankcije za roditelje, koji nisu slali djecu (posebno dječake) u školu, a školarina je (samo za dječake) ukinuta. Škole je sad pohađao puno veći broj dječaka, dok je broj djevojčica, koje su pohađale škole stagnirao. Ipak, do sredine XIX. stoljeća, javne škole su smatrane kao škole za niže društvene slojeve.

S Ediktima o toleranciji Židova (Češka i talijanske provincije, 1781.; Beč/Donja Austrija i Moravska, 1782.; Ugarska, 1783.; Galicija, 1789.), zakoni o obveznom osnovnoškolskom obrazovanju počeli su se primjenjivati i na Židove Monarhije. Židovske su zajednice morale osnovati škole na njemačkom jeziku (*Normalschulen*), čak i u zemljama u kojima njemački nije bio *Landessprache*. U ovim su školama židovska djeca stjecala osnove sekularnog obrazovanja: čitanje, pisanje, aritmetiku i njemački jezik, i to od učitelja, koji su posjedovali službenu učiteljsku diplomu. Vlasti su provodile intenzivnu kampanju za osnivanje ovakvih škola. Da bi dobili potporu većinom tradicionalne židovske elite i masa, vlasti su se složile da su sekularni i religijski predmeti radikalno odvojeni. U ovim školama smjeli su se podučavati samo sekularni predmeti, dok su se religijski i dalje podučavali u tradicionalnim židovskim institucijama. Više:

«Normalschulen». *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ur. Gershon David Hundert (New Haven: Yale University Press 2008.)

Pal-jam: (פלי"ם) skraćeno od (פלוגת הים), *pomorska kompanija*: osnovani su u travnju 1945. kao deseti vod Palmaha (Pluga jud), a koji potječe od morskog voda Palmaha. Prvi zapovjednik bio je Abraham Zakai. Glavnina njihovih aktivnosti odnosila se na pratnju brodova vezanih za *alija bet*. Od kolovoza 1945. do svibnja 1948. oko 70 *Pal-jamnikim* dopratilo je oko 70.000 useljenika na 66 brodova od Švedske do Alžira i od Francuske do Rumunjske. Pratili su i pošiljke oružja, ključne za vrijeme rata za neovisnost.

Pirkei Avot: (פרקי אבות) Izreke otaca. Pojavljuju se u mišnajskom traktu *Avot*, predzadnjem traktatu u *Nezikin*, koji je dio Talmuda. *Pirkei Avot* počinju lancem predaje Usmene Tore (1:1): «Mojsije je primio Toru na Sinaju i prenio je Jošui; Jošua starješinama; starješine prorocima; proroci su je predali članovima Velike skupštine. Oni su rekli tri stvari: *Budite promišljeniji u prosuđivanju, odgojite nogo učenika i napravite ogradu oko Tore.*» (2:1): Šimon Pravednik bio je jedan od zadnjih od članova Velike skupštine. On je običavao govoriti: Svijet se održava na tri stvari: na Tori (תורה), na *avoda* (עבודה) – Bogoslužju i *g'milut hasidim* (גמילות חסדים) – djelima dobročinstva. *Tora* (od prihvatanja Tore od strane Izraela do njezina učenja, ovisi o tumačenjima) predstavlja odnos prema sebi, *avoda* (od doslovnog smisla riječi do *micvot* i molitve s *minjanom*, opet ovisi o tumačenjima) predstavlja odnos prema Bogu i *g'milut hasidim* predstavlja odnos prema drugima.

Područje naseljavanja, rus. Чертá осёлности (heb. תחום המושב). Teritorij Ruskog Carstva, na kojem je Židovima bilo dopušteno naseljavanje. Većinu tog teritorija Rusko je Carstvo dobilo podjelama Poljske, no *Područje naseljavanja* proteže se i na tzv. Novu Rusiju, a isključuje kongresnu Poljsku (Kongresówka). *De facto* postoji do 1915. (deportacije Židova kao *nelojalnog* elementa u kontekstu Prvog svjetskog rata na istok), a *de iure* do *Februarske revolucije* 1917.

Pozitivno povijesno židovstvo: (*Positive Historical Judaism*) Svojevrсна kombinacija odanosti halahi i racionalnoj vjeri. Smatra da autoritet židovskog Zakona leži u njegovoj primjeni generacija Židova i detektira ljudsku potrebu za konkretnim simbolima, a ne samo apstraktnim idejama. Ohrabruju *Wissenschaft des Judentums*, (vidi dalje u *Rječniku*), ali odbacuju biblijski kriticism i Usmenoј Tori (Mišni) pridružuju ljudsko podrijetlo. Više: *The Jew in the Modern World: A Documentary History* ur. Paul Mendes-Flohr, Jehuda Reinharz, (New York: Oxford University Press, 2010.).

Refusenik: (rus. отказник, od отказ) sovjetski građani, osobito Židovi, kojima od ranih sedamdesetih godina XX. stoljeća, nije dopuštena emigracija iz Sovjetskog Saveza i ostalih zemalja istočnog bloka. Pojam se derivira iz *refusal*, *odbijanje*, koje bi potencijalni emigranti dobili od sovjetskih vlasti. Više: Petrus Buwalda, *They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union, 1967–1990* (Washington, D.C., 1997.).

Sefardi (יהדות ספרד): Pojam dolazi od imena nepoznate zemlje spomenute u knjizi proroka Ovadije, koja je kasnije identificirana s Iberskim poluotokom. U užem se smislu pojam koristi za Židove koji su živjeli na području današnje Španjolske i/ili Portugala – do velikih progona potkraj XV. stoljeća. U širem smislu, te pogotovo u religijskom kontekstu, pojam podrazumijeva i sve Židove koji slijede sefardsku liturgiju, tradiciju i običaje – uključujući, dakle, i mnoge *Mizrahim* (Židovi koji podrijetlo vuku iz zajednica s Bliskoga istoka, Sjeverne Afrike, Kavkaza, Indije i Pakistana), a u Izraelu ponekad označava i sve Židove koji nisu Aškenazi. Točno podrijetlo Židova na Iberskom poluotoku nije još razjašnjeno. Ponekad se, na osnovi sasvim fragmentarnih dokaza, tvrdi kako su Židovi na tom prostoru živjeli već u predrimskom razdoblju, a svakako se znatna židovska imigracija (u tadašnju rimsku provinciju Hispaniju) dogodila nakon Titova razaranja Jeruzalema. Budući da su taj prostor naseljavala i vandalska i vizigotska plemena, koja su priječila razvoj kako političkog tako i kasnijeg crkvenog sustava Rimskoga Carstva, Židovi su ovdje i u doba ranoga kršćanstva imali znatno bolji položaj negoli njihovi sunarodnjaci u, primjerice, Bizantu ili na Apeninskom poluotoku. Tek s konverzijom vizigotske kraljevske obitelji s arijanskoga kršćanstva na rimokatoličko ta se situacija mijenja i tada počinju progoni, prisilna pokrštavanja i egzekucije koji će mnoge od Židova natjerati da utočište potraže u Sjevernoj Africi. Odatle će se vratiti tek s arapskim osvajanjem poluotoka 711., koje su mnogi Židovi čak i vojno pomogli. S osnivanjem Al-Andaluz (arapsko ime za teritorije na Iberskom poluotoku, koje će u potpunosti posve izgubiti tek 1492.) počinje opet mirnije razdoblje, koji se često naziva i *zlatnim dobom židovske kulture*. To se zlatno doba različito datira u stručnoj literaturi. Neki početkom smatraju već arapsku invaziju iz 711. godine, a neki tek vladavinu Abd-ar-Rahmana III (912.-961.), a jednake su nesuglasice i glede kraja razdoblja – neki svršetak vide u raspadu kordovskog kalifata (1031.), neki u masakru u Granadi (1066.), ili u invaziji Almoravida (1090.), a neki tek u dolasku Almohada (sredinom XII. stoljeća). U svakom slučaju, doba je to procvata židovske kulture, prijevoda s hebrejskog i grčkog na arapski, vrijednih doprinosa filozofiji, matematici, poeziji, medicini, botanici i geografiji. U to su vrijeme djelovali neki od najvećih židovskih učenjaka, kao što su Š'muel ha-Nagid, Moše ibn Ezra, Šlomo ibn

Gvirol, Jehuda Halevi, ili Rambam. Za vrijeme Almohada su zatvoreni najslavniji židovski obrazovni centri, a sinagoge uništene. Budući da su kršćanske snage 1085. uspjele vratiti Toledo pod svoju vlast, mnogi Židovi (ali i dobar broj islamskih učenjaka) potražili su u ovo doba utočište u tom tolerantnom gradu. Neformalna *toledska škola* učenjaka zaslužna je za neke od najvažnijih i najranijih prijevoda s arapskog na latinski (primjerice djela Averroesa, židovskog pjesnika i filozofa Solomona Ibn Gvirola/Avicibróna, ali i Aristotela, Ptolomeja i drugih antičkih autora).

Prema kraju XIV. stoljeća pritisak na Židove prema pokrštavanju postaje sve jači i velik broj se odlučuje na taj korak. Njih suvremeni izvori nazivaju *conversos*, *novokršćani* ili pogrdno *marranos* (svinje); hebrejski izraz za njih je *anusim*. Konverzija na kršćanstvo omogućivala im je pravo na obnašanje javnih dužnosti te su mnogi Sefardi postajali uspješni ambasadori, financijski savjetnici, dvorski liječnici i slično. Španjolska globalna ekspanzija proširila je španjolski jezik kao svojevrsnu *linguam francam*, što je Sefardima uvelike pomagalo u vođenju međunarodnih poslova. No, u (vjerski, nacionalno i teritorijalno) ujedinjenom španjolskom kraljevstvu više nije bilo mjesta različitosti, a istodobno je i katolička je Crkva postala izuzetno sumnjičavom prema *conversosima*. Godine 1492. završava i *Reconquista*, padom posljednjeg muslimanskog uporišta Granade. Španjolska se ujedinjava nacionalno i vjerski. Dekretom iz iste godine vladari odlučuju o protjerivanju svih nepokrštenih Židova. Veliki dio izbjeglica odlazi u Portugal (odatle će biti protjerani 1496. odnosno 1497. godine), Nizozemsku (odakle će neki od njih završiti u Novom svijetu), a daleko najveći broj (uključujući sada i izbjeglice iz Portugala) preko sjeverne Afrike, Napuljske Kraljevine i Venecijanske Republike u Osmansko Carstvo. Izbjeglice iz Španjolske organizirali su se, gotovo svugdje gdje su stigli, u odvojene sinagoge – zajednice većinom formirane od ljudi koji su tu došli iz istog grada ili pokrajine. Na ovaj način oni su razbili poredak postojećih lokalnih zajednica. Sebe su smatrali pripadnicima elitne grupe židovstva zbog svog duhovnog naslijeđa. Krajem XVI. stoljeća i *conversosi* će doživjeti sličnu sudbinu, prethodno često postajući žrtva španjolske inkvizicije. Više u *Encyclopaedia Judaica*, «Sephardim».

Status quo zajednice: u raskolu između ortodoksnih i neoloških židovskih zajednica u Ugarskoj proizašla je treća struja, tzv. *status quo*, koji se nisu htjeli priključiti ni jednoj navedenoj zajednici.

Še'rit hapleta: (שארית הפליטה), *ostaci preživjelih*. Židovski naziv za raseljene osobe, *Displaced persons*, *DPs*.

Šoa/Ha-šoa (השואה): u ovom radu odlučila sam se ne deklinirati *Šoa* u duhu hrvatskog jezika, već je pišem u originalnom obliku, u kurzivu. *Šoa* je biblijski termin, koji se još od Srednjeg vijeka upotrebljava u značenju *uništenja*. Od četrdesetih godina XX. stoljeća u židovskom se svijetu pojavljuje kao pojam za totalno uništenje europskih Židova od nacista i njihovih pomagača. Od pedesetih godina istog stoljeća u upotrebi je i termin *Holokaust*. *Holokaust* je grčka riječ koja znači *potpuno spaljen*. U antici je, kod Grka i Rimljana, označavala žrtvu paljenicu bogovima ili dušama pokojnika. U suvremeno doba obilježava razdoblje od 12 godina (od 1933. do 1945.) nacističkog progona Židova. Karakterizira ga neprekidna eskalacija sve brutalnijih mjera nacističkih vlasti i njihovih pomagača i sve veći teritorij na kojem se te mjere primjenjuju. Vrhunac je bilo *Endlösung* (*konačno rješenje*), što je u nacističkoj terminologiji bio eufemizam za masovno ubijanje i uništenje cijelog europskog židovstva. Izvor: *Šoa* prema Yad Vashem: *The Holocaust Resource Center*; *Holokaust* prema Ivo i Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb, Židovska općina Zagreb i Novi liber, 2001.), 3.

Talmud: (תלמוד) Nakon kodifikacije *Mišne* ista se detaljno izučava kroz generacije rabina. Vremenom su njihove diskusije i komentari zapisani. Rabini u *Erec Israelu* editirali su svoje diskusije na *Mišnu* oko 400. godine u Tiveriji/Tiberiji i Cezareji. Taj se Talmud naziva *Talmud Jerušalmi* (תלמוד ירושלמי), odnosno Jeruzalemski Talmud. Nakon otprilike jednog stoljeća i babilonski su rabini kompilirali svoje diskusije i komentare na *Mišnu*, koji su sad već trajali otprilike tri stoljeća. Ta je zbirka dobila ime *Talmud Bavli* (תלמוד בבלי), odnosno Babilonski Talmud. On je znatno opsežniji nego Jeruzalemski Talmud. Kao takav, *Bavli* postaje autoritativnom kompilacijom usmenog Zakona te, kad referiramo na Talmud, mislimo na Babilonski Talmud.

Talmudske diskusije zabilježene su u određenom čvrsto fiksiranom formatu: citira se zakon iz *Mišne*, poslije kojeg slijede rabinske diskusije na značenje zakona iz *Mišne* – one se zovu *Gemara*. Zajedno s *Mišnom*, *Gemara* formira Talmud. Treba napomenuti da se u židovskoj svakodnevnoj terminologiji pojam Talmud često upotrebljava i kad se misli samo na *Gemaru*. Uz halahičke rasprave, rabini su u Talmud inkorporirali i etiku, medicinske savjete, povijesne informacije, kao i folklor – taj se sloj Talmuda naziva *agadata*. Više: *Encyclopaedia Judaica*, «Talmud».

Talmud-Tora (תלמוד תורה): vrsta osnovne škole u židovskoj zajednici za dječake iz siromašnijih obitelji, u kojoj su učili osnove hebrejskoga, Biblije (naročito Tore) i Talmuda (*halahe*). Služila je kao priprema za ješivu ili, poslije, srednjoškolsku židovsku edukaciju. Ova je škola formirana

prema *hederu* tradicionalnom obliku židovske edukacije, prilagođenom novom, javnom obliku, za razliku od privatnog i neformalnog načina financiranja *hedera*.

Wissenschaft des Judentums (*Znanost o židovstvu*): naziv je za pokret, koji je nastao početkom XIX. stoljeća, a teži kritičkom istraživanju židovske literature i kulture (uključujući, naravno, i rabinsku literaturu) pri kojem upotrebljava znanstvene metode, kako bi analizirala početke židovske tradicije/židovskih tradicija. U tom razdoblju akademski kršćanski svijet uglavnom je ignorirao židovsku tradiciju smatrajući je, u smislu predmeta izučavanja, nevrijednom. Židovi s tradicionalnim *backgroundom*, koji su se upoznali sa znanstvenim metodama proučavanja, odlučili su promijeniti takvu situaciju i počeli upotrebljavati znanstvene metode kako bi rekonstruirali originalne tekstove, identificirali početke razvoja židovske tradicije i stavili je u širi kontekst svjetskih kultura/civilizacija. Oni su židovsku kulturu/civilizaciju stavljali *an par* (europskoj) kulturi/civilizaciji te, na taj način, podizali i židovski pojam i samopouzdanje. Više: *The Jew in the Modern World: A Documentary History* ur. Paul Mendes-Flohr, Jehuda Reinharz, (New York: Oxford University Press, 2010.).

Židovski antifašistički odbor (Еврейский антифашистский комитет – ЕАК): Na inicijativu sovjetske vlade, dvadesetak vodećih židovskih intelektualaca šalju 24. kolovoza 1941. radijski apel Židovima širom svijeta da se ujedine u borbi protiv nacističke Njemačke. Ovaj je apel izazvao golem odjek u židovskom svijetu: u Sjedinjenim Američkim Državama osnovan je *The Jewish Council for Russian War Relief* pod vodstvom Alberta Einsteina, koji je, tijekom rata, sakupio desetke milijuna dolara pomoći za SSSR.

U travnju 1942. godine osnovan je Židovski antifašistički odbor, u kontekstu Staljinove odluke o osnivanju različitih antifašističkih odbora (zimi 1941.–1942. osnovana su četiri antifašistička odbora: ženski, znanstveni, omladinski i slavenskih naroda). Čini se da je ideja došla od dvojice poljskih *Bundista* (Bund je bio židovski socijalistički pokret osnovan u Ruskom Carstvu početkom XX. stoljeća, poslije aktivan u više istočnoeuropskih država), koji su u prosincu 1941. pušteni iz sovjetskih zatvora, Henryka Erlicha i Viktora Altera, te takvu ideju iznijeli Lavrentiju Beriji. No, bundistička orijentacija i povezanost s Drugom interancionalom uzrokovala je njihovo ponovno uhićenje i smrt (Erich se 1942. ubio u sovjetskom zatvoru, a Alter je 1943. pogubljen). Odbor je bio u nadležnosti *Советское информационное бюро* (Sovinformburo, sovjetska novinska agencija povezana s Ministarstvom vanjskih poslova). Na čelu Odbora bio je Solomon (Šlojme) Mihoels (1890.–1948.), glumac na jidišu i režiser. Ostali članovi bili su istaknuti književnici i glumci na jidišu, kao Ilija Erenburg i liječnici. Svrha mu je bila je utjecaj na

međunarodno javno mišljenje i organiziranje političke i materijalne potpore za sovjetsku borbu protiv nacističke Njemačke, osobito na Zapadu. Odbor je izdavao novine *Einikajt* (אייניקייט) – *Jedinstvo*. Godine 1943. Šlojme Mihoels i Icik Fefer putovali su u SAD i Ujedinjeno Kraljevstvo u svrhu prikupljanja materijalne pomoći za SSSR. Sovjetski su Židovi vrlo brzo Odbor počeli doživljavati kao tijelo zaduženo za židovske stvari i posrednika prema sovjetskim vlastima pa su, preko njega, slali pritužbe i prijedloge, upravo suprotno od ideja sovjetskog vodstva o Odboru kao sredstvu propagande prema vani.

Nakon Drugog svjetskog rata Odbor je, prilično naivno i nikako jednoglasno, nakon uništenja jidiš kulture u istočnoj Europi u *Šoa* shvatio da je njegova poratna funkcija ponovna izgradnja židovskih zajednica, kulture i identiteta. Ovakav zaokret nisu pozdravili svi članovi Odbora, a cijelo vrijeme u Odboru su sjedili doušnici (npr. Icik Fefer), koji su informacije prenosili ravno u sovjetski vrh. Odbor je namjeravao objaviti i dvije knjige: *Crnu knjigu* (nacistički zločini protiv Židova) i *Crvenu knjigu* (Židovi, borci protiv nacista), no objavljivanje je zabranjeno (*Crna knjiga* objavljena je u SAD-u u širem europskom kontekstu, a i ideja za nju došla je potkraj 1942. od Alberta Einsteina, Scholema Ascha i Ben Tzion Goldberga). Potkraj 1946., Icik Fefer izjavio je u *Ejnikajtu*: «mi nikada nismo svjedočili jedinstvo klal Isroela (*židovsko jedinstvo*), već samo antifašističko jedinstvo.» Ilija Erenburg je, zato što je Odbor godinama odbio reagirati na sovjetski antisemitizam, podnio ostavku. Žrtve *Šoa* u javnosti su prikazivane kao *sovjetske žrtve fašizma*. Iz arhiva je vidljivo da su mnogi sovjetski Židovi s oduševljenjem prihvatili proglašenje Izraela (s obzirom na to da su ta pisma od doušnika bila prosljeđivana sovjetskim vlastima), što je za *Odbor* bila još jedna otežavajuća okolnost u očima sovjetskih vlasti.

U siječnju 1948. tajna je policija ubila predsjednika Š. Mihoelsa, potkraj studenoga *Odbor* je, zajedno sa svim preostalim židovskim institucijama likvidiran, a većina židovskih javnih djelatnika i pisaca je uhićena. Mučeni su pod optužbom da su špijuni, a nakon tajnog montiranog procesa i strijeljani. Taj je događaj poznat kao *Noć ubijenih pjesnika*, odnosno, u židovskom svijetu na jidišu kao *Mučenici Sovjetskog Saveza* (הרוגי מלכות פונעם ראטנפארבאנד). Službeno su rehabilitirani 1988. Za Židove u SSSR-u vidi Nora Levin, *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival* (New York: New York University Press, 1990.).

8. SLIKOVNI PRILOZI

8.1. Miroslav Šalom Freiburger s grupom, Osijek 1930-ih (JIM, reg.br. 6262 II, sign. K7-2-2/115-119)

8.2. Sudionici sastanka Hašomer ha-caira i Ahdut ha-cofima, (Slavonska) Požega 1927. Kolica gura Miroslav Šalom Freiburger, u kolicima sjedi Milan Goldner (Ogulin, 1908. – Zagreb, 1973.), a limenu posudu nad njegovom glavom drži Lavoslav Kadelburg. JIM, reg. br. 1743, sign. K7-2-2/115-119.

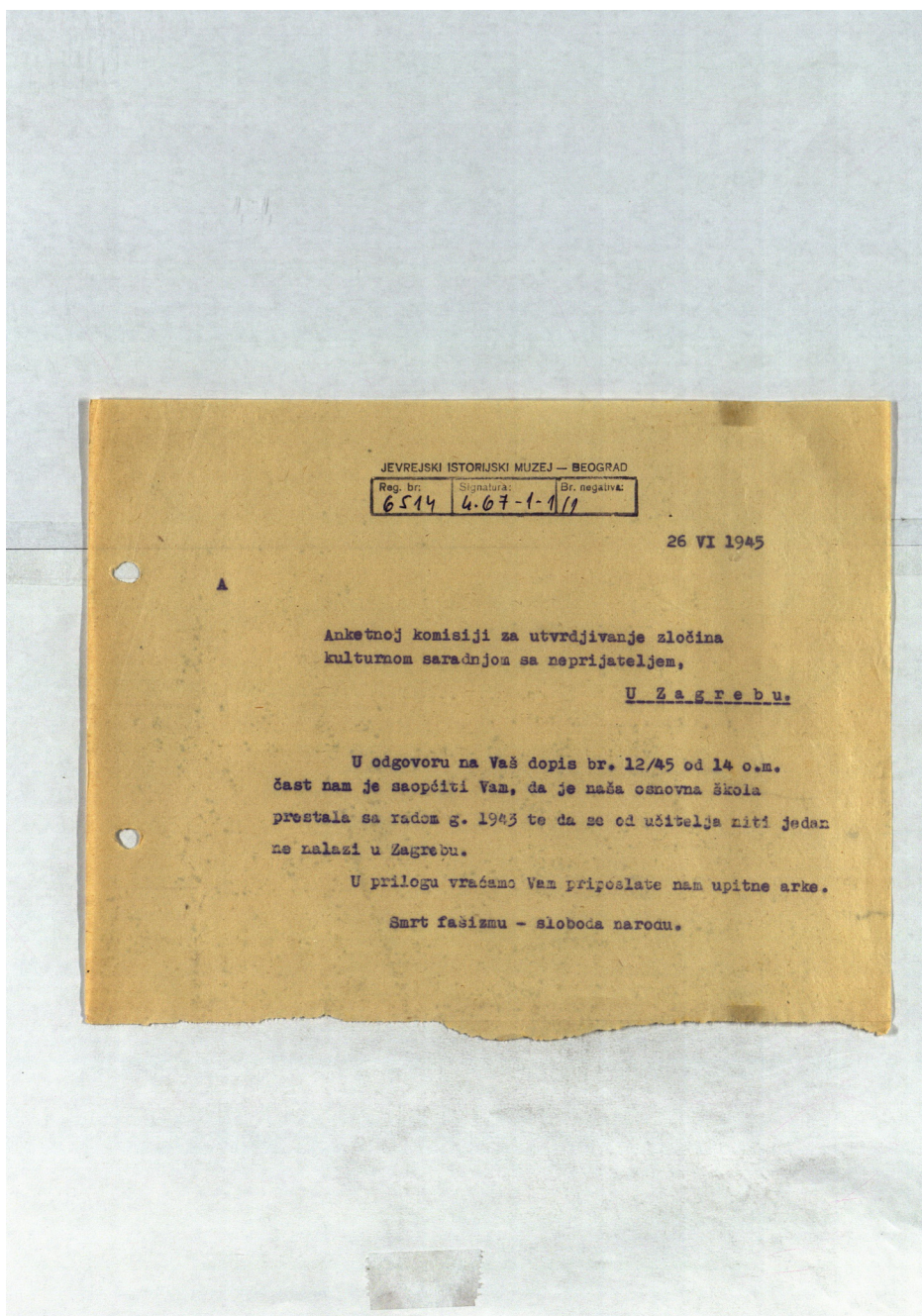
Two future chiefs of staff. This photograph was taken at the end of July 1938, shortly before Bar-Lev (at the right), came to Palestine.

8.3. Haim Bar Lev (Beč, 1924. – Haifa, Izrael, 1994.) i David Dado Elazar (Sarajevo, 1925. – Izrael, 1976.), lipanj 1938. U Mandatnu Palestinu stigli s *Alijat hanoar* (omladinskom *alijá*) 1940. godine. Obojica su kasnije postali načelnici glavnog stožera izraelske vojske, Bar Lev od 1968. do 1972., a Elazar nakon njega, za vrijeme Jomkipurskog rata.

8.4. Repatrijacija: Arpad Brandl, repatrijacija «iz zarobljeništva». Privatno vlasništvo.

8.4. Dopis ZKRZ-u Židovske bogoštovne općine u Zagrebu od 26. lipnja 1945. JIM, reg. br. 6514, sign. K.67-1-1/1.

8.5. Iso Herman, vođa I. skupine olim (Dječji transport) drži oproštajni govor na palubi broad *Radnik*, 1. prosinca 1948. JIM, bez reg. br. i bez sign.

9. BIBLIOGRAFIJA

9.1. Arhivi i arhivske zbirke

Jevrejski istorijski muzej u Beogradu (JIM)

Arhiv ŽOZ

Fondovi židovskih općina na teritoriju Hrvatske

Fond *Alija* 1948-1952.

Autonomni odbor za pomoć SJVOJ-a

Tzv. Pererin arhiv

Hrvatski državni arhiv

Zemaljska komisija za repatrijaciju Zagreb, 1945.-1947.: HR HDA 1522

Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku (Ozna): HR HDA 1491

Zemaljska uprava narodnih dobara (ZUND): HR HDA 313

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ): HR-HDA-306

Državni arhiv u Zagrebu

Državni arhiv u Splitu

Arhiv Jugoslavije:

Prezidijum Narodne skupštine FNRJ

Pretsedništvo vlade FNRJ

Ministarstvo pravosuđa Vlade FNRJ

Komitet za socijalno staranje Vlade FNRJ

Arhivi JDC-a online: <http://archives.jdc.org> (pregledano 14. ožujka 2015.)

9.2. Objavljena arhivska građa

Čolak, Nikola, *Regesti marittimi croati. Hrvatski pomorski regesti I*, Padova: Centro di Studi Storici Croati Venezia / Središnjica za proučavanje hrvatske povijesti Venecije, 1985.

Čolak, Nikola, *Regesti marittimi croati. Hrvatski pomorski regesti II*, Padova: Centro di Studi Storici Croati Venezia / Središnjica za proučavanje hrvatske povijesti Venecije, 1993.

Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944-1946: dokumenti, ur. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić: Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, 2009.

Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske: dokumenti. Knjiga 1, ur. Mario Kevo: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Hrvatski državni arhiv Zagreb, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2009.

Zakonodavni rad Pretsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Pretsedništva Privremene narodne skupštine (19. novembra 1944. - 27. oktobra 1945.) po stenografskim beleškama i drugim izvorima, ur. Slobodan Nešović, Beograd: 1951.

The Israel-Arab Reader: A Documentary History of the Middle East Conflict (Sixth Revised Edition) ur. Walter Laqueur, Barry Rubin, New York: Penguin Books, 2001.

9.3. Primarni izvori

Novine i periodika

AJR Information, The Association of Jewish Refugees

Jevrejski almanah, Beograd (1952.-1971.)

Jewish Telegraphical Agency, razna godišta

Narodne novine

9.4. Literatura

9.4.1. Članci

Anić, Tomislav, «Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.-1946.» Zagreb: *Časopis za suvremenu povijest*, 3 (2008.), 819-832.

Baron, Salo, W., «The Impact of the Revolution of 1848 on Jewish Emancipation», *Jewish Social Studies*, 11:3 (1949.), 195-248.

Boeckh Katrin, «Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941», *Časopis za suvremenu povijest*, 27:1 (1995.), 33-53.

Brandl, Naida Mihal, «Die Natur der jüdischen Identitäten in den kroatischen Ländern im langen 19. Jahrhundert», *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2009 in Balatonszárszó 30 Juni bis 3. Juli 2009. Band 39: Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914*, Kaposvár: Somogy Megyei Közgyűlés, 2009., 65-70.

Brandl, Naida Mihal, «Židovski identiteti u Hrvatskoj iza Drugog svjetskog rata», *Zbornik Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi: zbornik s međunarodnog znanstveno-stručnog skupa Annales Pilar 2012.*, ur. Ljiljana Dobrovšak i Ivana Žebec Šilj, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2015., 167-194.

Cichopek-Gajraj, Anna, «Limits to Jewish power: how Slovak Jewish leaders negotiated restitution of property after the Second World War», *East European Jewish Affairs*, 44:1 (2014.), 51-69.

Crhová, Marie, «Jewish Studies in the Czech Republic», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 135-143.

Dobrovšak, Ljiljana, «Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37 (2005.), 125-142.

Dobrovšak, Ljiljana, «Hrvatska, srpska, austrijska i mađarska historiografija o povijesti Židova od 1868. do danas», *Historiografija / povijest u suvremenom društvu*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2014., 51-70.

Dobrovšak, Ljiljana, «Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine», *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti, Četvrti hrvatski simpozij o nas-tavi povijesti*, Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje 2014., 23-53.

Dobrovšak Ljiljana, «Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista Južnoslavenskih krajeva Austrougarske Monarhije u Brodu na Savi 1909. godine», *Scrinia Slavonica*, 6 (2006.), 234-266.

Dobrovšak, Ljiljana, «Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj», *Croatica Christiana Periodica*, 29:56 (2005.), 77-104.

Dubin, Lois C, «Enlightenment and emancipation», de Lange, Nicolas, Freud-Kandel, Miri ur, *Modern Judaism: an Oxford Guide*, Oxford: Oxford University Press (2005.), 29-42.

Dukovski, Darko, «Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956.», *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: 33:3 (2001.), 633-667.

Elazar, Daniel, «The Reconstitution of Jewish Communities in the Post-War Period», *The Jewish Journal of Sociology*, XI:2 (1969.), 187-226.

Fassmann, Heinz, Rainer Münz, «Migracije Istok-Zapad u Europi od 1918.-92.», *Migracijske i etničke teme*, 11:1 (1995.), 53-87.

Feldman, Andrea, «Židovi u Kraljevini Jugoslaviji», *Dijalog povjesničara-istoričara II*, zbornik radova s međunarodnog skupa u Pečuhu, 19.-21. studenoga 1998. ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000. 447-462.

Freidenreich, Harriet Pass, «Sephardim and Ashkenazim in Inter-War Yugoslavia: Attitudes toward Jewish Nationalism», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 44 (1977.), 53-80.

Frejdenberg, Maren Mihajlovič, «Recent Publications on the History of Yugoslav Jewry», *Jews in Eastern Europe* 2 (1993.), 66-76.

Gitelman, Zvi, «The Phoenix? Jewish Studies in post-Communist Europe», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 65-69.

Glassheim, Eagle, «National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945», *Central European History*, 33:4 (2000.), 463-486.

Goldstein, Ivo, «Dva antisemitska zakona u Kraljevini Jugoslaviji 1940. godine», *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. Damir Agičić, Zagreb, 2003., 395-405.

Goldstein Ivo, «Genocid nad Židovima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj», *Povijest u nastavi*, II/1(3), Zagreb (2004.), 40-50.

Goldstein, Ivo, «Historiografija o Židovima u Hrvatskoj», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 34-35-36, Zagreb (2001.-2004.), 285-290.

Goldstein, Ivo, «Istraživanje židovskih žrtava: razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj», *Dijalog povjesničara-historičara* 5, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2002., 445-463.

Goldstein, Ivo, «Restoring Jewish Life in Communist Yugoslavia, 1945-1967», *East European Jewish Affairs*, 34:1 (2004.), 58-71.

Goldstein, Slavko, «Biblija i opstanak židovskog naroda», *Kritika* 14 (svibanj-lipanj 1970.), 287.

Gross Leo, «The United Nations War Crimes Commission», *The International Law Quarterly*, 1:1 (1947.), 42-44 (recenzija).

Gross, Mirjana, «Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću», *Gordogan* (1987.), 23-24.

Gross, Mirjana, «Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću - O židovskom identitetu u doba modernizacije: od osnivanja zagrebačke Židovske općine 1806. do zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj 1873.», *200 godina Židova u Zagrebu (Referati i govori sa proslave 180. godišnjice Židovske općine Zagreb 6. do 9. XI. 1987.)*, Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988., 37-52.

Grünfelder, Anna Maria, «Međimurje u izbjegličkoj krizi u osvit Drugoga svjetskog rata», *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 8:16, (2009.), 115-140.

Hanák, Péter, «Tipovi židovske asimilacije u Habsburškoj monarhiji», *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1999., 209-217.

Havel Boris, «Haj Amin al-Husseini: Herald of Religious Anti-Judaism in the Contemporary Islamic World», *The Journal of the Middle East and Africa*, 5:3 (2014.), 221-243.

«History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War. by United Nations War Crimes Commission», *The American Journal of International Law*, 44:2 (1950.), 431-434.

Hlača Nenad, «Forma sklapanja braka u Republici Hrvatskoj od *liberalizma* do *katolicizma* i natrag», *Bogoslovska smotra*, 76:4 (2006.), 1057-1071.

Ivanković, Mladenka, «Odlazak jevrejskih izbeglica - žrtava Holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorije Jugoslavije 1946.-1947.», *Tokovi istorije*, 3 (2006.), 141-152.

Jelinek, Yeshayahu A., «The Jews in Slovakia, 1945-1949», *Soviet Jewish Affairs* 8:2 (1978.) 45-56.

Kacburg, Netaniel, «Ha-hanhaga ha-merkazit šel ha-kehilot be-Hungaria 1870-1939», *Cion, sefer ha-joel (1935-1985)*, Jerušalajim (1985.), 379-395.

Karakaš Obradov, Marica, «Emigracija talijanskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća», *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 55, Zagreb-Zadar (2013.), 204-255.

Konrád, Miklós, «Jews and politics in Hungary in the Dualist era, 1867–1914», *East European Jewish Affairs*, 39:2, (2009.), 167–186.

Kovács, András, Miller Michael, «Jewish Studies in Contemporary Hungary», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 85-92.

Lalić, Vori, «Egzodus iz Australije u doba Hladnoga rata: Povratak hrvatskih iseljenika iz Australije u domovinu brodovima Partizanka i Radnik godine 1948-1949.», *Gordogan*, 19-22 zima-jesen (2010.), 66-125.

Liekis, Šarūnas, «Jewish Studies in Lithuania since 1990», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 93-100.

Loker, Zvi, «New Books on the History of Yugoslavia's Jews», *The Jewish Quarterly Review*, 63:4 (1973.), 323-331.

Loker, Zvi, «Radicalism, Heroism, and Martyrdom in the Balkans», *The Jewish Quarterly Review*, 68:2 (1977.), 104-116.

Maticka, Marijan, «Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944.-1948.)», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25 (1992.), 123-148.

Mirnik, Ivan, «Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisanog vremena», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28:1 (1996.), 96-127.

Mochalova, Victoria, «Jewish Studies in Russia in the post-Communist Era», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 119-133.

Ofer, Dalia, Lenore Weitzman, «The Role of Gender in Holocaust Research», *Yalkut Moreshet* 67 (1999.), 9-24.

Perera, David, «Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine» *Jevrejski almanah 1968.-1970.*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1970., 135-147.

Rendić, Smiljana, «O imenu Židova», *Kritika* 12, (1970.), 406-410.

Rendić, Smiljana, «Još o imenu Židova (odgovor Slavku Goldsteinu)», *Kritika* 14, (rujan-listopad 1970.), 712-714.

von Schmädel, Judith, «The History of Marriage Law in Austria and Germany: From Sacrament to Civil Contract», *Hitotsubashi Journal of Law and Politics* 37 (2009.), 41-47.

Schwarz, Gavro, «Jevreji, Izraelićani, Židovi, Čifuti i Mojsijevci», *Nastavni vjesnik*, knjiga XXI, sv. 1, Zagreb (1913.), 68.-74.

Seferović, Relja, «Dubrovački teolozi o židovskoj zajednici u prvoj polovici XVIII. stoljeća» *Anali Dubrovnika* 44 (2006.), 139-188.

Strecha, Mario, «To je na svaki način pravi škandal, Prilog pitanju ravnopravnosti Židova u banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća», *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1999., 219-236.

«**The United Nations War Crimes Commission**», *The International Law Quarterly*, 1:1 (1947), 42-44.

Thum, Gregor, «Ethnic Cleansing in Eastern Europe after 1945», *Contemporary European History*, 19:1 (2010.), 75–81.

Vajs, Albert, «Rad komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača», *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, IX/1, Beograd, 1961.

Vodušek Starič, Jera, «Kako se čistila Jugoslavija», *Gordogan* II (XXI), 4-5 (2004.), 36-49.

Waldman, Felicia, Michael Shafir, «Jewish Studies in Romania», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 71-84.

Wendehorst, Stephan E. C., «Between Promised Land and Land of Promise: The Radical Socialist Zionism of Hashomer Hatzair», *Jewish Culture and History*, 2:1 (1999), 44-57.

Wistrich, Robert S., «Zionism and Its Religious Critics in fin-de-siecle Vienna», *Jewish History*, 10:1 (1996.), 93-112.

Wodziński, Marcin, «Jewish Studies in Poland», *Journal of Modern Jewish Studies*, 10:1 (2011.), 101-118.

Zuckerman, Boško, «Političke prilike tijekom ustrojstva NDH i psihologija Holokausta Židova u Bosni i Hercegovini 1941. godine», *Prilozi*, 39 (2010.), 51-86.

Živaković Kerže, Zlata, «Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora», *Scrinia slavonica* 6 (2006.), 497-514.

9.4.2. Monografije

Aronson, Shlomo, *Hitler, the Allies, and the Jews*, New York: Cambridge University Press, 2004.

Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb: Durieux, 1995.

Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb: Globus, 1990.

Bankier, David, ed., *The Jews are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*, Jerusalem, Yad Vashem and Berghahn Books, 2005.

Beales, Derek, *Joseph II: Against the World 1780-1790*, sv. 2 Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Berkovits, Eliezer, *Faith after the Holocaust*, New York: Ktav, 1973.

Birnbaum, Pierre, Ira Katznelson, ur, *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship*, Princeton: Princeton University Press, 1995.

Camrion, Cemañ, *Moše Mendelson yeha-ide'ologija šel ha-Haskala*, Tel Aviv: Mif'alim universitajim le-hoca'a, 1984.

Cichopek-Gajraj, Anna, *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*, Cambridge University Press, 2014.

Dawidowicz, Lucy S, *The War Against the Jews 1933-45*, London: Penguin Books, 1990.

Dobrovšak Ljiljana, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskoga rata*, Osijek: Čarobni tim d.o.o. i Židovska općina Osijek, 2013.

Dubin, Lois, *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture*, Stanford: Stanford University Press, 1999.

Eisner, Bertold, *Međunarodno, međupokrajinsko (interlokalno) i međuvjersko bračno pravo Kraljevine Jugoslavije*, Zagreb: Tipografija, 1935.

Eventov, Jakir, *Toldot Yehude Yugoslaviah: Mi-jamei kedem 'ad sof ha-me'ah ha-19*, Tel Aviv: Hitahadut ole Jugoslavia, 1971.

Freidenreich, Harriet Pass, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Skokie, Illinois: Varda Book, 2001.

Frejdenberg, Maren, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb: Dora Krupićeva, 2000.

Friedlander, Saul, *Nazi Germany and the Jews, 1939-1945: Abridged Edition*, Harper Collins, 2009.

Geiger, Vladimir, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca u hrvatskoj i srpskoj književnosti* Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2009.

Gitman, Esther, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.

Goldstein, Ivo, Narcisa Lengel Krizman, ur., *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996.

Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Zagreb: Novi Liber, 2005.

Goldstein, Ivo, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb: Novi Liber i Židovska općina Zagreb, 2001.

Goldstein, Slavko, ur., *Židovi na tlu Jugoslavije: katalog izložbe*, Zagreb: Muzejski prostor, 1989.

Grahek Ravančić, Martina, *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944.-1947.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.

Gross, Jan T., *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz*, New York: Random House Paperback Edition, 2007.

Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1985.

Gross, Mirjana, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb: Globus, 1992.

Gutman, Yisrael, Michael Berenbaum ed., *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Bloomington: Indiana University Press, 1998.

Havel, Boris, *Pregled povijesti Izraela od Abrahama do moderne države*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2015.

Hertzberg, Arthur ur., *The Zionist Idea*, New York: Atheneum 1984.

Hyman Paula E., *The Jews of Modern France*, Berkeley: University of California Press, 1998.

Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952): Kraj ili novi početak*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.

Iveljić, Iskra, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb: Leykam International, 2007.

Janjetović, Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918.–1941.*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.

Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i NDH*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1977.

Johnston, William, M., *Austrijski duh: intelektualna idruštvena povijest 1848.-1938.*, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1993.

Karakaš Obradov, Marica, *Novi mozaici nacija u 'novim poredcima'*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.

Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Zagreb: Naprijed, 1991.

Katz, Jacob, *Out of the Ghetto: The Social background of Jewish Emancipation, 1770-1870*, Cambridge: Harvard University Press, 1973.

Katz, Jacob ur., *Toward Modernity: The European Jewish model*, New Brunswick: Transaction Books, 1987.

Kečkemet, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split: Jevrejska općina Split, 1971.

Kerckänen, Ari, *Yugoslav Jewry: Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki: Studia Orientalia, 2001.

Kisić Kolanović, Nada, Mario Jareb, Katarina Spehnjak, ur., 1945. - *Razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.

Kolar Dimitrijević, Mira, *Društvo čovječnosti 1846-1946*, Zagreb: Židovska općina Zagreb - Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger, 1998.

Kosmala, Beate, Feliks Tych, ur., *Facing the Nazi Genocide: Non-Jews and Jews in Europe*, Berlin: Metropol, 2004.

Kraus, Ognjen, Narcisa Lengel Krizman, izvršni ur., *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.

Kulundžić, Zvonimir, *Politika i korupcija u Kraljevini Jugoslaviji* Zagreb: Stvarnost, 1968

de Lange, Nicolas, Freud-Kandel, Miri ur, *Modern Judaism: an Oxford Guide*, Oxford: Oxford University Press 2005.

Laqueur, Walter, *A History of Zionism*, New York: Holt, Reinhart and Winston, 1972.

Lebl, Ženi, *Hadž-Amin i Berlin*, Beograd: Čigoja štampa, 2003.

Lebl, Ženi, *Juče, danas: Doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije u Izraelu*, Tel Aviv: Hitahdut Olej Jugoslavia, 1990.

Levental, Zdenko, ur., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1952.

Levi, David-Dale ur., *Spomenica Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije, 1919.-1969.*, Beograd: SJOJ-Srboštampa, 1970.

Levin, Itamar, *Letters of fire: Testimonies from the Holocaust Period in Halakhic Literature* (Tel Aviv: Mishkal, 2002).

Levin, Nora, *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival*, New York: New York University Press, 1990.

Mahler, Raphael, *A History of Modern Jewry: 1780-1815*, London: Vallentine Mitchell, 1971.

Maler, Rafael, *ha-Ħasidut veba-Haskala: be-Galicija uve-Polin ha-kongresa'it be-maḥacit ha-rišona šel ha-me'a ha-teša-e'sreh, ha-jesodot ha-socijalistim veba-medinim*, Merhavija: Sifrijat Po'alim, 1961.

Mankowitz, Zeev, W., *Life Between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, New York: Cambridge University Press, 2002.

Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941-1945: logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb: JUSP Jasenovac, 2003.

McCagg Jr, William, *A History of Habsburg Jews: 1670-1918*, Bloomington: Indiana University Press, 1989.

Mendelsohn, Ezra, *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Bloomington: Indiana University Press, 1987.

Mendes-Flohr, Paul, Jehuda Reinharz, ur, *The Jew in the Modern World: A Documentary History*, New York: Oxford University Press 2010.

Milstein, Uri, *History of the War of Independence: A Nation Girds for War* (Volume I), Lanham: University Press of America, 1996.

Miović, Vesna, *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic (1546-1808)*, Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005.

Miović, Vesna, *Židovke u Dubrovačkoj Republici*, Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2013.

Morgani, Teodoro, *Židovi Rijeke i Opatije (1441-1945)*, Rijeka: Židovska općina Rijeka, Adamić, 2006.

Myers Feinstein, Margarete, *Holocaust Survivors in Postwar Germany, 1945-1957*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Oshry, Ephraim, *Responsa From the Holocaust*, B. Goldman and Y. Leiman ur., New York: Judaica Press, 2001.

Patai, Raphael, *The Jews of Hungary, History, Culture, Psychology*, Detroit: Wayne State University Press, 1996.

Radić, Radmila, *Verom protiv vere: Država i verske zajednice u Srbiji, 1945.-1953.*, Beograd: INIS, 1995.

Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd: Jevrejski Istorijski Muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

Rosen, Mark I., *Mission, Meaning and Money: How the Joint Distribution Committee became a Fundraising Innovator*, Bloomington: iUniverse, 2010.

Rosman, Moshe, *How Jewish is Jewish History?*, Oxford – Portland: Littman Library of Jewish Civilization, 2007.

Rozenblit, Marsha, L., *The Jews of Vienna, 1867-1914: Assimilation and Identity*, New York: SUNY Press, 1984.

Stanislawski, Michael, *Zionism and the Fin de Siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*, Berkeley: University of California Press, 2001.

Stulli, Bernard, *Židovi Dubrovniku*, Dubrovnik: Jevrejska općina Zagreb, KD Miroslav Šalom Freiburger i Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1989.

Šalić, Tomo, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek: Židovska općina Osijek, 2002.

Šelaḥ, Menaḥem, *Ha-kešer ha-jugoslavi: Jugoslavia ve- 'aliya bet 1938-1948*, Tel Aviv: Am oved, 1994.

Šelaḥ, Menaḥem, *Toldot ha-Šoa - Jugoslavia*, Jerušalajim: Jad Vašem, 1990.

Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj – Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb: K. D. Miroslav Šalom Freiburger - Židovska općina Zagreb, 1997

Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice*, I, Zagreb: Židovska općina Zagreb - Istraživački i dokumentacijski centar K. D. Miroslav Šalom Freiburger, 2004.

Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice*, II, Zagreb: Židovska općina: Istraživački i dokumentacijski centar K. D. Miroslav Šalom Freiburger, 2004.

Tomašević, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941.-1945.: okupacija i kolaboracija*, Zagreb: EPH-Novi liber, 2010.

Weisz-Maleček, Renée, *Židovi u Križevcima*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2012.

Yerushalmi, Yosef Hayim, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, Seattle: University of Washington Press: 1996.

9.4.3. Biografije

Altaras, Adriana, *Titove naočale: povijest moje naporne obitelji*, Zagreb: Mozaik knjiga, 2013.

Fejtő, François (Fejtő, Ferenc), *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

Gaon, Aleksandar (ur), *Mi smo preživeli*, sv. 1-5, Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001-2009.

Goldstein, Slavko, *1941. - Godina koja se vraća*, Zagreb: Novi liber, 2007.

Julius, Stevo, *Ni crven ni mrtav*, Zagreb: Durieux, 2005.

Milo, Zeev, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941-1945) s opširnim historijskim pregledom tog razdoblja*, Beograd: Naklada Ivica Eskenazi, 2004.

Morpurgo, Luciano, *Caccia all'uomo. Vita sofferenze e beffe. Pagine di diario 1938-1944*, Ri: Casa Editrice Dalmatia S.A. di Luciano Morpurgo, 1946.

Morpurgo, Luciano, *Cuore di Israele: poesia della famiglia ebraica*, Roma: Pubblicazioni della Società Dalmata di Storia Patria - Il calamo 2014. (kritičko izdanje uredila Anna Morpurgo)

Novak, Zdenka, *When Heaven's Vault Cracked: Zagreb Memories*, lulu.com, 2009.

Pechi, Loui, *I Am Lubo: The incredible story of a child's struggle to survive*, Lexington: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2012.

Polić, Branko, *Imao sam sreće: Autobiografski zapisi (1. 11. 1942. – 22. 12. 1945.)*, Zagreb, Durieux, 2004.

Polić, Branko, *Vjetrenasta klepsidra: Autobiografski zapisi (1924.-1942.)*, Zagreb, Durieux, 2004.

Schreiner, Paul, *Spašeni iz Zageba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zagreb: Fraktura, 2014.

Suin, Darko, *Memoari jednog SKOJ-evca*, 1. i 3. dio, Gordogan 15-18 (59-62), 2008-2009, 25-54; Gordogan 19-22 (63-66), 2010, 127-195.

Vukelić, Vilma, *Tragovi prošlosti: memoari*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.

9.4.4. Enciklopedije i leksikoni

Encyclopedia Judaica, ur. Fred Skolnik, Macmillan Reference USA, 2006.

Holocaust Encyclopedia, <https://www.ushmm.org/learn/holocaust-encyclopedia>

The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, ur. Gershon David Hundert, New Haven: Yale University Press, 2008.

Znameniti Jevreji Srbije: biografski leksikon, ur. Aleksandar Gaon, Beograd : Savez Jevrejskih Opština Srbije, 2011.

9.4.5. Neobjavljeni rukopisi

Bratanić, Mateo, *Hrvatski zbjegovi u Egipat*, Zadar: 2009.

Goldstein, Ivo, glavni urednik, *Židovski biografski leksikon*, rukopis, Zagreb: Hrvatski leksikografski zavod Miroslav Krleža

Morpurgo, Luciano, *Poesia della famiglia ebraica / Poezija jedne jevrejske obitelji* (prijevod Vinka Lozovine, koji se čuva u Muzeju grada Splita)

Radovanović, Milan R., *Iseljavanje Jevreja iz Jugoslavije u Izrael*, Beogradu, 2015.

10. Životopis autora

Naida Mihal Brandl rođena je u Splitu 24. rujna 1971. godine, gdje je završila osnovnu i srednju školu (današnju I. gimnaziju *Natko Nodilo*). Diplomirala povijest i arheologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1999. godine diplomskim radom *Sefardska dijaspora na Mediteranu u XVI. stoljeću*. Od 1999. do odlaska na magistarski studij radi kao stručni suradnik u Vladi Republike Hrvatske, Uredu za suradnju s međunarodnim institucijama u Republici Hrvatskoj. Godine 2001. odlazi na magistarski studij iz židovske povijesti na *Jewish Theological Seminary of America* u New Yorku u trajanju od 4 semestra, koji se, u to vrijeme, nalazi među deset najboljih poslijediplomskih studija judaistike.

Godine 2004. na jednogodišnjem je studiju u *Konzervativnoj ješivi* u Jeruzalemu te sudjeluje u radu na projektu *Sefardski Židovi i Šoa* za područje Italije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Makedonije, Bugarske i Grčke, pod pokroviteljstvom *Sephardic Educational Centre* u Jeruzalemu.

Od 2006. godine vanjski je suradnik na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na novoosnovanoj Katedri za judaistiku, a od 1. lipnja 2007. godine na istoj je katedri zaposlena kao znanstveni novak u suradničkom zvanju asistenta. Od 2010. godine je na Poslijediplomskom doktorskom studiju Moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu, Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Od 2008. do 2012. godine uz prof. dr. sc. Ivu Goldsteina aktivno sudjeluje u organizaciji Katedre za judaistiku, kao i u planiranju i pisanju programa preddiplomskog i diplomskog studija judaistike, uz prof. dr. sc. Ivu Goldsteina i Vukana Marinkovića, glavni autor programa. Katedra je dopusnicu za preddiplomski studij judaistike dobila 2012. godine. Godine 2015. studij je dobio i dopusnicu za diplomski program judaistike.

Sudjeluje na Trećoj međunarodnoj konferenciji o socijalnoj i kulturnoj povijesti Židova na istočnoj obali Jadrana, na temu *Društvena i kulturna povijest Židova na istočnoj jadranskoj obali u XVII. stoljeću*, održanoj u Dubrovniku 2000. u organizaciji Sveučilišta u Zagrebu i Centra za mediteranske studije u Dubrovniku, s izlaganjem «Sefardski Židovi u Osmanskom Carstvu u XVII. stoljeću». Izlaže na 39. međunarodnom kulturno-povijesnom simpoziju *Mogersdorf 2009.* s izlaganjem «The Nature of Jewish Identity in the Long 19th Century», a 2015. sudjeluje na Međunarodnom simpoziju *IX. Mediteranski korijeni filozofije* s izlaganjem na temu «Kairska geniza kao izvor za mediteransku povijest». Aktivni je sudionik i na državnim stručnim skupovima *Poučavanje o holokaustu i sprečavanju zločina protiv čovječnosti*, u organizaciji Agencije za odgoj i obrazovanje u suradnji s Ministarstvom znanosti, obrazovanja i sporta, Ministarstvom kulture, Jad Vašemom i Mémorialom de la Shoah, od 2010. do 2013., s izlaganjima o povijesti Židova u hrvatskim zemljama do razdoblja *Šoa*, na dva takva skupa u Jad

Vašemu 2012. i 2013. s izlaganjima o povijesti Židova u hrvatskim zemljama do poslijeratnog razdoblja, kao i na okruglom stolu *Nacionalne manjine u doba globalizacije - Hrvatska i Europa*, s izlaganjem «Židovska nacionalna manjina između asimilacije i globalizacije».

Na Katedri za judaistiku Odsjeka za hungarologiju, turkologiju i judaistiku izvođač je predmeta *Pregled židovske povijesti do kraja XVIII. stoljeća* i *Pregled židovske povijesti od emancipacije i haskale, Židovsko-hrvatski odnosi do XX. stoljeća* na preddiplomskome studiju te *Povijest judaističkih studija, Odabrane teme iz židovske srednjovjekovne povijesti* i *Odabrane teme iz židovske moderne i suvremene povijesti*, kao i autor nastavnih materijala za navedene predmete.

Aktivno govori hrvatski, engleski, hebrejski i talijanski, razumije i čita latinski i njemački.

Objavljeni članci:

«Die Natur der jüdischen Identitäten in den kroatischen Ländern im langen 19. Jahrhundert», Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2009 in Balatonszárszó 30 Juni bis 3. Juli 2009. Band 39: Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914, Kaposvár: Somogy Megyei Közgylés (2009.), 65-70.

Poglavlja u knjizi:

Havel, Boris. *Pregled povijesti Izraela od Abrahama do moderne Države*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2015. Predgovor; dio teksta u koji se odnosi na rabinsko židovstvo s pripadajućom referentnom literaturom; Tablica *Rabinska razdoblja, literatura i autoriteti kroz povijest*, kao i svi dijelovi teksta koji su u bilješci zaključeni inicijalima N.M.B te stručna redakcija.

«Židovski identiteti u Hrvatskoj iza Drugog svjetskog rata»: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina - europski izazovi*: zbornik s međunarodnog znanstveno – stručnog skupa Annales Pilar 2012., ur. Ljiljana Dobrovšak i Ivana Žebec Šilj, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2015., 167-194.

Enciklopedijska natuknica:

«Židovi u Hrvatskoj», *Hrvatska enciklopedija*, ur. Slaven Ravlić, Zagreb: Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, 2009., 821-824.